

IRODALOMÉRTELMEZÉSEK
A FELVILÁGOSODÁSTÓL
NAPJAINKIG

Megjelent a

BETHLEN GÁBOR

Alap

támogatásával

A VII. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI
KONGRESSZUS KIADVÁNYAI

Kiadói tanács:

Dr. Bányai Éva egyetemi docens (Bukaresti Egyetem)

Dr. Benedek József egyetemi tanár (BBTE Kolozsvár)

Dr. Gagy József egyetemi docens (Sapientia-EMTE Marosvásárhely)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (BBTE Kolozsvár)

Dr. G. Etényi Nóra egyetemi docens (ELTE Budapest)

IRODALOMÉRTELMEZÉSEK A FELVILÁGOSODÁSTÓL NAPJAINKIG

I. MAGYAR FELVILÁGOSODÁS. IRODALOM
II. (MŰ)FORMA ÉS ÉRTELMEZÉS

Szerkesztette: EGYED EMESE

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2014

A tanulmánykötet megjelentetését a Bethlen Gábor Alap támogatta az 5309/2013. sz. szerződés alapján.

© Szerzők; Bolyai Társaság, 2014.

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár
A kiadó igazgatója: Veress Károly
Felelős kiadó: Bilibók Renáta
A kiadvány felelős szerkesztője: Egyed Emese
Számítógépes tördelés: Bende Attila
Nyomta az AmGraphis, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS (7 ; 2011 ; Cluj-Napoca)
Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig : VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Congresul Internațional de Hungarologie) : Cluj-Napoca, 2011 / ed.: Egyed Emese. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2014
ISBN 978-606-8145-57-0
I. Egyed, Emese (ed.)
811.511.141

TARTALOMJEGYZÉK

Irodalom világossága. Bevezető szavak	
(Egyed Emese).....	8
I. MAGYAR FELVILÁGOSODÁS. IRODALOM	11
Fordítás	12
VÖRÖS IMRE	
Péczei József fordítói egyénisége.....	13
POLGÁR ANIKÓ	
„Jaj, Troja, szép Trojám, meg mint gyászoljalak?” Egy Seneca- dráma régi magyar fordítása.....	22
LOKODI ÉVA-ILDIKÓ	
A talált gyerek-téma a 18. századi irodalomban. (Galánthai Gróf Fekete János drámája).....	35
EGYED EMESE	
Fekete János „notái” Voltaire-szövegekhez.....	48
ANTAL ORSOLYA	
A szerzői intenció átértelmezése <i>Az – Izé</i> ben. Egy Szatsvay- fordítás paratextusai.....	64
LABÁDI GERGELY	
A kultúra koncepciói az 1810-es években (Fordítások az Erdélyi Múzeum körül).....	97
Tudós szabadság – politikai felügyelet	106
TÓTH FERENC	
A 18. századi franciaországi magyar emigráció irodalmi tevé- kenysége.....	107
MISKOLCZY AMBRUS	
II. József reformpolitikájának erdélyi előzményei.....	124
BERNÁD ÁGOSTON ZÉNÓ	
<i>Philippides von Gaya és a Privilegirte Anzeigen</i>	157
GYÓRFFY GÁBOR	
Könyvcenzúra Erdélyben a 18. század második felében.....	168
VULKÁN VERA TÜNDE	
Mártonfi József cenzori működése.....	183
Olvasás, műveltség	204
KISS MARGIT	
Mikes életműve szótári feldolgozásban.....	205

DÁNÉ HEDVIG	
Bod Péter irodalomtörténeti lexikona – műfaji és kutatás- történeti megközelítés.....	212
BORBÉLY SZILÁRD	
Csokonai és az utazás.....	244
NAGY IMRE	
A holtak hangja. Az idézetek dramaturgiai szerepe a <i>Bánk bán</i> ötödik felvonásában.....	251
A tekintély.....	280
DEBRECZENI ATTILA	
Kazinczy, a dokumentátor.....	281
FÓRIZS GERGELY	
Eis to kreisson! A művészi idealizáció értelmezései Kazinczy körében egy jelmondat jelentésváltozatainak tükrében*.....	290
II. (MŰ)FORMA ÉS ÉRTELMEZÉS.....	320
IMRE LÁSZLÓ	
A ballada funkcióváltozatai a finn, az orosz és a magyar irodalom fejlődéstörténetében.....	321
NYILASY BALÁZS	
Fikció, regény, modern romance és a 19. századi magyar elbeszélő irodalom.....	335
HANSÁGI ÁGNES	
Démonizáció és elhallgatás. A tárcaregény az irodalmi diskurzusban.....	344
NAGY ZABÁN MÁRTA	
Magyar irodalomtanítás Kolozsvárott a 19. század második felében.....	366
CARLA CORRADI MUSI	
The Survival of Traditional Shamanic Symbols and Myths in Modern and Contemporary Hungarian Literature.....	378
ABSTRACTS.....	390
SZERZŐINKRŐL.....	400
MUTATÓK	
(Helynevek, Személynevek).....	406

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

BORBÉLY SZILÁRD EMLÉKÉNEK

IRODALOM VILÁGOSSÁGA. BEVEZETŐ SZAVAK

Az irodalom mibenlétére kérdeznek rá e Kolozsváron, a Hungarológiai Kongresszus keretében 2011 augusztusában – nagyobb részét a *Felvilágosodás irodalma* szekcióban, továbbá a 19. század irodalma, illetőleg a Kortárs magyar irodalom szekcióban – elhangzott, itt egybegyűjtött tanulmányok. *Magyar felvilágosodás. Irodalom*, illetőleg *Műforma és értelmezés* fejezetekbe szerkesztettük mindeme előadásokat.

Induljunk a mából: ha kilenc esztendő nem is, de éveket várt a kézirat a megjelenésre. Itt köszönjük meg a Bolyai Társaságnak, Gábor Csillának a kongresszusi könyvsorozat gondolatát és a kiadás anyagi háttérének előteremtésére tett fáradozásait. Hisszük, hogy az itt megjelenített kutatási eredmények érdemben épülnek majd be az irodalom és a művelődés – nem csak magyar – tudományos szövegeibe, szemléletébe.

A felvilágosodás jövő-orientált eszméi lehetővé tesznek egy olyan perspektívát is, amely magatartásokat, témákat és kommunikációt lát az időben, nem lezáró mozzanatok. Köszöntjük Carla Corradi angol nyelvű előadását, amely a nagyvilág számára teszi nyelvileg is hozzáférhetővé irodalmunk közérdeklődésre számot tartó értékeit. Őt a mágikus magatartás (általa sámánizmusnak nevezett) mai költészeti formái, Hansági Ágnes a 19. századi démonizáció tárca-regénybeli megjelenési formái foglalkoztatják. Az elbeszélés irodalmi alaktörténeit Imre Mihály balladákról szóló, illetőleg Nyilasy Balázs szintén a fikció jegyében született epikai művekre koncentrálo tanulmányai elemzik. Nagy Zabán Márta a magyar irodalomtanítás 19. századi, kolozsvári felsőoktatási kereteit láttatja. Lokális (eseti) és mobilis érték, normatív jelleg és a különbözőség ténye válik munkáikban irodalomkutatási témává.

Kolozsvár felvilágosodás-kutatása Jancsó Elemér óta jelentős mértékben támaszkodik Bod Péter, Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő Társaság, illetőleg az Erdélyi Múzeum folyóirat létrehozásával szellemi örökséget hagyó Döbrentei Gábor munkásságára – a kéziratosság és az időszakai sajtó, a szabadkőműves, nyelvújítási és politikai szerveződések mibenlétére koncentrálván. A korai 19. századi romantikus magyar művek eszmetörténeti kontextusát a kolozsvári, majd a pécsi egyetemen előadó Rohonyi Zoltán képviselte. Ezeket a kutatási tradíciókat itt egyrészt a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok doktoriskolájának diákjai (Antal Orsolya, Bányász Melinda, Dáné Hedvig, Lokodi Il-

dikó, Vulkán Vera Tünde) jelenléte, illetőleg olyan témák folytatják érdemben, amelyek e jelentőségükben Kazinczyéhoz mérhető értelmiségi munkásságát tanulmányozzák. Társadalom és nyelv, olvasmány és alkotás, formák és viták, az íráshasználat nyilvánosságának, a jelentések értelmezésének szintjei jellemzik dialógussá váló együttesüket. A fordítás kérdései Mikes Kelemen, Péczeli József, Fekete János, Szatsvay Sándor műveinek vizsgálatával és a drámaf fordítás műveltségelemeinek számbavételével; a kultúra meghatározásának, problémájának megközelítése a Privilegirte Anzeigen, a Magyar Athenas, az Erdélyi Múzeum révén, vagy a dokumentum és a szépség mibenlétének viszonylagossága Kazinczynál; a társadalmi és a filozófiai események politikumban, sőt cenzori esettanulmányokban való megragadása, a műfajok (tárcaregény, ballada, vers, dráma) és funkcionális szövegtípusok (idézet) újszerű megközelítése, a fikció és a mítosz sajátos újjászületései eredeti kutatások eredményeiképpen olvashatók e tanulmánykötet lapjain. Budapest 5, Debrecen 3, Nyitra 1, Bécs 1, Szeged 1, Szombathely 1, Bologna 1, Marosvásárhely 1 Székelyudvarhely 1, Pécs 1, a házigazda Kolozsvár 7 szerzővel képviseli magát e kötetben, de azt is mondhatjuk, ehelyt 6 doktorandusz és 17 kutató és tanár munkája vall arról, mi foglalkoztatja a ma filológusát a világirodalom magyarra fordításától kezdve (18. század) a magyar irodalomról idegen nyelven való olvasókhöz szólásig (21. század)...

A kongresszuson Vörös Imre korelnök tartotta az első előadást. Nem kívánt áttekintő szempontokat érvényesíteni, de meggyőződéssünk, hogy Voltaire magyar megszólaltatása a 18. században és a magyarra fordított drámák nyomtatásban való megjelentetésének elérése esemény volt, jelentősége máig hat, bemutatása méltó kezdete lehetett a szekció munkálatainak.

A kongresszus óta eltelt időben új művek jelentek meg nyomtatásban és a technika által létrehozott virtuális terekben. Többek között Kazinczy-, Mikes-, költészeti és komparatistikai kutatások mutatnak fel jelentős eredményeket; az sem mellékes változás, hogy a kongresszuson előadó doktoranduszok többsége immár meg is szerezte a fokozatot.

Hogy a távolabbról vagy közelebből érkező résztvevők nemcsak saját értő közönségüket keresték a kolozsvári kongresszuson, bizonyos; Kolozsvár tudományos életének jelentős napjaihoz járultak hozzá szakmai és emberi jelenlétükkel, amelyet itt csak megköszönni tudunk.

Kései már a köszönő szándék Borbély Szilárd felé, aki már nincs közöttünk. Ígérte, küld egy „végleges változatot”. Szép „foglalóját”, vázlatát Kolozsvárt elhangzott Csokonai-tanulmányának közöljük, vallva, hogy a jónak emlékezete és szakmai hatása fennmarad. Ezért ajánljuk kötetünket ama nagy útra már elindult tudós és költő emlékének.

Egyed Emese

I. MAGYAR FELVILÁGOSODÁS. IRODALOM

FORDÍTÁS

Előjáróban – szerénytelenül – hadd utaljak témám személyes vonatkozásaira! Az elmúlt évek során többször foglalkoztam Péczeli József különböző fordításaival. Most talán már elérkezett az idő, hogy a résztanulmányok alapján megpróbáljam összefoglalni, melyek azok a vonások, amelyek fordítói egyéniségét jellemzik.

Munkamódszerét kezdettől fogva rendkívül tudatosan alakította ki. A külföldről való hazatérése után nem sokkal, 1784-ben megjelentetett magyar *Zayr*¹ publikálatlanul maradt és sokáig elveszettnek hitt előszava (amelyet Csanak Dóra ismertetett az ItK 1984-es évfolyamában²) élesen elítéli a korabeli fordításirodalomban gyakran tapasztalható terjengősséget, „mikor három, négy szóval teszünk ki edgyet”. Magában a kinyomatott kötetben ugyanakkor Péczeli helyteleníti az eredeti mű szövegéhez erőltetett módon tapadó, szóról szóra történő fordítást is, mégpedig egy, mottóként a könyv elejére helyezett Horatius-idézet révén:

*„Nec verbum verbo curabis reddere fidus
Interpres.”*

Novák József fordításában:

*„Tolmácsként nem akarsz szót szóval szolgálai módon
Adni...”*

Tömörség, egyúttal pedig a fordítónak az a joga, hogy a szöveget a befogadó nyelv természete szerint módosítsa – ez tehát az a két alapelv, amelyekhez Péczeli mindvégig ragaszkodik. Ugyanezeket az elveket két évvel később a *Henriás*³ kapcsán is megerősíti: a belső címlapon

¹ „ZAYR, trágédia, melly frantzia versekből ugyan annyi számú 's lábú versekbe foglaltatott Péczeli Jó'sef által”, Győr, Streibig József, 1784.

² F. CSANAK Dóra, *Péczeli József elveszettnek hitt előszava Zaire-fordításához*, ItK LXXXVIII (1984), 339-350.

³ „HENRIÁS AZ AZ NEGYEDIK HENRIK FRANCZ KIRÁLYNAK Életének némelly része, melly Francz Versekből ugyan annyi számú 's lábú Versekbe foglalata-

kijelenti, hogy Voltaire eposza „Francz Versekből ugyan annyi számú ’s lábú Versekbe foglaltatott”, majd a következő oldalon az ismét idézett horatiusi tanácsot egy D’Alembert-től vett mottóval egészíti ki, amely szerint a fordítónak nem csupán másolnia kell az eredeti művet, hanem mintegy versenyre kelvén vele, azt a gyengébb helyeken meg is kell szépítenie.

Az igazság kedvéért jegyezzük meg: Péczelinek az az állítása, hogy az *Henriade*-ot ugyanannyi verssorban adta vissza magyarul, mint amennyi a francia szövegben van, nem felel meg teljesen a valóságnak. Az első hat ének sorainak száma az ő tolla alatt együttvéve valóban csak kettővel több az eredetinel, az utolsó négy énekben azonban, például a csatajelenetek részletesebb, érzékletesebb bemutatása révén, 12, 34, 58, illetve 156 (!) sorral, együttvéve tehát 260-nal gyarapítja. Ahol viszont nem folyamosodik ilyen szemléltető, az olvasó képzeletét a d’alembert-i díszítő elv szerint megragadó betoldásokhoz, ott sikerül tömören alkalmazkodnia a francia szöveg sorainak számához. A látszólagos ellentmondás tehát a két alapelvnek ugyanazon művön belül történő, együttes alkalmazásából fakad.

A fordítói hűség kérdése akkor is felvetődik, amikor valaki egy versben írt alkotást prózában tolmácsol. Ismeretes, hogy Voltaire szigorúan ragaszkodott a tragédia verses formájához, Péczeli viszont a francia tragédiaköltőnek három művét is prózában fordította: a *Meropot* és a *Tánkrédet* tartalmazó kötetet 1789-ben⁴, az *Álzír vagy az Amerikánusokat* 1790-ben⁵ jelentette meg. Ezzel a megoldással nem állt egyedül; korábban Zechenter Antal is prózában ültette át Voltaire és Racine két-két tragédiáját, közülük *A hitető Mahomet* címmel megjelent Voltaire-művet 1784-ben a Ráday Pál szervezte „Magyar Játsszók Társasága” a pesti Rondellában színre is vitte.⁶ Nincs kizárva, hogy ez a példa lebegett

tott PÉTZELI JÓSEF által. Győrben, Streibig Jósef betűivel, MDCCLXXXVI.” [Második kiadása: uo., 1792.]

⁴ „SZOMORÚ JÁTÉKOK, mellyek frántziából fordítottak PÉTZELI JÓSEF komáromi r. p. által. Nyomattatott Komáromban, Wéber Simon Péter betűivel. 1789. Esztendőben.” [*Merop és Tánkréd*]

⁵ „ÁLZÍR, vagy az AMERIKÁNUSOK. Szomorú játék [...]. PÉTZELI JÓSEF, komáromi prédikátor által. Komáromban, Wéber Simon Péter betűivel. 1790.”

⁶ Utólag beszámol róla a *Magyar Hirmondó*, 1793. június 14.

Péczei szeme előtt, amikor a megcélzott közönségre, illetve az esetleges színjátszókra való tekintettel választotta inkább a mindennapi beszédhez közelebb álló prózát. S hogy az olvasóközönség szempontja, a társalgási nyelv fejlesztésének ügye milyen fontos volt számára, arról már a korábban, 1787 tavaszán megjelent, francia közvetítő prózafordításból ugyancsak prózában készült Young-átültetése⁷ is tanúsodik. Péczelinek a művet bevezető ajánlása szerint ennek a könyvnek a szövege meg fogja győzni az olvasókat arról, hogy a magyar nyelv alkalmas a legmélyebb gondolatok „rövideden és értelmessen” való kifejezésére, és hogy nem igaz az a vád, amely szerint állítólagos „darabossága [...] meg-is sérthetné Hazánk’ szép Grófnéinak ’s Bárónéinak rósa pirosságú ’s gyengeségű ajakaikat, ha a’ társalkodásban ezen folytatnák nyájaskodó beszélgetéseiket.” (A4r) A hölgyolvasók fontosságának felismerésével egyébként egy olyan korszerű irányzatnak egyik kezdeményezője ő, amelyet néhány évvel később Kármán József fog még határozottabban képviselni az *Urániával*.

Péczei, a vallását őszinte hittel megélő református lelkész számára nemegyszer gondot jelentett, ha olyan szöveget kellett magyarul viszszaadnia, amely ellentétben állt saját meggyőződésével. Leginkább a 16. századi vallásháborúkat bemutató *Henriás* kapcsán jelentkezett a fordítónak ez a belső konfliktusa. Megoldásként ilyenkor módosította a sérelmezett kifejezést. Azt például, hogy a kálvinista Mornay a tévelygés pártjának támasza („soutien du parti de l’erreur”), azzal helyettesítette, hogy „Vallásának holtig erős oszlópa volt.” (I. 154.). Bizonyos esetekben az eposzi cselekmény csodás elemeit is meg kellett változtatnia. Szent Lajos mint segítő patrónus többször megjelenik a történetben, ám a protestantizmus nem fogadja el a szentek közbenjárásának tanát, ezért például a VIII. énekben Péczelinél nem a szent király, hanem maga az Úr küld a mennyből legyőzhetetlen erőt Bourbon Henriknek. A történet lezárása szinte megoldhatatlan feladat elé állította a komáromi lelkészt: IV. Henrik ugyanis azon az áron teremti meg hazája békéjét, hogy felveszi a katolikus vallást. A fordító a király áttérését csak

⁷ „YUNG’ ÉJTZAKÁJI ÉS EGYÉB MUNKÁJI, mellyek magyar nyelvre fordítottak PÉCZELI JÓZSEF rév-komáromi prédikátor által. Győrben, Streibig Jósef betűivel, 1787”

lapalji jegyzetben említi meg, a költemény szövegében viszont olyan kifejezéseket használ, amelyekből az olvasó egyáltalán nem értesül a főhős katolizálásáról:

*„Burbon, ki eddig-is ezt híven követte,
E' Jésus' tziimerét újra most fel-vette.” (X. 631-632.)*

Péczei Józsefnek a Szentírásban gyökerező mély hite az eredeti műhöz képest biblikusabb szóhasználatban is megnyilvánulhat, mindenekelőtt Voltaire *Zaire*-jának tolmácsolásakor. Châtillon a templomot („ce temple”) nála „Szentek' Szenté”-nek nevezi (27.), Lusignan ilyen, az eredetiben nem található szavakkal fohászkodik Istenhez: „Merítsd-ki a' pohárt, melylyet nékem töltél” (42.), Fatime pedig *Zaire*-t az Úr „tévedt Bárányá”-nak mondja (103.).

A bibliai teremtéstörténetnek azt a gondolatát, amely szerint Isten a természetet az ember javára alkotta meg, és uralma alá rendelte, Hervey az elmélkedéseiben konkrét képekkel, például a halász munkájának leírásával szemlélteti. A műnek Péczei által használt, Le Tourneur-féle francia szövege szerint a halász mohó tekintettel figyeli remélt zsákmányát, és álnok horgot vet ki rá („d'un œil avide contemple sa proie, & lui tend le perfide hameçon”).⁸ A magyar fordítás sokkal erősebben hangsúlyozza, hogy a természet, a bibliai parancsnak megfelelően, szolgálni akarja az embert; a halak itt nemhogy menekülnének, hanem szinte felkínálják magukat: „a' benne [vagyis a vizekben] úszkáló halatskák az ő alá 's fel való futkosásokkal kívántatják magokat a' halászszal, a' ki az ő megfogásokra hálóját elkészítette.”⁹ A magyar fordító következetesen finalista szemléletében nyoma sincs annak, hogy a halfogás álnok („perfide”) esz-közzel történne, a jelenet minden szereplője az isteni akaratot teljesíti.

A természetnek és a természethez szorosan kapcsolódó vidéki élet képeinek egyébként kitüntetett szerepe van Péczei szövegformálásá-

⁸ „MÉDITATIONS D'HERVEY, TRADUITES DE L'ANGLAIS, par M. LE TOURNEUR, A PARIS, Chez LE JAY [...], M.DCC.LXXI.” II, 11.

⁹ „HERVEY SÍRHALMAI ÉS ELMÉLKEDÉSEI. Fordítottak PÉTZELI JÓSEF Komáromi Prédikátor által. PO'SONYBAN, Wéber Simon Péter költséggével és betűivel. 1790.” 191.

ban. Itt nemcsak az olyan leírásokra gondolhatunk, mint a rekkenő hőség szuggesztív érzékeltetése a *Sírhalmok*nak „Déli sétálás” című fejezetében, vagy a „Tél” című fejezetben a vihar ijesztő tombolásának bemutatása, hanem azokra az eredeti szövegekben nem szereplő hasonlatokra is, amelyek a magyar falu, a magyar természeti környezet felidézésével teszik érzékletesebbé a szóban forgó műveket a magyar olvasó számára. A *Henriás* két különböző helyén is olyan sorokat sző a költeménybe a fordító, amelyek a ménések vágtatását idézik fel: a IV. énekben a rémült harcosok úgy menekülnek, „mint a’ ménes, mikor dörögnek az egek”, a VIII. énekben pedig olyan erővel gázolja el egymást a két sereg, „mint a’ ménes, melly fél ’s fut a’ villámástól” (IV. 81., VIII. 435.). A VII. énekben szereplő látomásban a trónörökös burgundiai herceg annyira nem vágyik a hatalomra, hogy a trónra közömbös szemmel („d’un œil d’indifférence”) tekint; a magyar változat szerint „Mint egy juhász-kunyhót, a’ Thrónust úgy nézi.” (VII. 409.) A *Zaire*-ban Orosmane arról beszél, hogy a hősnőt akár a legalantasabb munkák elvégzésére („dans les plus vils emplois”) is rendelhette volna; Péczelinél ez a választékos kifejezés így alakul át: „Szabad volt őt tennem lúdak pásztorának” (90.). Young *Ejszakáinak* egy részletében arról van szó, hogy az állandóan újabb és újabb ismeretekre éhező emberrel szemben az ösztönök szerint élő állatok évezredek át sem képesek többet tudni, cselekedni, óhajtani, mint eredetileg. A magyar fordító ezt azzal egészíti ki, hogy „a’ fetske ’s a’ golya soha sem raknák másképpen az ő fészkeket” (284-285.). Még Hervey-nak a newtoni fizikát, a bolygók keringési pályáját a gravitáció és a centrifugális erő egyensúlyával magyarázó okfejtését is így teszi érthetővé a hazai közönség számára: „[...] e’ kettős erőtligazgattatván szükségesképpen úgy kerégenek, mint azok a’ járnai tanuló gyors lovak, mellyek erős kötél által ágashoz köttettek, melly körül forogjanak.” (328-329.) A felsorolt fordítói hűtlenségek valójában nem hamisítják meg a tolmácsolt műveket, inkább hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasó közelebb kerüljön hozzájuk, magáénak érezze őket. Hasonló szerepük van a *Zayr*ban azoknak a történelmi áthallást eredményező változtatásoknak is, amelyeknek során Orosmane Jeruzsálem szultánjából („soudan de Jérusalem”) „Török Tsászár” lesz, a szaracénokból („les Sarrazins”) „törökök”, a Jeruzsálemet annak idején elfoglaló Szaladint pedig Orosmane a történelmünkéből, sajnos, jól ismert „Nagy Solimán”-nak nevezi. (15.)

Közhelyszámba megy, hogy a sokszor elvont jellegű francia kifejezéseket nyelvünk hajlamos konkrét képekkel visszaadni. Ez Péczeli munkásságára is jellemző. Amit viszont vele kapcsolatban feltétlenül ki kell emelnünk, az az érzelmek testi megnyilvánulásaira, létünk fizikai valóságára vonatkozó képek rendkívül hatásos felhasználása. Mint ahogy a színész nem csupán elmondja, hanem gesztusaival, mimikájával, egész testi valójával jeleníti meg a dráma szövegét, úgy Péczeli fordítása is gyakran szinte új életet lehel az eredeti mű mondataiba. „Szörnyű rettegés az, amit érzek” („Une terreur affreuse est tout ce que je sens”) – mondja Zaïre, a magyar változatban pedig: „Egy szörnyű reszketés minden tsontom rázza.” (105.) Az *Henriade* VI. éneke szerint Mornay egyaránt képtelen a félelemre és a haragra („Incapable à la fois de crainte et de fureur”), a magyarban: „Ortzája nem sárgul, meg-nem dobban szíve.” (VI. 228.) Az eposzi hős, Bourbon Henrik a király, Valois Henrik részére, annak gyengeségében, támasz lett („J’offrais à sa faiblesse un nécessaire appui”), azaz: „A’ rá lőt nyíl ellen paissa lett tetem.” (III. 114.) Az *Alzire* fordításában paradox módon még az iszonyú halál is az emberihez hasonló alakot ölt: Alzire szerelmesének, az ifjú Zamore-nak az életét Isten csodálatos módon még „a’ sárga halálnak jeges karjai közt” is megőrizte. (55.) Az ösztönök és a vágyak látható testi megnyilvánulásai egyébként a *Haszonnal mulattató mesék*¹⁰ állatainak viselkedéséből sem hiányoznak. A *Róka, farkas* című (XX.) mese La Fontaine-i szövege szerint a kút vizében tükröződő Holdat sajtnak vélt rókát, miután a vödörben leereszkedett, a valóság kiragadja tévedéséből („[il est] tiré d’erreur”); a magyar változat ezt vizuálisabb módon jeleníti meg: a róka látja,

*„[...] hogy a’ mire éhes nyála foja,
Az egy múltó árnyék, nem sajt, nem gomoja.”*

¹⁰ „HASZONNAL MÚLATTATÓ MESÉK, MELYEKET RÉSZ-SZERÍNT É’SÓPUSBÓL VETT, RÉSZ-SZERÍNT MAGA TSINÁLT, ’S AZ OLVASÁSBAN GYÖNYÖRKÖDŐ IFFJAKNAK KEDVEKÉRT KÖNNYEN ÉRTHETŐ VERSEKBE FOGLALT PÉTZELI JÓSEF R. KOMÁROMI REF. PRÉDIKÁTOR. GYÖRBBEN, STREIBIG JÓSEF BETŰIVEL. 1788.”

A *Haszonnal mulattató mesék* tanulmányozása közben egy további fordítástechnikai eszközre is felfigyelhetünk: az alapul vett művekhez képest Péczeli az eseményeket sokkal színpadyszerűbben képzei el és mutatja be. Olyan tendencia ez, amely a tanítómese műfajának több mint két ezredéves történetében mindvégig jelen van. Már Phaedrus is kisebb-nagyobb, sokszor párbeszédekkel bővített jelenetekké alakítja Aiszóposz tömör szövegeit, a legkülönbözőbb (antik, középkori, keleti) forrásokból dolgozó La Fontaine kapcsán pedig nemcsak az elmúlt századok irodalomtörténései hívják föl a figyelmet erre a jelenségre: 2004-ben Robert Wilson nagy sikerű előadást rendezett a költő tizenkilenc meséjéből a Comédie-Française színpadán.

A *Jobbágy, Halál* című (X.) mesébe, amely Aiszóposz öregembere és La Fontaine szegény favágója helyett, az események színhelyét hazai körülmények közé téve át, egy nyomorban élő jobbágyot ábrázol, Péczeli többek között ezeket a saját maga által írt sorokat fűzi a jobbágy jellemzésére:

„Sárga mint a' halál, fonnyadt, száraz, görbe,
'S kinek tsípás szeme esett mély gödörbe.”

A szerencsétlen ember szinte a maga valójában lép színre előttünk, arca premier planban jelenik meg. Egy másik változtatás még elevelembé teszi az alakját: míg La Fontaine – függő beszédben – csak elmondja, mi mindenről panaszkodik a favágó, a magyar szerző a jobbágyot meg is szólaltatja, a fájdalmas szavakat közvetlenül annak szájából halljuk. A már említett, *Róka, farkas* című mese francia szövegében az események elbeszélésén kívül csupán a rókának a másik állathoz intézett szavait idézi a költő, a farkas meg se szólal, Péczeli feldolgozásában viszont élénk párbeszéd alakul ki köztük.

A fején nagy cserépedényben a városba tejet vivő leány, Perrette, La Fontaine egyik nevezetes alakja (*La laitière et le pot au lait*). Arról ábrándozik, hogy a tej árából majd száz tojást vásárol, sok-sok csirkét nevel, ezeket eladva disznót vesz, annak árából borjas tehenet, és így egyre gyarapodik. A remélt gazdagság örömeiben akkorát ugrik, hogy a cserépedény leesik a fejről, összetörik, a tej meg szétfolyik – vége az álmodozásnak. Péczelinek *Egy szegény házaspár* című (XXIII.) meséje nem Perrette históriájának a fordítása, ám egy ahhoz hasonló történetet dolgoz fel. A házaspárnak egyetlen vagyona egy tojásain

ülő tyúk, amelyet a biztonság kedvéért egy kosárban a fekhelyük alatt őriznek. Az ágyban beszélgetve, az asszony, Perrette-hez hasonlóan, így tervezi jövőjük egymást követő állomásait: a tojásokból tíz tyúk lesz, majd kétszáz, azután két koca, sok-sok malac, két ló, szer, vásárözás akár a messzi Váradon vagy Budán, gazdagság. A férj, miközben letorkolja a (még csak képzeletben lévő!) lovak hajszolása miatt, dühében káromkodik, és olyat rúg az ágyon, hogy az leszakad, agyonütve a kotlóst. A magyar változat a városba vezető gyalogút helyett egy jobban színre vihető, zárt térben játszódik, monológ helyett két szereplőt beszéltet, ez utóbbiak között konfliktus támad, a férj haragjának képzelt oka ugyanolyan nevetséges, mint az asszony egyre fokozódó ábrándjai, végül pedig az ágy leszakadása hatásos, burleszk befejezése a komédiának. Mindez igazi dramaturgiai érzékre vall.

Péczeli a hazaérkezésétől haláláig tartó, mindössze nyolc esztendőös pályafutásának második szakaszában a szentimentalizmus két híres angliai képviselőjének, Youngnak és Hervey-nak a műveit szóltatta meg magyarul, Pierre Prime Félicien Le Tourneur francia nyelvű átültetése alapján. Ez a választás azonban korántsem jelent éles törést fordítói eredményiségének alakulásában, hiszen kezdettől fogva hajlamos volt például Voltaire-t az eredetihez képest jóval erősebb érzelmi töltéssel tolmácsolni. Érdemes egybevetni Nérestan Zaire-hoz küldött levelének francia és magyar változatát. „Ce Lusignan, qu’à Solyme on retient” (Lusignan, kit Jeruzsálemben fogva tartanak) – írja Voltaire; ugyanez a magyarban: „Lusignán, kit Népünk szív szakadva vára” (26.). A *Henriás II.* éneke szerint Szent Bertalan éjszakáján az ifjú Bourbon Henrik arra ébred, hogy megölt embereinek holtteste ott hever a márványpadlón:

*„Et je n’ouvris les yeux que pour envisager
Les miens que sur le marbre on venait d’égorger.”*

Péczeli ezt így folytatja:

*„Kiken míg reszkettek minden tetemeim,
Szívem repedt, ’s özönt ontottak szemeim.” (II. 327–328.)*

A VIII. énekben az Ivrynél vívott győztes csata után a főhős a foglyokra tekintve, akik valójában honfitársai, szánalmat érez. A fordító az alábbi, Voltaire-nél nem található képpel bővíti a jelenet elbeszélését:

„Reszket belső része, omlik könyvek árja.” (VIII. 487.)

Péczelinek az érzelmes stílusra való (s már a Voltaire-fordítások idejéből is kimutatható) nyitottsága olyan képesség, amely lehetővé tette számára, hogy egy új irodalmi irányzatnak, a szentimentalizmusnak is egyik magyarországi meghonosítója legyen.

*

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Péczeli József rövid fordítói működése során a tömörségre és a pontosságra való törekvéssel szinkronban kisebb, de a lényegét meg nem hamisító változtatások révén, közelebb hozta a műveket a magyar olvasóközönséghez. Képzeletét meghatározta szilárd vallási meggyőződése, a hazai táj ösztönösen felbukkanó képanyaga, a tolmácsolt szövegekben leírt cselekmény és környezet életszerű megjelenítésére való törekvés, a több esetben megnyilvánuló dramaturgiai érzék, az ábrázolt érzelmekkel való mély azonosulás.

Próteuszként beleélte magát a különféle szerzők sajátos világába, és mindegyik szerepében hiteles tudott lenni.

Nem egyszerűen fordító volt, hanem sokoldalú, gazdag formakincs-csel rendelkező költő – a fordító álarcában.

„JAJ, TROJA, SZÉP TROJÁM,
MEG MINT GYÁSZOLJALAK?”
EGY SENECA-DRÁMA RÉGI MAGYAR FORDÍTÁSA

Tanulmányom tárgya a marosvásárhelyi, két részből összeszerkesztett iskoladráma Tragédia része (Református Kollégium, 1775–1777),¹ s célom elsősorban a szakirodalomban eddig ismeretlennek tartott forrásszöveghez fűződő viszonyának feltárása, az ismeretlen szerző fordításmódszerének bemutatása.

A szöveg kiadója, Varga Imre ugyan úgy véli, hogy „nem valószínű, hogy a játék hosszabb, tragédia felét a magyar darab írója szedte össze klasszikus forrásokból, elsősorban Euripidész tragédiáiból (*Trójai nők, Hekabé és Andromakhé*)”, ugyanakkor elismeri, hogy „a tragédia forrására azonban ez ideig nem sikerült rábukkannunk”.² Egyed Emese a drámai előzmények keresése helyett a római epikus költészettel, Ovidius *Metamorphoses*-ével való rokonságot tartja fontosnak: „Az ősforrásra kíváncsi szöveggkritika természetesen elsősorban drámai előzményeket keresett [...]; de bizonyára nem csak antik és nem csak erudícióval kidolgozott drámai szövegek szolgáltak kiindulópontul iskoladramánkhoz. Ovidius *Metamorphoses*-e sem zárható ki a lehetséges források közül, bár Heléna és Andromakhé az ovidiusi változatban nem szerepel.”³ Mind az Euripidésszel, mind az Ovidiusszal való rokonság egy római szerző, az európai drámairodalom egyik alappilléreinek tartható Seneca műveire irányíthatja a figyelmünket, akinek tragédiáit évszázadokig nagyobb becsben tartották, mint görög forrásait. Scaliger sokat idézett vélekedése szerint például Seneca semmivel sem marad el a görögök mellett, sőt, kidolgozottság (cultus) és ragyogó stílus (nitor)

¹ *Protestáns iskoladramák*, 1. kötet, RMDE XVIII. század, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989, 595–646.

² *Protestáns iskoladramák*, i. m. 644.

³ EGYED Emese, *Magyar mítoszparódiák = Uó, Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, Bp., Osiris, 1998, 165.

tekintetében még Euripidészt is felülmúlja.⁴ Seneca *Troades*⁵ című drámájának s a marosvásárhelyi *Tragédia* szövegének összevetése alapján egyértelműen megállapítható, hogy az iskoladráma elsődleges forrása a római szerző műve, s a két szöveg közti kapcsolat olyan szoros, hogy a magyar szöveg a latin fordításának tekinthető.

A *Troades* című drámának, s az ennek nyomán született marosvásárhelyi *Tragédiának*, melynek színhelye a legyőzött Trója romjai előtt álló görög tábor, a fő témája a halál és a gyász, a felejtés és a történelmi emlékezet kérdése, a hatalmi agresszió⁶ és női kiszolgáltatottság ellentéte. Hecuba az egész várost összefogni kívánó özanya, a történelmi emlékezet hordozója. A halál négy arcának a bemutatása az emberélet különböző stádiumait érinti: az első felvonásban elsiratott Priamus az öregember, Hector az életerőtől duzzadó fiatalember megtestesítője. Pyrrhus apja, a sírjából előjött Achilles Priamus lányát, a szűz Polixénát kéri síri áldozatul: ő a nászra érett szűzlány, a jós Calchas által követelt újabb áldozat, Astyanax pedig a kiszolgáltatott, ártatlan gyermek megtestesítője.

A magyar dráma és a Seneca-mű kompozíciója végig megegyezik, az egyes jelenetekben fellépő szereplők kisebb kivételektől eltekintve azonosak, megszólalásaik sorrendje is ugyanolyan. A cselekményt előbbre vivő legfontosabb elemek megegyeznek, az érvek, motívumok nagy része is átkerül a magyarba, többnyire ugyan egyszerű-

⁴ „Seneca [...] quem nullo Graecorum maiestate inferiorem existimo: cultu uero ac nitore etiam Euripide maiorem.” Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* VI 6, Lyon 1561, Ndr. Stuttgart – Bad Cannstadt 1987. Idézi: Christoph KUGELMEIER, *Die innere Vergegenwärtigung des Bühnenspiels in Senecas Tragödien*, C.H.Beck, München, 2007, 9.

⁵ Felhasznált szövegtiadások: L. M. Annaei SENECAE atque aliorum *Tragoediae*. Cura et industria Thomae FARNABII, Francofurti, Impensis Ioannis Storckle Librarii, 1625; L. Annaei SENECAE *Tragoediae*. Cum Notis integris Johannis Frederici GRONOVII, Delphis, apud Adrianum Beman, 1728; SENECA's *Troades*. A Literary Introduction with text, translation and commentary, Elaine FANTHAM, Princeton – New Jersey, Princeton University Press, 1982; SENECA, *Tragedie*, a cura di Gian Carlo Giardina e Rita Cucchioli Melloni, Torino, UTET Libreria, 2009.

⁶ A hatalmi agresszió kifejeződéséről Seneca drámájában lásd: Gianna PETRONE, *Metafore del potere nelle Troiane di Seneca = Atti dei convegni »Il mondo scenico di Plauto« e »Seneca e i volti del potere«*, Genova, Università di Genova, 1995, 107–118.

sítve, retorikailag nem olyan precízen kidolgozottan. A kisebb szerepváltoztatások egyrészt a kar megváltozott funkciójából, másrészt a latinban néma szereplők beszéltetéséből adódnak. Ezzel megtörhető a narratív monológok monotonitása, a recitatív drámának tartható Seneca-mű életszerűbbé, a jelenetek mozgalmassabbá (s az iskoladráma-hagyományhoz való illeszkedésből adódóan kevésbé fennköltté, hétköznapiabbá, bizonyos pontokon alantasabbá) válik.

Szerepváltoztatások. A kisebb szerepváltoztatások egyik oka a *kar megváltozott funkciója*, a magyar fordító a kardalokat általában dialógusos résszé alakítja vagy erősen lerövidíti, egyszerűsíti, esetenként teljesen elhagyja. Az első felvonásban Hecuba és a trójai nők kara közösen siratják el Tróját, Trója királyát, Priamust és a Trója bástyájának tartott legnagyobb hőst, Hectórt. A magyarban a Chorus (Kar) nevében Andromacha beszél, de megtartja a latin többes számot:

*„Non rude vulgus lacrimisque novum
lugere iubet: hoc continuis
egimus annis”⁷*

*„Oh, Hékuba, mire kénszeritz bennünket,
Trojáért bánatnak hogy adván szívünket,
Sűrűen jajgassuk hogy veled estünket?
Nem most kezdjük mi ez kötelességünket.”⁸*

Hecuba is úgy beszél Andromachához, mintha az egész kar ott lenne, a magyar fordítás azonban, a latintól függetlenül, külön megszólítja Andromachát („én menyem”):

*„Fidae casus nostri comites”⁹
„No hát én siralmas házam hív népei,
Én menyem és méhem kedves gyümöltsei”¹⁰*

⁷ SENECA, *Troades*, 67–69. sor.

⁸ *Tragédia*, 153–156. sor.

⁹ SENECA, *Troades*, 83. sor.

¹⁰ *Tragédia*, 169–170. sor.

A második felvonásban Talthibus, a hírnök elmondja, hogy Achilles árnya megjelent, s követeli, hogy Polixénát áldozzák fel a sírján: ezt egy retorikai szempontból fontos agón (certamen) követi, Pyrrhus és Agamemnon vitája, melyben érvek és ellenérvek hangzanak el az emberáldozat mellett, illetve ellenében. A latinban Pyrrhus és Agamemnon csak a hírnök monológja után szólal meg, Talthibius bevezető szavaira a trójai nők kara reagál.¹¹ A magyar fordító ezeket a szavakat is Agamemnon szájába adja.¹² A második felvonást záró kardal a latin szövegnek is egy, az értelmezőket kihívás elé állító része.¹³ Problematikus a kompozícióba illeszkedés, hiszen nem épül be olyan szervesen, mint a többi kardal, valószínűleg ezért is hagyja meg ezt a magyar fordító is kardalként (a magyarban: Chorus Trojanorum¹⁴). A latin kardalnak a bölcséleti tartalma is megdöbbentő: Seneca egyértelműen kimondja, hogy nincs élet a halál után („post mortem nihil est ipsaque mors nihil”¹⁵), a testtel együtt a lélek is elpusztul („noxia corpori / nec parcens animae”¹⁶). Ez a teljes halál epikureista koncepciója ellentétben áll az első kardal, a Priamoszt sirató kommosz mondanivalójával, mely a halál utáni lét pozitív bemutatása. A magyar szöveg nem ilyen radikális, a kérdésfelvetést ugyan átveszi, de nem ad a kérdésre egyértelmű választ.

*„an toti morimur nullaque pars manet
nostri”¹⁷*

*„Mert azt se tudják, hogy midőn sírjába
Tétetvén, a test száll a föld gyomrába,
Meg hal é lelke azzal valójába,
Él vagy magában.”¹⁸*

¹¹ SENECA, *Troades*, 166–167. sor.

¹² *Tragédia*, 249–252. sor.

¹³ Burkhard SCHERER, *Zur Funktion des zweiten Chorlieds der Troades des Seneca*, *Mnemosyne*, Vol. LII, Fasc. 5, 572–578.

¹⁴ *Tragédia*, 549–568. sor.

¹⁵ SENECA, *Troades*, 397. sor.

¹⁶ SENECA, *Troades*, 401–402. sor.

¹⁷ SENECA, *Troades*, 378–379. sor.

¹⁸ *Tragédia*, 553–556. sor.

A magyar kardal Seneca állításai közül csupán néhányat vesz át, s azokat is elbizonytalanító kifejezésekkel veszi körül: „Mert ma sem tudja senki azt egészen”,¹⁹ „tám”,²⁰ „Mely ha úgy vagyom”.²¹ Verstani szempontból érdekes, hogy a fordító a lírai kardalrészeket (még ha ezeket nem is a Chorus, hanem valamelyik szereplő szájába is adja) metrikailag is kiemeli: a dalszerűséget a szapphói versszaknak a régi magyar költészetben már meghonosodott hangsúlyos imitációja képviseli. A hangsúlyos szapphói versszak nem a latin időmértékes szapphói versszak helyettesítője, hanem általában a lírai kardal magyar formája, a fenti példában történetesen a latin aszklépiadészi sorok megfelelőjeként szerepel.

A harmadik felvonást záró kardal, melyben a rabnők a sorshúzást megelőző bizonytalanságról beszélnek (nem tudják, mi lesz további soruk, Görögország mely tájaira, kihez kerülnek) a magyarban teljesen kimarad, a magyar drámának ezen a pontján egy Morio megszólalásaihoz hasonló beékkelt rész van, az Együgyű rab monológja.²² A tragikus hangnemet már az előző vitajelenet durvább jellege is megtörte, az Együgyű rab megszólalása pedig egyenesen parodisztikus színben állítja be a trójai nők szenvedéseit. A továbbiakban azonban újra a darab tragikus jellege kerül előtérbe, s ez a rövid komikus kitérő csupán a két halálos kimenetelű jelenet (a harmadik felvonásban Astyanax elragadása, a negyedik felvonásban Polyxéna feláldozásának előkészítése) közti átmenetet szolgálja. A fordító elhagyta a negyedik felvonást záró kardalt is.

A szerepváltoztatások másik típusa latinban *néma szereplők beszélte-téséből* adódik. A harmadik felvonásban Astyanax szerepe kibővül. A latinban néma szereplőként van jelen, míg Andromacha elmeséli álmát, melyben Hector figyelmeztette, hogy rejtse el a fiukat. Andromacha az apjára nagyon hasonlító fiúban Hector vonásait látja; a latinban is többször megszólítja az „o nate” vocativusos alakkal,²³ a magyarban azonban a fiú válaszol is:

¹⁹ *Tragédia*, 557. sor.

²⁰ *Tragédia*, 561. sor.

²¹ *Tragédia*, 565. sor.

²² *Tragédia*, 1109–1140. sor.

²³ SENECA, *Troades*, 461., 469. sor.

„Fiam, Astianáx, Fiam, édes kintsem!

ASTYANAX

It vagyok, oh Anyám, parantsolj, édesem.

ANDROMACHA

*Jövel ide, kérlek, hogy benned tekintsem
Atyádat, s anyai tsokjaim rád hintsem.”²⁴*

Mikor Hector kriptájába akarja rejteni az anyja, a fiú először elfut; erről mind a latinban, mind a magyarban Andromacha szavaiból értesülünk:

*„nate – quid retro fugis
turpesque latebras spernis?”²⁵*

*„De, lelkem, hová futz, hová akarsz menni,
El rejtkezni tartod tám szégyennek lenni?”²⁶*

Hogy a fiú mégis bemegy, a latin szövegből is egyértelmű, hiszen Andromacha a beletörődés szükségességéről („cedendum est malis”²⁷), majd bizalmasával, a Dajkával (a latinban Senex) a rejtekhelyre rábízott titokról beszél („claustra commissa tegunt”²⁸). A magyarban azonban a Dajka és Andromacha, mintha csak a gyerek csíntevéséről volna szó, még tesznek egy-egy megjegyzést Astyanax viselkedéséről:

„DAJKA

Még is jó, egyedül hogy bé meni mére.

²⁴ *Tragédia*, 657–660. sor.

²⁵ SENECA, *Troades*, 503–504. sor.

²⁶ *Tragédia*, 713–714. sor.

²⁷ SENECA, *Troades*, 508. sor.

²⁸ SENECA, *Troades*, 512. sor.

ANDROMACHA

*Tsak rá vé, a lelkem, magát nagy későre.*²⁹

A magyarban beiktatott szereplő Ulysses és Andromacha vitája közben a Lictor is. A latinba Ulysses szolgái néma szereplők, uruk küldi őket, hogy rombolják le Hectór sírját, ám a magyarban a Lictor meg is szólal. Maga a vita a magyarban is nagyon pergő, a latin főbb elemeit a magyar fordító is átveszi, ám Ulysses hozzászólása a magyarban sokkal durvább, erőszakosabb. A latinban a fortélyon, a retorikai kifejezőkészségen és Ulysses kiváló pszichológiai megfigyelőkészségén van a hangsúly. Ulysses rájön, hogy Andromacha nem elsősorban gyászol és szomorkodik, hanem mindenekelőtt fél:

*„scrutare matrem. maeret, illacrimat, gemit;
sed huc et illuc anxios gressus refert
missasque voces aure sollicita excipit:
magis haec timet, quam maeret. ingenio est opus.”*³⁰

*„De ugyan nézze el ezt jól az ember bár,
Sir is ugyan ez, de alá s fel többet jár,
Néz mindenfelé, mint ki fél, hogy éri kár,
Inkább fél az ilyen, mint busul, látom már.”*³¹

A kripta lerombolására tett kísérlet célja, hogy Andromacha félelmét fokozza – Ulysses fő módszere tehát egyfajta lelki zsarolás. Ennek a magyarban is megvannak a nyomai, ám emellett a finom mesterkedés mellett Ulysses is és szolgája is, a Lictor a latintól eltérően, s retorikailag a korábbi érvelérendszerrel össze nem hangolt módon durván beszél Andromachával:

²⁹ *Tragédia*, 721–722. sor.

³⁰ SENECA, *Troades*, 615–618. sor.

³¹ *Tragédia*, 849–852. sor.

„ULYSSES

*Hát még, Asszony, pattagsz...*³²

„LICTOR

*Anya, meny dolgozdra, mert majd rád is ütek.*³³

Ilyen kijelentések után elképzelhető, hogy a színpadon konkrét tettelegességre is sor került.

A negyedik felvonásban Astyanax és a Lictor felléptetéséhez hasonló a latinban néma szereplőként jelen lévő Polyxéna beszéltetése. A görögök Helénát küldik, hogy öltöztesse nászruhába Polyxénát, mintha Pyrrhus feleségül kérte volna. Andromacha átlát a cselen, ironikus megjegyzésekkel reagál Heléna menyegzői öröme felszólító beszédére.³⁴ Andromacha Heléna elleni kirohanása a magyarban egy fokkal durvább. A latinban is szidja Helénát, mindkét nép ragályának, halálának és fekélyének nevezi, a magyar is ebből indít, még a pestis szót is átveszi, ám a folytatás durvább és alantasabb:

*„pestis exitium lues
utriusque populi”*³⁵

*„Mert Görög országnak te mérges fajtása,
Te kurva, te pestis, te népek romlása”*³⁶

Polyxéna tervezett menyegzője és Heléna vészt hozó násza ellentétbe: az Andromacha által használt érzékletes és drasztikus költői képet a magyar szöveg egészében nem veszi át, ám a „véres Hymen”³⁷ jelzős szerkezettel egyértelműen utal annak ismeretére:

³² *Tragédia*, 925. sor.

³³ *Tragédia*, 942. sor.

³⁴ *Tragédia*, 1189–1196. sor.

³⁵ SENECA, *Troades*, 892–893. sor.

³⁶ *Tragédia*, 1197–1198. sor.

³⁷ *Tragédia*, 1202. sor.

*„cernis hos tumulos ducum
et nuda totis ossa quae passim iacent
inhumata campis? haec hymen sparsit tuus.”³⁸*

Heléna sírásáról Andromacha rájön, hogy nem a házasság Pyrrhus valódi célja – így Andromacha és Heléna vitája az előző jelenet fordítottja lesz: míg ott Andromacha próbált félrevezetni valakit, ám viselkedése elárulta, hogy más van a háttérben, itt Andromacha, mintegy tanulva a ravasz Ulyssesztől, maga is ravasszá és éleslátóvá válik. A latinban Andromacha foglalja össze, hogy mi történik Polyxénával (milyen arckifejezéssel fogadja Heléna szavait), illetve a szintén jelen lévő Hecubával, Polyxéna édesanyával, aki most ugyanúgy szenved, mint az előző felvonásban gyermekétől megfosztott Andromacha). Hecuba a hír hallatán (miután megtudja, hogy lányát feláldozzák) elájul, Andromacha éleszteti, míg fel nem ocsúdik. A magyarban mindezt Polyxéna hozzászólásának beiktatása s Hecuba ájulás előtti felkiáltása dramaturgiaiilag előbbé teszi. Polyxéna elmondja, hogy örül Heléna szavainak, mert a szülőföldjén halhat meg – az ő megszólalását nagyon hatásos módon szakítja félbe Hecuba felkiáltása:

*„POLYXÉNA
A, kedves, Héleána, nekem száad szollása,
Arra mert szivemnek volt egész vágyása,
Hazámba légyen hogy vérem ki folyása,
Már meg van szivemnek egész ujjulása.*

*Már fel öltözhetem szines köntösömet,
Mert látom, mint kioán Pyrrhus már engemet,
E föld hogy temesse –*

*HECUBA
Jaj, pogány!*

³⁸ SENECA, *Troades*, 893–895. sor.

POLYXÉNA

*testemet*³⁹

Pyrrhus megjelenése is életszerűbb a magyarban,⁴⁰ hiszen a latinban ebben a felvonásban Pyrrhus nem szólal meg, csak Hecuba monológjából értesülünk megjelenéséről.⁴¹ Az ötödik felvonás a latinban is rövidebb a többinél, lényegi magva a Követ beszámolója Polyxéna és Astyanax haláláról. A magyar szöveg csonka, a Követ elbeszélése közben félbeszakad. A latin szöveghez viszonyítva a magyarból már csak egy rövidebb rész hiányzik, a latin dráma 1152–1179. sorainak magyar fordítása: a hírnök befejezi Polyxéna feláldozásának elbeszélését, majd Hecuba siránkozása, s a Hírnök indulásra buzdító két záró sora következik. (A hiányzó befejezés a latinban 27 sor, ám mivel a magyar fordító nem sorról sorra fordít, olykor sűrít, máskor magyarázó jelleggel beékel sorokat, így nem tudjuk megállapítani, hogy ez a magyarban hány sort tett ki.)

A latin pretextussal való együttolvásás a magyar szövegkiadásban problematikusnak tartott szakaszok értelmére is fényt deríthet. Az 53–56. sorokra vonatkozó magyarázó jegyzet szerint „Rhésus, a trójaiakkal szövetséges trák király nem »élhetett« a Tanaisz (Don) vizével. Tanaisz talán a thráciai Tonzusz romlott alakja, de ez a folyócska nem jelentős, nem hétéágú volt.”⁴² A folyó megnevezése Senecánál is hibás, hiszen a trákok folyója nem a Tanais (Don), hanem az Ister (Duna) – erre a régi Seneca-kiadások jegyzetei is figyelmeztetnek, s a hibát azzal magyarázzák, hogy a költő ezeket a szavakat szándékosan adta egy tudatlan, a kozmográfiát nem ismerő asszony szájába.⁴³ Nem tarthatjuk a másoló tévesztésének⁴⁴ a Rétéum emlegetését sem az 1445. sorban,

³⁹ *Tragédia*, 1269–1275. sor.

⁴⁰ *Tragédia*, 1339–1342. sor.

⁴¹ SENECA, *Troades*, 999–1003. sor.

⁴² *Protestáns iskoladramák*, i. m. 645.

⁴³ „Ex persona mulieris imperitae tribuitur Tanai, quod Istri est: ut per septem ora in mare labatur.” SENECA 1625, i. m. 144. „Quod Istri est, mulier, cosmographiae ignara, Tanai tribuit: in quo praeclare Seneca decorum servavit.” SENECA 1728, i. m. 387.

⁴⁴ Vö. *Protestáns iskoladramák*, i. m. 646: „A másoló tévedése lehet Sigeum helyett”.

hiszen a megfelelő helyen a latinban is „Rhoetea ... vada”⁴⁵ szerepel. A Rhoetea tágabb értelemben trójait jelent, a latin szöveg a trójaiak tenge-rére utal. Nem a másoló elírása az „Argisnak” alak sem a 356. sorban, hanem a latin ragozott alak átvétele.⁴⁶

A fordító többnyire nem érti félre a latin szöveget, ám nem is képezi azt le pontosan. Fő módszere az egyszerűsítés, ebbe belefér a bonyo-lult retorikai szerkezetek, az antik referenciák elhagyása, a filozofikus gondolatok közérthetővé tétele és a közhelyes, egyértelműsítő szaka-szok betoldása, beleértve a közismert mitológiai utalások beiktatását is. Erre jó példa Andromacha monológja a 3. felvonásból, melynek témája Hector álombeli megjelenése. A latin in medias res az éjszakai látomás leírásával kezd, a magyarban két felvezető sor van arról, hogy Andro-macha valóban világosan látta, amit el fog mesélni, s hiszi, hogy mind-ez be is fog következni. A latin az éjszakai égbolt leírásával, elegáns körülírással fejezi ki, hogy pontosan mikor történt a látomás:

*„Partes fere nox alma transierat duas”⁴⁷
(Az éltető éjszakának már majdnem mindkét fele eltelt.)*

A magyarban az időmeghatározás sokkal egyszerűbb: „hajnal felé”.⁴⁸ Senecánál az elgyötört Andromacha nem tud aludni, hajnalban egy rövid időre mégis elnyomja az álom, ha álomnak nevezhető a megrémült lélek dőbbenete („mentis attonitae stupor”⁴⁹). A magyarban az ellentézés és az Andromacha (s általában a rabnők) lelki állapotát megvilágító filozofikus megjegyzés helyett a család Morpheus közhelyes képét találjuk:

*„Mert az álom esett épen hajnal felé,
Mikor tsalárd képen Morpheus jöt elé,
Ekkor bágyat szemem gyenge álom telé.”⁵⁰*

⁴⁵ SENECA, *Troades*, 1122. sor.

⁴⁶ Vö. SENECA, *Troades*, 245. sor.

⁴⁷ SENECA, *Troades*, 438. sor.

⁴⁸ *Tragédia*, 617. sor.

⁴⁹ SENECA, *Troades*, 440–442.

⁵⁰ *Tragédia*, 617–619. sor.

Az egyértelműsítést célozzák a különböző célokat szolgáló beékelések is. A beékelések nem egyszer explikatív, magyarázó, informatív jellegűek, vagy az egyes tematikus egységek közti átvezetést (mivel Senecánál villódzóbb a szöveg, gyorsabbak a váltások), esetleg a hangulatfestést szolgálják. Hangulatfestő beékelés például a címben idézett „Jaj, Troja, szép Trojám, meg mint gyászoljalak?” sort is tartalmazó versszak,⁵¹ mely Seneca sűrűbb szövésszerű szövegét oly módon bővíti, hogy a következő sor „sed quid ruinas urbis eversae gemis”⁵² (de miért siratod a lerombolt város romjait?) kérdéséből kiindulva beiktat egy panaszos, siránkozó szakaszt.

A nők sorsán keresztül a dráma mindenfajta hatalmi agresszió lényegét mutatja be. A lélek pusztítása, a reménytől való megfosztottság keserűbb emberi tapasztalatnak tűnik, mint a test megölése vagy a város felperzselése: ebből a szempontból a hősi halált halt férjek vagy az Achilleus sírján feláldozott Polyxéna sorsa irigylésre méltó, hiszen a rabszolgasorba süllyedt nőknek kell az ő emléküket is nehéz súlyként magukkal cipelniük, s továbbhaladniuk anélkül, hogy biztató fényt látnának maguk előtt. Épp a dráma kulcsfigurája, Hecuba az, akinek ez nem fog sikerülni, s ez nem csoda, hiszen az ő vállára rakódott emlékek súlya korából és a városban betöltött korábbi funkciójából adódóan is sokkal nagyobb, mint a fiatal Andromacháé. Mindketten a szenvedő anya típusának megtestesítői, ám különböző életkorokban, különböző élettapasztalatokkal: Polyxénával együtt ők hárman a női lét teljességét, a három különböző életkor egymást kiegészítő aspektusait képviselik. Polyxéna a házasság előtt álló fiatal lány, Andromacha a viruló, ereje teljében levő anya, Hecuba az élete java részét már leélt idős asszony képe.

Troja mára kultúrszimbólummá vált, s a művészet azt igazolja, hogy egy város bukása, teljes megsemmisítése nem elegendő ahhoz, hogy nyomai a kulturális emlékezetből is törlődjenek. A legyőzöttekkel való bánásmód (köztük a legvédtelenebbnek, Astyanaxnak az elpusztítása)

⁵¹ *Tragédia*, 93–96. sor.

⁵² SENECA, *Troades*, 41. sor.

azért is döbbenetes, mert a pusztítást nemcsak a jelenre, hanem minden idődimenzióra ki akarja terjeszteni: a múlt csak a rabnók emlékeiben él tovább, a jövő pedig teljesen kilátástalan.

LOKODI ÉVA-ILDIKÓ:

A TALÁLT ÉS TÖRVÉNYTELEN GYEREK-TÉMA
A XVIII. SZÁZADI IRODALOMBAN
(FEKETE JÁNOS DRÁMÁJA A SZÜZSÉ MÁS
MEGVALÓSULÁSAINAK FÉNYÉBEN)

Bevezetés

Az évszázadok során a drámaírók a legkülönbébb témákat dolgozták fel és vitték színre. Figyelmük kiterjedt mind a nagy történelmi eseményekre, mind a mitológiai történetekre, ám a leghétköznapibb történésekre is. A kitett, a talált vagy az árva gyermek esete a hellenisztikus irodalom egy központi témája volt, mely a 18. században újra felbukkant és számos mű tárgyául szolgált.¹ Jelen dolgozatban nem kívánok foglalkozni az ókori görög alkotásokkal; csupán az 1700-as években megjelent művekre fókuszálok.

Témaválasztásomat azzal indokolnám, hogy a gróf Fekete Jánosnak tulajdonított *Die Buchstaben* című filozófiai „mélange” (1782–1784) – amely doktori kutatásaimban központi helyet foglal el – egy német nyelvű színpadi művet is tartalmaz (*Der englische Findeljunge*), amely egy talált fiú életének egy epizódjába nyújt bepillantást.

Dolgozatomban a színházi szakirodalomban eddig ismeretlen művet Fekete kézikönyvével és a szüzsé más megvalósulásaival világítom meg, és mint a polgári értékrend kialakításának egy konkrét, a színházi nyilvánosságnak szánt elemét mutatom be.

Fekete könyvét forgatva igencsak meglepődhet a színdarabra bukkanó olvasó. Bár a – korban oly divatos szótárműfajra épülő – kiadvány esszészzerű, hosszú szócikkei nem száraz ismeretanyagot közvetítenek, hanem filozofikus vagy szatirikus hangnemű olvasmányanyaggal szolgálnak a kor társadalmáról és eseményeiről, mégsem érezzük a műbe illőnek a polgári drámát. A színjáték a mű második kötetében a *Findel* („Jelenc”) szócikk után következik és alcíme szerint fordítás („aus dem Französischen ins Welsche, aus dem Welschen ins Deutsche übersetzt”²). Fekete így indokolja a darabra vonatkozó döntését a *Findel*

¹ Vö. NÉMETH György, *Születésszabályozás az ókori görögöknél*, Orvostörténeti Közlemények, 46. évf. I–IV. sz., 2001, 125–126.

² „Franciából olaszra, olaszból németre fordítva.” [FEKETE, János] *Die Buchstaben. Bruchstücke über... was Sie wollen; kein A, B, C, weder für kleine noch für große Kinder;*

szócikk elején: „Was könnte ich also hieher schmieren? Als ich eben daran dachte, fiel mir eine Uebersetzung in die Hände, die ich vor einigen Monaten für eine Dame gemacht, und die den Titel des englischen Findels führet... Pranget ja so mancher autorischer Confrater meus mit fremden Federn, warum sollte ich, bey der itzigen Seichte meines Geistes, der noch den harten Winter empfindet, meine selbst eigene nicht auch benutzen? Diese Kleinigkeit war bestimmt, auf dem N...al Theater aufgeführt zu werden, der hochehrwürdige komische Areopagus aber gab zur Antwort, als man ihm dies Stück vorlegte: er habe schon eine Uebersetzung davon, ohne zu prüfen, ob meine schlechter oder besser sey, als die vorige, von der ich nichts wußte.“³ Eszerint tehát szinte véletlenül került a színdarab a szótár anyagába, és csak azért teszi itt közzé Fekete, hogy a szócikket kitöltse vele és fordítói munkája ne vesszen kárba.

A darab szerzőjének kilétéről sem az alcímben, sem a kézikönyv szócikkeiben nem találunk információkat. A fordító ennyit jegyez meg: „Sonst weiß ich vom Stücke eben nichts.“⁴ Kutatásom során ki szerettem volna deríteni, hogy kinek a műve alapján fordította Fekete a *Der englische Findeljunge* című színjátékot, és hogy melyik a másik német nyelvű fordítás. Ezenkívül próbáltam felkutatni azokat a XVIII. századi – nemcsak drámai – műveket, melyek az adott témát dolgozták fel, hogy figyelhessek a motívumvilágukra, közös és különböző tartalomelemeikre, továbbá az esetleges plagizálásra. A kolozsvári könyvtárakban és az internetes oldalakon (<http://books.google.com/>)

keine Wochenschrift, auch nicht ganz eine Satyre, gewiß kein Libell, ex omnibus aliquid, Zweiter Theil, Dessau, 1784, 343. Amennyiben külön nem jelölöm, a magyar nyelvű fordítások tőlem származnak. L. É. I.

³ „Mit firkálhatnék ide? Amint éppen ezen gondolkoztam, a kezembe akadt egy fordítás, melyet néhány hónappal ezelőtt egy hölgynek készítettem, és mely az angol talált gyermek címet tartalmazza... Ha némely szerzőtársam idegen tollakkal büszkélkedhet, miért kellene nekem szellemem jelen zátonyán, mely még érzi a kemény telet, a sajátomat nem felhasználnom? Ezt az apróságot a N...i Színházban bizonyosan előadták volna, a főméltóságú nevetséges Areopagus [ítélő tanács] azonban azt adta válaszul, amikor e darabot eléje tették: van már egy fordítása erről, anélkül hogy megvizsgálná, az enyém rosszabb vagy jobb az előzőnél, melyről én semmit sem tudtam.” [FEKETE] *i. m.*, 334.

⁴ „A darabról amúgy nem tudok semmit.” [FEKETE] *i. m.*, 336.

digitalizált formában elérhető 18. századi darabok egyike sem hasonlít részletekbe menően Fekete fordításához. Így sajnos egyelőre kérdéses maradt a szerző és a másik fordító kiléte. Jelen pillanatban csupán az olvasott darabok összevetésével tudok foglalkozni, mely azonban önmagában is érdekes vizsgálódás.

Dolgozatomban tíz, német vagy magyar nyelven megjelent művet vetek össze, melyekben a törvénytelen, és/vagy az örökbefogadott gyerek témát dolgozták fel a szerzők: Fekete János színjátékát, Katona József *A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek* című, németből átdolgozott darabját (melynek eredetije az 1700-as években íródott), Cumberland *Der natürliche Sohn (A törvénytelen fiú)* című vígjátékát, továbbá Kotzebue *Das Kind der Liebe (A szerelem gyermeke)*, Sedaine *Felix, oder der Findling (Felix, avagy a lelenc)* és Brühl *Das Findelkind (A' talált gyermek)* című érzékeny játékát, valamint Diderot két polgári drámáját, melyek a *Der Hausvater (A családapa)* és *Der natürliche Sohn (A törvénytelen fiú)* címet viselik. Ezekon kívül kitérek Eckartshausen *Sittenlehre für alle Stände der Menschen, zur Bildung der jungen Herzen (Erkölcstan minden rendű emberek számára, a fiatal szívek képzésére)* című erkölcstanára, valamint Pfeffel *Henriette oder das Findelkind (Henriette, avagy a talált gyerek)* című kisregényére. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár Diderot általam vizsgált darabja nem két önálló mű (*A törvénytelen fiú a Beszélgetések a törvénytelen fiúról, A családapa az Értekezés a drámai költészetről* című elméleti mű szerves része), jelen dolgozatban kizárólag magukra a színdarabokra koncentrálok.

Változatok a törvénytelen gyerek-témára

A Fekete szótárában található, arisztotelészi hely- és időegység szabályai szerint írott, három felvonásos polgári dráma főhőse, Thomas élete legboldergabb korszakát éli. Asztalosként dolgozik és tehetségéért, becsületességéért általános elismerésnek és megbecsülésnek örvend. Ezenkívül ideális férj, apa és vő. Tizenkét éves korában került nevelőapjához, Thomas Frich-hez, aki mesterségére tanította a fiút, majd hozzáadta saját lányát, Mollyt. A színjáték idején kiderül, hogy Thomas, a talált gyermek tulajdonképpen a száműzött és az idegenben elhunyt Hugo Spencer gróf fia, így nagy nevet és vagyont örököl. A probléma viszont akkor kezdődik, amikor rangon alul kötött házasságát érvényteleníteni akarják, és ez Thomas-t, feleségét és apósát a kétségbeesésbe kergeti. A történet végén viszont minden megoldódik, és boldog grófi családként élnek tovább.

A lelenc tehát tökéletes főszereplő a színdarabban. A többi mű is – egyetlenegy kivétellel – pozitív hősként mutatja be a talált gyermeket, aki ismeretlen származása ellenére is sokkal értékesebb és építőbb tagja lesz a társadalomnak, mint sokan azok közül, akiknek tiszta a családi háttere. Előrebocsájtandó, hogy a történelem során hátrányos helyzetben voltak a törvénytelen gyerekek. A házasságon kívüli kapcsolatok következményeképpen született gyerekeket a szegyénytől menekülni akaró szülők nem ritka esetben kitették. Így a lelencre mint fattyú gyermekre tekintettek. E gyermekek életük végéig szüleik bűnös szenvedélyének bélyegét kellett magukon hordozzák: a társadalom nem tekintett rájuk jó szemmel, és izolálni kívánta őket (mely különböző szerzetesrendekbe való belépésüket jelentette); ezenkívül bizonyos foglalkozások tilosak voltak a számukra (papi szolgálatot például csak külön engedéllyel tölthettek be).⁵

Karl von Eckartshausen *Sittenlehre für alle Stände der Menschen* című erkölcsstanában az olvasót megható, sajnálattal eltöltő – és egyúttal oktató – módon ír a kitett gyerekekről, akik ártatlanul szenvednek az őket nem vállaló szüleik miatt: „Unschuldiges Geschöpf! ... was für Uibel hast auf Erden gestiftet, da du von allen Menschen verlassen wirst? ich weine über deine Eltern; vielleicht konnten sie deinen Bedürfnissen nicht selbst abhelfen? Vielleicht hättest du mit Ehrlosigkeit die Tage deiner unglücklichen Mutter gebranntmarkt. – O! so siegt denn das Vorurtheil über die Empfindungen der Natur! ... saug’ an dieser Ziege, sie soll dir die Stelle deiner Mutter vertreten. Sieh, wie fühlbar dieß Geschöpf... ist deine Bedürfnisse zu erleichtern... – Grausame Menschen! müssen Thiere die Beispiele des Pflichten der Natur geben?“⁶ Katona József A

⁵ Vö. BASKA Gabriella, *Történelem és nevelés. = Történelem, társadalom, nevelés*, szerk. BÁBOSIK István, BASKA Gabriella, SCHAFFHAUSER Franz, Budapest, Bölcsész Konzorcium, 2006, 5., ill. KUBINYI András, *Törvénytelen gyermekek a magyar közép-korban*, 1999. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1999-07/historia-1999-07> (2011. aug. 2.)

⁶ „Ártatlan teremtés! ... milyen szörnyűséget okoztál a világon, hogy minden ember elhagyott? sírok a szüleid miatt, talán nem tudtak saját maguk a szükségleteiden segíteni? Talán szerencsétlen anyád napjait becstelenséggel bélyegeztél volna meg. – O! így győzedelmeskedik az előítélet a természet érzései fölött! ... szopj ettől a kecskétől, neki kell az anyád helyére lépnie. Nézd, mennyire kész ez a teremtés

borzasztó torony című darabjában Svartling így fogalmazza meg és siratja sorsát: „Oh, minden imádságomnak végén, az a szó jut elmémbe: fattyú!”⁷ „Miért szült engemet az anyám a világra – miért szerette őt magát oly annyira, és miért utált meg engemet...? Tudták ők azt jól, hogy a fattyúgyermek egy mindenektől megvetett féreg – pedig az anyatermészet azoknak teremtésükben is szintén olyan adakozó, mint akármely törvényes ágyakban...”⁸ Szánalmat keltő sorsuk nemcsak abban áll tehát, hogy szüleik a legkevésbé sem gondoskodnak róluk, és eldobják maguktól, hanem abban is, hogy a környezetük is kiteszítja őket, bár fizikai-szellemi képességeik szerint alkalmasak lennének a társadalomba való beilleszkedésre.

Néhány mű rávilágít a törvénytelen származásúaknak ama problémájára is, hogy komoly gondot jelentett nekik a társadalomba való beilleszkedés. Ha nem volt gazdag pártfogójuk, ha a háttérben nem támogatták őket ragos szüleik, idegen városokban sem fogadták be őket. Diderot – a polgári dráma elméletének kidolgozója⁹ – ezekkel a szavakat adja a *Der natürliche Sohn* című színdarab főhőse, Dorval szájába, amikor visszaemlékezik más emberekkel való kapcsolatára: „Dreißig Jahre lang... irrete ich... einsam, unbekannt und verabsäümet umher, ohne die Zärtlichkeit irgend eines Menschen empfunden, noch irgend einen Menschen angetroffen zu haben, der die meinige gesucht hätte...”¹⁰

az igényeiden könnyíteni... – Szörnyű emberek! Az állatoknak kell példát adniuk a természet kötelességeire?” ECKARTSHAUSEN, Karl von, *Sittenlehre für alle Stände der Menschen, zur Bildung der jungen Herzen*, Salzburg, Bey Johann Joseph Mayers sel. Erbin, 1784, 76–77.

⁷ KATONA József, *A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek: Eredeti nézőjáték öt felvonásban* = KATONA József *Összes Művei*, Harmadik kötet, Bp., Kiadja Abafi Lajos [é. n.] 21.

⁸ KATONA, i. m., 55.

⁹ FODOR Géza, *Bevezető Diderot „Beszélgetései”-hez*, Holmi, 16 évf., 2004, 270.

¹⁰ „Harminc évig bolyongtam körbe egyedül, ismeretlenül és mellőzve, anélkül, hogy egyetlen ember gyengédségét éreztem volna, vagy hogy olyan emberrel találkoztam volna, aki a magamfajtaikat kereste...” DIDEROT, *Der natürliche Sohn, oder die Proben der Tugend*, = *Das Theater des Herrn Diderot*, Aus dem Französischen übersetzt von Gotthold Ephraim Lessing, Berlin, bey Christian Friedrich Voß und Sohn, 1781, 90. (A továbbiakban DIDEROT 1781)

A kiközösített mivoltukon kívül a törvénytelen gyermekek megélhetési problémáit is bemutatják egyes művek: a szülőhelyükről hozott igazolás hiányában – miszerint tisztességes szülők törvényes házasságából születtek – nem vették fel őket szakmát tanulni, nem lehettek mesterek, és mindenhol megbélyegezték őket.¹¹ Kotzebue *Das Kind der Liebe* című érzékenyjátékában – mely nem a talált gyermek, hanem a megesett lány és a fia történetét mutatja be – a főhős, Fritz így meséli el a kézműves céhekbe való hasztalan jelentkezéseit: „Ein Paarmal... wollte ein ehrlich Handwerk lernen; aber wenn ich hinkam zu irgend einem Meister und sprach: Lieber Meister! ich will mich zu euch in die Lehre verdingen, so war die erste Frage immer: Wo ist euer Geburtsbrief?... Meine Kameraden waren dahinter gekommen, und wenn einer einmahl was gegen mich hatte, oder ein wenig trunken war, so schraubte er mich, und gab mir spitziige Reden...”¹² Nem csoda hát, hogy ezen fiatalok között van olyan, aki gyűlöli és átkozza szüleit: „Vater! Vater! Über dich dieser Angstschweis! über dich die Verzweiflung eines Menschen, und alles, was daraus entstehen kann...”¹³; „Verflucht sey mein Vater, daß er mir das Leben gab”¹⁴; „Átok! átok a gyalázatosokon, a kik fiokat utálattal taszintoták el magoktól! Átok az atyámra! Átok az anyámra! Átok azon gyönyörűségre, mely gyalázatos létemet adta...!”¹⁵ „... fúriák! Szaggassátok össze! – anyám, atyám – átok! átok...”¹⁶

E két színdarab kivételével viszont nem jellemző a művekre, hogy a talált vagy kitett gyerekek megvetéssel gondoljanak valamelyik vagy mindkét szülőjükre. Ritkán kap az olvasó információt arról, hogy mi-

¹¹ KUBINYI, *i. m.*

¹² „Egy párszor... tisztességes mesterséget akartam tanulni; de bármelyik mester¹⁶ jutottam és így beszéltem: Kedves Mester! El akarok szegődni kegyelmedhez tanulni, mindig ez volt az első kérdés: Hol van a születési levele? A bajtársaim rájöttek, és amikor valakinek valami baja volt velem, vagy egy kicsit részeg volt, bosszantott, és gúnyolódott...” KOTZEBUE, *Das Kind der Liebe. Ein Schauspiel in fünf Akten = Neue Sammlung deutscher Schauspiele*, Zweyter Band. Grätz, 1800, 15–16.

¹³ „Apám! Apám! Szálljon rád ez a hideg verejték! Szálljon rád egy ember kétségbeesése, és minden, ami ebből származik...” KOTZEBUE, *i. m.*, 54.

¹⁴ „Átkozott legyen az apám, hogy életet adott nekem.” KOTZEBUE, *i. m.*, 57.

¹⁵ KATONA, *i. m.*, 21.

¹⁶ KATONA, *i. m.*, 114.

képp vélekednek a szereplők valódi szüleikről. Dorval (*Der natürliche Sohn*) tudja, hogy születésekor szülei nem voltak összeházasodva, mégsem neheztel rájuk, sőt, szeretettel beszél róluk; sorsáért azokat hibáztatja, akik ellenezték apja és anyja egybekelését: „Eine junge unglückliche, allzuzärtliche, allzuempfindliche Person gab mir das Leben, und starb kurz darauf. Ihre erbitterten und mächtigen Freunde hatten meinen Vater gezwungen, nach Amerika zu fliehen. Dasselbst erfuhr er den Tod meiner Mutter, eben da er sich nun schmeicheln durfte, ihr Gemahl werden zu können. Dieser Hofnung also beraubt, ließ er sich in Amerika wieder; doch vergaß er des Kindes nicht, das er von einer so theuren Gattin hatte... Mein Vater hat verschiedene Reisen nach Frankreich gethan. Ich habe ihn gesehen...“¹⁷

A fogadott gyerekeknek a nevelőszülőkhöz való viszonyát – Katona József kivételével – pozitívan mutatják be a szerzők: mindegyikük nagyon tisztelettudó és hálás. A Fekete könyvében szereplő Thomas (*Der englische Findeljunge*) őszintén szereti nevelőapját és egyben apósát: „liebster Vater“-nak, legdrágább apának nevezi Frich-et, nyíltan és barátként beszél vele, örömmel segít neki bármilyen munkában. Germeuil, a Diderot *Der Hausvater* című darabjában szereplő árva fiú kész lenne lemondani szerelméről is, nehogy megbántsa szándékával nevelőjét. Felix, Sedaine művének főhőse (*Felix, oder der Findling*), ugyancsak dolgos, szeretetreméltó fiú, aki mostohatestvéreinél sokkal nagyobb tisztelettel viseltetik nevelőapja, Erhard iránt. A Brühl vígjátékában (*A' talált gyermek*) szereplő Mariska tisztességes, szófogadó, szorgalmas, nevelőszüleiért rajongó lány, akit a bírók saját gyerekként neveltek fel, sokáig eltitkolva, hogy nem ők a vér szerinti szülei. Pfeffel kisregényében (*Henriette oder das Findelkind*) a talált kislányt csupán nagyon rövid ideig – egy-két évig – neveli Henriette. Ez idő alatt a gyermek

¹⁷ „Egy fiatal szerencsétlen, nagyon gyengéd, nagyon érzékeny személy adott nekem életet, és röviddel rá meghalt. Az ő megkeseredett és hatalmas rokonai apámat arra kényszerítették, hogy Amerikába meneküljön. Helyben megtudta anyám halálát, éppen amikor azzal kecsegtethette magát, hogy a férje lehet. E reményétől megrabolva visszatért Amerikába, de nem felejtette el a gyermeket, aki egy oly drága hitvestől született. Édesapám különböző utakat tett Franciaországban. Láttam őt...” DIDEROT 1781, 99.

szeretettel csüng rajta, s igazi szüleihez való visszakerülése után is ragaszkodik hozzá, s „meine zweite Mutter“-nek, második édesanyjának nevezi.

Meglepően szeretetteljes az örökbefogadó szülők kötődése nevelt gyermekük iránt. Sokszor hatalmas áldozatokat hoznak értük (Henriette például elveszíti jegyesét, majd börtönbe kerül, miután befogadja a kis Ninát), vagy saját gyermekeik elébe helyezik őket (Erhard képes lenne – törvényes gyermekeit nem tekintve – minden vagyont Felixre hagyni, amit annak szorgalmas munkája segítségével szerzett). Soha nem kezelik őket fattyúkként vagy nincstelen árvakként, és a környezetüket is úgy próbálják alakítani, hogy ezek a gyerekek ne érezzék magukat megvetve és hátrányban másokkal szemben. Ennek ellenére előfordul, hogy az örökbefogadott gyerekek közül néhányan úgy érzik, nem méltóak imádoztjuk szerelmére, és bizonytalan családi háttérük, alacsony társadalmi helyzetük és vagyontalanságuk miatt nincs joguk tisztességes, jómódú család gyermekével házasságot kötni. Ez azt bizonyítja, hogy örökbefogadóik minden próbálkozása, saját tisztességes életvitelük ellenére sem változtathatják meg a társadalom hozzáállását a hasonló származásúakkal szemben. Problémájuk viszont általában már a művek cselekménye során megoldódik és elnyerik szerettük kezét.

Felix (*Felix, oder der Findling*) ügye például már azelőtt rendeződik, mielőtt kiderülne, hogy bárócsalád törvényes gyermeke. Nevelőapja, Erhard ugyanis szívesen hozzáadja lányát, Therese-t, amikor megtudja, hogy ezek ketten szerelmesek egymásba: „... ich schäze ihn darum nicht weniger hoch, und bin sehr bereit ihm meine Tochter zu geben...“¹⁸

Bár Germeuil (*Der Hausvater*) származását illetően csak annyit tudunk meg, hogy a családapa egy elhunyt barátjának fia (nem derül ki, hogy törvényes vagy törvénytelen házasságból származik-e), nem tartja magát méltónak Cécilia kezére és érzelmeit titokban tartja. Nevelőapja azonban egyszer elárulja: titkon mindig remélte, hogy lánya

¹⁸ „Emiatt nem becsülöm alább, és kész vagyok nekiadni a lányomat.” SEDAINÉ, *Felix, oder der Findling. Ein Schauspiel mit Gesang in drei Akten*, Uibersetzt von Johann Andre, Wien, 1785, 60.

és fogadott fia valaha egymáséi lesznek („So oft ich euch beide sahe, sagte ich zu mir selbst: das ist Er, der das Glück meiner Tochter machen soll...“¹⁹) Ezek után nem áll semmi akadály a két szerelmes útjába.

Mariska, Brühl vígjátékának szereplője (*A' talált gyermek*) szintén tart kedvese apjától, amikor kiderül, hogy ő nem a bíróék lánya, hanem a család jó barátja, Dörgényi kapitány törvénytelen gyermeke. Jövendőbeli apósa, a faragatlan, nyers, de jólelkű Zöldi úr viszont egy pillanatilag sem tétovázik, nem nézi rossz szemmel fia házasságát:

„Mariska. ... Az én Anyám meg-halt, minek előtte a' házasságnak szent kötele –

Oberster. Ej lántz menykő... nem töröm én azon a' fejem', mért halt-meg az Annya? Fiam' szerentséje előbb való nálam mindennél. Itt van Jankó, vedd feleségül, néked ajándékozom atyai áldással együtt. Emlékezz-meg, hogy őtet magad választottad magadnak! mert esküszöm, ha rosszul élsz vele, tulajdon kezeimmel tekerem-ki nyakadat.”²⁰

A *Der englische Findeljunge* című drámában viszont egyetlen pillanatilag sem merült fel problémaként a talált gyermek házassági szándéka, sőt, a nevelőapa nagyon természetesnek tartotta, hogy hozzáadja lányát, ugyanis jól ismerte és szerette Thomas-t, bízott benne, és Molly méltó társát látta benne: „seine Aufführung, sein untadelhafter Wandel... war die Haupttriebfeder. Sich sehen und lieben war für diese Kinder einerley, er war ihr Meister im Lesen, Schreiben und Zeichnen; mit den Jahren sah ich die... Neigung, weit entfernt, sie zu bekämpfen, begnügte ich mich, sie auf die Straße der Tugend zu leiten... mehr als einmal flossen Thränen der Freude meine Wangen herunter bey dem Schauspiel ihrer so zärtlichen, als reinen Liebe.”²¹

¹⁹ „Ahányszor kettőtöket láttalak, azt mondtam magamnak: ez Ő, akinek a lányomat boldoggá kell tennie.” DIDEROT, *Der Hausvater. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen*, Aus dem Französischen, Münster, Bey Philipp Heinrich Perrenon, 1775, 118.

²⁰ BRÜHL, Alois Friedrich von, *Das Findelkind. Lustspiel in fünf Aufzügen = Theatralische Belustigungen*, Dresden, I. Theil, 1785. Dolgozatomban a Bárány Péter által készített 1792-es magyar fordítást használom, a továbbiakban ebből idézek: [BRÜHL] *A' talált gyermek, vígjáték öt felvonásokban*, Szabadon fordította Bárány Péter = *A' Magyar Játék-szín, Első esztendő, Első kötet*, Pest, 1792, 84.

²¹ „Az ő viselkedése, az ő kifogástalan magatartása... volt a fő mozgatórugó [ti.

Az apának a fogadott gyermekével szembeni viszonya kissé eltér a fentebbiektől Richard Cumberland *Der natürliche Sohn* című vígjátékában abból a szempontól, hogy Sir Jeffery Latimer lányát korábban nem Blushenly-hez, a lenchez adta feleségül. Döntésének okára nem derül fény a cselekményben, ám a kettőjük közötti közvetlen kapcsolat – valamint gyanúja, hogy a fiú egy általa tisztelt nő gyermeke – arra enged következtetni, hogy nem az előítéletek befolyásolták. Viszont lánya megözvegyülése után többször is hangot ad annak a kívánságának, miszerint a két fiatalnak házasságra kellene lépnie egymással (pl. „... nimm denn meine Tochter und sey mir ein Sohn!”²²), később pedig áldását adja rájuk.

Svertlingnek, *A borzasztó torony* hősének vágya viszont nem teljesülhet, ugyanis aljas és gonosz módszerekhez folyamodik és jótevői ellen fordul, még mielőtt bárki számára kiderülne, hogy Mathildebe szerelmes. (Árulása és lázadása előtt így gondolkozik: „Gonoszság! vidd tehát végbe remekmunkádat! Gázold széljel a nyolcvan esztendőös öreg jóltevődnek kopasz koponyáját! ... Isten hozzád, gyermekségemnek lakhelye! Isten hozzád, nemsokára parázshalom! A mit az idő meg nem emészthetett benned, összedönt egy gonosz talált gyermek, kit te kebledbe fogadtál...”²³). Hálátlansága és tettei miatt halál a büntetése.²⁴

Svertling – a többi drámában szereplő örökbefogadott gyermekektől eltérően – teljesen negatív figura, akiben a jóság és bűnbánás legkisebb csírája sincs meg, miután eldönti, hogy nevelőapja ellen támad.

hogy hozzáadja lányát]. Egymást látni és szeretni egyazon dolog volt ezeknek a gyerekeknek, Thomas volt Molly mestere az olvasásban, írásban és számolásban; az évek során a... vonzódásukat túl távolinak láttam már ahhoz, hogy harcoljak ellene, így megelégedtem, hogy az erény útjára vezessem őket... az ő oly gyengéd, mint amilyen tiszta szerelmük látványánál többször lefolytak az öröm könnyei az orcámon.” FEKETE, *i. m.*, 368–369.

²² „... vedd el hát a lányomat és légy a fiam.” CUMBERLAND, Richard, *Der natürliche Sohn, Ein Lustspiel*, Aus dem Englischen übersetzt, Leipzig, Im Verlage der Dykischen Buchhandlung, 1785, 55.

²³ KATONA, *i. m.*, 55–56.

²⁴ E tudatos gonoszság a romantika művészeti programjának része: van, aki az irodalmi gótika stíluseszközének tekinti. Nálunk Katonán kívül Kisfaludy Károly (pl. *Stibor vajda*) és Petőfi (*Tigris és hiéna*) is él vele.

Az olvasottak közül Katona átdolgozása a legbonyolultabb cselekményű mű. Különböző érdekeket képviselő pozitív és negatív szereplők újabb és újabb konfliktusai vezetnek a történet szálát. Az események folyamán Svertlingen kívül még három, a történetben jelentős szerepet játszó gonosz figura hal meg, akik, bár életüket gaztettekkel töltötték, halálukkor bűnbocsánatért esedeznek. Konrád, Ulrik szörnyű parancsainak végrehajtója így beszél, amikor rájön, hogy megmérgezték: „... Istenem! bocsásd, oh bocsásd meg vétkeimet! – ő [Ulrik] csábított el engem – ne átkozd őtet, Konrád – sirasd meg bűneidet, azután fekdj töredelemmel koporsódba.”²⁵ A boszorkány neveltje, a vad Tóbiz halálhörgése ugyancsak bűnbánat: „Ah! Ah! Ah! Isten – bocsánat!”²⁶ Ulrik, a jólelkű Adolf szüleinek gyilkosa nemcsak bocsánatért esedezik, hanem jóvá is akarja tenni gonoszságait halála előtt: „Te tudnál én nekem megbocsátani? – Átkozz, átkozz inkább engemet! Én tettelek tégedet koldussá, én ragadtam el szülőidet, és én fosztottalak meg minden boldogságodtól. – De nem, amennyibe lehet, vissza akarom pótolni. – Halljad Adolf – vitézek, legyetek tanúi utolsó akaratomnak – Dittmár Adolf az én örökösöm – temessetek szentelt földbe. – Uram, bocsáss meg nekem, mert én csak ember voltam...”²⁷ Velük ellentétben viszont Svertling halálakor sem bánja meg tetteit, hanem átkozódik; sőt, az ördögöknek ajánlja lelkét. Nevelőapja elleni lázadása és élete utolsó pillanatáig tartó gyűlölete miatt mindenki, még a negatív szereplők is megvetik, undorral fordulnak el tőle, és arra sem tartják méltónak, hogy eltemessék: „Tóbiz (kiált). Hej, szolgák! ... Markoljátok fel ezen dögöt, és vessétek ki a mezőkre – el ne temessétek, mert a föld kiköpné őtet kebeléből!”²⁸ A dráma végkicsengése az lesz hát, hogy a minden bűn fölött a legnagyobb a hálátlanság bűne: ha az ember a jótévője ellen támad és cselekszik.

Svertling származására nem derül fény a cselekmény folyamán. Az olvasó nem tudja meg, hogy mikor és milyen körülmények között került nevelőapjához. A többi dráma, amely a talált gyermek témát dol-

²⁵ KATONA, *i. m.*, 79.

²⁶ KATONA, *i. m.*, 121.

²⁷ KATONA, *i. m.*, 82.

²⁸ KATONA, *i. m.*, 114.

gozta fel, valamint a *Henriette, oder das Findelkind* című kisregény ismerteti a gyermekekre találás eseményét, később pedig az igazi szülők kiléte is tisztázódik. Frich egy árvaházban ismeri meg Thomast (*Der englische Findeljunge*), aki okosságával, talpraesettségével megnyeri tetzését, ezért dönt úgy, hogy örökbe fogadja. Erhard egy óriási vihar és árvíz alkalmával találja meg a kis Felixet (*Felix, oder der Findling*), akit szülei a zűrzavarba elveszítettek. Blushenly (*Der natürliche Sohn*), Mariska (*A' talált gyermek*) és a kis Nina (*Henriette, oder das Findelkind*) viszont nem véletlen folytán került a nevelőihöz, hanem vér szerinti szülei akaratából. A nevelőszülők példás élete és magaviselete ugyanis arra a következtetésre juttatta a szülőket, hogy jó kezekre bízzák féltett gyermeküket. Titokban, esetleg levél és pénz kíséretében juttatták el a csecsemőt hozzájuk. A gyerekek elhagyásának okaként vagy a születéséhez kapcsolódó szegény (mint például a törvénytelen gyerekként születő Blushenly, illetve Mariska esetében: „... sie... einen Fehltritt in ihrer Jugend that, und Sie unter dem Mantel in die Welt brachte, wie man zu sagen pflegt; ein Jugendpaß, weiter nichts!“;²⁹ „... rád bízom az én leg-főbb kintsemet, melly e' világon vagyon, az én Leányomat... Az elő-ítéletek, környűl-állások, sőt maga a' végzés erőtetett ezen rendkívül való Írásra...“³⁰), vagy pedig a gyermek életét veszélyeztető történelmi események szolgáltak (mind Nina, mind Thomas szülei üldözöttek voltak, ezért látták jobbnak, ha gyermeküket titokban biztonságba helyezik, vállalva azt a lehetőséget is, hogy talán soha nem látják őt viszont).

Zárásképpen a lelelc-témát feldolgozó művek moralizáló jellegére szeretnék kitérni. *A borzasztó torony* kivételével mindegyik alkotás azt sugallja, hogy érdemes odafigyelni a házasságon kívül született vagy talált gyermekekre, nem szabad őket megbélyegezni és megvetni. Ezek az emberek egyrészt ártatlanul szenvednek szüleik miatt, másrészt pedig kellő neveléssel – és nem kiközösítéssel – nagyon hasznos tagjai lehetnek a társadalomnak. A felvilágosult Diderot általános tanításként

²⁹ „Fiatalkorában ballépést követett el, és Önt lepel alatt [azaz titokban] a világra hozta, amint mondani szokás; egy fiatalkori élvezet, tovább semmi!“ CUMBERLAND, *i. m.*, 40.

³⁰ [BRÜHL] *i. m.*, 11.

megfogalmazva adja egyik szereplője szájába azt a meggyőződését, miszerint az erényes élet mellett nincs jelentősége sem a vagyonnak, sem a származásnak. „Sie mögen noch so ein grosses Vermögen zusammenbringen, ... Ihre Kinder werden doch immer arm seyn, wenn ihnen die Tugend fehlt... Die Tugend ist das, was auf der ganzen Welt am besten gekannt und am meisten verehret wird [...] Die Geburt wird uns gegeben; aber unsere Tugenden sind unser eigen. Geburt, Würden, Hoheit, Reichthümer, alles kann der Lasterhafte haben, nur die Gnade des Himmels nicht.“³¹ Az individuumról mint értékről is szólnak hát e művek: nemcsak a család (és vagyona, rangja) hasznos a társadalomra nézve, hanem az is, amit az egyes ember létrehoz vagy hátrahagy.

A művekben szereplő tisztességes házasságban élő szülők nehéz döntése után elhagyott gyerekek esete pedig azt példázza, hogy ezek sok esetben nem is szolgálnak rá a fattyú megnevezésre és a törvénytelen gyermekekkel szemben tanúsított megvető magatartásra. Így a társadalomnak megértőbbnek kell lennie minden ismeretlen származású emberrel szemben.

A megesett lány, a törvénytelen vagy talált gyermek ügye mind a mai napig aktuális téma, bár már nem okoz olyan visszhangot az európai társadalom életében, mint akár egy évszázaddal ezelőtt. Viszont mivel ezek az esetek sok száz évig nagy hatással voltak a közösségekre, nem érdemes átsiklani sem a társadalomtörténeti, sem pedig az irodalmi vonatkozásaikon. A témát feldolgozó művek szórakoztató, de egyben kortörténeti olvasmányai is lehetnek a mai kor emberének is.

³¹ „Összegyűjthet egy oly nagy vagyont, ... a gyermekei mindig szegények lesznek, ha hiányzik bennük az erény... Az erény az, amit az egész világon a legjobban ismernek és tisztelnek [...] A születés számunkra adott, de az erényeink a mi sajátjaink. Származása, méltósága, birodalma, gazdagsága, mindene lehet a bűnösnek, csupán az ég kegyelme nem létezik a számára.” DIDEROT 1781, 98–100.

„Ideges szüzemet éppen elvégeztem,
S már notáihoz is serénységgel kezdtem” (...)¹

A fenti verssorok Fekete János gróf *Horváth Ádám barátomnak* című versében olvashatók. Az „ideges szüzem” kifejezés a Jeanne d’Arc név sajátos magyarításával² Voltaire szatirikus eposzának hősnőjét és a *La Pucelle d’Orléans*-t, magát a lefordított művet jelöli; a Voltaire-eposz magyarra fordítását 1796-ban fejezte be a gróf. A „noták” pedig, amelyekre utal, e mű magyarázó jegyzetei (franciául *notes*).³ A terjedelmes költemény kiadásra való előkészítéséhez Feketének egy koncepciózus döntése is hozzátartozott: Voltaire-nek egy másik művét illesztette *Az Orleáni Szűz*höz: a történelmi szatíra után filozófiai munkát, a természet törvényéről szóló verset. Annak is ő a fordítója.

A 18 század végén Franciaország mint a kiszámíthatatlan politikai erő jelent meg a magyar közbeszédben. A magyar írótól pedig Magyarországon és Erdélyben is azt várták el, hogy minden körülmények közt neveljen és eszményt állítson. Voltaire ugyan tiltott szerző volt a 18. század Habsburg monarchiája területén, de sokan megszerezték, olvasták műveit. A ferney-i bölcs észelvű világnézetét, következetes társadalombíráló attitűdjét, ezen belül antiklerikalizmusát, egyéni szabadságkedvelését, humorát, íráskészségét korán követni kezdte Fekete gróf – a maga módján. Tizenhárom tételt (hét Fekete- és hat Voltaire-levelet) tartalmazó levelezésük is bizonyítja, hogy prozódiai, stilisztikai kérdésekben ténylegesen eszmét cseréltek; a magyar gróf örömmel fogadta a szellemes és tapintatos kritikát, a francia nyelvre és versification-ra vonatkozó tanításokat. Fekete sok mindennel foglalkozott életében – íróként, fordítóként is –, attól kezdve azonban, hogy Voltaire szatirikus eposzának magyar változatát létrehozta, gyakran nevezte és szívesen nevezte magát a Voltaire-mű fordítójának. A magyar Voltaire-eposzt Fekete baráti köre, követőinek, sőt rajongóinak – népes-

¹ FEKETE JÁNOS, *Horváth Ádám Barátomnak*, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms 360.34.

² A nyíl idegét fordítja a Jeanne d’Arc-ból így lesz Ideges Johanna.

³ Hol noták, hol nóták formában jelenik meg a kifejezés Fekete írásaiban.

nek nem mondható – csapata azonban értékelte. Mikola István a kéziratban olvasott a szólásszabadság úttörő tényeként üdvözölte Fekete munkáját *Az Orleánsi szűz elkészülte* című versében:

*Fekete az első, ki magát rá bírta,
Hogy szabadon szóllyon, 's a' Voltért át írta!*⁴

Az átírás itt a magyarra való fordítást jelenti. Azt sem zárhatjuk ki, hogy Fekete többeket beavatott fordítói eljárásaiba, abba például, hogy enyhítette egyes kifejezések életét.⁵ A fordítást a dicsérő vers mint adaptációt magyarázza; a mai értelemben vett kulturális közvetítés formáját.

E „szabad szólás”, „átírás” terminusok helyi jelentéseire, e kéziratos könyv jegyzeteire irányul figyelmünk a továbbiakban.

1. Mít jelenthet Feketére vonatkoztatva a szabad szólás?

Voltaire követője lelkesen fedezi fel a vélemény szabadságának gondolatát (a gondolat a francia szerzőnél mindegyre tételesen is megfogalmazást nyer); például a velünk született eszmékkel és hajlamokkal összefüggésben:

„Ezen munkát úgy kell nézni, mint egy levelet, amelyben a költő gondolatit bátorsággal jegyezi; nagyobb része az ő könyveknek hasonlít azon farsángokban folyó beszédekhez, melyekben igen ritkán mondja ki valaki, amit gondol; a költő kimondotta gondolatit, egy filozófus fejedelemnek, akinek akkor udvarát lakván társalkodásával szerencsételtett.”

– olvashatjuk Voltaire *Poeme sur la la loi naturelle*-jéhez írott bevezet-

⁴ *A' Magyarosított Orleáni Szűzre tett rövid reflexió. Mellyet a' Nagy-Méltóságú Fordítójának, mint a' Műzsák igaz Barátjának és a' Magyar Litteratura szíves elő-mozdítójának a' belőlírt, leg alázatosabb Tisztelettel ajánl, és bé-nyújt.* MOL E. 485 III. 101.Vö. EGYED Eme-se, Egy 18. századi költő kapcsolatcultúrája = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002., szerk. Dr. Deé Nagy Anikó, Sebestyén–Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Mentor 2002, 530–544.

⁵ Nem is annyira a politikai, mint inkább az erotikus cselekmények megnevezésére utalunk itt (Aranka Györggyel való levelezésében ezt az eljárását részletezte is Fekete, lásd lejjebb).

tőjében, *Az Orleáni szűz* után (Fekete János gróf hangján).⁶ Itt a majdani II. Frigyes emlegetése nem a tekintélyre hivatkozás meggyőző erejét kívánja növelni, hanem – a „filozófus fejedelem” kifejezés okán – a mindenek fölött álló filozófia szolgál érvül a szólás és a sajtó szabadsága tételéhez.

Az olvasó szolgálata a közvetítő magatartásban jelölhető meg ez esetben. S ha elgondoljuk, mit tudott például Voltaire a magyarokról, és mit a 18–19. század fordulóján a magyar olvasó Franciaországról, értékelnünk kell ezt a szándékot. A magyar *La Pucelle* címe: *Az orleáni szűz. Poéma Voltér Franczia verseiből, fordította magyarra Alethophilos. Isten haragjából régi káplár.* A fordító tehát jelzi, hogy a nyilvánosság előtt nem vállalja nevét (társadalmi identitását) – de tudni kell, hogy Feketének életében publikált művei sem jelentek meg névvel; szellemes álnevek alatt jelentette meg írásait. Nem saját személyére kívánta a figyelmet felhívni. Voltaire munkájában az előljáró beszéd a szatíra tradíciója jegyében is fiktív egyházi személytől származik – Apulejus „nevető bencés apátúrtól” (*Don Apulejus Risorius Benedictinusnak, Elöl-járó beszédje*).⁷ Ez a fikciós játék folytatódik a fordító által kialakított magyar könyvben.

Az Orleáni Szűz kéziratán fiktív nyomtatási év (1836) és fiktív nyomdahely (Freÿdorf) is szerepel, a következő megjegyzéssel: „Nyomtatott Szabadoson”. Noha a temesi bánszágban Fekete apja földeket vásárolt és maga Fekete János is szívesen tartózkodott e birtokain, a Temesvár egykori külvárosát jelentő Freydorf (Szabadfalva) helynevet metaforikusan kell értelmeznünk itt; a fordításmű keltezését – 1836 – az utópisztikus jellegét erősítő elemnek tekintjük (hiszen Fekete már 1801-ben elhunyt, és tudomásunk szerint a mű nem jelent meg a jelölt évben, de később sem nyomtatásban). A „nyomdahely” és „nyomtatási idő” jelölése a figyelem-elterelés célját szolgálhatja. A verselő arisztokrata eljátszott a gondolattal, hogy előbb-utóbb felfedezi őt (nemcsak játékos kedvét, hanem tudós munkáit is) az utókor.

⁶ *A természet törvényéről. Poéma* 1796 előtt keletkezett.

⁷ Ez az Apulejus csak a tréfa és a név jegyében rokona az ókori írónak. Vö. Ms 411. 12v–21. Voltaire francia nyelvű előszavát Fekete magyarul adja, az olasz idézeteket a szövegben hagyja és utána írja, fordítja le.

A Feketét köszöntő Mikola István-versben említett „szabadon szó-lás” a gondolat és a szólás szabadságát, a kritika megfogalmazásának lehetőségét, magának a cenzúrának tagadását jelenti. Fekete János számára a mű értékének nem volt feltétele a téma komoly hangvételű megközelítése vagy a minden körülmények között érvényesítendő tekintélytiszteltet. A fordítást mint hazafias cselekedetet és nyelveművelő gesztust ajánlja olvasója figyelmébe, ahol a hazafiságra, nyelvészépítés-re való hivatkozás éppen a mindenkori cenzor felé kanyarított, szóbeli elterelő hadművelet:

„Hogy ezen fordítással is, úgy mint minden egyéb tehetséggel dicső Hazámnak használni, s anya nyelve pallérozásában részt kívántam venni, arról kedves olvasóm meg légy győzve és a tzel kedvéért meg borsátván gyarlóságom hibáit, kegyesen fogadjad a magyar köntösben öltözött Orleáni Szüzemet.”⁸

A szöveg más nyelvre való fordítását mint ugyanannak a testnek más ruhába való öltöztetését magyarázza a gróf. A magyar nyelv fordításokkal való művelése az értelmiség korabeli politikai stratégiáinak részét képezi. A ruhametaphora az antik retorikai hagyomány látszólag kedélyes vállalása – voltaképpen maga Fekete is utal arra egyebütt, hogy szükséges a szöveg értelemszerű kiegészítése a fordítás folyamatos munkájában:

„Szerencsésnek fogom tartani magamat, ha a magyar vállban, szoknyában, csak némi nemüképpen is olly szépnek látszik, mint francia ruhájában. Ha látom, hogy fordítással kedvet találtam, utolsó napjait hanyatló életemnek továbbis szolgálatodra fogom szentelni, kedves hazámfia.”

Fekete Jánosnak az erdélyi nyelv- és irodalomművelés nagy hatású alakjával, Aranka Györggyel való levelező barátsága ugyan viszonylag kései, de időben egybeesik egyrészt a grófnak a magyar politikába való bekapcsolódásával, másrészt Aranka erdélyi társaságainak tényleges

⁸ Ms. 411. 4-5. Elöl járó beszédgye a Fordítottónak.

működésével. Kettejük kapcsolatának fontosságára (Aranka levelezésének kutatása közben) Enyedi Sándor figyelte fel.⁹ A fordítás jelentőségében egyetértettek, és az azzal való foglalatosság mindennapjaik része volt; ezt bizonyítja Aranka György egyik levele is, ahol Fekete francia nyelvű versrészletét láthatólag azonmódúlag (a szöveg melletti margón) magyarra fordítja.¹⁰ A gróf arra kéri Aranka Nyelvművelő Társaságát, hogy, ha a publikációra sor kerülne, ne „névvel” nyomtasák ki művét, ezt a levelet aztán mint „Az orleáni szűz fordítója, Fekete János” írja alá. Fordítás és nyelvszemlélet összefüggését mindketten vallották. Ezt írja Aranka: „Továbbá a fordítás szabad; nem annyira a szókhöz, mint a’ dologhoz van köttetve. A’ kinek meg-olvasni tesszik, szerencsét kíván hozzá mindenkinek. A’ fordító.”¹¹

Fekete nemcsak Arankával vált levelet, intézményt szólít meg, amikor két levelet is intéz az Aranka György által irányított tudós és tudománypártoló-népszerűsítő társasághoz (a megszólítás mindkét esetben *Nagy érdemű hazafiak!*). Az elsőt Pesten keltezi valószínűleg 1794-ben, Aranka levelére válaszol (elfogadja a társaság meghívását a tagságra); a másodikat 1798-ban; ebben Erdélyt mint másik hazáját s ezzel kapcsolatosan erdélyi származását is emlegeti, és jelzi a levélmelléklet mi-benlétét:

„reménylvén, hogy a vivő (értsd: ifjú gróf Bánffy kapitány) nagy érdemű Attyát, hibáim könnyebb meg botsátására fogná hódítani, és szegény Szűzem Magyar köntösben illy Szószólló által az érdemes társaságnak elébb pártfogást nyerhetni.”

⁹ ENYEDI SÁNDOR, *Az erdélyi felvilágosodás történetéhez*, Magyar Tudomány, 1985. 10. 783; uő, *Aranka György 1798-as levelei galánthai gróf Fekete Jánoshoz*, It, 1989 2, 329–343; Uő, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*; It, 1990/2-4. 435–498; Uő, „...én is magyarul kezdtem mívelgetni...”, *Iskolakultúra* 1994. IV. évf. 10; Uő, *Aranka György és galántai Fekete János levelezése 1800-ban*. MKSz, 111/1995. 4.

¹⁰ Egyébként irodalmi pályája kezdetén Aranka szépirodalmi fordításokkal foglalkozott komolyan, ezek között egyik *A napnak négy részei a városban* Parinitől.

¹¹ *A’ Budai Basa*. Frantziából fordította Aranka György 1786 Aranka Teleki Téka Ms 267 Tisztázat, 77 számozott lap Tulajdonos bejegyzés 1792 G.I.B.S. Más tulajdonos B. Kata nr. 118

Fekete tudja, hogy a leggazdagabb koherens jelentéskomplexum éppen az eredeti szövegben azonosítható (szépségként és erőként határozza meg). Azt állítja, hogy a fordítónak tiszteletben kell ezt az eredeti szövegben meglévő erőt tartania. A szólások hagyományából származó, kényszerű eltérést is (a fordító munkájában) mint szabadságformát említi. A szójátékok és a kulturális vonatkozású képek magyarra fordításában óvatosan jár el, a jelentéseknek a célszövegben való megfelelő, nem pedig szolgai fordítását tartja szem előtt. A költői képek egyenkénti közvetítését inkább kerüli, hogy a kényszerű megoldások ne rútsák el a szöveget.¹²

Fekete János gróf műveltsége a közvélekedéssel ellentétben nem volt felületes, csak (filozófiai alapállásában) különbözött kortársai teológiára és jogi ismeretekre épülő tudásszerkezetétől. Levelezése, fordításelmélete és a célszöveggel (itt Voltaire *Orleáni szűzével*) való dialógusa alapján ki lehet jelteni, hogy szabadságélményt szerzett magának a fordítás folyamatában.

2. Az átírás: a közönség ismerete, otthonosság a forrás- és célnyelvi kultúrában

A kéziratos fordításkötet, amelyben az *Orleáni szűzet* követi verses filozófiai traktátus: a természet törvényéről szóló követi, sajátos módon közvetíti Voltaire eszméit a magyar olvasó felé. A *Poème sur la loix naturelle* Fekete-féle fordítását értelmezte Vörös Imre a velünk született erkölcs megjelenítéseként 2007-es tanulmányában.¹³

Magyar költővé válása programjának következményeképpen Fekete János egyre jobban ismeri virtuális olvasói körét; tudja, hogy akik nem

¹² „Minden részében ezen fordításomnak, azon iparkodtam, hogy ne gyengítsem Authoromat, s merem mondani, hogy a két nyelv atyafisága, tsak nem lehetővé tette a szóról szóra való fordítást, 's ritkán is kénteleníttem 9 v Authoromtól egy kevéssé eltérni, a' minthogy ezen Szabadsággal egyedül Szókból álló tréfáibann, vagy hazájától vett hasonlatosságaibann, de akkor is igen józanon éltem. A' szóból álló tréfákat magyar, szint' azt intézőkkel, felváltottam; az hasonlatosságokban pedig, tsak akkor szállottam magyarosításra, midőnn a' nélkül szépségekbenn, s erejebenn tsökkentek volna. Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms 411.9.

¹³ Vörös Imre, *Fekete János, Voltaire természetfilozófiai költeményének tolmácsolója*, Bp., Kolligátum, 2007, 501–506. – A tanulmány az OSZK-ban található változatra épül.

rendelkeznek nyelvi eszközökkel az eredeti nyelven való olvasáshoz, azoknak bőséges kiegészítő magyarázatokkal kell szolgálni. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a mű autonómiájának megőrzésére és a szerző intenciójának tiszteletben tartására törekszik a fordító (ehhez a francia eredetihez készített szerzői jegyzeteket is figyelembe veszi); az edíciókra pedig azért utal, hogy a szerzői szándékkal egybehangzó fordítói alapállását hangsúlyozza:

„Vagyon a Pucellának, vagy is Orleáni Szűznek, Egy húszon-négy Cántusból álló Editiója is, de azt Voltér, nem vallja maga tiszta munkájának, 's a' mint praefatiójában is jegyzi, az ellenségi által koholtatott ezen editió, a' mellyben Johanna, a' számár által fosztatik szűzességétől. – Én a' fordításban azon Editiókot követtem, a' mellyek, a' Költő hírével lettenek. A' számtalan Variánsokkal nem terheltem munkámat; mert szabad az Auctor maga munkájával, s mind addig jobbithat rajta, mig a czélúl fel tett tőkélletességet el nem éri keze alatt.”¹⁴

A két műből Fekete egyetlen kiadványt tervezett; ez a kötetkompozíció eredeti megoldás! Maga a gróf az utókor megértőbb kritikussait emlegette nem egy írásában. Mint fordító Herder kortársaként sem tart magyar nyelvű munkája haszontalanságától: „Jövő századokban elé fogsz vétetni” – biztatja elkészült, útra is kelő, máris fiókba zárt versmívet retorikus gesztussal, és üzen nekünk is a magát e fordítás címlapján „Alethophilos, isten haragjából régi káplár”-nak nevező szerző (a nevet egyébként a nemzetközi álnévlexikon szerzői más személyekhez kötik).

Fekete János németül és franciául is írt, a magyarra mint alkotói nyelvre való áttérését mintegy mítoszteremtő poétai gesztussal Orczy Lőrinc hatásának tulajdonítja. Műfordítói munkássága nem vezethető le pusztán Voltaire-rajongásából, művei közt azonban legbüszkébben „a Pucellát” emlegette (Voltaire *La Pucelle d'Orléans* című poémájának magyar fordítását). Bevallása szerint magát a fordítást Horváth Adám

¹⁴ Előljáró beszédgye a Fordítottónak Ms. 411. 4–12.

biztatására kezdte el.¹⁵ Mindkét esetben lefordította a francia szerző szövegeit (ajánlását, bevezetőjét, búcsúversét, jegyzeteit). A könyv elejére a magyar közönségének szánt fordítói vallomást illesztett prózában majd versben is: (a verses ajánlás címezteje Orczy László); és a magyarázó jegyzeteket is több esetben fordítói kiegészítésekkel látja el. A második fordításmű szerzői jegyzeteit nem egészíti ki fordítói jegyzetekkel. Voltaképpen így tudományos szövegkiadást hozott létre. Ez annál is érdekesebb, hogy a tárgy a korszak területi viszonyaihoz képest erősen provokatív (a történelem, az egyház, a nemesség humoros alapmagatartású, rabelais-i vérbőségű, szatirikus bemutatása). A jegyzetapparátus a népszerű regiszter felől a tudományos felé mozdítja a művet, el is vesz szatirikus éléből.

„Ezen munkát úgy kell nézni, mint egy levelet, amelyben a költő gondolatit bátorsággal jegyezi; nagyobb része az ő könyveknek hasonlít azon farsángokban folyó beszédekhez, melyekben igen ritkán mondja ki valaki, amit gondol; a költő kimondotta gondolatit, egy filozófus fejedelemnek, akinek akkor udvarát lakván társalkodásával szerencsételtett.”

– olvashatjuk Voltaire *Poème sur la la loi naturelle*-jéhez írott bevezetőjében (Fekete János gróf hangján).¹⁶ A szerző értékeket mutat fel, nemcsak kedvenc szerzőjét dicséri, hanem új magatartást is megpróbál közkedvelté tenni: az álláspont közvetlen kinyilatkoztatását. És ez már a közel van a nyilvánosság vállalásához.

Fekete János *Orleáni szűzének és a természet törvényéről* szóló (szintén Voltaire-ből fordított verses művének) munkája kötetes kéziratának kolozsvári változata ugyan nem a szerző kézírása, de a fordító ellátta aláírásával és néhány apró, saját kezű javításával.¹⁷ Kiadásra előkészített anyag (ez az Aranka–Fekete levelezésből is egyértelműen kitetszik).

¹⁵ A kérdéstről lásd: EGYED Emese, „Henriás, Hunniás, Hanka, Hol-Mi...”: Magyar voltaire-kedők = Csórsz Rumén István, Hegedűs Béla szerk. *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, Bp., Reciti, 2011.

¹⁶ A természet törvényéről. *Poéma* 1796 előtt Ms. 411.

¹⁷ Ms 411.

Végül: a „Nótákról”

A verses szatirikus eposz cselekményének összefoglalása után következik az olvasó tájékoztatása arról, hogyan kell a művet olvasni.

„(...) Ebből áll a leg főbb része, az Orleáni Szűz Poëmája történeti valóságának. A többi apróbb dolgok, vagy a' költő, vagy a' fordító, Notáibann, meg vagynak magyarázva.”¹⁸

Fekete nem fűz mindenhez magyarázatot. Véleménye szerint bizonyos műveltségi szint alatt nem érdemes ilyen művek olvasásába kezdeni; a görög-római mitológia ismerete elvárható a költészet olvasójától. Másrészt a kultúrák közeledését a nyelvek sajátos hangzásától is várja: jelentőséget tulajdonít a nevek eredeti nyelvi hangzásának: ezért a személyneveket, helyneveket inkább a kiejtés szerint rögzíti az írott magyar szövegben¹⁹ (prozódiai döccenőket is elkerül ezzel):

„P.S. Ugy vélvénn, hogy a' ki verset akar olvasni leg alább nagygyába tudja a mithológiát. A közönségeseb dolgait ezen tudománynak jegyzés nélkül hagytam; mert az haszontalan Nótákat, másoknál sem kedvellem. A' tulajdon Neveket, úgy írtam a' mint ki mondattnak frantziául, azoknak kedvéért, a' kik Voltér Nyelvoét nem tudják.”²⁰

Így lesz Boileau-ból Boáló, Leibniz-ből Lájbnitz: „Midőn tanulgatnánk Horáccal Boálót, (...) Ama tudós Lájbnitz, bölcs józan Adissont.”²¹

„Hogy Johánna, Boszorkány nem vólt, azt tartom, hogy abbann senki nem kételkedik; valamint hogy az egészsz történetének is, emberi mód szerént lett eszközlését, könyen áltol fogja látni akárki. Meg lehet azonbann, hogy ő maga is álmodott látásit, bizonyosoknak tartotta.”²²

¹⁸ Ms 411. 21v

¹⁹ A tulajdon Neveket, úgy írtam, a' mint ki mondattnak Frantziául azoknak kedvéért, a' kik Voltér nyelvét nem tzdják. Ms. 411. 12.

²⁰ Ms 411. 12

²¹ A példák A természet törvényéből valók.

²² A fordító előljáró beszédje (a könyv elején, az eposzhoz) Ms 411. 19

Az *Orleáni Szűz* esetében Fekete a szerzői (voltaire-i) jegyzeteket kiegészíti; „V-val jegyzettem a költő nótáit, F-el a magamét” – írja. Tudja, hogy magyar olvasói számára további „világosításokra” van szükség.

A *természet törvényéről* szóló költemény távolságtartó mintegy lucrétiusi hangvétele kiegészítése, ellenpontosítása ugyanazon fordító *Orleáni Szűzében* megragadható ironikus módusának. Közben azonban mintha (ez Fekete nem pedig Voltaire kísérlete) maga a Természet törvényéről is egy hatalmas magyarázó jegyzet lenne a szatirikus eposz gyors és mesébe illően változatos történéseinek.

*Meg adták természet gondos bőv kezei
Amiket embernek kívánnak ügyei,
Lelke kerekeit s érzésinek tárját
S elementumoknak használhatóán árját.
Való hajlásában az emlékezete
Lakik, s benn természet képe jegyeztete.*²³

A szerző saját kora egyik (Párizsban mindenesetre gyakori) eljárását alkalmazza a cenzúra kijátszására: azt állítja, csak magáncélra, belső, baráti dialógus részeként készült a költemény, véletlen dolga, hogy nyilvánosságra jutott, a szerző tudta nélkül, s ha már így történt, a gyarló összeveszés mint emberi esetlegesség árnyékba borul az eszmény ragyogása mellett: mert a vers egy szerzőpáros gondolati harmóniáját, ideális párbeszédét örökíti a jövődökre. Voltaire gyakorta él ezzel a fogással; teljesen elhárítja magától a megjelent szöveg tartalmi miatti felelősséget; másrészt nem tagadja teljesen a szerzőséget: a szöveg valamilyen változatának mégiscsak szerzőjeként mutatkozik be. 1756-ban Voltaire egy kötetben adta ki a *Le désastre de Lisbonne*-t és a *Poème sur la loi naturelle*-t. Ennek korábbi címváltozata: *De la Religion*

²³ „La nature a fourni d’une main salutaire /Tout ce qui dans la vie à l’homme est nécessaire, /Les ressorts de son âme, et l’instinct de ses sens. /Le ciel à ses besoins soumet les éléments. /Dans les plis du cerveau la mémoire habitante /Y peint de la nature une image vivante. (a magyar változat: E.E.)

naturelle ('A természetvallás').²⁴ Voltaire befolyásolni igyekezett olvasóját; jegyzetet fűzött költeményéhez:²⁵ arra utalt, hogy azt a Parlement de Paris nevezetű testületet, amely 1750. január 23-án máglyára ítélte a *Religion naturelle*-t és más műveket, 1770 decemberére – amikor Voltaire e jegyzetet írta –, már feloszlatták. Az ilyen megjegyzések növelhetik az olvasó kíváncsiságát.

Gróf Fekete János abban a reményben küldte el kéziratait Arankának, hogy Erdélyben nemcsak jó őrzési helyre, hanem (a Magyar Nyelvművelő Társaság gondozása révén) kiadóra is lelnek. Reménye hiúnak bizonyult, a Nyelvművelő Társaság a könyvkiadásban nem jeleskedett, maga Aranka is inkább személyes kapcsolatait használta fel, hogy könyveit megjelentesse.²⁶ *A fordítónak egynéhány előljáró rendei*ben olvashatjuk Fekete néhány tétel értékű megállapítását fordítása értékeiről:

„Kevés szóval végzem, amit ezen poémáról akarok mondani. Hogy didacticum poema, azt minden absolutus rhetor fogja tudni. Hogy remek munkája ez is a ferney-i bölcsnek, arról sem léssen kétség azoknál, akik franciául képesek olvasni. Jól vagy-e magyarul fordítva? Már e nehezebb kérdés, amelyre csak a két nyelvben egyaránt tudós olvasóm felelhet. Miért fordítottam? Azt nem szükséges azoknak fejezni, akik méltók, hogy ezen munkát olvassák. – Hogy a megholt burgus királynak, az egyetlen Frideriknek intéztetett, sőt Voltértől akkor íratott, midőn udvarába lakott a királyi bölcs-

²⁴ Voltaire művét igen korán bírálni kezdik: e röplapok közül csak néhánynak nem ismeretes a szerzője: *l'Anti-Naturaliste, ou Examen critique du poème de la Religion naturelle* Berlin, 1756, kis nyolcadrét, 21 lap.

²⁵ Nous savons que ce poème, qu'on regarde comme l'un des meilleurs ouvrages de notre auteur, fut fait vers l'an 1751, chez Mme la margrave de Bareith, soeur du roi de Prusse. Je ne sais quels pédants eurent depuis l'atrocité imbécile de le condamner. Ces vils tyrans de l'esprit, qui avaient alors trop de crédit, ont été punis depuis de toutes leurs insolences. (Voltaire jegyzete, 1773.) „Tudjuk, hogy e mű, amelyet a szerző egyik legjobb munkájának tartanak, 1751 táján keletkezett, Bareith asszonynál, Poroszország királya húgánál. Valami jelentéktelen fontoskodók ostoba erőszakossága folytán azóta elítélték a szellem eme aljas zsarnokait, akik akkoriban túlságosan is nagy bizalmat élveztek, azóta minden pimaszságukért büntetést kaptak.” (Magyarul: E.E.)

²⁶ *Júlia levelei Ovidiushoz* című fordítása Kazinczy Ferenc, drámafordítása Bánffy gubernátorné, verseskönyvei Teleki Sámuel támogatásával jelentek meg.

nek, az is bizonyos. – Hogy nem könnyű volt Voltér mélységes gondolatit szintannyi igékben magyarra fordítani, azt is el fogja hinni, aki p. o. a liszabonai veszélyről írott poémáját magyar nyelvre fogja általenni. Ezzel poémám fordítását magammal együtt az hazafiak barátságába vagy szíveségébe ajánlom. Alethophilos, Isten haragjából régi káplár.”²⁷

Az eredeti szöveg verssorai számát a fordító meg kívánja tartani, de a mű egészében, a részek közt több-kevesebb eltérést a sorszámában megenged. Rendkívül fontosak a költeményhez fűzött, olykor terjedelmes jegyzetek.

Az *Orleáni Szűz* fordítója a francia történelmi tárgyú jegyzetekkel nem kívánta az értelmezőket megterhelni. Ezért foglalja össze a szerinte a magyar olvasó számára nélkülözhetetlen történelmi tudnivalókat folyó szövegben még a poéma lefordítása előtt.²⁸ Közben a különböző műveltségi szintű olvasókra is tekintettel kell lennie – különböző olvasásmódokat ajánl; az olvasónak szabadságában áll bizonyos számára nem fontos magyarázatokat kihagyni:

„Jelesebb értelmére ezen Poémának, a történet könyvekből, azon pontokat ki vontam, amelyeknek történetes valóságára Voltértől építetve, s némely helyekenn az Author Nótáihoz is, a’ mellyeket úgy mint Elöl-Járó beszédjét, Magyarra fordítottam, magam is tettem Nótákat, hogy könnyebben értessen Magyar Orleáni szűzem azoktól, a kik a Frantzia országi régibb s újabb történeteket, talám nem tudják voltaképpen. Eggy szóval, valamiért Voltér is, tsak ottan tett Nótákat, az hol félt hogy Frantzia olvasója is, nem fogná érteni. Én is így bántam kedves Magyar olvasóimmal, a’ kik pedig azt úgy is tudják, a’ mit Nótáimbann jegyezve fognak találni, azokat kérem, hogy neheztelés nélkül, fenn hagyjanak olvasásával ezen Nótáimnak. Másik része pedig Hazámfiainak, de kivált Nemzetünk szép neme, a kinek leg inkább kívántam tettzeni fordításommal; tudom, szívesen vészi, az homályosabb történeteknek vagy Példázásoknak (:allusiones:) ki fejezését. K=val jegyzettem a költő Nótáit, F=el a’ magamét.”²⁹

²⁷ Ms 411.254 (A Természet törvényéről előtt)

²⁸ „Történetbéli ki vonási azon Pontoknak, a mellyekre főképpen, az Orleáni Szűznek Poémája, Voltértől, építetetik (...)”

²⁹ Ms 411.10 v-11..(az *Orleáni Szűz* előtt)

Van, hogy a fordító emlékezteti magyar olvasóját a török szokásra (F. A' Török Udvar, – még most is Kaftánt ad azoknak, akiket meg akar Betsűlni.³⁰).

Gyakran a téma vagy az elbeszélrt történet csak alkalom a filozófiai tétel közzétételére. A newtoni világképet Galileo példájával terjeszti Voltaire jegyzetében. „K. A Bölts Galileust Földnek mozgásáért. Galileus, olasz országban fundátorja a Philosophiának, a' Sz. Officium Congregatióját, Condemnáltatott, arestomba tetetett, igen keményen tartatott, nem tsak úgy mint Eretnek, de úgy mint tudatlan is. Mert meg merete mutatni Dissertációjában, hogy a' Föld jár a' Nap körül, ' s nem a Nap a Föld körül.”³¹

Itt ugyan fordítói jegyzettel nem él Fekete, de a kötet bevezető szövegei sorában az Orczy Lászlóhoz szóló ajánló episztola ezt a helyet is értelmezi:

*Ámbátor mindketten a tréfát szeretjük
(...) Illy Bírák lábához, láthatod borúlva
A bölts Galileust, földnek mozgásáért
Őket meg követtni s ezzel el árúlva
Őt hogy pirongatják, a Systemájáért.*³²

Egyebütt a korabeli történetnek a jelen kontextusával való összekapcsolását jelzi a fordítói jegyzet: „F Versimre nem veszenn, közelebb időket. A Költő, ezen poemáját 1730 esztendő körül irván, az akkori Régense Frantzia Országnak, Orleáni Fölöp hertzeg igen szerette a hívságot; sőt még azt is vélték felőle, hogy a Lányát, Berri Hertzegnét, nem úgy mint atyához illik, 174 v. szerette légyen. Duboáról azt tartják, hogy ezen kerítés által, nyerte el a veres sapkát.”³³

Amikor az erdélyi olvasókra mint jövendő publikumára gondol, a hölgyek felé is megenged magának egy pajkos utalást. Tehát nemcsak magyarrá, hanem lokális kultúrára is „fordít”:

³⁰ Ms 411. 230. A középkori történet akármely elemének aktualizálása kapcsolat-tartás az olvasóval – a figyelem fenntartására tett kísérlet.

³¹ Ms 411. 68-69

³² Báró Orczy László ő Eccellentziájának, Ajánló levél 26. V.

³³ Ms 411. 174-174v. Du Bois, Dubois nevű egyházi előljáró Voltaire korában is élt, erre vonatkozik a célzás.

„K. Olvasom! Esmérem úgy vélem híretől. Ugy tartatott régen, hogy a’ Boszorkányok meg tudják vesztegettni a Férjfiságot. F. Az Erdély országi Menyetskékről, az hajdani lovas katonák azt hirlelték, hogy a férjfiak eszközét, kedvekre el vehetik, ’s vissza is adhatják. – Fides penes auctorem.”³⁴

Ugyanazon választott írói névvel jelzi a kötet második fordítását is. Voltaire művei közt is előkelő helyre sorolja a fordító, és műfaját egyértelműen kívánja megállapítani:

„Kevés szóval végzem, amit ezen poémáról akarok mondani. Hogy didacticum poema, azt minden absolutus rhetor fogja tudni. Hogy remek munkája ez is a ferney-i bölcsnek, arról sem lészen kétség azoknál, akik franciául képesek olvasni. Jól vagy-on-é magyarul fordítva? Már e nehezebb kérdés, amelyre csak a két nyelvben egyaránt tudós olvasóm felelhet. Miért fordítottam? Azt nem szükséges azoknak fejezni, akik méltók, hogy ezen munkát olvassák. – Hogy a megholt burgus királynak, az egyetlen Frideriknek intéztetett, sőt Voltértől akkor íratott, midőn udvarába lakott a királyi bölcsnek, az is bizonyos. – Hogy nem könnyű volt Voltér mélységes gondolatit szintannyi igékben magyarra fordítani, azt is el fogja hinni, aki p. o. a lizabonai veszélyről írott poémáját magyar nyelvre fogja által-tenni.”³⁵ Ezzel poémám fordítását magammal együtt az hazafiak barátságába vagy szívességébe ajánlom. Alethophilos, Isten haragjából régi káplár.”³⁶

Vörös Imre azonos szótagszámként értelmezi a „szintannyi igé”-k kifejezést³⁷, de inkább a korabeli jelentésben használt „versről”, sornyi állításokról, közlésegyeségek megfeleltetéséről van szó.

³⁴ A K a költőt (Voltaire-t) az F a fordítót (Feketét) jelenti e jegyzetelés eredeti koncepciója szerint.

³⁵ Ezek szerint Dessewffy fordítása még nem volt készen, vagy neki nem volt róla tudomása.

³⁶ *A fordítottónak egynéhány elöljáró rendei.* Ms. 411.

³⁷ Vörös Imre, *Fekete János, Voltaire természetfilozófiai költeményének tolmácsolója*, Kol- ligátum, 2007, 505.

Azt, hogy Voltaire miben jelölte meg a vallás lényegét, a *Poème sur la loi naturelle* és a hozzá fűzött szerzői jegyzetek együtt fejezik ki. (Ezekhez fordítói kiegészítéseket, mint tette a *La Pucelle d'Orléans* esetében, Fekete nem illesztett.)

A magyar nyelvújítási mozgalom vitaközegével számol és benne a purizmus irányzatával Fekete, amikor nem fordít le bizonyos szavakat. Az idegen nyelvi elemek használata poétikai szándék következménye is lehet – láttuk álláspontját (és a fordítói eljárást) Voltaire olasz nyelvű versbetétei kezelésénél, a szerző előszava közvevítésekor. Másként ítéli meg a helyzetet a magyar olvasó és a latin kifejezések esetén. Az utolsó fordítói jegyzet is (*A fordító béfejező nótája*) a közismert kifejezésekhez – ez esetben a latin szavakhoz – való fordítói és olvasói viszonyulást, konvenciót rögzít. Élőnyelv és már csak az írott kultúra révén használatos nyelvek különbségére utalva jelzi tájékozottságát a nyelvről való korabeli ismeretekben. Értekező nyelve kiegyensúlyozott. „Bocsánatot kérek az hajszálhasogatóktól, hogy Voltér nótáiban a mélyebb metafizikus szókat nem tudván magyarázni, deákságokban meghagytam őket; mert minden élő nyelv így szokott vélek bánni. Hogyha abban kívántam volna törni fejemet, talán nehezebben érzettek volna azok, akiknek kedvéért reá vettem magamat ezen munka fordítására.”³⁸

Mindezeket egybevetve úgy véljük, a Fekete János-féle fordítási nézetek megismerésekor oly sajátos megoldásnak tűnő jegyzetelés (noták/nóták használata) egy nagyobb közvetítési eljárás részeként vizsgálendő. A tudós szerző minden alkalmat megragad, hogy a nehéz feladatot: azt, hogy egy régi témát aktualizáló, szatirikus, a szerző korára erőteljesen utaló szövegét más nyelvre fordítsa, más kulturális közegekbe illessze. Saját korában jelentős eredményre jutott. Fekete mint a nyilvánosságot csak remélő szerző jövőbe küldött üzenete mai olvasójá-

³⁸ Ezeket a sorokat és ezáltal a kézirásos könyv egészét Fekete János sajátkezű aláírása zárja.

hoz is szól: „Jól vagy-e Magyarúl fordítva? Már ez nehezebb kérdés, a' mellyre csak a' két nyelvben egyaránt Túdós olvasó felelhet.”³⁹

³⁹ A' Fordítónak egynehány Előjáró rendjei. Ms 411. 254. (*A természet törvényéről*)

A SZERZŐI INTENCIÓ ÁTÉRTELMEZÉSE AZ – IZÉBEN.
EGY SZATSVAY-FORDÍTÁS PARATEXTUSAI

Szatsvay Sándort elsősorban újságíróként és -szerkesztőként tartja számon az irodalmi emlékezet, munkásságával ezért túlnyomórészt a sajtótörténet foglalkozott. Sokrétű tevékenységéről máig nem készült összegző igényű szakmunka,¹ a korban újszerűnek számító lapszerkesztői stratégiáira azonban az utóbbi években újra felfigyelt az irodalomtörténet, s elkezdődött a Szatsvay-életmű újabb szemléletű értelmezése, újraolvasása is.² Más jellegű, úgy mint írói érdemeinek értékelésére azonban nem került még sor, holott Szatsvay a röpiratoktól kezdve egészen a versírásig többféle műfajban is kísérletezett. E mű-

¹ [A szakirodalomban meghonosult forma helyett a Szatsvay-névalak használata mellett döntöttem, mivel a kutatás folyamán előkerült autográf levelekben az újságíró ekképp írja saját nevét.] A sajtótörténeti kutatásoktól eltekintve az irodalomtörténeti hagyomány számára olyannyira nem volt fontos Szatsvay személye, hogy életrajzát csupán 1881-ben próbálta rekonstruálni Jakab Elek, s ez a hosszabb tanulmány maradt azóta is az egyetlen kísérlet ebben a vonatkozásban: JAKAB Elek, *Szatsvay Sándor I.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/ 11, 161–174; uő, *Szatsvay Sándor II.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/11, 252–267; uő, *Szatsvay Sándor V.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/ 11, 321–346; uő, *Szatsvay Sándor VI.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1882/ 12, 25–43. Az azóta megjelent rövidebb cikkek és méltatások nagy része hosszú időn át Jakab megállapításait ismétli meg, köztük a téveseknek bizonyulókat is.

² Lásd például a Szatsvay által képviselt újságírói elvek értelmezését a *Magyar Kurir*-ből kiemelt példák nyomán a korabeli nyilvánosságfogalmak kontextusában: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008, 138–140. Irodalom- és médiatörténeti megközelítésben Szatsvay és a *Magyar Hírmondó* öt megelőző szerkesztőinek újságszerkesztői gyakorlatáról: CZIBULA Katalin, „Erőltettek mind azon által szép magyarságodra”: *A Magyar Hírmondó Révai Miklós idejében = Historia Litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika Tanulmányok), 476–493, 492–493. Ugyancsak az olvasás- és médiatörténet kutatási módszertanát érvényesítve foglalkozott Szatsvay újságszerkesztői tevékenységével Keszeg Anna is Gyöngyössi Jánosról szóló tanulmányában és életrajzi monográfia-kísérletében, kimozdítva az újságírót a magyar sajtótörténetek által kialakított sablonos képből, amely őt jozefinistaként kezeli. KESZEG Anna, *A vers mint újsághír: Gyöngyössi János jelenléte a korabeli hírlapirodalomban = Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2008, 35–60; KESZEG Anna, *Gyöngyössi János: Szövegek és kontextusok*, Bp., Ráció, 2011 (Ligatura).

vek elfeledettségének oka elsősorban nem irodalmi értékükben, eredetiségükben vagy színvonalukban keresendő, mellőzöttségük egyik magyarázata sokkal inkább a szerzőség és megjelenésük körüli filológiai homály, másrészt pedig az aktualitás, amely – Szatsvay hírlapírói alkatának megfelelően – írásait áthatja, azokat saját korukhoz köti, s megértésüket annak ismeretétől elválaszthatatlanná teszi.

Költői kísérletei közt tartjuk számon például a *Magyar Músa* évfolyamaiban közölt „didaktikai versei”-t, amelyekre Jakab Elek hívja fel a figyelmet életrajzi tanulmányában, egyúttal arra is panaszkodva, hogy a Szatsvay által saját újságaiban közölt prózai műveket lehetetlen kijelölnie, lévén, hogy a lapot Szatsvay nem egyedül, hanem többekkel írta, szerkesztette.³ Eleve problematikus tehát Szatsvay saját újságaiban megjelentetett írásainak szerzősége is, az esetleges szignálás miatt nagy nehézségekbe ütközik a Szatsvay-szövegtörzshatárainak körvonalazása. Írói tevékenységének terméke továbbá *A' Hazafiak Tüköre* című névtelenül megjelent röpirat is, amelyről ugyancsak nem áll rendelkezésünkre a szerzőséget bizonyító adat, a köztudatban viszont a szöveg kezdetektől a Szatsvay nevéhez kötődött.⁴ Jakab Eleken kívül senki nem foglalkozott a bizonyos autográf kéziratcsomóval sem, amely a szerencsés véletlen folytán került Jakab kezébe, tanulmányának elkészülte óta azonban sajnálatos módon lappang: „Kolozsvári ABCe vagyis sok jó szerőken elhullott szalma és töredék, melyet unalmas óráiban összegereblyélt Létzfalvi Szacsvay Sándor m. k.” A kézirat minden bizonnyal Szatsvaynak a kolozsvári éve alatt keletkezett írásait tartal-

³ JAKAB, *Szacsvay Sándor VI...*, i. m., 25–26.

⁴ A Kemény József és Mike Sándor között zajló levelezésben például a levélírók Szatsvay és Gvadányi József neve között dilemmáznak a szerző kérdésében: TOLDY Ferenc, *Tudományos Levelek.: II. Benkő Józsefet, s a Hóravilág irodalmát illetők.: Gr. Kemény József, Mike Sándorhoz.*, Új Magyar Múzeum, 1856/ 6, 334–341, 334–339, 339; illetve: Mike Sándor levele Kemény Józsefnek, 1855. január 19., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Colecția personală Kemény József, Nr. 594, 1179. csomó. A röpirat egyetlen, korabeli kiadása nem erősíti meg Szatsvay szerzőségét: a FSZEK Budapest Gyűjteményében található példányon mindössze a kiadó neve és az évszám van feltüntetve: *Hazafiak tüköre. Magyarok! A'ki jól köt, jól old. Pesten, Budán és Kassán, Stromájer Ignátz Urnál. 1790.* Ceruzával felírták viszont a fedőlap versojára: „[Szatsvay Sándor] Szacsvay Sándor (1752-1815) ld Gulyás p. 673Petrik II. 82”.

mazza, vegyes tartalmú, de főként a szórakoztatás szándékával írt szövegek gyűjteménye lehet.⁵

Még kevésbé szokták az újságírók méltató munkák kiemelni, hogy Szatsvay fordított is: Zeiler György *Kis és Historikus Catechismusa*⁶ mellett két német szatirikus szöveget is átültetett magyar nyelvre, a *Zakkariásnak leveleit*⁷ és *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozását* [a továbbiakban: *Az – Izé*]. Az antiklerikális röpiratnak elkönyvelt, akkor és később is inkább kárhozzátott botránykönyvek sorsa az irodalomtörténeti mellőzöttség lett, feltehetően főként politikai tartalmuk miatt, amely saját korukban túlságosan provokatívnak hatott, később pedig aktualitása elavult. E kevert, határterületen álló, a politikai irodalom kategóriájába tartozó alkotások kapcsán felmerül a kérdés: saját korukban mennyiben számítottak irodalmi alkotásnak ezek a szövegtípusok? A pamfletirodalom és nem-irodalom határvidékén elhelyezkedő műfajok vizsgálata közelebb vihet bennünket az 1780-as évek irodalmiságának fogalmához.

A szomszédos népek felvilágosodáskori irodalmára vonatkozóan már történtek kísérletek a röpiratok jelentőségének rehabilitációja céljából: Leslie Bodi *Tauwetter in Wien* című könyve első példaértékű újraértékelése a 18. század végi osztrák prózairodalomnak. Bodi a II. József liberális cenzúrapolitikája nyomán létrejött 'Tauwetter'/ olvadás,

⁵ Jakab szerint a kötet bőven tartalmazott viccféleségeket, humoros sírkőfeliratokat, tréfás címeket, formulákat újságaiból, közleményeiből. JAKAB, *Szacsvay Sándor VI...*, i. m., 27–32.

⁶ Időrendben Szatsvay első kiadásban megjelent műve egy németből való katekizmus-fordítás. Tanulmányának megírásakor Jakab Elek még kételkedett a fordító kilétében: JAKAB, *Szacsvay Sándor V...*, i. m., 336. Az OSZK-ban fellelhető eredeti példány impresszumában valóban Szatsvay neve van feltüntetve fordítóként: „Kis és Historikus Catechismus – avagy Luter Mártonnak azon Kátéchismussa mely a' Biblia-béli Historiákat az Evangyélika hittel és erköltsi tudománnyal edgyütt magában foglalja, ki-adatott D. Zeiler György Friderik által Német Nyelven. *Magyarra fordítottat* Szatsvai Sándor által. *Posonyban*, nyomtatott Patzko Agoston Ferentz-nél 1785.” [Kiemelés az eredetiben.]

⁷ *Zakkariásnak a' pápa titkos író-deákjának az austriai tartományokban lett vallásbéli meg-világosításról, Romából költ levelei az ő lelki barátjaihoz. Ki-adattak egy eretnek-által. Fordítottak olasz-nyelvből. 1786. Eszt.*

enyhülés-élményéből⁸ született, publicisztikából és brosúrairodalomból kinőtt szépirodalmat vizsgálva a bécsi regény műfajának és az esztétikailag kevésbé magas színvonalú ponyvának szoros kapcsolatát emeli ki; a brosúraáradat termékeinek és az azt követően született bécsi szatirikus és komikus regények elemzésével szemlélteti: az osztrák regényirodalom a brosúrairodalomból nő ki, ilyen értelemben sokkal nagyon jelentőséget és figyelmet érdemel.⁹

Indokolt-e műfaji megfontolások alapján elvetnünk műveket, amelyeket a korabeli olvasóközönség a szépirodalommal együvé sorolt? Nem volna-e célszerűbb a korszak prózai szövegeit irodalom helyett „irodalmisság”-ként elgondolni? A korabeli regényfordításokban igen gyakran a fordítótól származó szövegdarabok mozaikjai illeszkednek az eredetit többnyire csak nagy vonalakban követő fordítás vagy átdolgozás szövegébe. Mit engedett meg ez a fajta (sokkal nyitottabb) „irodalmisság”, az átdolgozás milyen mértékét? Hogyan vélekedett a korabeli író, fordító a szöveghűség és az eredetiség fogalmáról, szükségesnek látta-e fordítását „elkülönböztetni” az eredeti műtől, adaptálni azt saját olvasóinak ízlésére?

A következőkben effajta szövegdarabok leltározására és osztályozására vállalkozunk: Szatsvay *Az – Izé* című fordításának és forrásának összevetésére. A tanulmány a fordítás filológiájáról végzett kutatások eredményeinek összegzése, ilyen értelemben kizárólag filológiai meg-

⁸ Az irodalom egyenjogúságra törekedve – állítja Bodi – aktívvá és teremtővé tud válni, mihelyt adottak a lehetőségei a nyilvános kibontakozásra, így az ekkor íródott szövegek természetesen igen kritikusan reflektálnak az aktuális politikai és szociális problémákra. Az időszükében levés tudata ugyanakkor egy türelmetlen véleménymegosztáskényszerhez vezet az írók körében: kimondani mindent, amit az adott pillanatban szabad – ez mutatkozik meg a brosúraáradat mámorának első hullámában. Rövid időn belül azonban az írók felfedezik az írott nyelvvel való játék örömet, de a művészi kísérletezés formái még sokszor nyersegek és kidolgozatlanok: egyik megnyilvánulása mindennek a tekintélyelvű stílusra és szentnek tekintett hagyományokra irányuló agresszív, szatirikus hangú parodisztikus támadás vagy a vicc és az aforisztikus stílusú megfogalmazásmód. Leslie Bodi, *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1995² (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 6), 432–437.

⁹ *Uo.*, 179–183.

közelítésű, a recepció kérdéseinek tárgyalására és politikaelméleti szempontok érvényesítésére jelen esetben nem vállalkozik.

Az – Izé és fordítója

Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása magyar fordítójának kiléte a kezdetektől nem volt egyértelmű. Az első Szatsvayra vonatkozó feltevézések egyik legádázabb ellenségének az állításaira alapszanak. Szaicz Leó egri szervita hitszónok, a kor egyik híres hitvédője *Igaz magyar* című könyvének második, 1788-as megjelenésű kötetében az „Aufklerungsz-Fantaszták” elleni kifakadásában a bécsi *Magyar Kurir* antiklerikális irányultsága (saját értelmezésében: intoleranciája) ellen is felemeli szavát, s az újsághoz fűzött lapalji lábjegyzetben említi meg a két fordítást: a *Magyar Kurir* és szerzője, Szaicz szerint „annyira fitogtattya a’ Tolerántziát, Mentsenlébet ‘s a’ t’ jóllehet azt senki jobban nem pofozza, mint ugyan is ő, ki a’ Pádistákat szüntelen tsúfollja, motskollya majd minden újságában, ‘s-a’ mint egy hiteles Tiszteletes Úrtúl hallottam, ugyan is ő az, ki ama’ két motskos Német könyvet Magyarra fordította, u. m. az hamis Zakkariás’ Leveleit, és az Izének a’ Purgatóriumhoz-való útazását.”¹⁰ Egy évvel később a *Más is igaz magyar* című könyvében ugyancsak a két Szatsvay-fordításra utal, amikor arra panaszkodik, mennyire elterjedtek már Magyarországon is „Vitolának, Ejbeknek, Rautenstrauknak és Hofmannak a’ sok giz-gaz könyvei-is, mellyek nem tsak sok hivsággal, hanem sok kutyasággal is tele vannak. Kettőt ezek közzül már Magyarra-is fordítottak a’ Prótes-tánsok.”¹¹ Az irodalmi köztudat ezeket az utalásokat veszi majd át a szövegek szerzőségének a kérdésében.

Mindkét mű 1786-ban jelent meg, s máig sincs megbízható adat arról, hogy melyiket adták ki előbb. Jakab Elek azon állítását, miszerint Szatsvay Bécsbe való távozásakor a *Zakkariásnak levelei* már megjelent,

¹⁰ *Az Igaz Magyar*nak II. Részé, írá Máriafi István *Igaz Magyar, vagy is: Az igaz magyaroknak Máriához, az ő nagy aszszonyokhoz, és nagy pátronájokhoz-való különös áhétatos-ságáru, és a’ mostani újságokrúl. II. Rész, melly szöll Sz. Istvánrúl, és egy kítsínyt a’ régi, ‘s-mostani Sz. István-tagadókrúl is. Párisban és Berlinben, 1788. E., 40.*

¹¹ *Más-is igaz magyar írá Kalapátstis György. Mohilóban, MDCCXXXIX. Esztendőben., 32.*

Az – Izé fordítása pedig folyamatban volt, nem támasztja alá hivatkozással.¹² A könyv első kiadásának impresszuma keveset árul el a kiadás körülményeiről: a mű címén kívül a címlapon mindössze egy latin mottó,¹³ a kiadás éve és a szerző nevének kezdőbetűi szerepelnek: „1786. Sz. S.” – amelyek kétségtelenül Szatsvay Sándorra vonatkoznak. A szöveg fordítás voltára, a forrásszövegre és a kiadás helyére a címlapon nem történik utalás.

A mű filológiai jellegű kérdéseivel kapcsolatban Kemény József már említett levelében találunk információt: „1786-ban egy névtelen szerzetes barát ily című könyvet »Pápista oktatás« bocsátott közre, és abban a más vallásukat kárhoytatván, Szacsvai Sándor igen eszesen, de egy-szersmind igen sujtólag, és a római vallás némi hitágazatait megtámadólag felelt meg, ily című, és akkor a censura által keményen eltiltott röpirata által: »az Izé purgatoriumhoz való utazása«. – Közlöm itt ezen röpiratnak példányát, mely már jelenleg igen is ritka, s szinte feledékenységbe merült; (...).”¹⁴ – írja Mike Sándornak 1853 novemberében. Kemény szavaiból arra következtethetünk, hogy minden bizonnyal nem volt tudomása a szöveg fordítás-voltáról, a szöveget teljes egészében Szatsvay művének tarthatta. Emellett megjegyzéséből az is kiderül, hogy a könyv egy egyházi szerző írására született válaszul, de megjelenését követően a cenzúra rögtön be is tiltotta, s a 19. század közepére pedig már ritkaságszámba menendő olvasmánynak számíthatott.

A Szatsvay szerzőségére vonatkozó feltételezést Mike Sándor és Kemény levelezése a későbbiekben is megerősíti: Mike 1854. április 18-án

¹² „Zakkariás Levelei már ekkor [ti. 1786-ban] megjelentek volt. Az Izé purgatoriumba való utazása készült; a mely okok hazájában a hatalom ajtóit előtte bezárták, azok nyitották fel a császári palota és bécsi kormányhatalom zárait.” JAKAB, *Szacs-vay Sándor I..., i. m.*, 172.

¹³ „– – – Si tartara in imis,/ Sunt tatebris terrae, ut perhibent, centroque propinquis,/ Atque animas illuc veStas post corporis usum/ Æacus Σ Minos Σ terrificus Rhadamanthus/ Judicat, Σ meritas paenas aut praemia consort./ Cur eadem bic fieri video, repetique peraStas/ Judicia, expendique iterum mortalia faStas? – Paling. 215. v.15”.

¹⁴ TOLDY Ferenc, *Tudományos Levelek. I.: Adatok Szacsvai Sándorról: Mike Sándor erdélyi országos levéltárnok úrhoz néhány levele gr. Kemény József úrnak, Új Magyar Muzzeum, 1856/5, 280–283, 282.*

írja Keménynek, hogy a levéllel együtt a mű egyik példányát is elküldi számára elolvasásra: „Nagyságos Grof Ur! (...) Küldöm az »Igaz Magyar« két köteteit Benkő nek az 1784be támadt Oláh Zenebonait és a' Transylvaniahoz irtt pratatiojat. – a Kerekes Abel Historiaja foncsikáját, és a' Szacsvai – Izé – purgatoriumba valo utozását.”¹⁵

Életrajzi tanulmányában Jakab nagyrészt ugyanezeket az állításokat ismétli meg, s ő a „névtelen szerzetes barát” kilétét is megállapítja: véleménye szerint az 1786-os megjelenésű *Pápista oktatás* című szöveg szerzője nem más, mint Máriafi, azaz Szaicz Leó, az ő protestánsellenes szövegére íródott volna eszerint a Szatsvay műve válaszul.¹⁶ Jakab további megjegyzése, miszerint a mű „Megjelent 1787. negyedrébten 1- 44 lapon, a nyomtatás helye nincs kitéve.”¹⁷ – arra utal, hogy már a mű második, 1787-es kiadása járhatott a kezében.

A későbbi szakirodalom már egyértelműen Szatsvay szerzősége mellett foglal állást: így például Concha Győző és Ballagi Géza már arról is értesítenek, hogy e szöveg németből való fordítás.¹⁸ A szöveg keletkezésének kontextusára vonatkozóan pedig Leskó József Szaicz Leóról írt tanulmánya árul el a legtöbbet, erős felekezeti elfogultsága miatt azonban megjegyzéseit kritikusan kell kezelnünk. Leskó szerint Szatsvay mindkét fordítását Szaicz *Igaz magyar* című könyve elleni támadásnak szánta, s véleménye szerint *Az – Izé* fordítása egyenesen a császári udvar megbízatására készült volna: „Szabadelvűsége [ti. a Szatsvayé] tetszett az udvarnak, és a bécsi hangadók előtt különösen ajánlotta épp e tájban kiadott »Zakariásnak levelei« cz. munkája,

¹⁵ Mike Sándor levele Kemény Józsefnek, 1854. április 18., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Colectia personală Kemény József, Nr. 594, 1179. csomó.

¹⁶ „Ez évben [1786-ban] a közte és Máriafi közt indult tollharc is élesb jellegűvé vált. Utóbbinak ugyanis 1786. névtelenül megjelent *Pápista Oktatás* című műve, melyben a más vallásúakat kárhoztatta. Erre Szacsvay egy, a r. katolikus hitvallást általában megtámadó s élesen sújtó röpiratban felelt, melynek címe: *Az Izé Purgatoriumba való utazása (...)*” JAKAB, *Szacsvay Sándor V...., i. m.*, 331.

¹⁷ Uo., 336; Jakab Elek *Az – Izéről* bővebben: Uo., 331–336.

¹⁸ CONCHA Győző, *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik: Irodalomtörténeti vázlat*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005 [Eredeti megjelenése: Bp., Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1885], 49.; és BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888, 169.

amelyben a kath. hitcikkelyeket és intézményeket gúnyolta, gyalázta. Mint alkalmas embert rögtön felhasználták. Fast Patricius »Pápista Oktatás« cz. műve ellen őt állították a csatasorba, s az ő czégre alatt jelent meg az »Izé purgatoriumba való utazása.«¹⁹ A „névtelen szerzetes barát” Leskó szerint nem Szaitz, hanem az a bizonyos Fast Patricius, akinek a neve a mű szatirikus hangvételű ajánlásában is megjelenik. Leskó emellett a könyv további sorsáról is informál: „Mindazonáltal Szacs vay célt ért, a cenzura a főpapság sürgetésére csak nagy későn vette észre a tisztességet s a kath. hitet mélyen sértő röpiratokat, akkor is csak immel-ámmal puhatolózott a köztudomású szerző kiléte iránt, akinek a megmaradt példányok elkobzásán kívül semmi más baja nem esett. A cenzura részrehajlásáról tanúskodik, hogy míg egyrészt látszat szerint Szacs veyt üldözi, másrészt épp ekkor adja meg Szacs veynek az engedélyt a Magyar Kurir és társ lapjának a szépirodalmi Magyar Muzsának megindítására.”²⁰ E tanulmány megjelenése óta már tisztázódott, hogy Szacs vay bécsi lapját cenzori engedély nélkül indította meg, Leskó szavai azonban megerősítik azt az adatot, miszerint megjelenését követően *Az – Izét* a cenzúra betiltotta, példányait pedig elkobozta.

A forrásszöveg

Az – Izé forrásszövegére vonatkozóan alig egy-két feltevés olvasható a magyar szakirodalomban. Tudomásom szerint elsőként Concha Győző nevezte meg Szacs vay fordítása eredetijének címét: *Theophili purefacti wunderbare Reise nach dem Fegefeuer, nebst einer genauen Beschreibung der eigentlichen Beschaffenheit und des ietzigen Zustandes wie auch Ursprungs des Fegefeuers*. A szöveg Concha szerint 1730-ban jelent meg németül, mint a Cavin és Emiliane-féle *Passe partout de l’église romaine oder die Betrügereien der Pfaffen und mönche-féle* gyűjtemény egyik darabja.²¹ György Lajos pedig a forrásszöveget bizonyos L. Dingen

¹⁹ LESKÓ József, Szaicz Leó, *a katolikus ujságírás magyar úttörője: Irodalomtörténeti tanulmány: Második, befejező közlemény*, Katholikus Szemle, 1898, I/ 12, 709–779, 730–731.

²⁰ Uo., 731.

²¹ CONCHA, i. m., 49.

Reise nach dem Fegefeuer. Ein Gesicht von L. Dingen című, 1784-es megjelenésű pápistaellenes szövegében jelöli meg.²²

A két eltérő feltételezés közül az elsőt egyértelműen meg lehet erősíteni: a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Régi Könyv Állományában megtalálható a Concha által megnevezett könyv, benne a forrásszöveggel. E három kötetből álló sorozat első része egy német nyelvű, Johann-Jacob Scheublern által összeállított, szójegyzéket és szótárt is tartalmazó francia grammatika, melynek megjelenési éve sajnálatos módon a megrongálódott lapok miatt nem kivehető, minden bizonytalanságban még a 17. században adták ki.²³ A sorozat hasonló kötetű és címkezdetű következő két kötetének oldalán a *Le passe-par-tout de l'Eglise Romaine I. II. III.*, illetve a *Le passe-par-tout de l'Eglise Romaine IV–V.* cím lett kézírással felírva. A második kötet 1727-ben jelent meg, szerzője Antonio Cavin, és címéből ítélve katolikusellenes szövegek gyűjteménye lehet: *Le passe-par-tout de l'Eglise Romaine, der Dietrich, Dessen sich die Römische Kirche an statt der Schlüssel Petri bedienet; Oder: Die Betrügereyen derer Pfaffen und Meunche in Spanien (...)*.²⁴ A harmadik kötet ugyanezeket a történeteket folytatja (IV–V. rész), csakhogy címében már nem a spanyol-, hanem az olaszországi papok és szerzetesek csalásainak elbeszélését ígéri, bizonyos Gabriel d' Emilliane tollából:

²² *Reise nach dem Fegefeuer. Ein Gesicht von L. Dingen (!) S. I. 1784.* GyÖRGY Lajos, *Két dialógus régi magyar irodalmunkban*, Kolozsvár, Lapkiadó Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 1928 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 12), 10.

²³ A könyv a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 120052-es jelzete alatt található: *Passe-partout de la Langue Françoise. Qui ouvre clairement & distinctement tout ce qui ét necessaire pour l' intelligence de cette Langue; (...) Französicher Haup-Schlüssel, Welcher alles das jenige/ was zur Wissen schafft dieser Sprache gehöret/ (...) Alles mit großer Mühe und sonderbahrem Fleiß ordentlich zusammen getragen von Johann-Jacob Scheublern/ Französischen Sprachmeister. Mit Churfürstl. Sächsischer Sn. Freyheit, [kiolvashatatlan évszám] Den Christian Michaeln Buchbr. zu finden. An 168...[lekopott].*

²⁴ A 387289 jelzetű könyv teljes címe: *Le passe-par-tout de l'Eglise Romaine, der Dietrich, Dessen sich die Römische Kirche an statt der Schlüssel Petri bedienet; Oder: Die Betrügereyen derer Pfaffen und Meunche in Spanien, beschrieben von Antonio Gavin, Ehmahligen Lanen-Priester der Römisch-Catolischen Kirche zu Saragossa, seit An. 1715. aber Diener des Wortes Gottes bey der Englischen Kirche, Aus dem Englischen in das Französische, Und anieße Zur Beförderung einer desto mehrern und zu dieser Zeit so nöthigen Einsicht der Antichristischen Boßheit und Lüge (?) ins Teutsche übersetzt. Kölln am Rhein. 1727.*

*Le passe-par-tout de l'Eglise Romaine des Dietrichs, Dessen sich die Römische Kirche an statt der Schlüssel Petri bedient, Vierdter Theil. Oder: Die Betrügeren der Pfaffen und Mönche in Italien, beschrieben von Gabriel d' Emilliane, Ehemaligen Länen-Priester in der Römisch-Catholischen Kirche. Aus dem Englischen ins Teutsche übersetzt. Nebst vollständigem Register. Cölln am Rhein. 1730.*²⁵ E levél- és utazási regény formájú történetek után következik ugyanebbe a könyvbe kötve Az – Izé forrásszövege is, amelynek teljes címe: *Theophili Purefacti Wunderbare Reise Nach den Fegefeuer, Nebst Einer genauen Beschreibung Der eigentlichen Beschaffenheit und des jetzigen Zustandes, wie auch Ursprungs des Fegefeuers, Imgleichen Von dem darauf abzielenden Nutzen Der Seelmessen, Weihwassers, Ablasses, letzter Dehlung und der gleichen, auch andern dabey vorkommenden Sachen. Allen solches zu wissen verlangenden zur Nachricht mitgetheilet. Im Jahr 1730.* [A továbbiakban: *Wunderbare Reise*]

A szöveg címlapjának betűtípusai megegyeznek a kötetben szereplő más szövegek címlapjainak betűivel, a kiadás éve is ugyanaz. A forrásszöveg kiadásának helye nincs feltüntetve, feltehetően ugyanabban a nyomdában nyomtathatták őket: az előbbi szövegek esetében a Kölln am Rhein-helyszín szerepel. Szerves kapcsolat azonban a forrásszöveg és az előbbieik között – az antiklerikális tartalom kívül – valószínűleg nincs, bizonyára ezért is kapott a *Wunderbare Reise* különálló jelzetet a könyvön belül.²⁶ A címen és a megjelenés évén kívül tehát a forrásszöveg impresszuma semmi mást nem árul el, így azt sem tudjuk, hogy a György Lajos által megnevezett 1784-es szöveg ugyanennek a szövegnek lehet-e egy későbbi kiadása, vagy egy másik szerző művéről lehet szó.

Az – Izé forrásszövege a '80-as évek röpiratirodalmánál jóval korábbi keletkezésű, tartalmilag mégis észrevétlenül belesimul ebbe a szövegvilágba, mert cselekménye megegyezik a József-kori brosúrák utazási szatíráinak sémájával. A szatíra allegorikus és utópisztikus formáit érvényesítő regénykísérleteket, amelyeknek legtöbbször egy-egy utazás szolgál keretétül, Bodi a bécsi felvilágosodáskori osztrák pró-

²⁵ A harmadik kötet könyvtári jelzete: 397289–387290.

²⁶ A szöveg a kötet harmadik részét képezi, jelzete: 387290.

zairodalom egyik legértékesebb, szépirodalmi szempontból is magas színvonalú szövegkorpuszának tekinti.²⁷

A *Wunderbare Reise* szerzője hősét Szent Péter rendelkezésére egy kíséretére rendelt útmutató lélek társaságában álombeli utazásra indítja a Purgatóriumba, tehát az álom-utazás, az álomképekbe való rejtés módszerével él, ami antik, középkori és barokk előképekre tekint vissza; a látomásos utazás szerkezeti felépítése révén a téma olyan irodalmi hagyományokkal rokon, mint például Aeneas alvilágban vagy Pál apostol égben járásának története. A mű különleges műnemi hibridnek minősül a 18. századi irodalom műfaji spektrumán, hiszen a humoreszk, paródia, pamflet, vitairat, tudósítás szövegszervezési eljárásai keverednek benne a gulliveriáda vagy a korra jellemző útleivel, útinapló sajátosságaival²⁸, illetve a vallásos irodalom műfajainak a modern élet kérdéseire való (a korabeli bécsi prózarók által kedvelt) játékos adaptációjának eljárásaival.

A Kolozsváron fellelhető kiadások

Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozásának a kolozsvári könyvtárakban 5 példánya maradt fenn: ebből 4 az Akadémiai, egy pedig az Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményében. E kiadások megerősítik, hogy a könyv két kiadásban jelent meg. A fennmaradt példányok közül négy a mű első kiadása 1786-ból, amelyen az Sz. S. betűk Szatsvay Sándor személyére utalnak. A következő, 1787-es kiadás címlapjáról e kezdőbetűk azonban már elmaradnak.²⁹ A két kiadás csupán ebben különbözik egymástól, illetve a címlap tördelésében, hiszen a második kiadás címlapjára a latin mottó mellé a magyar is felkerült.

Az ötből három példányban kézirásos bejegyzés oldja fel a nyomtatott kezdőbetűket: „i Szatsvai Sándor.”; „Szacsvay Sándor.”; „Irta Szacsvai Sándor. (.) Sz. S. * *) az az: Szacsvai Sándor”. Kétségtelen tehát, hogy Szatsvay közreműködése e fordítás esetében köztudomású volt az idők során.

²⁷ A világirodalmi tradícióból ismert fikatív és utópikus útleírások kerete Európa-szerte elterjedt formája volt a felvilágosodáskori szatírának. Bodi, *i. m.*, 321–328.

²⁸ *Uo.*, 133.

²⁹ Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása 1786. Sz. S. és Az – Izé – Purgatóriumba-való utazása 1787.

A fennmaradt példányok mindenikének a végén található még egy *Az – Izé*hez szorosan nem kapcsolódó, ugyancsak névtelen szerzőségű szöveg: „Borostyán koszorús diploma, *Mellyel Meg-ajándékozott az a' nagy fülű ostoba számár, ki a' néhai T. T. Professor Fogarasi Pap Josef Uram* mostan-is tiszteletre méltó hideg Tetemeinek koporsóját 1785-ben Januáriusnak 30-dik napján méltatlanul meg-rugdosta.” Az Akadémiai Könyvtár U 51984-jelzetű példányába az egykori tulajdonos, Krizbai Dezső Elek (*Krizbai Dezső Eleké. mrk. 1823.*) „a' nagy fülű ostoba számár*”-hoz a következő kézírásos lapalji kiegészítést tette: „**Királyi Tábla Assessora Mlgs Aranka György Úr.*” Hogy a satirikus vers valóban Aranka György személye ellen irányul és az ő írásaival polemizál, a vers szövege is több ízben megerősíti, vizsgálata azonban nem célja a dolgozatnak.

A kolozsvári példányok közül három önálló kiadvány, kettőben pedig *Az – Izé* más szövegekkel lett egybekötve, egyikben a *Zakkariásnak leveleivel*, másik esetben több más korabeli szöveggel: politikai (beiktató és országgyűlési) beszédekkel, királyi rendeletekkel, illetve *A' Kersztyén Vallásban magát oktattatni vágyódó utazó ember --- Jerusalemben* című utazási regénnyel.³⁰

Az – Izé e példányainak hajdani kritikus olvasóiról tanúskodik a sok-sok aláhúzás és kiemelés, az egykori tulajdonosokra pedig három possessor-bejegyzés utal: *Ex Libris B. Volffgangi Wesselényi de Hadad. 1786.*; *Krizbai Dezső Eleké. mrk. 1823* és *H. Sz. Márton Gedő József* 1842.* A kiadványokban szereplő pecsétek pedig – *Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára, Kolozsvári ref. Collegium Könyvtára 1882.* (illetve: *Kolozsvári Ref. Coll. Könyvtára 1871*), *Erdélyi Muzeum Könyvtára, A Tordai Unitar Közép Tanoda Igazgatósága* – arra utalnak, hogy erős antiklerikális tartalmuk ellenére mindkét fordítást minden bizonnyal egyházi körökben is sokan forgathatták.

³⁰ Ez utóbbi könyv a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található a C 64701–C 64706 jelzet alatt. A könyv első oldalára egykori tulajdonosa kézzel írt tartalomjegyzéket is készített: „1. Gr. Bánffi Gubernatorságra való be'iktatása kor mondott Beszédék --- 1791 2. II. Leopold Rendelése a' Vallás dolgok --- 1790 3. 1790ben az Ország előtt tartott beszédék 4. Az Izé Purgatoriumhoz való utoás 1786 5. A' Kersztyén Vallásb 's a't. Utazo Jerusalemben 6. A' Magyar Nemzethez Emlékeztető Beszéd 1790”. *Az – Izét* ebben az esetben is politikai szövegekkel kötötték egybe.

Paratextusok

Szatsvay fordítását összevetve az 1730-as megjelenésű eredetivel, megállapítható, hogy nagyrészt követi a forrásszöveget, ellenben szép számmal akadnak különbségek, amelyek arról árulkodnak, miszerint a fordító tudatosan kívánt egy az eredetihez képest eltérő célzatú magyar verziót létrehozni.

Elsőként érdemes szemügyre venni a fordítás elé Szatsvay által beillesztett paratextusokat, amelyekkel szerzői intencióit meglehetősen explicit módon körvonalazza.³¹ Először is megváltoztatja a mű címét. A magyar címváltozatban szereplő „izé”-szót Bodor Béla a finn-ugor „joz”-ból eredő „íz, izék”-szóból származtatja, ami tagot, ízületet jelent, s egyébek mellett a hím nemi szerv megnevezésére is alkalmas.³² A címben szereplő tulajdonnévnek a történetben nincs jelenetősége, csupán arra hivatott, hogy a mű egészére jellemző csúfondáros alaphangot megpendítse; az első oldalon álló mottó iróniája ezt jelentősen felerősíti, egyben jelzi, hogy a szöveg minden állítása a pamflet műfaji kódja szerint értelmezendő: „Ég a’ világ! tűz van! jelen az ítélet,/ Nem több tsak edgy hajszál mindennek az élet,/ Nem tűz, mit kiáltoz? mutattya a’ füstye/ A’ szomszédnak gyúlt-meg tsak a’ ‘siros üstye.”³³ Továbbá Szatsvay a címlapot is átírja: a magyar szöveget egy figyelemfelkeltő szerepű ajánlással látja el, mely szerint Izé, a fiktív szerző művét „A’ fő tisztelendő Urnak Pater Patricius Præpucius Fast Urnak Az Eretnekek’

³¹ Az előszavak célzatosságára a fordító humoros explicitással utal a második előszó címéhez illesztett lábjegyzetben: „Ezzel a’ szóval [ti. az *Út mutató beszédel*] azért éltem, mert a’ beszédről azt nem lehet mondani, hogy elől-jár, azonban a’ Könyvre igazít, hogy mi a’ vége és haszna: valamint tehát az útast az út-mutatással meg-tanítottuk hová mennyen, úgy a’ Préfatióban-is, mi a’ vége és haszna a’ Könyvnek. Vagy pedig – a’ Könyvre vezető beszéd.” *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása 1786. Sz. S.*, hatodik számozatlan oldal.

³² BODOR Béla, *Régi magyar regénytükör*, Pécs – Bp., Halász & Társa kiadása, Seneca Könyvtár, é. n., 134. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint a szó első magyar megjelenése 1604-es: „Quispian, Aliquis, Quidam, Quoddam (MA).” *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1970, II, 251–252. A szónak főleg két utóbbi jelentése releváns: quiddam fn. vagy quoddam (mn.) határozatlan nm. = egy valaki, valami (amikor bizonyos személyre vagy tárgyra gondol az ember, de valami okból nem nevezi meg).

³³ *Az – Izé, i. m.*, második, számozatlan oldal.

tüzes Ostorának, a' környűlmetéletlenség' buzgó oltalmazójának, a' Klastromok erős gyámolának, a' Lelkek' hatalmas Pásztorának Ajánlja és szenteli (...)."³⁴

A híres bécsi hitvédő Fast Patricius címeit-rangjait felsoroló ironikus hangvétellű dedikációt követően a fordító a köszönetmondás másik hagyományos formáját, az ajánló levelet is parodizálja, Fast Úrnak, „papi-szárnyai”-nak oltalmába ajánlva művét, „a' ki az ilyen derék munkákhoz nem csak jól ért, és itélni meg-tudja; hanem inkább az ilyen igazságokat; mint ebben találtatnak, maga-is erőssen meg-gyámólgatni, és oltalmazni szokta; (...) mert ki-nem tudja az Urnak amaz híres munkáit, a' Pápista oktatást és Pápista meg-*visgálást!* 's más több az Úr okos pennájából származott, és származandó munkákat?”³⁵ Az ajánló levél tehát formálisan szól csupán Fasthoz, valódi célja a bécsi hitvédőnek és műveinek szatirikus hangú kigúnyolása. Az ajánlásból ugyanakkor az is visszaigazolódik, hogy maga a fordítás tulajdonképpen egy vitaszituációban való állásfoglalás: Fast fent nevezett protestánsellenes szövegeire született válaszul, ilyen értelemben tehát a korabeli toleranciavitákban való álláspont megfogalmazásának tekinthető.

Mindezek mellett Szatsvay az előszónak a 18. században használatos harmadik típusával is bevezeti fordítását: egy az olvasóknak címzett *Út mutató beszéddel*, amely a kor gyakorlatának megfelelően elsősorban a műfaj apológiája kellene legyen, a mű beillesztése a hagyományos, alapvetően hasznosság-elvű értékrendbe és műfaji hierarchiába.³⁶ A fordító látszólag követi is ezt a gyakorlatot: az előszóban útleírást ígér,

³⁴ *Uo.*, harmadik, számozatlan oldal. Bodor szerint a műben szereplő tulajdonnevek egy tőről fakadnak, feltéve, hogy a Fast-név a német *fast* (majdnem) szóból ered, a praepitius pedig a praepitiumra, magyarul a fitymára utal. BODOR, *i. m.*, 134. Magyarázatának a praepitiumra vonatkozó része elfogadható, a Fast nevére vonatkozó feltételezése kevésbé, hiszen Fast Patricius (1726–1790) valóban létező személy volt, és papként tevékenykedett a korabeli Bécsben. Hogy nevének hangzása a magyar nyelvű fordításban más asszociációkat is ébreszt, véleményem szerint esetleges, de kétségtelenül hozzájárul a cím és a dedikáció által megteremtett, kétértelmű, csúfolkodó hangnem megteremtéséhez.

³⁵ *Az – Izé, i. m.*, negyedik számozatlan oldal.

³⁶ SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és ajánlás: A regény és közönsége a 18. század második felében*, Irodalomtörténet, 1985/ 3, 543–564, 561.

„egyszersmind hasznos, és mulatságos” szeretne lenni azáltal, hogy művében „a’ Purgatóriumnak, annak az helynek, melly majd minde- nek-előtt esméretlennék, sőt képtelennék látszik, mivólta, helye, hely- heztetése, eredete, a’ lelkeknek belső külső állapotok; rendtartások, ’s igazgatások módja elő-adatik.” Fő célja azonban, mint írja, „abban áll, hogy én minden Eretnekeket és Naturálistákat (...) a’ Purgatóriumnak, vagy a’ Lelkek-tisztulása’ helyének valóságos lételéről a’ magam tulaj- don tapasztalásom-által elhitesse (...)”³⁷ Ugyanitt a fordító folytatja a Fast személyével való csúfolkodást a munka esetleges bírálóit a bécsi hitszónok „kétély rosdás kardjával” fenyegetve,³⁸ s egyúttal egy fiktív mecénást is megnevez, aki nem más, mint „amaz híres Bugyi Péter Uram Debretzenből, a’ ki egy olyan tehetős, és okos Úr, mint Fást (...), mert egy Budai Könyvtáros sembátorkodott ki-nyomatni a’ számkive- tésnek félelme-miatt (...)”³⁹

Látható, a Szatsvay által betoldott szövegbetétek abba az előszó kate- góriába tartoznak, amelyek Szajbély Mihály szerint már kettős funkci- ót hordoznak: formailag a mecénáshoz szólnak, akárcsak az előszavak korábbi változatai, ám amit róla közölnek, azt eleve szélesebb olvasó- közönségnek szánják.⁴⁰ Az ajánlások itt – a kifigurázott patrónus és a fiktív mecénás révén – egyértelműen az ismeretlen olvasókat szólítják meg, s a paródia révén nemcsak a formális címzetteknek, de magának az előszóirási gyakorlatnak a szatirikus kigúnyolása is megtörténik.

A Szatsvay által írt előszavaknak elsődleges funkciója mindenek- előtt az 1730-as német szövegnek az aktuális korabeli kontextusba helyezése. Mint megannyi más magyarországi felvilágosodáskori szerző – Hász-Fehér Katalintól tudjuk – a „kötet feletti” beszéddel, a kötetszerkesztés gesztusával, a fent tárgyalt paratextuális elemekkel

³⁷ Az – *Izé, i. m.*, hatodik-hetedik számozatlan oldal.

³⁸ „És mivel jövendőli Lélekkel előre általláttam, hogy a’ szörszál-hasogatók ezen munkátskamat-is szó nélkül nem hagygyák, a’ penna hartz dolgában pedig ma- gamhoz éppen nem bizom (...) bátorkodtam ezt P.P. Fast Atyának ajánlani, a’ ki ezt, mint a’ tudós pennahartzokhoz leg-jobban értő Férfi, minden meg-támadások ellen leg-lehetősebben oltalmazni, és az hol szükséges, ott a’ maga kétély rosdás kardjával meg-fog verekedni.” *Uo.*

³⁹ *Uo.*

⁴⁰ *SZAJBÉLY, i. m.*, 552.

felkínálja saját olvasatát, egy társadalmi struktúrát érintő témakörben ezekkel egy diskurzus részévé avatja művét. A szövegben a Hász-Fehér által transzdiszkurzívnek nevezett minőséget konstituáló elemek mindenike megfigyelhető: a diskurzusteremtő szándékot kijelölő cím, az ajánlás, a mottó, majd a két előjáró beszéd, melyek explicit módon, programszerűen exponálják a művet és magát a fordítás gesztusát.⁴¹ E paratextusok révén Szatsvay fordítása polemikus jelleget ölt, argumentumként, illusztrációként lép fel a korabeli vallásvitában. A diszkurzív szándék elsősorban irodalmon kívüli, politikai jellegű, maga a diskurzus, a politikai állásfoglalás viszont egy irodalmi eszköztár révén valósul meg.

A tézis átértelmezése

A fiktív kerettörténet szerint Izé, az elbeszélő Szent Péter segítségével és passzusával tett purgatóriumbeli utazását írja le. A keretet Szatsvay ugyancsak módosítja, mert – bár a későbbiek során a helyszínnek nem lesz relevanciája – a fiktív előtörténetet Budára lokalizálja: „Midőn én a’ minap Budán egy hires Lelki Tanitónak oktatását hallanám, a’ ki

⁴¹ A fogalmakat Hász-Fehér Katalin tanulmánya alapján használom: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az intencionáltság szintjei a szerzői és kiadói kötetekben = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 5–82. Hász-Fehér szerint a felvilágosodás korában a szerző és szerzői intenció elvként működik az irodalmi szövegben és kompozícióban: „A szerző által tulajdonított jelentést a szöveg retorikai, diszkurzív vagy narratív szintjei hordozhatják –írja –, beleértve ezekben a látható szövegtest írásképi, grammatikai, ortográfiai, esetleg képi elemeit, a hordozó (a papír, kötés, könyvdjszek stb.) megválasztottságát is. (...) A szerzői kötetekben az építkezési modell, a kötetrend, a szövegek elhelyezése, egymáshozkapcsolása, a motivikus összefüggések megte-remtése, a paratextusok közül a szerzői név, kötet cím, fejezetcímek, a mottó, az illusztrációk, sőt esetenként a tartalomjegyzék is a belső jelentéstér megformálását, a szöveg- és kompozíciós jelentés dinamikus kölcsönhatását teszi lehetővé.” [Kiemelés az eredetiben.] A szerzői szándék értelmezése csak az egyik, de mindenképpen legitim olvasat, különösen ha a jelentésképző akarat explicit módon, az előszóban, lábjegyzetben vagy más módon deklaráltan is megjelenik. *Uo.*, 56–58. A Foucault nyomán kiemelt „transzdiszkurzív” minőséget Hász-Fehér értekező akaratnak nevezi, amely felvilágosodás korában, legalábbis Magyarországon, igen gyakran a „kötet feletti” beszédben nyilvánul meg, hordozója többnyire az előszó (előjáró beszéd) és a lapalji vagy végjegyzet. *Uo.*, 59–60.

minden ékesen szóllásával erőlködött a' Purgatóriumnak bizonyos vóltát tsalhatatlanúl meg-állítani, (...) ezt az hitnek ágazattyát úgy néztem, mint a' Plátó költeményét, vagy azt a' mit a' régi Görögök és Rómaiak az ő Elysiumókról költöttek (...).⁴² Rögtön az elején megtudjuk tehát, mely tézis ellenében fogalmazódik meg a fordítás: már itt értesülünk arról, hogy a purgatórium tanát teszi központi problémává. Azaz csak látszólag. Hiszen, hogy miért fontos a purgatórium létezésének és bizonyításának fontossága, Szent Péter szavaiból tudjuk meg valamivel később: „mivel az egyszer el-hitt Lelkek koha eleitől fogva a' Pápista Papságnak leg-nagyobb gazdagságot gyűjtött, 's gyűjt-is; minthogy az emberek az ő méltóságok' 's tehetségek' külömbsege-szerént, a' sok gazdag fundáziók, Lélek-misék, 's bűn-botsátás-által a' Purgatórium-ból hamar ki-akarnak szabadulni;'s hamár most ez el-maradna , vagy tovább éppen senki nem hinné, ezek a' gazdag folyamatok el-száradnának, és azok a' sok számtalan Barátok, a' kik ezekből minden bú bánót nélkül bőven élnek, vagy éhen halnának-meg, vagy a' néki nem szokott kézi munkához nyúlnának, és mint más köz-embereknek, nékik-is sanyarú munkával, és az Isten Paraditsomi átka-szerént *véres verejttikkel* kellene kenyereket keresni (...).⁴³ Azaz a purgatórium megszűnésével, a bűnbocsátó cédulákkal megvásárolható feloldozás illúziója nélkül megszűnne a katolikus egyház egyik legjövödelmezőbb pénzforrása – ilyen értelemben a szöveg elsősorban nem dogmatikai, hanem egyházpolitikai kérdésként kezeli a kiválasztott tézist.

Izé túlvilági utazásának minden mozzanata allegorikusan értelmezendő. A purgatórium kapujában nagy dulakodás folyik, azok akarnak oda erővel bejutni, kik a földön klastromokra, oltárookra és lelki misékre sokat áldoztak, gyakran nyertek bűnbocsánatot, drága pénzen vásároltak dispencziókat; de hiába, mert az afféle cselekedetek nem mentik meg a halandót a pokoltól. Izé főként azon csodálkozik, hogy a purgatóriumban, melynek falai papirosból: pápai bullákból és bűnbocsátó levelekből készültek, csak úgy hemzseg a sok pap, sőt a sok a

⁴² *Az – Izé, i. m., 9.*

⁴³ *Uo., 13–14 [Kiemelés az eredetiben].*

pápa is, s ők még jobban gyötörtetnek, mint a közönséges lelkek.⁴⁴ Izé többek közt annak is tanúja, amint sok-sok jezsuita egy nagy fekete lyuk betömésével foglalatoskodik, lévén, hogy ők vállalták magukra azon károk javítását, amelyek még Luther és az elszakadás idején kezdődtek: azóta mindig, amikor odafenn kárt szenved az ekklezsia, lenn földindulás van, megremeg a purgatórium, sőt „egynehány esztendőktől gyakrabban járja őket a’ föld indulás, mint az-előtt, a’ mellynek az oka a’ mint végére jártak az, hogy a’ földön uralkodik egy hatalmas Monárcha, a’ ki a’ Papok számát kissebbíti, a’ Klastromokat el-rontja, a’ Valással való viszsza-eléseket el-törli, és ekképpen nagy kárt okoz a’ Purgatóriumnak.”⁴⁵ A II. József személyére való utalással (amely az eredeti 1730-as német szövegben nyilván nem szerepel) a császár türelmi rendelete és egyházi reformjai nyomán kialakult vitába emeli be Szatsvay a magyar változatot.

Fordítás vagy átdolgozás?

A forrás- és a célszöveg tartalmi-nyelvi szempontú összehasonlító vizsgálata még inkább megerősíti azt, hogy Szatsvay a német szerzőhöz képest egészen más intencióval készítette fordítását. Igen jelentős mértékű változtatást hajt végre a főszövegben is, a különbségeknek többféle válfajával is találkozunk. A továbbiakban a fordításban fellelhető eltérések leltárából egy-egy szemléletes példát kiemelve az átdolgozás módozatainak egyfajta tipologizálását végzem el.

Tartalmi eltérések

A Szatsvay-fordítás átírásainak típusait rendszerezve elsőként azokat az eltéréseket kell kiemelnünk, amelyek a szövegek központi témájához, a valláskérdéshez kapcsolódnak. Ezek közül az egyik legfontosabb a műben megszólaló szereplők vallási hovatartozásának a megváltoztatása. Ugyanis arra figyelhetünk fel, hogy azokban a paszszusokban, amelyek eredetileg az evangélikusoknak a katolikusok elleni panaszait tolmácsolják, az „*Evangelisch*” megjelölést a fordító

⁴⁴ *Uo.*, 36.

⁴⁵ *Uo.*, 43.

következetesen „*protestáns*”-ra cseréli. A magyar és német nyelvű szövegek közti eltérést a továbbiakban kövér betűs szedéssel jelzem:

*„wie es dann möglich wäre, dass diese Leute den Weg nach dem Himmel nähmen, da doch die Catholischen Geistlichen versicherten, man könne in der **Evangelischen** Religion nicht selig werden (...).”*

*„hogyan lehet a’ meg, hogy ezek egyenesen az égbe mennek, holott a’ Papok erősten állítják, hogy a’ **Protestáns** Vallásban nem lehet idvezűlni (...).”⁴⁶*

Amellett, hogy ezt a szócserét több alkalommal is végrehajtja,⁴⁷ Szatsvay fordításából többnyire elhagyja azokat a szövegrészeket, amelyek a németben konkrétan az evangélikusokra vonatkoznak: ki marad például az evangélikusokkal folytatott harcra való utalás abban a monológban is, amelyben az Izét kísérő lélek a jezsuitákra panaszkodik, amiért azoknak a világi jószágok jelentős számát sikerült megkaparintaniuk az egyház számára:

„vornehmlich seitdem die mit aller nur erdencklichen List unergründlich angefüllten Jesuiten noch darzu gekommen sind; wiewohl sie ihren Wiss erst dadurch erlanget haben, dass sie sich mehr als andere aufs Studiren gelet, und sich des Streits wider die Evangelischen am meisten angenommen; wobey sie auch nicht so gewissenhaft als etwa andere sind, sondern zu Erreichung ihrer Absichten ofters die aller ungerechtesten Mittel ergreifen und billigen.”

„kivált mikor azok a’ mindent ki-gondólható tsalárdsággal feneketlenül teli Jésuiták-is hozzá járultak (...) [ti. a világi jószágok megkaparintásához].”⁴⁸

⁴⁶ Az – Izé, i. m., 24; Wunderbare Reise, i. m., 17.

⁴⁷ Például: „Meg-tudnék én néked erre felelni, tsak **Protestans** vólnál (...).” Az – Izé, i. m., 25. – „er würde mir diese Frage anders beantworten, wann ich ein **Evangelischer** wäre (...).” Wunderbare Reise, i. m., 19. Továbbá lásd még Az – Izé, i. m., 43; Wunderbare Reise, i. m., 41.

⁴⁸ Az – Izé, i. m., 49; Wunderbare Reise, i. m., 49–50. Hasonló kihagyásra lásd példát: Az – Izé, i. m., 54; Wunderbare Reise, i. m., 58.

A fordító azonban ennél sokkal hosszabb terjedelmű, látványosabb változtatásokat is tesz: főképp olyan esetekben, amikor egy-egy szereplő monológjában konkrétan az evangélikus dogmákat érinti. Így például elhagyja az útmutató lélek monológjának azt a részét, amely részletes és terjedelmes magyarázata némely evangélikus tanításnak: jelen esetben annak fejtegetését, miért és miben tér el az evangélikus dogmatika a katolikustól az egyházi szertartások, képek tisztelete vagy a purgatórium és a bűnbocsánat kérdésében. Szemléletes példaként álljon itt egy a magyar fordításból kihagyott passzus részlete a német nyelvű eredetiből:

„Wann ich übrigens unsere jetzige ganze Catholische Kirche und Lehre nebst dazu gehörigem Gottesdienst überhaupt betrachte, so finde ich darin gar nicht die rechten Merckzeigen zur Überzeugung, dass man selbige die einige wahre Kirche nennen möge, noch weniger, dass man diejenigen verdammen könne, die unsere Lehr-Sätze nicht annehmen: Vielmehr bin ich versichert und weiss es gewiss, dass man in der Evangelischen Kirche und Religion den Weg zur Seligkeit viel kürzer, bequemer und sicherer finde sowol im Leben als nach dem Tode; Im Leben da die Evangelischen nur das unverfälschte Gesetz Gottes, wir aber neben demselben, wiewol mit vielen irrigen Meinungen und Menschen-Satzungen verkehret und vermengt, auch die Kirchen-Gebote zur Richtschnur haben; Nach dem Tode, da den ohne annoch mit einer Tod-Sünde beladenen im Stande der Gnaden absterbenden Evangelischen sogleich der Himmel zu Theil wird, wir aber nach unserer Lehre auch die geringsten aus menschlicher Schwachheit etwa begangenen Fehler, wovor durch Verdienst der Wercke im Leben nicht genug gethan ist, annoch hier in dem von der Catholischen Kirche erfundenen und wegen ihres Nutzens ausgebrüteten Fegfeuer abbüssen und das ermangelnde vollbringen sollen. Was aber den Gottesdienst anbelanget, so ist derselbe in unserer Kirche äusserlich mit sehr vielen unnützen Ceremonien nicht ausgeschmücket, als wir es nennen, sondern vielmehr veurnzieret, dann selbige sich sich zum theil eher zu den Ballets als zum Gottesdienst schicken (...).”⁴⁹

⁴⁹ Uo., 53–55. Az evangélikusok szabad vallásgyakorlatának jogát indokló és

Másfelől viszont Szatsvay a magyar fordítást több helyen is kiegészíti némely, általánosan a protestánsokra vonatkozó passzussal: ilyen például az a patetikus kérdéssorozat, amelyet egy Thoren városában lemészárolt lutheránus lélek intéz Izéhez, a protestánsoknak a katolikusok általi üldöztetését panaszolva és példázva több történelmi, közük magyar vonatkozású utalással is:

„El-megyünk ugyan mi azon az úton, a’ mellyet olly sok számtalan ezer Lutheránusok, és Reformátusok mi előttünk az ő ártatlan vérekkal be-festettek, kik mint mi-is tsupán tsak a’ Vallásért lettek a’ Pápista Papok’ áldozatai. Nem mi vagyunk az elsők, de Isten adná, vólnánk az utolsók, a’ kikkel ők így bántak. Hány ezer ártatlan Reformátusoknak lett a’ Párisi lakadalom tsak egy éjjel-is szomorú torává? Hány ezeret mészárlott-fel a’ dühösködő vak buzgóság tsak egy télen a’ Pedemontziumi völgyekben? Mennyit szenvedtek a’ Tseh Huszsziták, kik ha éjjel a’ setét pintzében az Istent tisztelték, reggel a’ Bálnak térdepeltek? Hány ezer lelkeket mészárlott-fel Spanyol-Országban az eretnekeket üldöző Szent Szék – a’ melly egy Királyi vérből származott Hertzeget tsak azért, hogy a’ rakás fán égetendő Eretneket meg-szánta, arra büntetett, hogy mivel magát a’ szent törvény-szerént meg-égetni nem lehetett, az erét meg-vágatta, és az ebből ki-vett vért öntötte a’ tűzre, jelentvén ezzel, hogy egy ártatlan igazságot meg-szánó vér tüzet érdemel. Így szenvedtek Társaink-is, azok a’ Magyar-Országban kígyókkal békákkal egy lyukban lakott ártatlan Papok, azok az 70. esztendőn felyűl lévő öregek, kik az ő rab lántzaikban a’ darabos kősziklákon gyalog mezítláb hajtattak, mind ezen az hegyen mentek-fel utóljára. Mind mi velünk, mind ezekkel, ilyen dolgot vitték végbe Pap Uramék! De a’ jól-tévő Isten botsássa-meg nekik az ő bűneiket, ne bánjon velek a’ maga igazsága szerént, ‘s ne végyen ő töllök számot.”⁵⁰

Pusztán a vallásos vonatkozások megváltoztatásának példái is egyértelműsítik a magyar fordításnak az eredetihez képest megállapít-

követelő fejtegetésnek a magyar fordításban való megrövidítésére és némely passzusának mellőzésére példának lásd még: *Az – Izé, i. m., 52–53; Wunderbare Reise, i. m., 56–57.*

⁵⁰ *Az – Izé, i. m., 19–21, az eredetiben e rész nem szerepel.*

ható eltérő célzatát. A német szövegben egy evangélikus nézőpontból megfogalmazott, sok helyen dogmatikai fejtegetésbe merítkező diskurzussal találkozunk, e szólamnak a katolikus tanításokkal szembeni ütköztetéséhez szolgál illusztrációként a teljes purgatóriumbéli utazás. Szatsvay ezt nem református nézőpontra cseréli, hanem egy általános érvényű protestáns nézőponttá tágítja, ilyen értelemben a dogmatikai jellegű kérdések csupán másodlagosak, a fordítás elsődleges célja a tolerancia gondolatának népszerűsítése lesz, másszóval egy filozófiai és egyházipolitikai kontextusba helyeződik át a teljes diskurzus.⁵¹

Aktualizálás

A vallási felekezetek kérdése a fordításban megfigyelhető eltérések másik kategóriájához, az aktualizáláshoz vezet át. A magyar szövegbe számtalan utalást sző a fordító a jezsuita rend feloszlatására vonatkozóan (amely az 1730-as szövegben eleve nem szerepelhetett), humoros megfogalmazásával, sőt csúfolkodásával többnyire előföltött örömeinek ad hangot: „*de jól esett, hogy az Isten el-törölte őket.*”⁵² – mondja az útmutató lélek Izének vagy: „*Azért kérdeztem a’ lelket, ha olly kevesen vagynak-é itt a’ Jésuiták? Mellyre ő ezt felelte: Már ugyan senki se jön ide úgy mint Jésuita; minthogy a’ szerzetet a’ földön el-törölték, de még-is majd mutatok eleget, a’ kik még a’ Szerzet el-töröltetése-előtt ide értek. Nem-is sokára olly nagy rakást láttam, hogy a’ föld egész fekete volt tőlök (...).*”⁵³ Olyan esettel is ta-

⁵¹ Ugyanazt a tendenciát figyelhetjük meg a szövegben, mint amit Vörös Imre emel ki Péczeli József *Henriás*-fordításának az eredetivel való összehasonlító vizsgálatában. Vörös szerint a magyar szövegben az eredeti műhöz képest tartalmi szempontból legjelentősebb szövegváltoztatásokra akkor kerül sor, amikor Péczeli erre református vallási meggyőződése készíti, így például keresztény szempontból több helyen kiigazítja Voltaire nyelvhasználatát vagy a kálvinizmust súlyosan elítélő szavakat küszöböl ki a szövegben. Vörös Imre, *Voltaire eposza és Péczeli magyar Henriása* = PÉCZELI József, *Henriás* (1792), kiad., bev. Vörös Imre, Bp., Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század/ I), 13–32, 27.

⁵² *Az – Izé, i. m., 49.*

⁵³ *Uo., 41.* Az eredeti német szövegben ez áll: „*Daher ich die Seele fragte, ob dann nur so wenige Jesuiten ins Fegefeuer kämen? und darauf zur Antwort erhielt, sie wollte bald mir genug zeigen; Es dauerte auch nicht lange, so ward ich deren eine solche Menge ansichtig, dass der Boden davon weit und breit ganz schwarz bedeckt war (...).*” *Wunderbare Reise, i. m., 38.* További utalás a rend feloszlatására Szatsvay művében: *Az – Izé, i. m., 22.*

lálkozunk, amikor a fordító lábjegyzettel bővíti ki magyar fordítását a jezsuiták felosztásáról tájékoztatva az olvasót, szatirikus, csúfolkodó hangnemben.⁵⁴

A jezsuiták említése más szöveghelyeken viszont éppen ellentétes előjellel történik. A Thorenből érkezett lélek monológjában a német szerző igencsak kihangsúlyozza, hogy az evangélikusok lemeszároltatásának ítélete főként a jezsuita papok és növendékek ösztönzésére született, a magyar nyelvű szövegben viszont Szatsvay általánosan a pápista papok helyett a „Deákok”-szót használja.⁵⁵ Azt, hogy a fordító mintha talán óvakodna a jezsuiták túlságosan éles bírálóitól, alátámaszthatná a purgatórium kapuját őrző jezsuita lélek bemutatásának példája is, amelyben az útmutató lélek monológjából Szatsvay kihagyja a minden hájjal megkent, ravasz jezsuita származásának és életének történetét, amellyel újra csak kifigurázásuk mértékét fokozná.⁵⁶

⁵⁴ „(...) most vettem alól észre, hogy ott egy kis otsmány fekete Lélek ül egy Jé-suita formában, 's pipázik keményen.” Szatsvay lábjegyzete a „Jésuita”-szóhoz: „Ámbár már a' Jésuiták' szerzete a' földről el-töröltetett; de még a'kik itt ülnek, a' régi ruhájokat viselik, míg lassan lassan ki-nem fogynak imen. Ő-utánnok jönnek a' Domini-kánusok, kik valamint a' földön a' Jésuitákkal egy húron pendültek; úgy itt követői fognak lenni.” Uo., 27.

⁵⁵ Uo., 19; Wunderbare Reise, i. m., 14.

⁵⁶ „Er ist von Geburt ein Landsmann des heil. Ignatii, nemlich ein Spanier. Sein Vater ist gleichfals ein Jesuit, und dabey Nonnen-Pater oder Beichtiger bey einem Ursulinen-Kloster gewesen, da er der Unterweisung seiner untergebenen Nonnen so fleissig obgelegen, selbige auch darin dergestalt zugenommen, dass die die kräftige Würckung davon handgreiflich gespühret, und unter anderen ein der Nonnen diesen kleinen Jesuiten zur Welt gebracht. Man hat ihn unter fälschlichem Vorwand bey einem schlechten Handwercksmann erziehen lassen, von dem er bey etwas erwachsenen Jahren weggelaufen, und bey einer Gesellschaft von Spitzbuben und Beutelschneidern diese Kunst aus dem Grunde erlernt: Doch ist er endlich nebst noch einigen bey einem Kirchen-Diebstahl ertappet und hätte mit seinem Cameraden zugleich unfehlbar hangen müssen, wann er nicht durch die starcke Bemühung seines wiewohl nicht bekannten Vaters von der Strafe wäre befreyet worden. Worauf ihn die Jesuiten wegen des an ihm verspühreten unvergleichlich verschlagenen zu allen listigen Erfindungen bequemen Kopfes zuerst in ihr Collegium, und hernach gar in ihre Societät aufgenommen (...).” Wunderbare Reise, i. m., 59–60. Szatsvay mindebből csak ennyit fordít le: „Születésére nézve Spanyol, a' Szent Ignátzius' Pátriótája. A' Jésuiták látván az ő minden Istentelenségre alkalmatos vóltát, előszször az oskolájokban tanították, az- után a' társaságokba vették-bé (...).” Az – Izé, i. m., 55.

A forrás- és a célszöveg megjelenésének éveit közti időszak eseményeire Szatsvay emellett más történelmi adatokkal is utal: főként a II. József reformjaihoz kapcsolódókkal. A purgatóriumban gyakori földindulást s ezáltal nagy kárt okozó rendeletek már említett példáján kívül Szatsvay több alkalommal is kifejezi a császár reformpolitikája iránti elkötelezettségét: így például az útmutató lélek egyik monológjában a haldoklók pénzét kicsikaró papok bírálatában a fordító még csak általános érvényű megállapítást told hozzá a magyar szöveghez a felvilágosult uralkodók mentalitásáról: *„ámbár e’ máj világban nem megy olyan könnyen [ti. a haldoklók vagyonának kicsikarása]; mert sem az emberek nem hisznek mindenféle haszontalanságot egy könnyen, mind az Uralkodó Fejedelmek szentül és okosan meg-parantsólták, hogy senki a’ Klastromoknak semmit ne testáljon; mert elveszti a’ pénzét.”*⁵⁷

Ennél azonban jóval szókimondóbb állásfoglalást is olvashatunk, amelyben Szatsvay explicite is megfogalmazza reményeit II. József reformpolitikájának a közgondolkodásra való hatásáról. Ezt figyelhetjük meg az útmutató lélek nagymonológjának tartalmi jellegű megváltoztatásában is: a német szövegben az evangélikusok szabad vallásgyakorlatáról megfogalmazott utópia megvalósulásában a fordító a magyar szövegben II. József türelmi- és sajtórendeletét mint ennek feltételét állítja, és általános érvényűvé tágítja:

„Aber ich versichere heiliglich, wann man den Evangelischen in allen Catholischen Ländern und Orten die frey Übung ihres Gottesdienstes nebst der öffentlichen Ausbreitung ihrer Lehre ungehindert zuliesse, es würde ungesehr in einem halben Seculo mit der ganzen Catholischen Kirche und folglich auch mit diesem Fegefeuer gethan seyn.”

*„De én igazán mondom néked, hogy ha majd a’ Nagy József a’ Vallásbéli türelmet és mindenféle Könyvek kinyomtatását meg-engedi, nem ér ötven esztendő, hogy meg-világosodnak, a’ tudatlanság’ setétsége el-oszol; semmi hijába-való dolgot nem hisznek, és ekképpen a’ Purgatóriumnak-is vége leszén.”*⁵⁸

⁵⁷ Uo., 48–49.

⁵⁸ Wunderbare Reise, i. m., 56 ; Az – Izé, i. m., 52.

E példák és az elszórt kortárs történelemre vonatkozó változtatások⁵⁹ és betoldások⁶⁰ legtöbbször az aktualizálás és/ vagy a szatirikus ábrázolás eszközei, emellett pedig – mint a szöveghez utólag hozzárendelt részletek – paratextuális elemekként viselkednek: a szöveg olvasását, értelmezését a szerzői (esetünkben fordítói) intenció, értekező akarat alá rendelik, az általa tulajdonított jelentéshez és kontextushoz kötik.

Tömörítés, betoldás

Jelentős és jelentésszerű eltéréseknek minősülnek azok is, amelyek a magyar fordítás megformáltságát érintik. Általánosan megfogalmazhatjuk, hogy Szatsvay igyekszik a német szerzőnél rövidebben és tömörebben fogalmazni: több esetben elhagy félmondatokat, időnként hosszabb passzusokat is, részletezést és pontosítást tartalmazó szövegrészeket, amelyek mellőzése nem akadályozza a magyar szöveg megértését. Mintegy kivonatolja az egyébként meg lehetőségen terjedős német nyelvű szöveget, s különösen olyankor teszi ezt, amikor abban valamiféle dogmatikai jellegű kérdésszerű van szó, ilyenkor előszeretettel tömörít vagy egyszerűen kihagy részeket.⁶¹ Retorikai felépítettsége révén és dogmatikai irányult-

⁵⁹ Így például a purgatóriumba tévedt angol lélek monológjában az aktuális gazdasági helyzetnek megfelelően megváltoztatja a szereplő üzleti csődjének okát: „wie er sonst ein sehr reicher Kaufmann gewesen, aber durch den unglücklichen Actien-Handel und durch die Betriegeren der damaligen Directoren bey der Süd-See-Compagnie dermassen herunter gekommen (...)” *Wunderbare Reise*, i. m., 61. – „én különben nagy gazdag Kalmár voltam, de az Amerikabéliekkel-való hartzal, és a' pappiros pénzrel úgy meg-búktam (...)” *Az – Izé*, i. m., 55.

⁶⁰ Példa lehet az a magyar fordításba való betoldás, amelyet Szatsvay egyik lemészárolt thoreni lutheránus szájába ad, amikor az a pápa tekintélyét és csalhatatlanságát cáfolja és karikírozza: „Az igaz nem hibázik ám a' Pápa, mikor viteti magát kotsin valamerre; mert meg-mondja, hogy ide hajts, 's ott van, de egyéb képpen mind az egész Kárdinális Uramék' Kollégyiomával együtt hibázik. Tudhadd bizony, hogy azt hitte 22dik János Pápa, hogy a' Lelkek a' test halála után az itélet' napjáig alusznak. Tudhadd Vldik Sándort, a' ki Istent se hitt, és az ő Lukrétziáját, a' ki először Leánya, azután Felesége, végre menyje lett. Többet-is hozhatnék-elő, de rész-szerént a' szégyen nem engedi.” *Uo.*, 23.

⁶¹ Lásd például: „A' mi Papjaink nagyon sokat tartanak a' Pápista Vallás felől, mintha az éppen nem hibázhatna. Az igaz, hogy az igaz Vallás nem hibázhat, mig fedhetetlen, és

sága miatt a német szöveg sokkal inkább emlékeztet a skolasztikus prédikációs gyakorlatra, mint a magyar – ez utóbbiban nyilvánvaló a fordítónak a nyelv egyszerűsítésére és nem utolsó sorban a szóra-koztatásra való törekvése.

A fordító láthatóan egy olvasmányos(abb) szöveget kíván létrehozni, ezért a nehezen olvasható, terjengős passzusok kihagyása mellett előszeretettel illeszt be a magyar szövegbe olyan epikus fordulatokat, amelyek elevenebbé, mozgalmasabbá teszik az egyébként nagyrészt száraz (időnként függő beszédben visszaadott) dialógusra épülő cselekményt. Így például előfordul, hogy a német monológ szövegébe, amely legtöbbször egy minimális epikus keretbe helyezett szónoki beszédhez hasonlatos, Szatsvay a narrátor vagy a szereplő érzelmi reakcióját érzékeltető magyar mondatokat illeszt: „Minden vérem fep-pezsduült, el-zóduültem, 's tsak oda lettem, midón ezeket hallanám, 's alig tudnám magamat helyre hozni, utóljára így szóltam (...).”⁶²

Egy-egy félmondat vagy találóbb, plasztikusabb kifejezés beszúrásával a magyar nyelvű szöveg nyelvi szempontból jóval képszerűbbé, mozgalmasabbá, könnyedebbé és olvasmányosabbá válik, mint a német.

igaz Eklésia marad.” Az – Izé, i. m., 49. – „Unsere Geistliche machen so viel Prahlens von ihrer Kirche, als ob selbige die einige wahre heilige allgemeine Apostolische Kirche sey, und nicht irren könne. Es ist dieser Satz einer der stärcksten Gründe von der ganzen Catholischen Lehre, durch desselben Zernichtung aber alle darauf fuss- ende Irrthümer eben so umfallen müssen, als das Haus mit den Philistern, welches der starcke Simson durch Niederreissung der Grund-Seulen umwarf. Die Zeit ist hier zu kurz, davon weitläufig zu sprechen, ihr werdet aber gar wohl thun, bey eurer Zurückkunft auf Erden davon gründliche Nachricht einzuziehen. Doch etwas wenigens davon zu berühren, so lasse ich den Satz gelten, dass die wahre Kirche nicht ihren könne, so lange sie nemlich die wahre Kirche bleibet (...).” Wunderbare Reise, i. m., 50. További példák kivonatolt megoldásokra: Az – Izé, i. m., 38. – Wunderbare Reise, i. m., 35; Az – Izé, i. m., 41 – Wunderbare Reise, i. m., 39; Az – Izé, i. m., 46– 47 – Wunderbare Reise, i. m., 47.

⁶² Az – Izé, i. m., 21. A németben mindössze a következő bevezető formula szerepel: „Ich gab hierauf zur Antwort (...).” Wunderbare Reise, i. m., 15.

„(...) kevés idő múlva jött nagy sebbel lobbál egy kiküldött Lélek-Legény nagy posta trombitával, mellyet mihelyt meg-fútt a' Papok mindjárt őszve tsődültek, 's ki pappirosat vitt, hogy a' káron mindjárt segítsenek.”

„(...) der nach einen kleinen Weile kam einer von den ausgeschickten Boten oder Missionarien in gröster Eil zurück gelaufen, worauf ein ganzer Troupp Jesuiten abgieng, die einige Packe von ihren Bau-Materialien, nemlich vorgemeldten Papier, nebst benöthigtem Weyhwasser mit sich nahmen, welches dann zu erkennen gab, dass irgendwo wieder etwas schadhaft geworden, so sie auszubessern vorhabens wären.”⁶³

Humor

Ennél is lényegesebb, sőt a két szöveg közötti legszembevetőbb különbség a fordításban rejlő humor; Szatsvay ennek többféle lehetőségét is kiaknázza, így mozdítva el fordítását az értekező hangnem felől a könnyed, szórakoztató stílus felé. A komikum egyik forrását mindenekelőtt a mű előszavaiban is említett Fast Patriciusra és hitvédő társaira való humoros utalások képezik, amelyekre bőven találhatunk példát a főszövegben is, ezek minden esetben Szatsvay fordítói hozzászólásai: *„és ámbár én P. P. P., Fast, Pochlin, Kochem, Hikhekhok és Bör Mihály Atyáknak, sőt más ilyen érdemes embereknek-is az írásait szorgalmasan olvastam volna, 's a' nélkül-is én egy jó Pápista Keresztény vagyok (...).”⁶⁴* A bécsi hitvédők személyével és írásaikkal való csúfolkodás a legtöbb esetben hírnevüknek és tekintélyüknek a kifigurázásával történik: *„de minthogy Pápista vagy, te veled nem sokat kell tzeremoniázni, úgy-is eléggé bizonyítják P. P. Fast, Mern, és Kochem Márton Atyák, (kik mind olyan emberséges emberek, mint Bugyi Péter és Tsató Uram) hogy nékem hinni kell, hogy a' Pokol a' Purgatóriummal a' föld' közepében van (...).”⁶⁵*

Ugyancsak hatásosnak bizonyul a Szatsvay által előszeretettel alkalmazott couleur locale megteremtése, egyes német vonatkozásoknak a hazai társadalmi-földrajzi környezetre való átírása:

⁶³ Az – Izé, i. m., 43; Wunderbare Reise, i. m., 41.

⁶⁴ Az – Izé, i. m., 9.

⁶⁵ Uo., 25.

„auch konte ich leicht die Rechnung machen, dass haben schlechteres Bergnügen und Gemächlichkeit seyn würde, als ewnn man des Sommers in Holland mit angenehme Gesellschaft auf der Dreckschüte reiset.“

„s azt azt-is könnyen hozzá-tudhattam, hogy itt sokkal alkalmatlanabb helyem 's utazásom fog lenni, mint mikor egy szekérre nyoltz 9. beteg katonát fel-hánynak.”⁶⁶

„nemlich es kam eine grosse Gesellschaft auf einmahl, welche ich anfänglich vor eine Wallfahrt hielt, oderwann es in Arabien gewesen wäre, vor eine Caravane angesehen hätte (...).“

„Mert egyszerre jött egy nagy fót Lélek, mellyet én előszörű Bútsú-járóknak tartottam, vagy ha Erdélyben az Arannyos vize-mellett lett volna, Oláh Tzigányoknak gondoltam volna lenni.”⁶⁷

Ekképpen teremti meg Szatsvay a fordítás sajátosan magyar vagy – mint példáinak többsége bizonyítja – erdélyi magyar jellegét, amelyet a köznyelvi, helyenként erdélyi nyelvjárásból ismert fordulatok száma csak erősít.⁶⁸ Hiszen a fordító kétségtelenül egy alsóbb nyelvi regiszter nyelvváltozatát használja, s a humor harmadik lényeges forrása éppen azok-

⁶⁶ *Wunderbare Reise, i. m., 11 – Az – Izé, i. m., 16.*

⁶⁷ *Wunderbare Reise, i. m., 13 – Az – Izé, i. m., 18.* További hasonló példák a couleur locale megteremtésére: „jedoch mich unsahe, um der Seele noch einmahl **Adieu** zu sagen (...)“ *Wunderbare Reise, i. m., 57*–, „de tsakugyan még egyszer vissza tértem, hogy **alázatos szolgáját** mondjak (...)“ *Az – Izé, i. m., 53.* Vagy lásd még: *Wunderbare Reise, i. m., 30 – Az – Izé, i. m., 35.*

⁶⁸ Újra érdemes utalnunk Péczeli *Henriás*-fordítására, amelynek korabeli népszerűsége Vörös Imre szerint épp azzal magyarázható, hogy fordítás közben Péczeli a magyar olvasókat tartotta szem előtt. A francia eredetivel való összevetés során Vörös kiemeli mindazokat a szövegmódosításokat, amelyek révén Voltaire költeménye magyarul több szempontból is közelebb kerül a magyar olvasókhoz. Így például a szóhasználat és a költői képek sokszor inkább a magyarországi valóságot, mintsem a külföldi tapasztalatokat tükrözik: pálma helyett a hársfák közt magasló nyárfa szerepel a magyar szövegben, vagy olyan sorokat is beleszó a szövegbe a fordító, amelyek a Hortobágy vagy a Kiskunság hangulatát idézik. Ilyen értelemben Péczeli fordítását már eredetileg is magyarul írt költői alkotásnak tekinthetjük. Vörös, *i. m., 21–31.*

ban a változtatásokban keresendő, amelyeket összegző kifejezéssel ízes, humoros, helyenként vulgarizáló magyar átírásoknak, hozzátételeknek nevezhetünk. A szatirikus ábrázolás céljából Szatsvay igen gyakran iktat be kevésbé választékos, sőt vulgáris kifejezéseket a magyar szövegbe. Ez az átírás/ hozzátoldás időnként a szavak szintjén történik:

„Ist es dann in Ewigkeit wol möglich, nicht nur einen, sondern gar einen ganzen Creys von Päbsten allhier zu finden(...)?”

„hogya lehet a’ meg, hogya itt nem tsak egy, hanem egy tsorda Pápát találók (...)?”⁶⁹

„Dieser kleine Jesuit weiss nicht nur die Lateinische sondern auch alle Europäische Sprachen (...).”

„Ez a’ kis IZÉ nem tsak a’ Deák, hanem minden Európai nyelveket jól ért (...).”⁷⁰

Néha viszont hosszabban, egész mondatokban told hozzá humoros célzattal Szatsvay az eredeti német szöveghez:

„indem selbige nicht der älteste, sondern allezeit de letzt kommende Pabst führet.”

„mert itt nem a leg-öregebbik, hanem a’ leg-utóljára ide jövő Pápa kezdi az uralkodást, bizonyoson azért; minthogy az uralkodás’ módja egészszen a’ fejében van.”⁷¹

„vielmehr hätte ich Ursach mich zu verwundern, wann ich die Hölle durchwanderte, und darin deren noch eine weit weit grössere Anzahl finden würde.”

⁶⁹ Wunderbare Reise, i. m., 33 – Az – Izé, i. m., 37.

⁷⁰ Wunderbare Reise, i. m., 59 – Az – Izé, i. m., 54.

⁷¹ Wunderbare Reise, i. m., 35 – Az – Izé, i. m., 38.

„de sőt akkor tsúdálkozhatnám, ha a' poklot meg-járnám, az hol valamint a' döglöt Eb seggébe a' nyü, úgy peseg a' sok Barát.”⁷²

Az effajta eltérések száma az elbeszélés folyamán a magyar szövegben egyre szaporodik, olyannyira, hogy Szatsvay magát a zárlat szövegét is vulgarizálja, ekképp határolódva el végképp az eredeti német szöveg „komoly” kérdésfelvetésétől:

„Dahero ich solche Ehre lieber andern überlassen, und nach meinem Tode mit einem geruhigen nur geringen Platz im Himmel gern zu frieden seyn will.”

„Azért tsak másnak hagyom ezt a' tisztesség-tételt, 's meg-érem holtom után, azzal ha az Ábrahám ülepében, (minthogy már kebele teli) vagy a' szentek-közt az ajtó-megett találhatok-is helyet.”⁷³

Fordítói attitűd

Az egyes vallási vonatkozások átértelmezése, a történelmi utalások aktualizálása, a németnél jóval egyszerűbb, közérthetőbb és könnyedebb, olvasmányosabb magyar nyelvű megfogalmazás, s főként a humor különféle lehetőségeinek kiaknázása révén Szatsvay szövege sokkal inkább átdolgozásnak minősíthető, mintsem szoros fordításnak. A fordító az alapvetően dogmatikai kérdésfelvetésű eredetiből, amelyben az utazás egy teológiai értekezés eszmerendszeréhez szolgál allegóriául, egy mozgalmasabb, elevenebb epikus szöveget hoz létre, amellyel elsődleges célja a toleranciagondolat népszerűsítése, popularizálása, emellett pedig egy ízes, humoros, könnyed olvasmány létrehozása, amelyben a szórakoztatás szándéka nem másodlagos, hanem a didaxisal egyenrangú.⁷⁴

⁷² *Wunderbare Reise, i. m.*, 32 – *Az – Izé, i. m.*, 36.

⁷³ *Wunderbare Reise, i. m.*, 64 – *Az – Izé, i. m.*, 58.

⁷⁴ A kiemelt szövegrészletek gondolatvezetése, érvrendszere a diskurzustörténetnek a politikai gondolkodás nyelvi kontextusaira összpontosító megközelítései felől is vizsgálható, hiszen nem nehéz bennük ráismerni arra a beszédmódra, melyet Takáts József a felvilágosult kormányzás nyelvének nevez. Takáts József, *Magyar*

Szatsvay fordítása voltaire-i értelemben vett „jó könyv”-nek készült,⁷⁵ amelyben a tanítás mellett folyamatosan jelen van a szórakoztató szándék is, ezért a szépirodalomból sem zárható ki. A különböző műfajok más-más nyelvi lehetőséget kínálnak a szerzőknek. A fordítás során az értekező szövegből Szatsvay egy szórakoztató olvasmányt alkotott, amelynek közönségébe bevonta a csak anyanyelvükön olvasókat is, ezáltal is hozzájárulva az általa vallott nézetek népszerűsítéséhez.

De hogyan helyezhető el e magyarra átültetett szöveg és a hozzá hasonlók a kor magyar fordításirodalmában? Illeszkedik-e Szatsvay és a korabeli brosúrairodalom népszerűsítőinek fordítói attitűdje abba a paradigmába, amelyet a 18. század végének magyar fordítói programjaival kapcsolatban a szakirodalom leginkább hangsúlyozni szokott: ti. a magyarra fordítás mint az anyanyelv kiképzettségének igazolására, a kulturális nemzetfogalom megalapozására irányuló törekvések közé? A hatalmas fordítás-irodalom létrejöttét a 18. század utolsó harmadában Margócsy István főként a megfelelési igénnyel magyarázza, amely az írók részéről annak bizonyítására irányult, hogy „versengés képében a magyar nyelv bebizonyíthassa egyenrangúságát, teljes jogú és teljes körű kiképzettségét (...). S ez a kiképzettség aztán, mely a nyelv, úgymond, természet adta *képességén* alapul, épp azáltal, hogy a széles körben elfogadott kulturális értékek körében biztosítja az egyenrangúságot, a nyelvet hordozó, használó, teremtő, a nyelv által meghatározott közösségre, azaz a nemzet fogalmára is visszahat: a nemzetnek mint önálló, nyelvvel is rendelkező, nyelv által (is) konstituálódó szubsztanciának a létjogosultságát erősíti meg újra.”⁷⁶ Knapp Éva és Tüskés Gá-

politikai beszédmódok a XIX. század elején = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 224–248, 244. Ez a fajta vizsgálat azonban ezúttal nem célja a tanulmánynak.

⁷⁵ Voltaire szerint a jó könyv *curieux, amusant, moral, philosophique* – azaz érdekesítő, szórakoztató, erkölcsös és filozofikus. Ulrich IM Hof, *A felvilágosodás Európája*, ford. ZALÁN Péter, Bp., Atlantisz, 1995, 145–146.

⁷⁶ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 251–259, 258–259 [Kiemelés az eredetiben.].

bor a 18. századi egyházi irodalommal foglalkozó tanulmányukban a kor magyar fordítói programjait, anyanyelvi törekvéseit ugyancsak a kulturális nemzetfogalom, egy új típusú közösségi tudat kialakulásához való hozzájárulás gesztusával azonosítják: „A magyar nyelvűség tudatos magatartás, amely a nemzethez tartozást, a túlzott lojalitástól való elhatárolódást és az asszimilációs tendenciák elleni tiltakozást fejezi ki egy olyan időszakban, amikor nem nemzeti király uralkodik az országban” – írják.⁷⁷

A Szatsvay fordításában jelenlevő erőteljes (josefinista) egyházkritika magyar nyelvű népszerűsítésének elvi megfontolásai azonban más kontextusban keresendők: feltehetően inkább abban a törekvésben, amelyet Debreczeni Attila emel ki a 18. század második fele fordításvitáinak egyik jellegzetességéként. Debreczeni szerint a kor erősen eklektikusnak tűnő fordításirodalmában, fordítói törekvéseiben megfigyelhető tendenciák, sűrűsödési pontok egyike a tudós és/vagy ismeretterjesztő művek magyar nyelvre való átültetése, illetve a kortárs irodalom fordítása: „Gyakran nem a ma elsővonalbelinek tartott művek kerülnek íróink látókörébe, mégis általában olyanok, amelyek jellemzőek voltak a modern európai irodalmakra. (...) E választásokban egészen eltérő természetű preferenciák és koncepciók nyilvánulnak meg.”⁷⁸ Ugyanezt emeli ki a 18. századi magyar fordításirodalom művelőinek programjainak egyik alapelveként Penke Olga is: azt a korabeli vélekedést, miszerint a hazai fejlődés meggyorsítását az európai irodalomnak és tudományok anyanyelvű megismertetése biztosítja.⁷⁹

Szatsvay fordítói attitűdje a kérdés további árnyalását teszi szükségessé: Az – Izé esetében a magyar nyelvűség nem a birodalom hatalmi érdekeivel szembeszegülő politikai szemlélet kifejeződése, s nem any-

⁷⁷ KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. DEBRECZENI ATTILA, Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa, 2004 (Studia Litteraria, XLII), 7–39, 39.

⁷⁸ DEBRECZENI ATTILA, *Az irodalomfogalom változásai az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Irodalomtörténet, 2000/ 3, 391–413, 396–397. A fordításvitákról bővebben: Uo., 396–399.

⁷⁹ PENKE OLGA, *Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban*, Irodalomtörténet, 2002/4, 517–532, 517.

nyira a nemzeti irodalom gazdagításának, illetve a klasszikus kortárs irodalom vagy tudományok eredményeinek anyanyelven való népszerűsítésének céljával keletkezett, hanem a politikai, vagy általánosabban fogalmazva a filozófiai gondolatok magyar nyelve való transzponálásával szándékával. „A tudós művek fordítói igyekeznek a korszerű tudás forrásait megkeresni – írja Debreczeni –, s ezek magyarításával *magát ezt a tudást* átplántálni a honi művelődés lehetőleg minél szélesebb köreibe. Nyilvánvaló e törekvés felvilágosult haszonelvűsége, ami egyrészt segíti a művelődés fejlődését, másrészt viszont figyelmen kívül hagyja az irodalom sajátos szempontjait.”⁸⁰ Szatsvay fordítása(i) arról vall(anak), hogy ez a népszerűsíteni kívánt tudás adott esetben politikai jellegű is lehetett, s a fordítói programok valóban nem skatulyázhatók be pusztán a szépirodalom gazdagítására, fejlesztésére irányuló tendenciákként.

Az akkoriban szakszerűsödni kezdő irodalmi rendszer, a 19. század első évtizedének Kazinczy-formálta irodalomfogalma nyomán a mai, esztétikai értelemben szűkített irodalomfelfogás számára a fordításhoz hasonló didaktikus irányultságú műfajok nem-irodalomnak minősülnek. Érdeemes mégis visszatekinteni rájuk mint az időben változó irodalomfogalmak, cserélődő irodalomrendszerek folyamatának csomópontjaira, amelyeknek vizsgálata egy a korban nagyon tágra értett irodalomfogalom differenciálását, rétegzését szolgálhatja.

⁸⁰ DEBRECZENI, *i. m.*, 397 [Kiemelés az eredetiben].

A KULTÚRA KONCEPCIÓI AZ 1810-ES ÉVEKBEN
(FORDÍTÁSOK AZ ERDÉLYI MÚZEUM KÖRÜL)

A tanulmány a modernitás egyik, a 19. század legelején kialakuló meghatározó fogalmának magyarítási-megértési lehetőségeivel foglalkozik: az érdekel, a „Kultur” ekkor kialakuló modern fogalmát miképpen próbálják meg visszaadni az *Erdélyi Múzeum* vonzaskörébe tartozó írók-gondolkodók. A kolozsvári akadémiai könyvtár MsU 1278 jelzetű kéziratából *A Naiv és Sentimentális költeményről* mellett e korpuszból még két szöveg kiemelt jelentőségű a kultúra fogalmának vizsgálatakor: Kant *Über Pädagogik* címmel 1803-ban kiadott előadásának két (nem teljes) fordítása. E két kézirat kiválasztása annyiban meglepő lehet, hogy a kultúra korabeli koncepcióit, elsősorban nem e szövegek kapcsán szokás tárgyalni, hiszen elsősorban Herder művei azok, amelyeket a szakirodalom egységesen mérföldkőnek tart a kultúra modern fogalmának kialakulásában.¹ E fogalom modern használatának legfőbb jellemzője, hogy maga a fogalom központi jelentőségű, azaz a kultúra reflexiós tárgyként és gyakorlati problémaként önmagában a modernitás egyik meghatározó jelentőségű fogalma. Az eként értett kultúra fogalmának összetevői két részre bonthatók. Az egyik a tág, antropológiai aspektus, amely szerint a kultúra jelenti az emberi tevékenység és eredményeinek összességét, a másik szűkebb, értékorientált aspektus szerint pedig a kultúra az emberi tevékenység értékhangsúlyos, normatív(nak tekintett) része.

(a szótárak példája) Ha a kultúra koncepcióira nézve nem is feltétlenül mértékadó a 18–19. századi szótárak anyaga (bár e szempontból sem megvetendő), e koncepciók keretfeltételeiről, ti. a megnevezhetőségről mégis elég sokat elárulnak, legfeljebb nem önmagukban, hanem a kiadások tendenciáját, a változások megjelenését figyelembe véve. Ezen előzetes

¹ Az összefoglalás alapvetően a következő tanulmányokra támaszkodik: Márkus György tanulmányai (MÁRKUS György, *Kultúra és modernitás*, Bp., Lukács Archivum, T-Twins, 1992, 9–41, 67–90.), Jörg FISCH, *Zivilisation, Kultur = Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Band VII. Stuttgart, Klett-Cotta, 1992, 679–774.; WILLIAMS, Raymond, *Kultúra*, ford. PÁSZTOR Péter = *A kultúra szociológiája*, Bp., Osiris, Láthatatlan Kollégium, 1998, 28–33.; KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Kultúra – mítosz – nyelviség: A kultúratudomány eredetéről*, Irodalomtörténet, 2010/1, 28–49.

elvárásokkal együtt is meglepő volt, hogy Pápai Páriz Ferencnek a 18. század folyamán többször kiadott, átdolgozott munkájában, a *Dictionarium latino-hungaricum*ban például egyáltalán nem történt semmiféle változás a cultura és szűkebb szócsaládjának (*cultio, cultor, cultus*) magyarázatakor. Tehát az 1707-ben megjelenteket nyomták újra 1708-ban, 1767-ben, 1782-ben és 1801-ben is.² E szótár a cultura meglehetősen szűk használatáról tanúskodik, mindössze a „művelés, tisztelés” jelentést adja meg, példamondatai pedig még tovább szűkítik az értelmezést: „Cultura vitium” és „Cultura potentis amici”, azaz a „szőlőművelés”, illetve a „rangos barátok tisztelete” kifejezésekkel magyaráz.

A cultura szócikknél lényegesen terjedelmesebb azonban a cultus főnévé. Ez annyiban nem meglepő, hogy a klasszikus latinitásban a két kifejezés egyrészt egymás szinonimája volt, másrészt az átvitt jelentés gyakrabban kapcsolódott a cultus alakhoz. Így például a híres, és a kultúra fogalmának újkori történetében is kulcsszerepet kapó cicerói cultura animi helyett az antikvitásban gyakoribb a cultus animi vagy például a cultus sapientiae, cultus philosophiae alakok használata. Az újkori latin szóhasználat már ingadozó, a cultus preferálás a népnyelvi hatást tükröző kulturához képest azonban egyáltalán nem szokatlan. Pápai Páriz szótárában is a cultus szócikknél olvasható a korábban említett cultus animi az „Elmének tudománnyal ékesítése” értelemben (a melléknévi alaknál pedig a cultus animus „Tudós” jelentésben). Mindazonáltal a szótár kilenc példájából a cultus animi csak a nyolcadik helyen szerepel, nem csak a vallásos jelentést bemutató példák, de még a különböző öltözetekkel kapcsolatos kifejezések is megelőzik. A szótár példái persze nem feltétlenül fontossági vagy gyakorisági sorrendben jelennek meg, az azonban ettől függetlenül is kétségtelen, hogy Pápai Páriz egyik kiadásában sincs jelen például a kultúra modern fogalmának tárgyiasító aspektusa, azaz a cultus vagy a cultura nem öleli föl még mindazon művek összességét, amelyek létrehozása és használata az emberiség kulturális nevelődését segíti elő. A cultus animus és a cultus animi sokkal inkább az egyéni készségek és képességek esetleges, bár társadalmilag elismert kiművelését jelentik.

² A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányait használtam (RB 1938, RB 1948, RB 1980, RB 2036, RB 2249)

A később a kultúrához kapcsolódó tárgyiasító aspektushoz a szótár a humanitas fogalmánál kerül legközelebb, ahol az egyik példamondat szerint „A’ Deáki tudományok emberségnek gyakorlásának mondatnak”.

Wagner Phraseológiájának 1750-es és 1775-ös kiadásában³ a cultura szócikk Pápai Párizénál is soványabb, mivel pusztán a „Mivelés, dolgozás” jelentését ismeri, három példamondata pedig kizárólag a földműveléssel kapcsolatos. A cultus Wagner szótárában is hosszabb szócikk, és valamivel talán bővebb is az előzőekben vizsgált példánál. A cultus a civilizált élet külső kellékeivel kapcsolatos fogalmakhoz kapcsolódik, tehát a lehető legszélesebb értelemben az emberről való gondoskodást jelenti. Ez pedig már átvezet az előzőekben hiányolt tárgyiasító aspektushoz, mivel a „Homines a fera, agrestique vita ad humanum cultum, civilemque traducere”. magába foglalja az emberiség egységének eszméjét, és egy olyan folyamatot jelöl, amely az emberiség egészségének kiművelését tűzi ki célul. A mondat maga persze egy klasszikus cicerói locus, s bár az antikvitásban tulajdonképpen a kultúra modern fogalmának minden aspektusa megjelent, valójában nem összpontosultak egyetlen fogalomba és így teljesen más reflexiók potenciállal rendelkeztek e kifejezések – jellemző például, hogy a cultus/cultura soha nem állt önmagában. Éppen ezért nem is válhattak az önértés alapjává, mint a modernítésben.

A kultúra fogalomtörténetében bekövetkezett változások egy jóval későbbi, 1822-es Phraseologia-kiadásban azonban már elég nyilvánvalónak tűnnek.⁴ Egyrészt a cultus szócikk a civilizált élet külső kellékeivel kapcsolatos fogalmakat bőven részletezi („ékesség, öltözet, pipere, házi eszköz”, „szópipere”, „életmód”), másrészt a cultura szócikk átalakulása is gyökeres, a korábbihoz képest ugyanis további jelentéskomponensek is megjelennek: „Nevelés: Zucht”, illetve az „Erkölcösödés, csinosodás: Kultur”. E két példában a német szómagyarázatok összességében Kant-hatást valószínűsítenek, hiszen ő az, aki a kultúra modern fogalmában megkülönbözteti a „jártasság” és a „fegyelem” kultúráját („Kultur der Geschicklichkeit”, illetve „Kultur der Zucht [Disziplin]”, vagy Verseghy fordításában: „Az alkalmatosságnak vagy készségnek”, illetve „A’ szabadságnak

³ A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányait használtam (RB 275, RB 2023).

⁴ A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányait használtam (RB 962).

vagy fenyítéknek csinosodása”), ez utóbbi ugyanis a hajlamok fegyelmezését jelenti, amely arra az állapotra készíti fel az embert, amelyben immár az ész uralkodik, azaz a „Kultur der Zucht” a moralitás birodalma felé vezet.

Itt azonban érdemes is befejezni az általános szótárak vizsgálatát, hiszen el kell ismernem: a kanti hatás feltételezése csak a kultúra fogalomtörténetéből levonható tanulság. A szócikkek alapvetően kontextus nélküli szöveghalmazza a kultúra fogalomtörténeti megragadásának egyik alapvető problémájára utal vissza: amennyiben ugyanis egy fogalom egy már egyébként is gyakran használt kifejezést érint, azaz nem neológia-ként jelenik meg (vagy legalábbis a nyelvhasználók nem érzékelik akként), akkor a fogalom történeti változásainak követése, illetve magának a területnek a kijelölése meglehetősen nehézé válik.

(*Über Pädagogik*) Kant helye a kultúra modern fogalomtörténetében, mint korábban jeleztem, meglehetősen sajátos. A nagy összefoglalók – mint például a *Geschichtliche Grundbegriffe* mértékadó tanulmányai, vagy Kittlernek a kultúratudományról szóló előadásai⁵ – nem foglalkoznak különösebben Kant munkáinak idevágó passzusaival, jóllehet – ahogy arra Márkus György rendre felhívja a figyelmet – Az ítélőerő kritikája 83. paragrafusá kiemelt jelentőségű e történetben, mivel itt először történik kísérlet arra, hogy a kultúra modern fogalmában benne rejlő kettősséget artikulálják. Kant megkülönbözteti a kultúra tág, antropológiai („az emberi tevékenység – ahogy Márkus írja – és eredményeinek jelentéshordozó és jelentést továbbító” összessége; ezt jelenti a civilizáció is) és szűkebb, értékorientált fogalmát (csak a magas kultúra két szférája, a tudományok és a szépművészetek készítik föl az embert az ész uralta világra).

A felvilágosodás első és paradigmaticus kísérlete a kultúra modern koncepciójának megfogalmazására mindazonáltal önmaga felszámolásával végződik. Az adott paragrafusban Kant ugyanis úgy fogalmaz, hogy a magas kultúra, amely a természet végső célja az emberrel, csak gyengíteni képes a természetes vágyak despotizmusát, de nem tudja biztosítani, hogy biztosan a jót válasszuk, tehát az embert nem teszi erkölcsileg jobbá – normatív jelentősége éppen ezért meglehetősen kétséges. Kant fogalmazza meg tehát először – így Márkus – azt az általá-

⁵ Friedrich KITTLER, *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, München, 2000.

nos tanácstalanságot, amelyet a modernitás embere, mi magunk a saját kultúránkkal szemben érzünk.

Kant a kultúra modern fogalmát tárgyaló szakirodalomban azonban általában más összefüggésben, *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* című tanulmányának egyik passzusa kapcsán mégis előkerül. E szöveghely a kultúra és a civilizáció fogalma közti határozott különbségtétel miatt jelentős. Kant itt civilizációnak a pusztán külsődleges finomodást nevezi, míg a kultúra fogalmához hozzákapcsolja a moralitást. Elképzelése nagy hatást gyakorolt kortársaira, mivel az értékdimenziót, az erkölcsösödést a kultúra fogalmában központi jelentőségűvé avatta. Mindazonáltal – ahogy arra például Jörg Fisch is felhívja a figyelmet – az egykorú fogalomhasználatban a civilizáció és a kultúra között általában nincs éles különbség – elég csak az *Über Pädagogik* terminológiáját megnézni.⁶ E tanulmányban Kant a civilizációt a kultúra egyik típusaként tárgyalja, továbbá Kant itt még (mivel egy 1786-ban lejegyzett előadásról van szó), illetve már (mivel 1803-ban Kant hozzájárulásával jelent meg) nem kapcsolja össze a moralitást és a kultúra fogalmát.

Az *Über Pädagogik* töredékes fordításai azonban nem csak a kanti kontextus miatt lehetnek érdekesek, hanem azért is, mert Döbrentei Gábor az Erdélyi Muzéum utolsó kötetében hangsúlyozza, hogy szerette volna megjelentetni a Kis Sámuel mezőcsávási református pap fordította munkát, tehát kifejezetten jelentős műnek gondolja. A Kolozsváron az MsU 1278 jelzet alatt található kéziratgyűttesben két olyan szöveg található, amelyek e leírásnak megfelelnek: az egyik hosszabb, hatvankét oldalas munkapéldány (7), amely tartalmazza Döbrentei Gábor javításait, a másik egy mindössze nyolcoldalnyi terjedelmű, gördülékeny stílusú, letisztázott szöveg (3). Ez sajnos csak az *Über Pädagogik* bevezetésének alig egynegyedét tartalmazza, a hosszabb kézirattól azonban jelentősen eltér. E háromszoros kidolgozás a kulturális koncepciók felől válik jelentőssé, mivel a fogalomhasználat gyökeresen eltér.

Lényegében csak egyetlen közös pont van a három változatban, ti. hogy a német eredetiben gyakran előforduló „Kultur” főnevet egy-egy kivétel-

⁶ Immanuel KANT, *Über Pädagogik*, Hg. von D. Friedrich Theodor Rink, Königberg, 1803.

lel nem e szóalakkal fordítják: a hosszabb változat a „Bildung”-hoz hasonlóan a „pallérozás”, „pallérozódás”, valamint a „formálás”, „formálódás” alakokat használja, Döbrentei javításai e kéziratban viszont következetesen „mívelés”-re, „mívelődés”-re, „míveltségre” módosítják ezeket (mind a „Kultur”, mind a „Bildung” esetében). A hosszabb változat bevezetőjében mindössze egyszer hagyja meg a fordító és a lektor a „Kultur” terminust a latinus „cultura” alakban, amikor Kant a nevelést két részre osztja, gondoskodásra és művelésre („Versorgung und Bildung”), majd ez utóbbi negatív oldalaként nevezi meg a fegyelmezést („Disziplin” [„Zucht”]), pozitívként pedig a tanítást és irányítást („Unterweisung und Anführung”). E pozitív oldal miatt a művelés a kultúrához tartozik. A magyar szöveg így hangzik: „Ez [a formálás] lör:) a’ fenyítéknél fogva negativa, melly tsak a rosszat tartóztattya-el, 2or:) vezérlésénél fogva positiva, ’s ennyiben culturához tartozik.” Látható, hogy a fordító kiemeli az irányítást, és így a „cultura” jelentéstartománya is megváltozik: csak az tartozik oda, ami az életre készít fel, a tanítás, az iskolában szükséges készségek nem fognak odatartozni, noha a német szöveg ezt is tartalmazza, s mint rövidesen látni fogjuk, egy másik helyen egyértelművé is teszi. A hosszabb változat e szűkítése már csak azért sem indokolt, mert a bevezető egy korábbi pontján – a „Kultur” főnévként történő első előfordulásának helyén – a nevelés ugyanezen ketős felosztását követve Kant egyértelművé teszi, hogy a „Kultur” fogalma alapvetően a tágan értett oktatást jelenti. A hosszabb változat itt egyáltalán nem igazít el, mivel „pallérozódás”, illetve javításában a „mívelés” kifejezés olvasható az „oktatás” („Unterweisung”) szinonimájaként. A rövidebb változatban viszont ez az a hely, amely – ráadásul magyarosított formában írva – meghagyja a „Kultur” terminust: „Senki sincs, akinek nevelésében ifju korába valami el nem hibázódott, s értebb korába észre ne vette volna, lett légyen az a fenyíték, vagy kultura (így lehet az oktatást nevezni), hogy mibe hibázódott-el.” A „kultura” kifejezés használata itt egyébként azért különösen érdekes, mert a mondat folytatásában, ahol Kant amellett érvel, hogy a fenyíték elmaradása alapvetőbb probléma, mint a „Kultur”-é, ott a rövidebb szöveg már a „mívelés” terminust használja. Mivel Kant itt vezeti be a „Kultur” fogalmát, úgy gondolom, hogy az e változatot készítő fordító (valószínűleg Döbrentei) tudatosan dönt amellett, hogy a „Bildung” és a „Kultur” egyenértékűek, jöllehet az *Über Pädagogik* szótárában előbbi inkább tágabb fogalomnak tűnik, mint ami a fegyelmezést és az oktatást is magába foglalva mind az egyénnek, mind az emberi nem nevelésének általános célját jelöli.

A „Kultur” viszont Kant e tanulmányában bizonyosan szűkebb értelmű, mint *Az ítélőerő kritikájában*, mivel egyedül a jártasság kultúrájaként említett képességek művelését jelenti. A nevelés során az embert ugyanis 1) fegyelmezni kell, ez teszi az embert emberré; 2) „Kultur”-ban kell részesíteni, amely az alapjártasságok (pl. olvasás, írás) és a még szükséges további szükséges készségek megszerzését jelenti (pl. zene); 3) a társadalmi életben szükséges okossággal kell felvértezni (ezt Kant a „Kultur” egy speciális fajtájának, civilizálódásnak nevezi); 4) végül pedig szükséges az ember erkölcsösödése („Moralisierung”) is, hogy ne csak képes legyen bármire, de mindig a jó célt válassza.

Úgy gondolom azonban, hogy a hosszabb szöveget lektoráló Döbren-tei számára a tét mégis csak a kultúra korábbiakban vázolt modern fogalmának megfogalmazása volt, még ha nem is a kultúra, hanem a „mívelődés” kifejezéséhez kapcsolva. A következő részlet ugyanis nyilván nem a német szöveg újrafordítása, sokkal valószínűbb, hogy a Szabó-féle fordításból kiindulva születik meg: „Azonban a fizikai és cselekedtető műveltséget meg kell különböztetni egymástól; mert ez az utolsó vagy pragmática, vagy pedig erköltsi formálás: az utolsóbb esetben lévő még csak erkölcsről való beszéd s nem valóságos művelődés.” Az értékvonatkozás és normativitás igénye a beszúrt „valóságos” jelzőben meglehetősen egyértelműnek tűnik, tehát miként *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* említett passzusa, ez is feltételezi az erkölcsiség és a művelődés (kultúra) fogalmának összefüggését.

(*A naiv és szentimentális költeményről*) A tanulmányban a kultúra modern koncepciójában betöltött szerepével kapcsolatban – szintén Kant hatását említve – Jörg Fisch a fogalom történetfilozófiai aspektusát hangsúlyozza, tudniillik Schillernél a kultúra kettős arcú: a kultúra az, ami a természetes állapot harmóniáját megszüntette, ugyanakkor a kultúra az, ami e harmónia visszanyeréséhez vezeti el az emberiséget. Bár a tanulmány korántsem mentes a terminológiai következetlenségektől,⁷ ebből a szempontból

⁷ A korábbiakon túl I. még Peter SZONDI, *Das Naive ist das Sentimentalische. Zur Begriffsdiagnostik in Schillers Abhandlung*, *Euphorion* 66.2/1972, 174–206. RADNÓTI Sándor, *Schiller izlésfilozófiája* = R. S., *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények*, Bp., Atlantisz, 2010, 429–459. Peter SZONDI, *Poetik und Geschichtsphilosophie I*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974, 149–183.

különösen a „naiv” és a „sentimentalisch” a problematikus, a „Kultur” kifejezést Schiller egységesen és következetesen használja, más kifejezést (mint például a Bildung vagy a Zivilisation) gyakorlatilag nem is használ: a „Kultur” főnévi alakja a tanulmányban összesen huszonháromszor szerepel. A valószínűleg Bölöni Farkas által készített fordítás, habár elég sokat elhagy az eredetiből, a „Kultur”-nak lényegében csak a lábjegyzetekben található előfordulásai maradnak ki. (A lábjegyzetek elmaradása más ok miatt fájó: Schiller itt néhány esetben tanulmányának Kanthoz való viszonyát tematizálja).

Ha az említett huszonhárom előfordulást megvizsgáljuk, akkor egyrészt nyilvánvaló, hogy a kultúra Schillernél a természettel végig következetesen szembeállítva jelenik meg, ám ez a szembenállás egyúttal az ember meghatározásában is lényeges: a természetet a szükségszerűség, a kultúrát (és az embert) a szabadság jellemzi, ennél fogva magasabb rendű is, mint a természet. Mindazonáltal a „Kultur” rendre a kultúra negatív oldalát domborítja ki, legtöbbször ugyanis a műviség (ahogy Bölöni Farkas fordítja: a „mesterség[esség]”), elfajultság, a bajok, a rossz kapcsolódik hozzá.

A kéziratos fordítás minden nyelvi gyengesége ellenére is fontos, mivel úgy látom, hogy terminológiai megoldást próbál találni a kultúra schilleri fogalmának kettősségére, és ez a megoldás a Döbrentei-féle *Über Pädagogik* felé mutat. Schiller mindössze három helyen helyezi a „Kultur”-t egyértelműen olyan szöveggörnyezetbe, ahol a pozitív vonásai kerülnek előtérbe. Bölöni Farkas az első előfordulásnál, amely úgy vélem, a leghangsúlyosabb, eltér a schilleri terminológiától, és a „Kultur”-hoz semmilyen formában nem kapcsolódó szót választ. A második esetben meghagyja latinos alakban a „culturá”-t, a harmadik előfordulást viszont egész egyszerűen kihagyja.

Schiller a „Kultur” fogalmát bevezetve, rögtön a tanulmány legelején azt írja: „Wir waren Natur wie sie [ti. mint a minket megindító jelentéktelen virág, forrás, mohával benőtt kő, a madarak csivitelése stb.], und unsere Kultur soll uns, auf dem Wege der Vernunft und der Freiheit, zur Natur zurückführen.” Mindez Bölöni Farkasnál: „Mi Természet voltunk mint azok, s művelődésünknek az ész s szabadság útján vissza kell vezetni a Természetre.” A „Kultur” „művelés”-ként történő visszaadása azért is hangsúlyos változtatás, mert a fordításban máshol aztán már egyáltalán nem fordul elő ez az alak.

A második hely a kultúra által elérhető cél magasabbrendűségét hangsúlyozza a természet által elérhetőhöz képest. Itt Bölöni Farkas (sajnos)

nem változtat a terminuson, de a „kultivierte” jelzőt „mívelt”-ként adja vissza (más helyeken viszont meghagyja a latin „cultivált” alakot), ennyiben tehát kapcsolódik az előző passzushoz. A kihagyott harmadik hely pedig azért érdekes, mert gyakorlatilag egy összetett mondat egyik tagmondatát kell kihagynia, hogy ne szerepeljen az, hogy „Kultur” által kitűzött cél a kultúra előtti állapot megteremtése, csak immár nem a természeti szükségszerűség, hanem a szabadság révén.

Aber ein solcher Zustand findet nicht bloß vor dem Anfange der **Kultur** statt, sondern er ist es auch, den die **Kultur**, wenn sie überall nur eine bestimmte Tendenz haben soll, als ihr letztes Ziel beabsichtigt. Die Idee dieses Zustandes allein und der Glaube an die mögliche Realität derselben kann den Menschen mit allen den Übeln versöhnen, denen er auf dem Wege der **Kultur** unterworfen ist...

Egy ilyen kort nem csak a **cultura** kezdetére lehet tenni [kihagyott félmondat], csupán ezen kor Ideája s ennek történhető Realitása gondolása békéltetheti meg az embert azon Roszakkal, mellyeknek a **Cultúra** útján alája van vetve...

Úgy vélem e két fordítás alapján, hogy az 1810-es években a megelőző évtizedek elsősorban német filozófiájában kidolgozott modern kultúrafogalom legfontosabb összetevője, ti. a kultúrának az ember világgal való azonosítása, az egyén, illetve az emberiség végső céljaként történő felfogása a „mívelődés” kifejezéshez kapcsolódva jelent meg. Ahhoz azonban, hogy ennek részletesebb felépítéséről számot adjak, további – lehetőség szerint reflektált – megnyilatkozások vizsgálata is elengedhetetlen.

Az e fordításokban olvasható, tudatosan választott „mívelődés” visszaható aspektusa arra azonban mindenképpen figyelmeztet, bármit is érünk e kétszáz évvel ezelőtti szövegek kapcsán, mégis örökösei vagyunk, s velük kapcsolatos választásaink, tetteink, mindenképpen visszahatnak ránk.

TUDÓS SZABADSÁG – POLITIKAI FELÜGYELET

KARD ÉS TOLL.
MAGYAR KATONAÍRÓK A FELVILÁGOSODÁS
KORABELI FRANCIAORSZÁGBAN

A kora újkori magyar politikai és katonai emigrációk jelentősen hozzájárultak a huszárság európai elterjedéséhez. Huszáraink legnagyobb sikert a korabeli francia királyi hadseregben aratták, ahol jelentős magyar hányadú huszárezredek alkotva folyamatosan beépültek a francia társadalomba.¹ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után számos kuruc vitéz keresett menedéket a Francia Királyság területén, ahol a hadsereg keretein belül tudták leginkább hasznosítani harci tapasztalataikat.² E tanulmányban szeretném felvázolni a 18. századi franciaországi magyar emigrációhoz kapcsolódó kulturális sztereotípiák kialakulását, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva a jelenség katonai és politikai dimenzióján túl annak művelődéstörténeti, nyelvi, irodalmi és viselkedéstörténeti aspektusainak. Másrészt pedig szeretném felhívni a figyelmet azokra a francia nyelven publikáló korabeli katonai írókra, akik figyelemre méltó irodalmi tevékenységet folytattak.

Ebben a korban terjedt el Európában az a magyar stílusú harcászati taktika, amelyet más néven kisháborús taktikának is neveznek. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például: Polübiosz, Julius Cézár, Sallustius stb.) műveiből. Különösen a lovasság erényeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovasságok – mint például: a numid, szkíta, párthus, herul vagy hun lovasság – magas szintű harci értékeire. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin de Crissé gróf³ híres hadászati munkájá-

¹ Lásd e témához: TÓTH Ferenc, *Ascension sociale et identité nationale: Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815)*, Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ, 2000.

² A leghíresebbekről lásd: ZACHAR József, *Idegen hadakban*, Bp., Magvető, 1981.

³ Életéről lásd: TÓTH Ferenc, *A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata*, Fons, 1997/3. 253-300.

ban a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlítja: „Úgy tűnik, hogy a magyarok kik, némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. Valóban, a legjobb könnyűcsapatokat a magyarokból alkotják, s tudjuk mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”⁴

A magyar huszárokról hasonló sztereotípiákat más korabeli francia szerző tollából is olvashatunk. A huszárokat egyébként két francia szóval is illették: az „hussard” és az „housard” szavakkal. Az utóbbinak a magyaréhoz közelebb eső kiejtése miatt feltételezhetően a magyar származású huszárok más nemzetiségűektől való megkülönböztetésére használták.⁵ E kis nyelvtörténeti emlék arról is tanúskodik, hogy a magyarok mellett szükségszerűen alkalmaztak más származású huszárokat is, elsősorban németeket. Kezdetben ez utóbbiak száma annyira elenyésző lehetett, hogy az „hussard” és az „hongrois” (magyar) szavakat szinte szinonim értelemben használták. Ez az állapot feltehetőleg még a 18. század közepén is jellemző lehetett, hiszen Chabo de la Serre lovag az 1748-ban írt lovasságról szóló emlékiratában így mutatja be a huszárságot: „Németországban ha huszárt mondunk, akkor magyart kell értenünk alatta, vagyis olyan lovast, aki annyira hozzászokott ehhez az állathoz, hogy el sem tudja képzelni az életét nélküle és aki ehhez a harci kedvhez, még olyan tudást is ad, amellyel az állat mások előtt rejtett képességeit is felderíti.”⁶

A tapasztalatok szerint a magyarok különösen értettek a lovakhoz és a könnyűlovas harcmódorhoz, s ezt francia katonai elit is elismerte. A kortársak még a németeket hasonlították gyakran hozzájuk. Turpin de Crissé gróf már idézett munkájában (*Essai sur l'art de la guerre*, Paris,

⁴ Lancelot TURPIN DE CRISSÉ, *Essai sur l'art de la guerre*, Paris, 1754. 149. (ford.: Tóth Ferenc)

⁵ ZACHAR, *i. m.*, 113.

⁶ Service Historique de la Défense (Vincennes), série MR 1730 fol. 1181. (ford.: Tóth Ferenc). Lásd e kéziratról: TÓTH Ferenc, *Magyar huszárok francia szemmel: Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai*, Hadtörténelmi Közlemények 2002. június 115/2. 420-436.

1754.) így írt e két nemzet könnyűlovas erényeiről: „A magyarok és a németek higgadtabbak és megbízhatóbbak. Az előbbiek kétségkívül a legalkalmasabbak az összes nemzet közül e feladatra, a másodikkak kis gyakorlással szintén alkalmassá válhatnak.”⁷

Hasonló érveléssel találkozunk a Jeney Lajos Mihály *A portyázó* című művében: „A gyalogságot minden fajta nemzet alkothatja, bár a franciák és a liège-iek némi kedvezést érdemelnek jóakaratra tekintettel. A lovasság azonban megkívánja, hogy itt – amennyire csak lehetséges – a lovakat természetből fogva kedvelő és a lovak táplálására, tisztán tartására különös képességgel megáldott magyarokat és németeket fogadjunk fel. Mindezt Európa más népei csak hosszú szoktatás után képesek csinálni.”⁸ Egy másik, kéziratban maradt művében, amelyet teljes egészében a huszároknak szentelt Turpin de Crissé e két nemzet más erényeit is felvillantja: „A francia katona bátor és intelligens, de ha szabad megjegyeznem, a magyar és a német ravaszabb és nagyobb elővigyázattal vonul.”⁹

Amint láthatjuk, a csel, a ravaszság, a hidegvér a kisháborús taktika alapvető elemeit képezték és fontos szerepet játszottak a magyarság pozitív megítélésében. Hogy miért rendelkezhetek ilyen speciális tulajdonságokkal a magyar harcosok arra két magyarázatot kaphatunk a korabeli szakirodalomból: egyrészt a magyarok hun-szkita őseitől eredeztették e tulajdonságokat, másrészt pedig a magyarok török ellen vívott háborúi tapasztalatának tulajdonították e jellegzetes portyázó harcmodort. Később a magyarok kizárólagosságának elve folyamatosan kiszorult a szakirodalomból. A Montesquieu és Szász Móric által népszerűsített modern nemzeti alapon szervezett hadsereg eszméje lassan háttérbe szorította az olyan karakteresen nemzeti jellegű egységeket, mint a huszárezredek.¹⁰ Egy névtelen porosz katonai szakíró

⁷ TURPIN DE CRISSÉ, *i. m.*, 177. (ford.: Tóth Ferenc)

⁸ JENEY, *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megővésének mestersége korunk géniusza szerint* (Hága, 1759.), Bp., Magvető, 1986. 62. (ford.: Zachar József)

⁹ Bibliothèque de l’Arsenal (Paris), Ms 4077 Observations sur le service des husards et troupes légères 53. (ford.: Tóth Ferenc)

¹⁰ André CORVISIER, *L’armée française de la fin du XVII. siècle au ministère de Choiseul. Le soldat*, Paris, 1962. 127.

lovasságról írt 18. század második felében keletkezett kéziratában már így nyilatkozik e témáról: „Hajdanában azt hitték hogy jó huszár csak magyarokból válhat, eközben a tapasztalat bebizonyította, hogy ez tévedés. A poroszok között csak kevés vagy alig volt belőlük és mégis kitartó felkészítéssel kiképezhetünk mindenkit mindenféle gyakorlatra vagy a kívánt képességet, feltéve, hogy nem kívánunk többet tőlük, mint amennyire az ember képes.”¹¹

A magyar könnyűlovasság, a huszárság, csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A huszárság meghonosodásának kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon.

A huszárezredekben tehát kezdetektől fogva előnyben részesítették a magyarokat és németeket. A század első felében párhuzamosan hoztak létre jellegzetesen magyar – mint például a Berchény, Esterhazy, Pollereczky – vagy német többségű – mint a Raugrave és Beausobre – huszárezredek. Az előbbieken a kuruc érzelmű magyar tisztikar vezetése alatt főleg a császári hadseregből dezertált magyar vagy más kelet-közép-európai nemzetiségű katonák szolgáltak, az utóbbiak Franciaország német anyanyelvű tartományaiból (Elzász-Lotharingia) vagy a szomszédos rajnai német kisállamokból toboroztak katonákat. A lengyel örökösödési háború folyamán igen gyakorivá vált az osztrák hadakban szolgáló magyar huszárok átpártolása a francia király seregeiben harcoló honfitársaikhoz. Az osztrák örökösödési háború során pedig tömegével érkeztek magyar dezertőrök a Rajnán túlról. A magyar huszárok átállításának csak az 1756-ban megkötött az osztrák-fran-

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 11 Remarques sur la Cavalerie par Mr de W. General Major de Cavalerie au Service du Roi, et de la Republique de Pologne, Aide de camp de sa Majesté et chevalier de l'ordre de Prusse (XVIIIe siècle) fol. 6. (ford.: Tóth Ferenc)

cia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újoncokkal töltötték fel, így azok hamar elnémetesedtek. A magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben már csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban.¹² Hasonlóan a svájci ezredekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar egy része egészen a forradalomig magyar, illetve magyar származású maradt.¹³

Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága: a Bercsényi, Dessewffy, Esterházy, Kisfaludy stb. családok tagjai. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban házasságok révén. Turpin de Crissé gróf már említett kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetségük kontinuitását biztosítani. Azt gondolta, hogy ez a magyar nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmodorra való beoltására.¹⁴

Kezdetben – részben a törökországi magyar emigránsok között végzett toborzóutak sikerének és a nagy számú magyar dezertőrnek köszönhetően – a magyarok aránya a franciaországi huszárezredekben jelentős maradt a 18. század első felében. Később, különösen az 1756-os ún. diplomáciai forradalom után helyüket az elzásziak, lotharingiaiak és franciák vették át. Ugyanakkor, a magyar származású katonai elit egészen a forradalomig megőrizte magas pozícióit a huszárezredek vezetésében. Ezen elit néhány neves tagját a francia diplomácia keleti színterein is alkalmazták. Az Oszmán Birodalom területén francia

¹² SHD, série 8Yc 4, 6, 10 és 19.

¹³ Példaként az Esterházy huszárezred 1784-ből ránkmaradt mustrajegyzékének adatait szeretném felhozni (Bibliothèque Mazarine (Paris), Ms. 2863). Vö.: Tóth, *i. m.*, 342.

¹⁴ Bibliothèque de l' Arsenal, Ms. 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 54-56. (ford.: Tóth Ferenc)

szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökök közül a leghíresebbek Tóth András és később fia, a híres François de Tott voltak. Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukása után huszártisztként és keleti diplomataként szolgálta a francia királyt. François fia szintén e két pályán jeleskedett, emelett szépíróként és orientalistaként is számon tartja az utókor. Több sikeres diplomáciai kiküldetést hajtott végre elsősorban az Oszmán Birodalom területén. Nevéhez fűződik a Dardanellák és a Boszporusz megerősítése, a török tüzérség reformja és egy francia egyiptomi katonai expedíció terve is. Élményeit nagyszerű visszaemlékezéseiben (*Mémoires sur les Turcs et les Tartares*) foglalta össze, amely több nyelven számos kiadást is megért.¹⁵

François baron de Tott, vagy más néven Tóth Ferenc báró élete emlékiratainak hajdani sikere ellenére mindig is az újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete volt. Egyrészt életpályája már zsenge ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt, mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostoha gyermekévé vált. Emiatt sokáig még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása sem történt meg. Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronikus képet őriz róla. Egyszer mint gátlástalan kalandor, máskor pedig mint felvilágosult filozófus jelenik meg. A gyarmatosítást hirdető eszméit is gyakran bírálják, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott. Édesapja, Tóth András, a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült és így jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La

¹⁵ Legismertebb magyar életrajza: PALÓCZI Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., 1916. Életéhez lásd még: Henri DEHÉRAIN, *La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769*, *Revue de l'histoire des colonies françaises* 11 (1923), 1–32.; Christophe FARNAUD, *Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779)*; *Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer*, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988.; Anne de FONT-RÉAULX, *Présence française dans l'Empire ottoman au XVIII siècle : le baron de Tott (1733–1793)*, Thèse soutenue en 1969 à l'École des Chartes.; Tóth Ferenc, *Egy tarcsafürdői emlék, Báró Tóth Ferenc (1733–1793) élete és munkássága*, Vasi Szemle LV/1. (Szombathely), 2001. 31–42.

Ferté sous Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja, Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763), közigazdász és író volt. A csupán kilenc éves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban, és a lawfeldi csatában megsebesült. A fiatal huszártiszt ígéretes képességeinek köszönhetően a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.

A konstantinápoly-pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerezte meg itt nyelvtudását. A fiatal de Tott is itt készülődött folytatni apja pályáját, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét. E tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit az emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. A nagy lehetőség 1767-ban jött el, amikor Krimbe küldték egy orosz-török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768-69-es hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében. Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősiiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az oszmán tüzérség modernizálására kapott megbízást. Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratcsikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztambulban. Életének e korszakának részletes leírása alkotja emlékiratainak harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776-77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egyidőben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítésére.¹⁶

¹⁶ TóTH Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata Egyiptom elfoglalására irányuló terve az 1770-es évek végén*, AETAS, 28(2013)/1, 31–60.

Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak. Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak különösebb hatást az amerikai háborúra összpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalább is Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében publikálta. Terveinek meghíúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. 1785-ben a északi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ezzel a lépéssel élete végérvényesen eltávolodott a politikai élettől. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdön (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként. A falu lakosai a gyakran furcsa fényekkel járó kísérleteket végző tudós báró házát „Boszorkonyház»-nak (*Hexenhaus*) keresztelték át. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója, a kísérleti eszközöket a szombathegyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

Az emlékiratai öt részből állnak: egy előljáró beszédből és négy könyvből. Az előljáró beszédben a szerző kifejti történetfilozófiáját és cáfolja Montesquieu klímaelméletét. Az első könyvben, amelyben Konstantinápolyt és a török politikai rendszert mutatja be, súlyos kritikával illeti az Oszmán Birodalom despotizmusát és bekapcsolódik abba a filozófiai vitába, amely a 18. században zajlott a keleti despotizmusok kérdéséről. Leírása a korabeli török társadalom hiteles ábrázolása. Anekdotái, könnyed stílusa nagyban hozzájárultak a mű sikeréhez. A második könyv szintén izgalmas ábrázolását nyújtja a krími tatárok orosz hódoltság előtti mindennapi életének. Nemcsak az 1768–69-es utazása történetét ismerhetjük meg, hanem átfogó geográfiai, természetrajzi és társadalmi körképet tár elénk. Nézőpontja rokonítható Montesquieu *Perzsa levelek* című művének társadalomkritikájával: gyakran a tatárok szájába adja a francia társadalom bírálatát. A követ-

kező részt főleg az orosz-török háborúban játszott, 1769-től 1774-ig tartó katonai szakértői feladatainak részletezésének szánta. Kisebb-nagyobb túlzásoktól eltekintve elég reális képet nyújtott a háborús eseményekről, értékes történeti forrást hagyva hátra a kutatók számára. Az emlékiratok utolsó könyvében a földközi-tengeri útját részletezi, és ezen belül leírja az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományát, Egyiptomot. Az ókori emlékek bemutatásán túl feleleveníti a Szezei-csatorna megépítésének tervét is, amelyből Napóleon is merített egyiptomi expedíciója alkalmával.¹⁷

A könyv már megjelenésekor nagy sikert aratott. Az első francia kiadást 1784-ben nyomtatták Amszterdamban. A következő két évben még négy francia kiadást ért meg a bestsellernek is tekinthető munka. Az idegen nyelvű (angol, német, dán, holland stb.) kiadások szintén nagyon sikeresek voltak. A könyv angol kiadása 1789-ben a New York Society Library leggyakrabban kölcsönzött példányai közé tartozott. Később valóságos referenciakötetté vált az orientalisták, történészek és etnográfusok körében. Ma még nem ismerjük a kézirat végleges változata keletkezésének összes körülményeit. Feltételezhetően, amint már ezt fentebb jeleztük, a szerző diplomáciai karrierjének különböző stádiumában keletkezett több kisebb szöveg összetoldozásából állt össze a végső verzió. Kutatásainknak köszönhetően elég jól ismerjük a szerző forrásait (könyvtárát és kézirateit) és munkamódszereit, amelyekkel az utolsó kiküldetése utáni években (1778–1784) összeállította a nyomdakész kéziratot. A mű egyetlen jelenleg ismert kézirate a párizsi Centre de l'École Supérieure de l'Armée de Terre könyvtárában található. A díszes kötésű *Mémoires du baron de Tott* című kézirat valaha XV. Lajos francia király személyes tulajdonát képezte. A kézirat tanulmányozása során megállapítható, hogy a kézirat, kis eltéréstől eltekintve, azonos a nyomtatásban megjelent mű szövegével. Ami a mű fogadtatását illeti, nem mellékes megjegyezni, hogy Tott báró a megjelenés idején már világszerte ismert személy volt. Ez részben megmagyarázza a munka elsöprő erejű sikerét is.

¹⁷ TóTH Ferenc, *Un Hongrois en Égypte avant Napoléon. La mission secrète du baron de Tott*, *Revue historique des armées*, n 270 (2013), 14–22.

A *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* hatása a francia nyelvterület határain túl is jelentős volt. Hamarosan lefordították több nyelvre is. A fordítók kommentárjaikban gyakran személyes megjegyzéseiknek is hangot adtak. Így például az angol fordító bevezetőjében megjósolta, hogy Oroszországban körülbelül egy évszázad múlva jelentős forradalom (!) várható... Ez az előremutató vízió egyben azt is megmutatta, hogy milyen ellenérzéseket váltott ki már a korabeli európai közvéleményben is az orosz nagyhatalmi terjeszkedés. A mű széles körű olvasottságára is vannak jellemző adataink. A leghíresebb olvasók között tarthatjuk számon a királyi családot, az orientalista Volney-t, a forradalmár Brissot-t, Lord Byront és a fiatal Bonaparte Napoléont. Tott báró műve igen hamar fontos kézikönyvvé vált, amelyet történészek, földrajztudósok, orientalisták és szépírók is gyakran forgattak. Legismertebb irodalmi hatása a német Bürger legendás Münchhausen báró történetében érhető tetten.¹⁸

A másik jelentős emlékiratíró Ladislas Valentin Esterhazy, magyarul Esterházy Bálint László, volt. Esterházy Bálint László életét elég jól ismerjük, jórészt már megjelentetett emlékiratai és vázlatos életrajzai alapján.¹⁹ Nagyapja, Esterházy Antal (1676–1722) II. Rákóczi Ferenc generálisaként követte a bujdosó fejedelmet a törökországi emigrációba. Az ő fia, Esterházy Bálint József (1705–1743) 1721-ben lépett a francia királyi hadsereg szolgálatába, a Bercsényi László vezénylete alá tartozó huszárezredbe. Hamarosan saját huszárezredet alapított, majd 1740-ben megnősült. Felesége a délfranciaországi Languedoc tartomány egyik ősi nemescsaládjából származó Philippine de Nougarède de La Garde lett. Esterházy Bálint László 1740. november 2-án született a Cévennes hegységben található Le Vigan városkában.²⁰ Édesapja 1743-ban bekövetkezett halálával, a fiatal gyermek Bercsényi

¹⁸ Tóth Ferenc, *Entre voyage et écriture : la genèse et la réception des Mémoires du baron de Tott*, Archivum Ottomanicum, n 29 (2012), 189–190.

¹⁹ *Mémoires du comte Valentin Esterhazy*, ed. Ernest DAUDET, Paris, 1905; ZACHAR, i. m., 432–444.; Edmond FRANJOU, *Le comte Valentin Esterhazy, seigneur de La Celle-Saint-Cyr, confident de Marie-Antoinette*, Auxerre, 1975.

²⁰ Archives Municipales du Vigan, série GG 17 fol. 23.; Országos Levéltár (Budapest) P 186 3. csomó, Az Esterházy család francia ágára vonatkozó iratok.

László gróf gyámsága alá került, aki fiaként nevelte az árvát. Esterházy Bálint László memoárjaiban így emlékezik vissza nevelőapjára: „...a családomról mindig elismeréssel beszélt nekem, és örömét fejezte ki, hogy annak egy leszármazottját örökbe fogadhatta. Engemet mindig csak *fiamnak*²¹ szólított és elvárta, hogy én is *et voulaît que je l'appellasse atyámuramnak* nevezzem.”²²

Katonai pályáját a hétéves háború idején kezdte a francia királyi hadsereg Bercsény huszárezredében. Részt vett a németországi nagy hadműveletekben, és 1761-ben – huszonegy éves korában – alezredesi rangra emelték.²³ Nem sokal ezután, 1764-ben engedélyt kapott egy saját nevét viselő huszárezred megalapítására. Tehetségének és társadalmi pozíciójának köszönhetően több diplomáciai misszióval is megbízták, elsősorban Közép-Európában, illetve Angliában. 1770-ben őt bízták meg, hogy Bécsben átadja a trónörökös, a későbbi XVI. Lajos király, képmását Mária Antoinette-nek.²⁴ Hamarosan sikerült elnyernie a későbbi francia királyné rokonszevét és bizalmát, aki még Mária Terézia királynő tiltakozása ellenére is elhalmozta kegyeivel. Az 1775-ös népi mozgalmak (ún. „lisztháború”) idején huszárezredének élén kiemelkedő szerepet játszott a rend helyreállításában a Francia Királyság Brie tartományában. 1780-ban tábornokká, majd egy év múlva Rocroy katonai kormányzójává nevezték ki.²⁵

Ekkor házasodott meg. Felesége a svájci származású, dúsgazdag Hallweyl gróf nála jóval fiatalabb leánya volt.²⁶ Érdemei elismeréséül 1787-ben kinevezték az akkor alapított Katonai Tanács egyik tagjának. Meredeken fölfelé ívelő pályáját a francia forradalom eseményei törték derékba. Külföldi száműzetésbe kényszerült, majd a francia politikai emigráció vezető köreiből kapott diplomáciai megbízást Oroszországban. D’Artois grófja küldöttjeként az emigráns francia hercegek kép-

²¹ Az aláhúzott szavak az eredeti francia szövegben is magyarul vannak. (fordította Tóth Ferenc)

²² *Mémoires du comte Valentin Esterhazy, i. m., 17.*

²³ ZACHAR, *i. m., 434.*

²⁴ *Uo., 437.*

²⁵ Bibliothèque Mazarine (Paris), série Ms. 2863 *État du régiment de hussards Esterhazy, dressé en 1781 et mis à jour jusqu'en 1784* fol. 2.

²⁶ *Mémoires du comte Valentin Esterhazy, i. m., 192–195.*

viseletét látta el II. Katalin cárnő szentpétervári udvarában. A cárnő elhalmozta kegyeivel, és megajándékozta egy kis birtokkal is a korábban Orországhoz csatolt lengyelországi területen. Esterházy ide telepítette családját is, bízva az európai politikai helyzet kedvezőbb változásaiban. Élettörténetét a memoárjaiban örökítette meg, amelyet hosszú oroszországi száműzetése során írt. E kéziratos művet eredetileg a gyermekeinek szánta, de a munka később – 1905-ben – Ernest Daudet gondozásában nyomtatásban is napvilágot látott.²⁷

Élettörténetét mesélve Esterhazy játékos mozaikot épített a különféle olvasmányélményeiből, amelyeket beleolvasztott az önálló művébe. Tudatosan megszépítette a történelmet, elhallgatott és kitalált eseményeket, hasonlóan kora híres emlékiróihoz. Kedvelte az irodalmi kliéséket és előszeretettel élt is velük a művében. Felismerhető, hogy Retz kardinális emlékirataiból kölcsönözte a híres „tükörjelenetet”, amikor leírta a Bercsényi gróf lányával való kacérkodását.²⁸ Jellemzően a történetet Voltaire *Candide* című munkájából vett pikáns csattanóval tette még hatásosabbá: „Un jour, Mlle de Lusancy, étant dans la lingerie, entendit du bruit dans la chambre de sa tante. Elle regarda par une fausse porte, dont on avait fait une armoire, et vit clairement le prieur donnant une leçon de physique expérimentale à la vieille tante. Elle s’empressa de me faire part de sa découverte, et je résolus aussitôt d’en tirer parti pour me donner plus de liberté.”²⁹

Valentin Esterhazy visszaemlékezéseinek számtalan irodalmi forrását lehetne azonosítani. A feleségével folytatott levelezésben Esterhazy beszámol az olvasmányélményeiről is, amelyek közül kiemelkedően nagy jelentőséget tulajdonított Rousseau *Émile* című művének és a gyermeknevelés fontosságának.³⁰ Esterhazy élénken érdeklődött

²⁷ *Mémoires du comte Valentin Esterhazy, i. m.*,

²⁸ Uo., 21–22.

²⁹ Uo., 22–23. Az eredeti Voltaire idézet így szól : „Un jour, Cunégonde en se promenant auprès du château, dans le petit bois qu’on appelait *parc*, vit entre les broussailles le docteur Pangloss qui donnait une leçon de physique expérimentale à la femme de chambre de sa mère, petite brune très jolie et très docile.” VOLTAIRE, *Candide, Zadig et autres contes*, Paris, Ed. Lattès, 1988, 9.

³⁰ „Je suis parti vers onze heures et, pendant le chemin, j’ai lu *Émile*. Cette lecture, en m’instruisant des nouveaux devoirs que je vais avoir à remplir, à ce que j’es-

magyar felmenőinek történelme iránt is, és ezt a magyar nemzeti öntudata szerves részének tartotta. Fia számára saját maga írt egy francia nyelvű kis történelmi jegyzetet *Abregé chronologique des Rois d'Hongrie* (*A magyar királyok rövid kronológiája*) címmel, amelyet ma az Esterhazy kéziratgyűjteményben őriznek a chicagói Newberry Library-ben.³¹

Esterhazy katonáiróként is igen figyelemre méltó teljesítményt mutatott fel. A visszaemlékezéseit nem a nagyközönségnek, hanem a katonai és politikai pályára szánt fiainak szánta. E nemes cél érdekében Esterhazy a katonai harctereken és a versailles-i udvarban szerzett tapasztalatainak legjavát igyekezett megörökíteni e munkájában. A hadjáratok és csaták szemtanújaként a hétéves háború egyik legizgalmasabb krónikáját hagyta ránk. A mindeni csata (1759. augusztus 1.) élményszerű leírásával szinte megelőlegezte Stendhal híres waterloo-i csataleírását a *Pármái kolostor* című regényből. A tapasztalatain túl folyamatosan gyűjtötte a hadászati és harcászati szakirodalmat és olvasta a katonai emlékirókat. 1784. augusztus 1-jei levelében például arról tájékoztatta fiatal feleségét,

père, acquiert pour moi un intérêt bien différent de celui qu'elle me faisait éprouver ; j'ai eu souvent le crayon à la main. Jean-Jacques donne l'envie d'être bon père, quoiqu'il ne dissimule pas que ce soit une tâche difficile. Il me pénètre d'une vérité que je n'avais fait qu'entrevoir, qui est, que nous ne pouvons influer que pour un tiers sur l'éducation de nos enfants. La matière y joue le premier rôle par la conformation de leurs organes, par le plus ou moins de force qu'elle leur donne, et par le plus ou moins de souffrance qu'elle leur fait éprouver. Le second mobile d'éducation, est produit par les choses que voit un enfant quand ses idées commencent à se développer. S'il voit sa mère, sa nourrice, avoir peur d'une araignée, d'une chauve-souris, d'un coup de tonnerre, sans qu'on le lui dise, même quand on lui dirait le contraire, il aura peur de tout cela. Ce que les enfants apprennent le moins, c'est ce qu'on leur dit, et ce qu'ils apprennent le mieux, c'est ce qu'ils voient faire. Or, comme tout ce qui se fait devant eux, ne peut pas être fait par nous ou par ceux qui sont préposés à leur éducation, nous n'influons donc que fort peu à les élever. Cette idée, chère Fanny, doit nous porter à y faire le plus possible ; plus nous contribuons à les rendre forts, agiles, vrais, compatissants et francs, moins nous laisserons au hasard et plus nous pourrons espérer d'avoir un jour des amis dans nos enfants. J'aime à causer avec toi sur nos lectures et quelle lecture peut être aussi intéressante pour moi qu'*Émile* dans la position où nous sommes?" *Lettres du comte Valentin Esterhazy à sa femme 1784-1792*, ed. Ernest DAUDET, Paris, 1907, 104-105.

³¹ Newberry Library, Case MS 5002 Pt. 5 v. 2 *Mélanges*.

hogy utazás közben Villars marsall életét olvastatta.³² A felvilágosodás korabeli franciaországi magyar katonairók közül valószínűleg az Esterhazy név maradt fenn legtovább későbbi évtizedekben. A család francia ágában, amely Valentin nővére – Anne Esterhazy – egyik természetes gyermeke jóvoltából élt tovább, még a 19. század negyvenes éveiben is találkozhatunk egy katonai íróval. Valentin Esterhazy balkézről való unokaöccse – Jean-Marie Auguste Walsin-Esterhazy – fia, Ferdinand az algériai katonai gyarmati háborúkról írt könyveivel vált híressé.³³ Az ő fia pedig szintén katonatiszt lett, ám igencsak kétes hírnévre tett szert a Dreyfus-ügyben játszott szerepe miatt.³⁴

A franciaországi magyar emigráció másik meghatározó személyisége, Bercsényi László (1689–1778) ismereteink szerint nem hagyott hátra maga után irodalmi értékű munkát. Ugyanakkor van egy rejtélyes kéziratgyűjteményre (*MSS Mémoires du comte Bercsényi*) való hivatkozás Kultsár István szombathelyi tanár Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című műve első kiadásának előszavában, amely cáfolni látszik e tényt. Vajon melyik Bercsényié lehetett ez a kézirat? Talán az idős Bercsényi Miklóse vagy sokkal valószínűbb, hogy a francia szolgálatban fényes karriert befutott Bercsényi Lászlóé. Még izgalmasabb kérdés, hogy hogyan juthatott Kultsár kezébe ez az egyébként a mai napig teljesen ismeretlen kézirat? Megannyi megválaszolatlan kérdés, amelyek eddig igazából fel sem vetődtek a Bercsényi László történetével foglalkozó kutatók számára.³⁵ Bercsényi fia, François Antoine de Berchény a francia forradalom idején Bécsbe távozott, ahol császári szolgálatba állt, fia később

³² „J'ai mis quatre heures à venir ici, j'ai partagé mon temps à penser à Fanny, et à lire la vie du maréchal de Villars dans mon petit cabriolet.” *Lettres du comte Valentin Esterhazy*, i. m., 7.

³³ Tóth Ferenc, *Un militaire érudit en Algérie au XIXe siècle: le général Esterhazy*, *Revue d'histoire maghrébine* (1996/6), 217-237.

³⁴ FRANJOU, i. m., 36–37.

³⁵ MIKES Kelemen, *Török országi levelek, melyekben II^{dik} Rákóczy Ferenc Fejedelemmel Bújdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak*, szerk. KULTSÁR István, Szombathely, Siess Nyomda, 1794, 3.

szintén a császári hadseregben szolgált.³⁶ Elképzelhető, hogy ő bocsátotta Kultsár rendelkezésére a rejtélyes kéziratot. Irodalmi rejtélyek persze bőven akadnak az emigráció kevésbé ismert személyeivel kapcsolatban is. Lehet, hogy magyar származású volt például a forradalom idején levélregényt kiadó Claire de Tott nevű titokzatos író is?³⁷

Izgalmas a cserneki és tarkói Dessewffy (Dessöffy) család franciaországi tagjainak irodalmi tevékenysége is. A család két tagja – ellentétben a magyar emigránsok katonai irányultságával – az egyházi pályát választotta: Ladislas Lancelot és Charles François Thomas, akik egyébként a francia nyelvi és kulturális közegbe jól beilleszkedett Jacques Charles Marie Dessoffy de Cserneck fiai voltak. Mindketten a lotaringiai Toul város katedrálisának kanonokjai voltak, amint ezt a család gazdagon dokumentált történetéből megtudhatjuk.³⁸ A francia forradalom vérzivataros évtizedeiben a család magyarországi rokonainál kerestek menedéket. Ladislas Lancelot itt az egyházi tevékenység mellett aktív irodalmi munkásságot is folytatott.³⁹ Mivel magyarul nem tudott, az esztergomi érsek megbízásából a bánáti francia telepések körében folytatott lelkipásztori szolgálatot. Később a nagyszombati primási érseki könyvtár alkalmazta könyvtárosként. Francia nyelven írt halotti beszédeit és köszöntőit egyenesen a császári család tagjainak és neves arisztokratáknak címezte.⁴⁰ Egyes műveiben felismerhetővé válnak a preromantika bizonyos jegyei is:

³⁶ ZACHAR, *i. m.*, 406–407.

³⁷ *Pauline de Vergies ou Lettres de Mme de Staincis, publiées par Claire de Tott* (3 vol.), Paris, An VII (1798–1799).

³⁸ Idézi ÉBLE GÁBOR, *A cserneki és tarkói Dessewffy család*, Bp., 1903, 206–207.

³⁹ Uo., 190–191.

⁴⁰ *Eloge funèbre de très-haut, très-puissant, très-excellent Prince, Alexandre Léopold, archiduc d'Autriche, palatin d'Hongrie par le comte Ladislas Dessöffy de Csernek et de Tarkö, licentié ès loix, chanoine du chapitre noble de l'insigne église cathédrale de Toul, examinateur sinodal du diocèse, Vienne, 1795., Oraison funèbre de très haute, très puissante et très excellente personne Marie-Thérèse Caroline Josephine, Impératrice d'Autriche, Reine de Hongrie et de Bohême par le comte Ladislas Desseöffy de Csernek, licentié ès loix, ancien chanoine de la cathédrale de Toul. Examineur synodal du diocèse, bibliothécaire de l'Archeveché primatial de Hongrie, Presbourg, 1807.*

*„Je dois donc vous quitter, lieux si chers à mon coeur!
Jardin de Korompa! Séjour du vrai bonheur!
A ce joli petit bois, à ces charmes asyles,
Vont succéder pour moi le tumulte des villes,
Le fracas du grand monde, et ses pompeux ennuis,
Que ne puis-je en ces lieux, avec quelques amis,
Dans le sein du repos, et de l'indépendance,
Couler bien loin du bruit ma tranquille existence,
Vivre pour moi, sans maître, et chanter tour-à-tour,
Les champs et l'amitié la nature et l'amour! ...”⁴¹*

E költemény abból a szempontból is értékes dokumentum, mivel híven ábrázolja a kettős identitású szerzője vívódását, a napóleoni korszak végén, amikor a legkitartóbb királpárti emigránsok számára is megnyílt a visszaút Franciaországba. Magyar gyökerei ellenére a frankofón kanonok szívében végül a francia érzés keredett felül:

*„Tu le sais, ô mon coeur! si dans la solitude
Au sein de l'amitié, des arts et de l'étude,
Je saurais renoncer aux vœux de la grandeur.
Mais non! je suis Français, et mon Dieu c'est l'honneur.
Je connais mes devoirs; je sais y satisfaire.”⁴²*

A század történetének ismeretében összegzőképpen megállapítható, hogy a magyar katonai és politikai emigráció egy hanyatló korszakban csatlakozott a francia monarchiához. Beilleszkedése hosszú távon nem jelenthetett perspektívát. Rövid távon azonban a szédületes katonai karrierék és a társadalmi felemelkedés olyan példáit láthatjuk, amelyek szükségessé teszik az *ancien régime* társadalmi dinamikájának, mobilitásának és nem utolsósorban integráló képességének fokozottabb elismerését. A társadalmi felemelkedést kiválóan jelezte a francia irodalmi életben való aktív részvétel is. A magyar katonai

⁴¹ Ladislas DESSOFFY, *Mes adieux à Korompa en 1815*, Bude, 1815, 2–3.

⁴² Uo, 3–4.

emigráció irodalmi sikerének a kulcsa éppen abban rejlett, hogy a Francia Monarchia számára mint magyarok (huszárok) voltak fontosak. Ennek köszönhetően maradt fenn erős magyarságtudatuk is. A legfigyelemreméltóbb jelenség a kétféle nemzeti identitás természetes együttélése és egymást kiegészítő jellege, amely egyaránt megfigyelhető a kisháborús katonai irodalomban (Jeney), az emlékirók visszaemlékezéseiben (Tott, Esterhazy), mint a vallásos preromantikus költészetben (Dessoffy).

II. JÓZSEF REFORMPOLITIKÁJÁNAK ERDÉLYI ELŐZMÉNYEI
VALLÁSOS, ETNIKAI, RENDI, ALATTVALÓ LOJALITÁSOK,
JOZEFINIZMUS, NÉPÖSSZEÍRÁS, FELEKEZETI ÉS ETNIKAI
ARÁNYOK, KÁOSZ

Erdély a jozefinista laboratórium legveszélyesebb részlegének bizonyult. Itt került sor a legradikálisabb változásokra, és üzemzavarként a legnagyobb robbanásra is: 1784-ben arra a parasztfelkelésre, amelynek híre egész Európát bejárta, és ki-ki a maga céljainak megfelelően állította be a fejleményeket. József már 1773-ban felmérte a terepet. Lenyűgözték Erdély természeti adottságai, és elkésérítette a nép, mindekelőtt a románok szegénysége, mostoha sorsa. Meghatotta az, ahogy bújukat-bajukat neki előadták. Meghatotta az a bizalomteljes, majdnem vallásos rajongás, amellyel helyenként fogadták. A románok felemelésében látta a majdani jólét megteremtésének egyik és legfontosabb eszközét. A meglévő hatalmi szervek, a földesurak és a szász patriciusok magatartása felháborította, bár több arisztokrata és köznemes tisztségviselő szakértelmét elismerte, és számított rájuk a jövőben. Útja radikális reformterveket értelt. Ugyanakkor a majdani uralkodó nem volt valami magányos hős. Vulgárisan szólva, egy húron pendült katonáival. Tudományosan: a társadalmi reformok társadalmi bázisa a katonai tisztikar volt. És minden oka megvolt rá. Az örökösödési, majd a hétéves háborúban saját bőrén érezte az elmaradottság hátrányait. Nem véletlen, hogy Kovachich Márton György a poroszokkal való háborúban látta a felvilágosodás kezdetét. Poroszországban látták a katonák, hogy milyen erőt jelentett a felvilágosodott abszolutizmus, a parasztságot védő reformok révén jól mozgósítható társadalom, az erőforrások fegyelmezett hadsereg fenntartására fordítása. Erdélyben pedig megtapasztalhatták, hogy mit jelent az, hogy onnan a sorkatonaság jelentős részét el kellett vonniuk. Éspedig azt, hogy felborult a társadalmi, pontosabban a felekezeti béke a románság körében, az egyházi unió veszélybe került.

Az egyházi unió a Habsburg ellenreformáció legjelentősebb „fegyverténye”. A Habsburgok alighogy megszerezték Erdélyt, a birodalmi egység biztosítása érdekében a leggyorsabb és legkönnyebb, máshol is már jól bevált utat választották az uralkodó vallása és az uralkodó vallás térhódításának biztosítása érdekében. Kiváltságok ígéretével elérték azt, hogy a görögkeleti papok átlépjenek az újonnan felállított görög katolikus egyházba. Ennek előzménye az volt, hogy a református

fejedelmek is már igyekeztek megnyerni a reformációnak a görögkeleti románokat. Püspöküket alárendelték a református püspöknek és bizonyos „conditiók” betartására kötelezték, mint a román nyelvű egyházi szertartás a szláv helyett, a népi vallásosság egyes megnyilvánulásainak, a babonás szokásoknak a tiltása. A római katolikus egyházi vezetés viszont nem akart belenyúlni a görögkeleti egyházi életbe, beérték néhány dogma és a pápa elsőbbségének elfogadásával, érintetlenül hagyta a rítust, így aztán a hívek nem is igazán vették észre, hogy mi történt. Ha igen, akkor valóságos falusi polgárháború robbant ki. Így 1744-ben az örökösödési háború alatt megjelent egy románul nem is tudó szerb szerzetes, Visarion Sarai, aki agitációjával veszélybe sodorta az egyházi uniót. Aztán, amikor elégséges katonai erő jelent meg a színtéren, visszaállt a nyugalom. 1750-ben már Petru Pavel Aron a románságnak több mint 90 %-át úgy írta össze, mint görög katolikus.¹ Csakhogy a hamu alatt izzott a parázs. Román ortodox papok és küldöttek a cárnő segítségét kérték, aki érdeklődni is kezdett hitsorsosai iránt. A karlócai szerb érsek is támogatta az erdélyieket, akikre hatott még az is, hogy a magyarországi szerbek egyházi autonómiájukat biztosító kiváltságokat élveztek. Bár Mária Terézia odaadó katolikus volt, és lelkiismereti megfontolásokból is ragaszkodott egyháza hegemoniájához, tanácsosai nyomására jobbnak látta engedményeket tenni, anél is inkább, mert a hétéves háború miatt a katonaság nagy részét a porosz frontra vitték. Az uralkodónő 1759-ben türelmi rendeletet adott ki, elismerte a görögkeleti ortodoxia létét és püspököt nevezett ki Erdélybe, Dionisie Novacovici-ot. Közben már megindult az a folyamat, amit Lucian Blaga „vallási transzhumálásnak” nevezett. A transzhumálás legelőváltás, a hegyes vidékek pásztorai nyáron nyájaikat felvitték a havasokba, ősszel pedig a sík vidékeken elsősorban a Duna mellett, és részben a magyar Alföldön telettették. Ez sem volt teljesen békés, mert a földművesek nem igazán örvendtek a juhjárásnak. A válás-, illetve egyházváltás viszont még fájdalmasabb volt. A feldühödött hívek, akik nem akartak elszakadni őseik vallásától, görög katolikus hitre áttért papjaikat elkergették, megverték, a templomot kisépérték.

¹ Lásd az *1750. évi görög katolikus összeírás* című táblázatainkat.

Ez történt sokhelyt, amikor Sofronie szerzetes és kísérői 1759 végén megjelentek a színen. Úgy felkavarodott a román falvak világa, hogy akadtak főispánok és nemesek, akik ellenük irányuló társadalmi háborútól tartottak. És okkal, mert a végén Sofronie már fegyverkezésre, a földesúri körökben terjedő rémhírek szerint a jobbágyság eltörlésére szólított fel, mely törekvésnek a valóságfedezete egyenlő volt a zéróval.² A konfliktusnak az új főhadiparancsnok, Buccow vetett véget. Diplomatikusan leszerelte Sofroniét, amiben az új püspök is segítette, és ha kellett, katonai erővel könyörtelenül lépett fel. Azonnal 1761-ben elrendelte a görögkeleti és görög katolikus papok és családfejek, valamint templomok és papi jövedelmek összeírását. A cél: a dismembratio volt, a két egyház szétválasztása. Az összeírás majdnem egy évig tartott.³

Közben – még 1761-ben – ki tudja, hogyan, és mikor, valószínűleg egyházi úton készült egy olyan görög katolikus összeírás, amelynek csak a végösszegét ismerjük (és néhány törvényhatóságból ugyancsak összesített lélek- és családszámot), de a történetírás nem vette figyelembe ezeket az adatokat.⁴ Talán azért sem, mert mint látni fogjuk, nem

² Gheorghe GORUN, *Biserica românească și societatea transilvăneană*, Oradea, 2002, 109.

³ Lásd az 1760–62. évi Buccow-féle összeírás című táblázatainkat.

⁴ Az 1761-es számok forrása Johann Michael Ballmann: *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hermannstadt, 1801, 53. és George Michael Gottlieb HERRMANN, *Das Alte und Neue Kronstadt. I.*, szerk. Oscar MELTZL, Hermannstadt, 1883, 252. Eszerint a Barcaság kivételével Erdélyben 1746 templomot, 547243 lelket, 2858 papot, 2719 kántort, tanítót, összesen 552820 lelket és 135866 családot írtak össze. Ehhez Augustin Bunea – ki tudja milyen forrás alapján – hozzáadta a barcasági románok számát, illetve ezt a számot nem adta meg, csak jelezte, hogy kiegészíti a pontosan megadott Barcaság nélküli számot, (Augustin BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici*, Blăș, 1902, 425.) és az eredmény: 574574 román. Ezt az 1761-es lélekszámot nem említi sem Răduțiu–Gyémánt: *Repertoriul*, sem Gyémánt: *Evoluția*. Ez utóbbi az 1750-es összeírás adatait kiegészíti (181. old.) a barcasági románok számával, és az eredmény: 579977. (A barcasági románok számát (21754) úgy kapjuk meg, hogy a Bunea által számított összlétszámból (574574-ból) kivonjuk számszerűen megadott Barcaság nélküli összlétszámot: 552820. (Ballmann: i.m. 53. szerint 1765-ben a barcasági románok száma: 13934 lélek és 49 pap.) Josephus BENKŐ, *Transsilvania. I.*, Claudiopolis, 1834, 472.: 547243-ra teszi az 1761-es összeírás eredményét, az 1766-os egyházi összeírások eredményeként a következőket adja meg: 93135 római katolikus, 140043 református, 130365 evangélikus és 28647 unitárius.

feleltek meg az etno-demográfiai spekulációktól várt elképzeléseknek. Az átlagos családnagyság alig haladja meg a négyet.⁵ (A havaselvi átlagos nagyságot egy német kortárs pedig csak három főre becsülte.⁶) Az 1761-es görög katolikus összeírásnak községsoros adatai nem kerültek még elő. Így igazában nem tudjuk, hogy mire is épült a több mint félmillió görög katolikus népesség kimutatása. A viszonyok ismeretében viszont sejtethetjük.

A bécsi udvarban már korábban győzött Kaunitz államkancellárnak az az álláspontja, hogy az orosz cárral való jó viszony érdekében is el kell fogadni az erdélyi görögkeleti ortodoxia létét, és ezért püspököt kell kinevezni. Így került Erdélybe a budai szerb püspök, Dionisie Novacovici, aki rendet csinált, „nemzetére nézve – írja Halmágyi István guberniumi titkár – rác és kemény ember volt, ellenben pedig a sok tudatlan új pópája semmit sem ért, sokat megcsapatott bennök, elűzött és exauctorálta mindazokat, valakiket nem censeált,” tehát tisztségüktől is megfosztotta őket. Ugyanakkor egyházi adót vetett ki, amivel némileg saját népét is elidegenítette, „sok ezer forintja bégyűlt, gyanúban is jött vala azért a község előtt, mintha ő is titkon unitus volna, mely nem

⁵ Ennek az állítólagos 1761-es összeírásnak az eredménye közelebb áll az 1750-eshez. Viszont csak 4,1 fő a családnagyság. Ballmann is szóvá tette, hogy az „egyéb-ként termékeny románoknál még négy lelket sem lehet egy családra számítani”, és szerinte Erdélyben az átlagos családnagyság alig 3 ½. Az 1761-es görög katolikus összeírásból közöl törvényhatósági adatokat BENKŐ József, *Transilvania specialis. Erdély földje és népe. I.*, fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése SzABÓ György, Bp., Kolozsvár, 1999, 279., 314., 382., 408., i. m. II. k. 374., 479., 514., 535., 540., 552., 569. A családnagyság 3,5 és 5 között ingadozik. SzABÓ György, *Benkő József és Transsilvaniája*; BENKŐ József, *Transilvania specialis: Erdély földje és népe. I.*, 61. szerint az 1766-os összeírásból vannak az adatok, ez téves.

⁶ Franz Joseph SULZER, *Geschichte des transalpinischen Daciens, III.*, Wien, 1782, 365.: Man hat mich hier in dem Jahre 1777, an welches ich mich immer halte, zuverlässig versichert, daß die Anzahl der steuerfreyen Familien derjenigen gliche, die die Steuer bezahlten. Diese waren 75 000 Familien, die ich jetzo auf 100 000 setze. Rechne ich nun eine Familie in die andere zu 3 Personen, (und dieß ist schon zu viel gesagt, weil die transalpinischen Walachen ihren Brüdern diesseits der Alpen in der Fruchtbarkeit bey weitem nicht beykommen), so bringen wir doch in der Walachey mehr nicht, als eine Anzahl von höchstens 300000 Menschen zusammen; fürwahr eine Handvoll für ein Land, welches nach seinem weiten Umfange und besonderer Gute ganz wohl noch drey-und viermal so viel Menschen ernähren, [...] mithin auch dem Fürsten noch ungleich mehrern Nutzen abwerfen könnte.

volt igaz. Innen lött osztán, hogy az unitus papok vérszemet vévén magoknak, sok embereket alliciáltak az unióra, aki nem állott, azt is unitusoknak írták; a templomokat via facti foglalták a nem unitusoktól; néhol kérték, allegálván, hogy ők többen vadnak. A két püspök specificatioja toto coelo [szabadon fordítva: mint ég és föld] különbözött egymástól; az honnan a gubernium azt rendelte, hogy egy katolikus, egy református kommisszáriusok, úgy az unitus és nem unitus esperestek connumerálják az hallgatókat és mindnyájan subscribálván, úgy küldjék bé. Mely mód sokszor hazugságba hagyta az unitus pópákat. Ugyan csak a sok számot béküldvén az unitus püspöknek, e pedig az udvarnak submittálván, véghetetlen sokra ment száma az uniót amplectálóknak; melyért őfelsége nagyon megdicsérte a püspök buzgóságát az unió terjesztésében. Ellenbe pedig sűrűk voltak a panaszok, hogy az embert híre nélkül is unitusnak írván, tőle a nem unitus pópát eltiltották és ecclesián kívül voltak etc.”⁷ Az említett szám azért mégsem volt „véghetetlen”.⁸ A görög katolikus püspök is később óvatossabb lett. A Buccow-féle dismembrációs összeírás kemény memento lett.

Ez a dismembrációs összeírás éppen községsoros mivolta miatt értékes. Nem tekinthető statisztikának, mert politikai célokat szolgált – hangsúlyozza Silviu Dragomir, ugyanakkor ő is statisztikaként használja, annak jelzésére, hogy milyen lehetett a görögkeletiek és a görög katolikus hívek megoszlása, és még inkább annak dokumentálására, hogy a hatalom az egyházat és annak vagyonát a görög katolikus papnak ítélte, még akkor is, ha alig voltak hívei – egyelőre.⁹ Ebből az összeírásból kiderült a nagy mű, az unió megroppanása. Buccownak közben taktikáznia kellett, hogy a görögkeletieket se kergesse újabb ellenállásba. És bár a katolikusoknak igyekezett kedvezni, munkájának gyümölcse, az összeírás még száz-százötven év múlva is tetszett a görögkeleti egyháztörténezeseknek, mert kiderült az igazság: a görög-

⁷ Halmágyi István *naplói és iratai*, szerk. SZÁDECZKY Lajos, Bp., 1906, 298.

⁸ Ld. kötetünkben az *1767. évi görög katolikus összeírás* (Conscriptio Ecclesiae Fogarasiensis de anno 1767) forrásleírását.

⁹ Silviu DRAGOMIR, *Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal, II*, Sibiu, 1930, 260.

keletiek túlnyomó többsége.¹⁰ Hiszen 25 ezer család maradt meg görög katolikusnak, 126 ezer görögkeleti család ortodoxnak vallotta magát. A görögkeleti egyháznak elkötelezett történész, Silviu Dragomir szerint 25 ezer családnak is majdnem felét önkényesen írták görög katolikusnak.¹¹ Ezt a kor viszonyaiban járatos szemtanú, Halmágyi István guberniumi titkár is így tapasztalta: „Bejövén pedig br. Buccow, tevé ötet ebben őfelsége regius plenipotentiarius commissariusnak, rendelvén melléje néhai camerae consiliarius br. Dieterichet, actuariusnak pedig br. Möringert. Kik sok monastériákat [=kolostorokat] Erdélyben elrontatának, az unitusokat és nem unitusokat conscribáltaták, dismemb-rálák, a templomokat közöttök feloszták etc. Mely szerint akkor felette kevés unitus maradván, az holott öt s hat találtatott, a templomokat nekik adták; a nevezetesebbeket pedig, mint Vizaknán, Fagarasba, Károlyvárt etc. ha nem is voltak is, az unitusoknak adták; de egyébütt is, az hol a templomokat a nem unitusoknak engedték, a parochialis fundusokat és appartinentiákat, valahol voltak, az unitus papok megtartották.”¹²

A Buccow-féle összeírás így alapja lett a görög katolikus egyház megszilárdításának, mert szigorú büntetéssel fenyegették meg azt, aki odahagyná az uniót. A görögkeleti ortodoxiáról az áttérést a görög katolikus vallásra viszont továbbra is pártolták, sőt ahol kellett, erővel is kivitelezték. Buccow ugyanis azt a feladatot is megkapta, hogy Erdély keleti és déli részein építse ki a határőrvidéki rendszert, úgy ahogy azt már Horvátországban és a Bánságban kiépítették. Míg a Bánságban a katolizálást nem lehetett erőltetni, mert a görögkeleti szerbek egyházának szabadságát a bécsi udvar az úgynevezett illír privilégiumokban biztosította, és a görögkeleti románok a szerb érsek fennhatósága alá tartoztak, Erdélyben viszont a román határőrnek az esetek túlnyomó többségében át kellett térnie a görög katolikus vallásra. Ez volt a hűség biztosítója, hiszen

¹⁰ Ilarion PUȘCARIU, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1762*, Transilvania, 1902, XXXIII. évf. 1. sz., 40–44.; 2. sz. 130–132.

¹¹ DRAGOMIR, *Istoria Desrobirei*, II., 284.

¹² *Halmágyi István naplói*, 297.

az udvar fenyegetőnek érezte a görögkeletiek szolidaritását, annál is inkább, mert a cár mint az ortodoxia védnöke lépett fel, és az orosz hatalmi törekvéseket az ortodoxia védelmével legitimálták. A határőr irreguláris katona, félkatona, félszabad-paraszt. A határőrvidéki népesség kisebb adók, majd adómentesség fejében látott el katonai szolgálatot. Viszont mentes volt a földesúri függéstől. Vonzó állapot a jobbágyok számára, taszította a szabad parasztokat, a kisenemeseket. Bár akadtak kivételek, olyanok, akik inkább a földesúri függést választották.¹³ Nem véletlen, hogy a Székelyföldön került sor a legvéresebb konfliktusokra.¹⁴ Az ellenállás tömeges. Akadt, aki vállalta a határőrséget, de főleg azért, hogy leszámolhasson a gazdagabb birtokossal, vagy ha jobbágy volt, megszabaduljon a földesúrnak járó szolgáltatásoktól. A többség viszont ellenállt. Udvarhelyt kis híján múlt, hogy Buccowot nem verték agyon. A románok körében is nehezen haladt az ügy. Az uralkodó ezért Siskovics altábornagyot küldte ki az erdélyi határőrezredek megszervezésére, aki 1764-ben Madéfalván ágyúval támadt a tiltakozó székely tömegre, és kíméletlenül végrehajtotta, amivel megbízták. A román

¹³ Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1777. 112.: Kerelei György (Kömlöd, 1766. ápr. 23.) Wesselényi Miklósné Daniel Polixénának: „Nagyságod parancsolata szerint generális Siskovits után indultam, hogy az oroszfalusi jobbágyokat (kiket Oroszfaluból kihajtottak) katonának offeraljam, ő excellenciáját éppen Besztercéről jövő útjában Szakálban értem utol, kinek jelentettem Nagyságod tetszését, kérvén azon, hogy ha már a föld elvételét, tégye katonának az embereket, nehogy el-koboroljanak, és mind nagyságod, mind őfelsége vivum aerariuma elkoborlások által csonkulást szenvedjen. Ki is approbálta nagyságod szándékát, s az emberek neveit beadtam, s azt mondtam hogy ha nékiek tetszik a fegyvert felvenni, parancsol báró obester Entzenbergnek, hogy őket eléhvassa, és a fegyvert offeralja, ezt az obester meg is cselekedte, de ők az fegyvert semmiképpen fel nem vették, sőt oroszfalusiak közül egy sem, hanem földesurak szolgálatában kívánnak maradni, sőt a nagyságod bírása, mintsem az uniót amlectálja és fegyvert, később halált szenvedni, ez okon fegyvert sem adának nékiek, hanem Répán Zahariát Mihailial [!] telepíttetem Dédára, Répán Atyimot Kosztándinnal a hudáki deserta sessióra, Répán Juon, Akszintyie és Kirilla pénzen szerettek és irtottak is magoknak örökséget a fileházi praediumon vagy határon, ezek oda recipiálták magokat. Ha Dédán Zaharia nem susbsistálhatna, Szokolban vagy Nyulasra való telepedésre magát ígérte.”

¹⁴ IMREH István, *Látom az életem nem igen gyönyörű*, Bukarest, 1994, 15–27.

határőrezredek felállítása könnyebben ment. A földesúri függésben élő jobbágyok a szabadulás reményében vállalták a katonáskodást, és az áttérést a görög katolikus vallásra is. Az esetleges ellenállást kemény katonai fellépéssel törte le Buccow és Siskovics is. Görögkeleti kolostorokat romboltak le, és ha úgy alakult, egész falvakat üldöztek el. Ugyanakkor görög katolikus papok lelkesen támogatták a határőrvidék felállítását. Ez társadalmilag emelkedést biztosított, azt, amit civilizációnak neveztek, jobb közigazgatást, iskoláztatást, jobb földművelési technikák bevezetését. És ezzel párhuzamosan megszilárdította az uniót, mert Bécs célja eleve az volt, hogy olyanoknak adjon fegyvert a kezébe, akiket vallásuk nem köt a szomszédsághoz, a török hűbéres vajdaságokhoz és a cárhoz, aki a görögkeletiek védnökeként lépett fel a török ellenében. Szálya népe, amikor nem akart felesküdni határőrnek, arra hivatkozott, hogy a cár püspökükhöz intézett levélben tiltotta meg „a görög vallás ketté osztását”.¹⁵ A földesurak pedig azzal riogatták a parasztokat, hogy a rendes sorkatonai ezredekbe léptetik be őket. A császári tisztek, bár nemesellenesek voltak, egy ponton túl kímélték a földesúri érdekeket. Így míg Erdély északi részein sikerült homogén határőrezredet felállítani, mert a Beszterce város függésében élő népeséget beszervezték, a keleti és déli részeken a helységek túlnyomó többsége vegyes, „elegyes” lett, mert a falu népének csak kisebb-nagyobb részét eskették fel határőrnek.¹⁶ József először kárhóztatta is ezért Siskovicsot, (úgy vélte, behódolt a nemeseknek),¹⁷ és később homogén határőrvidéki zóna kiépítését tartotta célszerűnek, majd ezt is rendelte el. A határőrvidéki területek kikerültek az erdélyi törvényhatóságok és a Gubernium hatásköréből, közvetlenül az uralkodó hatalma alá kerültek, a bécsi Haditanács fennhatósága alá. A császári tisztek úgy is léptek fel, mint a civilizáció misszionáriusai. És sikerrel, mert valóban császárhű katonákat neveltek. Szinte a mai napig látszik az egykori határőrfalvak és jobbágyfalvak közötti

¹⁵ Mathias BERNATH, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, 1972, 159.

¹⁶ IMREH István, *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*, Bp., Kolozsvár, 1999, 173–174.

¹⁷ BERNATH, *Habsburg*, 222.

különbség. A civilizáció emberi ára nagy volt. Az egyébként keményen katolizáló Bajthay Antal püspök szerint Buccow olyan volt, mint a hírhedt Habsburg-zsoldosok: Geßler és Alba,¹⁸ a magyarság emlékezetében Buccow „a székelyek hóhéra”, bár nem ő rendelte el a vérengzést,¹⁹ de az ő égisze alatt történt mindaz, ami oda vezetett. Ugyanakkor a románok hóhéra is volt, miközben a román nemzeti fejlődéshez is jelentősen hozzájárult. Mert alighanem sok igazság lehet abban, hogy Buccow az erdélyi görög katolikus egyház „igazi megalapítója”.²⁰ Ugyanakkor a görög katolikus egyház magja a román nemzeti jogokért küzdő papi értelmiség. Román történészek gyakran hangsúlyozzák, hogy az egyházi unióval nyílt ablak Európára. A görög katolikus egyház lett Erdélyben a felvilágosodás egyik hatékony tényezője és a román nacionalizmus legerősebb bástyája. A román határőrezredek iskoláiban pedig nemzedékek nőttek fel, és a katonatiszti pályák is megnyíltak a románok előtt. Buccow, ha akarjuk, ha nem az erdélyi történeti statisztika minden addiginál megbízhatóbb, összerdélyi forrásának is a „szerzője”. Hiszen, a nevével fémjelzett összeírás papok, katonák és megyei tisztek közös munkájának az eredménye. Ezek egymást ellenőrizték. Egy pontig mind hitelességre törektek. A megbízhatóságnak azonban vannak határai, és nem egyszerűen csak a szerteágazó átpolitizált felekezeti érdekek, hanem nép és földesúr nagy közös ügye: az adócsalás.

Buccow, amikor felterjesztette összeírását, korántsem tartotta olyan megbízhatónak, mint a későbbi görögkeleti történészek. Talán attól is tartott, hogy az eredmény nem felel meg a bécsi várakozásoknak. Zavarta a görög katolikus és a görögkeleti kimutatások ellentmondása. Ezért – diplomatikusan – a görögkeleti papok megbízhatatlanságára hivatkozott, és azt javasolta, hogy összeírása és a két püspök adatait az adótábellákkal vessék össze.²¹ Brukenthal, aki maga is megreformálta

¹⁸ *Halmágyi István naplói*, 100., 103.

¹⁹ EMBER Győző, *Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács 1761–1764*, Századok, 1988., 4. sz. 615.

²⁰ DRAGOMIR, *Istoria Desrobirei*, II., 241.

²¹ MOL, B2 1762:485.: Daß aber in ein und andern Comitaten, Stühlen und Districten die Zahl deren Nicht Unirten Poppen so improportionirt angesezet, und auch

az adórendszer, tudta, hogy óvatosnak kell lenni. Nem tartotta hitelesnek az 1765-ös és 1766-os görög katolikus családfő összeírást, amelyet a görög katolikus püspök készített, ezért azt javasolta, hogy küldjék vissza a Guberniumnak, vessék össze a Buccow-féle összeírással, és aztán a Gubernium küldje fel észrevételeit; viszont ha a Gubernium még ilyen összeírást kér, akkor azt az egyházi hatóságok közösen a polgáriakkal készítsék el, az évi adórektifikáció alkalmával, de ne váltsanak ki feltűnést a nép körében, az unitus papok száma ne gyarapodjon, az adóalap pedig ne csökkenjen.²² Az összevetés elmaradt, senkinek

wohl gar außgeblieben, rühret daher, daß der Nicht-Unirte Bischof Dyonisius, theils auß Mangel fähiger Subjectorum, theils aber wegen Unverläßlichkeit des eigentlichen Personal Standes, selbe zu bestellen Anstand nehmen müßen, deren ächte Verzeichniß jedoch nach vollendeter seiner, des Bischofs, bereits angetretenen Visitation, allerunterthänigst einzuschicken nicht saumen werde. Solchemnach obige Tabellen die Zahl der Unirten Poppen und Layen familien, desgleichen derley Nicht-Unirten, die Anzahl deren Kirchen, wie viele, und an welchem Theil selbe überlaßen worden, und endlich die zu denen Kirchen gehörige Fundos, nach der, von dem Unirten Bischof Aaron, eingereichten Verzeichniß außweisen, zu entnehmen seyn. Bey all deme, und möglichst angenommene Mühe, der verläßlichen Vorfündung des Personal Standes, sehe mich dennoch unbefugt, deren Zahl vor gänzlich wahrhaft anzugeben, maßen die verschiedene deren Geistlichen so wohl, als Weltlichen Specifications zu keiner stimmigen Verhältniß zu bringen waren, welche jedennoch um so gewißer zu überkommen, beyden Wallachischen Bischöfen aufgetragen habe, bey Übernahm und Revidirung ihrer Pfarr-Kinder eine abermahlige Consignation zu formiren, welche so dann mit denen Contributions Tabellen gegeneinander gehalten, die nähere Richtigkeit sothanen Personal Standes unmittelbar außweisen wird, und muß... A kancellár Buccow szabadszabadságát még érthetőbben fogalmazta meg, azt, „daß Er diesen Tabellen dermahlen in der Anzahl deren Familien gänzliche Verläßlichkeit nicht beylagen könne, und solche viel mehr aus denen von beeden griechischen Bischöfen bey vornehmender Visitation abzufaßen kommenden Verzeichnüssen, und gegeneinanderhaltung derselben mit denen Contributions tabellen zu erhohlen seyn werde, allein auch dieser Umstand, dürfte die Hinausgebung gedachter Expeditionen für den nicht unirten Bischöfen von darumen nicht hemen, weillen in diesen Expeditionen eine Bestimmung deren Ortschaften, oder der Anzahl deren Familien nicht gemacht worden, folgsam auch hiebey die genaue Verläßlichkeit in Betref der Anzahl deren Familien nicht erforderlich ist.“

²² MOL, B2 1767:15. Az összeírás címe: Conscriptio Cleri, et Populi Graeci Ritus Uniti Transylvanici ad Clementissimum Majestatis Apostolicae Mandatum de Anno 1765, et 1766 confecta. (Brukenthal Mihály hagyatékában (MOL, P 67 3. cs. B.5.) található még egy hasonló csak görögkeleti kimutatás, amelyben a községek

sem volt érdeke. Mindenkinek jobban megfelelt az adott helyzet, mint egy revízió. Melyik megyei tiszt szeret dolgozni? A földesuraknak és a parasztoknak egyaránt kemény csapás lett volna, ha kiderül, hogy nem reálisak az adózó családfő kimutatások, ha kiderül, hogy kevesebb adózó szerepel az adótabellákban, megnő a megadóztathatók száma, de a többlettermékből többet kell adni az államnak, ha pedig az derül ki, hogy több az adóköteles családfő, mint amennyit addig számon tartottak, ugyanaz a baj. De mivel a templomért és a lelki üdvösségért vívott harcról volt szó, feltehető, hogy inkább több családfő szerepelt a dismembrációs összeírásban, mint az adóösszeírásokban. A kérdést csak a községsoros összehasonlítással lehetne jobban megközelíteni. Egyelőre úgy tűnik az 1760-as évek adóösszeírásainak ismeretében, hogy a mintegy 260 ezer adózó családfőből, mintegy 150 ezer lehet román, és ez 57% körüli arányt jelent. A dismembrációs összeírás különböző demográfiai spekulációkra adott alkalmat. Az általánosan elfogadott ötfős családnagysággal számolva volt, aki mintegy 670 ezerre becsülte a románság lélekszámát, és más pedig 770 ezerre.²³ Egyébként lehetett volna 4,1 szorzószámmal is élni, mert az 1761-es lélekösszeírás családszámot is megad, és ha elosztjuk a lélekszámot a családsszámmal, akkor ennyit kapunk. És kevesebb román, és ez nem tetszhet sem egyes románoknak, sőt meg egyes magyaroknak sem, mert oda a mítosz: a románok rendkívül termékenyek, és nemcsak, hogy termékenyek, de

rendje eltér, és a népességszámok hol egyeznek, hol eltérnek egymástól, nem is teljes, a papok létszáma csak 1268. Ezt valószínűleg a görögkeleti püspökség készítette. De amíg nem kerül elő dátummal ellátott változata, nem érdemes vele foglalkozni.

²³ BUNEA, *Episcopii*, 425.: „Az 1762-es összeírás [mármint a Buccow-féle] 25223 világi egyesült családot mutat ki, és 128653 nem egyesült családot, összesen 153876 családot, ez átlagosan számolva 669380 lelket tenne ki. Ehhez hozzászámítva 2250 egyesült és 1365 nem egyesült papot, összesen 672995 lelket kapunk. / Ez a szám túlzottnak tűnik, ha az előző és elkövetkező összeírásokhoz viszonyítjuk.” Z. Páclisan (208–210.) a papokat is családtként számolta el: „Az 1760–62-es statisztika 151816 román családot és 3618 papi családot ad meg, összesen tehát 155434 családot, azaz 777170 román. A különbség 1750-hez képest 200000-es nagyságrendű, mint látjuk jelentős. A magyarázat kézenfekvő: a statisztika 400 helyesnélnél többet vett figyelembe, és 10–12 évvel később készítették, sokkal tökéletesebb feltételek között.” Ezzel kilátta a bevándorlás tézisé.

állandóan bevándorolnak a dunai fejedelemségekből, délről és keletről, ha pedig már bevándorolnak, minél többen, annál jobb – mondhatnák a bevándorlás hívei, az Erdélyből a fejedelemségekbe irányuló kivándorlás pedig hangsúlyozhatják a termékenységet és az adatfelvétel tökéletesedését. A számok pedig nevezhetnek rajtunk.

És a számok gyarapodnak. Az egész Erdélyt átfogó felekezeti összeírásokat Buccow utóda, Hadik András rendelte el. Ő lett az új főhadiparancsnok és egyben a Gubernium elnöke. A hétéves háborúban Berlin elfoglalásával tűnt ki, és Nagy Frigyessel hadakozva, az ő országában láthatta a felvilágosult abszolutizmus hatékonyságát. Ezt képviselte Erdélyben is, ahol 1764-től csak három évig tevékenykedett, 1768 elején visszarendelték. Viszont tény, hogy – mint Halmágyi István írja – Hadik „bölcességével és egyenességével megoltá azt a nagy tüzet, amely Buccow alatt gerjedett vala”.²⁴ Hadik két ízben hónapokon keresztül járta Erdélyt, és országjárásáról szóló két nagy jelentése²⁵ „többre ment, amint maga mondotta, 100 árkosnál. A többi generálisok, úgymond, egy-két árkosra leírták vizitációjok seriessét, senki annyira nem terjesztette ki maga attentióját, mint őexcellenciája”.²⁶ Ugyanakkor óvatosan mérte fel a terepet. A guberniumi ülések előtt mindent megbeszélt Bajthay Antal katolikus püspökkel, és „a fennforgó subjectumokról olyan indifferenter írt, hogy bajos volt őfelségének kitanulni Hadik elméjét”.²⁷ A Haditanácsnak szóló 1767. január 29-i jelentésében óvatosan kérte a fejadó eltörlését.²⁸ Országjárásról szóló munkálatában kifejezetten

²⁴ *Halmágyi István naplói*, 296.

²⁵ Wien, KA, HKR 1766 Dez. -891., 1767 -27 Apr. -160.

²⁶ *Halmágyi István naplói*, 325.

²⁷ *Halmágyi István naplói*, 236.

²⁸ Wien, KA, HKR 1767 -27 Apr. -160.: Die allgemeine Klage über die meist ihre Kräfte übersteigende Contribution, oder deutlicher zu bestimmen die Kopftaxe soll ich nicht übergehen. Diese ist aus gedoppelter Ursache ihrer Zufriedenheit anstößig, weil sie Begriffe erlanget, daß der Soldat für das Beste des Dienstes auch seinen Kopf darbiethen müste, woraus Sie folgern zu können glauben, daß dieser Kopf keine Gebühr tragen solle. Die zweyte Beschwerde wird sie bey den armen, und unpossessionirten, welche in der That einem betriebten Schicksal unterliegen, denn diese füllen allein die Last der erhöhten Capitation, und genießen des Vortheils aus Mangel der Contributions Objecten nicht, Sie durch die Nachsicht des

kiállt a háromszéki reformátusok mellett, kérve, hogy a katolikusokkal szemben semmiféle hátrányt ne szenvedjenek. És a haditanács elnöke előtt sem hallgatta el, hogy a székely határőrökkel túl keményen bánnak.²⁹ Tehát, amit Halmágyinak nyíltan megmondott, azt Bécs felé is, kevésbé élesen, de szintén továbbadta. Kétségtelen, ha jelentéseit olvassuk, azt is láthatjuk, hogy eleinte nem ismerte ki magát az erdélyi viszonyok között, országjáró jelentéseivel kapcsolatban is joggal kifogásolták, hogy nem rendszeresek, nem adnak bizonyos kérdésekről kimerítő képet. Valószínűleg, tudatosan járt el így Hadik. Országjáró jelentése naplószerű, alkalmi jellegű feljegyzések hosszú sora, egy-egy helység ismertetése kapcsán jelez egy-egy problémát. De miután Hadik bejárta Erdélyt, és miután távozott onnan, minden korábbinál alaposabb – a későbbiekben még rövid ismertetésre kerülő – elaborátumot terjesztett fel az uralkodónőnek. Mária Terézia ugyanis meghagyta bizalmasainak, hogy járják be az egyes tartományokat, és jelentsenek az ottani állapotokról. Ezek a jelentések legfontosabb tanácsadó szervéhez, az Államtanácsához jutottak el. Az Államtanács monográfiája szerint a trónörökös, József útijelentései a legértékesebbek.³⁰ De ez félrevezető állítás, Hadik jelentései olyan kordokumentumok, amelyeknek utóélete is lett. Annál is inkább, mert ezek a jelentések nem egyéni ihlet termékei, hanem a beosztott tisztek munkáira támaszkodtak, műhelytanulmányok, a főhadiparancsnokság és a Gubernium körül megforduló elit művei. Ugyanakkor meglehetősen hamis és életidegen információkat is közöltek. Egy példa: 1766-ban Hadik egyik jelentésével

Drittheils einzubringen. Ihre Anzahl ist beträchtlich, der Handarbeiten in den Stühlen nicht soviel, als ihre Nahrung erforderet. Der untermiedliche Unterhalt ruft sie in Hungarn, und in das Banat. Dieser Ummstand wird der begüterten zur Last, denn der Dienst trifft jene, die zu Hauß sind, eben zu der Zeit der meisten Feldarbeit.

²⁹ Wien, KA, HKR 1767 -27 Apr. -160.: Bey dem ersten Zekler Regiment ist der militar Stand mehr durch harte Begegnungen und Zwang, als mit Nachsicht Gewogenheit und Liebe eingeführet worden. Das Harte leuchtet nach aller Orten hervor, deßen die bey dem Gemeinen Mann herrschende zu große Forcht eine unträgliche Folge ist.

³⁰ BERNATH, *Habsburg*, 204.

a következő felekezeti létszámok kerültek az Államtanács elé: római katolikus 93135, görög katolikus 127080, evangélikus 93276, református 418866, unitárius 85931, görögkeleti 635454.³¹

Ezek fantasztikus számok! Előállításukhoz is kellett némi fantázia! Hadik ugyanis 1766. május 9-iki jelentésében beszámolt arról, hogy bekérte az egyházfőktől a felekezeti adatokat, de a nem katolikus előjárók nem tudták mindkét nemen lévő híveiket pontosan kimutatni, viszont szerinte „politikai számítással” – értsd: közigazgatási tapasztalatra épülő spekulációval – megadható. A jelentésben a római katolikusok létszáma: 93135, a görög katolikus családoké: 21180, az evangélikus családoké vagy családfőké: 28319, a református férfiak létszáma: 139622, az „ariánus” családfőké: 105 909.³²

Ami a római katolikusokat illeti, az ő létszámuk az 1763-as községsoros összeírás adataira támaszkodik, onnan veszi át a végösszeget.³³ Ez egyedül hiteles. A többi esetében elvégezték „a politikai számítást”. De hogyan? Próbáljuk meg a logikájukat követni, és szorozni. Tapasztalataik szerint a román görög katolikusoknak és görögkeletieknek sok gyereke lehetett, a reformátusoknak, unitáriusoknak és az evangélikusoknak viszont nem. Ha a görög katolikus családszámot megszoroz-

³¹ Konrad MÜLLER, *Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia*. München, 1961, 13.; Angelika SCHASER, *Josephinische Reformen und sozialer Wandel in Siebenbürgen*, Stuttgart, 1989, 16.; Costin FENEȘAN, *Populația din Marele Principat al Transilvaniei într-o statistică din 1772–1773 = Istoria României. Pagini Transilvane*, Cluj-Napoca, 1994, 124–125. Mivel a végösszeg (1453742) valamivel kevesebb mint a józsefi népszámlálás és a határőrvidék végösszege, hitelesnek fogadták el.

³² MOL, P 245 Festetics család, 12. cs. 18. t. „Ich habe zur vollen Kentniß des Landes in allen Fächen des Haupt-Standes, unter and[er]n auch den dermahligen Stand der zerschiedenen Religionen eingefordet. Die Geistliche Vorstehern der Accatholischen haben zwar die volle richtig- und Gleichförmigkeit in ihren Eingaben nicht erreicht, nachdem, sie sich nicht im Stande finden laßen die Verzeichniß aller ihnen unterstehenden Seelen beederley Geschlechts eingeben zu können. Nichts desto weniger laßet sich der Unterschied der Religionen durch eine Politische Ausrechnung dennoch abmachen. Lauth diesen Eingaben seyend in dem ganzen Land Cath: Seelen beederley Geschlechts alt und jung 93135. Köpf Unirte mit der Römischen Kirchen, ganze Familien 21180. Lutherische Familien, oder Haus-Vätter allein 28319. Calviner Männlichen Geschlechts überhaupt 139622. Arianer Haus-Vätter allein 105909. Köpf.”

³³ Lásd az 1763. évi római katolikus összeírás című táblázatainkat.

zuk hattal, megkapjuk az Államtanács elé került jelentésben szereplő számot. Az állítólagos református férfiak számát elég hárommal szorozni, hogy hasonló eredményre jussunk. Az evangélikusok esetében, ha a családfőket hárommal szorozzuk meg, túl keveset kapunk, ha négyvel, akkor többet, csakhogy ha négyvel szorzunk, akkor az utolsó négy számjegy egyezik, gondolom az elsőt elírták (11 helyett 9-et írtak). A családfőszám egyezik az 1766-os községsoros lélekszám kimutatáshoz mellékelte 1765. decemberi családfőkimutatással. Ezt vették át. A görögkeletiek nem szerepelnek Hadiknál, viszont az „ariánusok” olyan magas családlétszámmal, hogy okkal feltételezték, elírásról lehet szó, valójában a görögkeletiekre vonatkozik, és ha a Hadik-jelentésben szereplő „ariánus” családfőszámot megszorozzuk hattal, megkapjuk az államtanácsi görögkeleti létszámot. Hogy ezeket a szorzásokat kik és hol követték el, nem tudjuk, mert az Államtanács anyaga megsemmisült. (Az 1766. május 9-i Hadik-jelentés másolata is csak a Festetics levéltárban maradt fenn.) Viszont időközben – mint látni fogjuk – az egyházfők megküldték a híveik lélekszámának adatait. Az unitárius püspök 28647 lélekről adott számot, és ezt, ha hárommal szorozzuk, az eredmény: 85941. (Kérdés: az Államtanács elé került számot ki írta el, az eredeti irat meg is semmisült...)

Hadik a családfők kimutatásával való számítások mellett elrendelte a hat egyházfőnek az egyes felekezetek lélekösszeírását, a férfi és a női népesség kimutatását. Ezek fenn is maradtak. (Az unitárius kimutatásban viszont nem bontották nemekre a népességet, megadták viszont a családszámot.)

Hadik 1767. november 7-i jelentésében 558076 görögkeletiről szól, hozzátéve, hogy ez a lakosságnak több mint fele.³⁴ Jelentése teljes szövegéhez³⁵ az alábbi táblázatot mellékelte:

³⁴ MOL, R 298 18. cs. A jelentés címe: Aufgeklärter Stand des Groß Fürstenthum Siebenbürgens, was dabey dem allerhöchsten Intereß abtraglich, und dem Dienst nachteilig, auch wie denen mangeln zum gedeylichen besten abgeholfen werden könnte? Ez a jelentés eredeti szövege, de mellékletek nélkül. A jelentés másolatából közöl Carl Göllner: *Die siebenbürgische Militärgrenze*. München, 1974. 188–191.

³⁵ KA, HKR 1767-27-Nov. Az „Aufgeklärter Stand Siebenbürgens eigenhändig eingesandt” jelentés másolatban maradt fenn, viszont mellékletekkel.

Religionen	Geschlechter		Summa	Zusammen		Summa
	Männlichen	Weiblichen		Männlichen	Weiblichen	
Catholique	46609	46526	93135	107235	105130	212365
Unirte	60626*	58604	119230			
Calviner	71288	68755	140042	421282	417721	857650
Lutheraner	63136	67748	130884			
Arianer	-	-	28647			
Schismatici	286858	271218	558076			
Summa Summarum						1 070 015

Magyarul:

Vallások	Nemek		Összeg	Összesen		Összeg
	Férfiak	Nők		Férfiak	Nők	
Római Katolikus	46609	46526	93135	107235	105130	212365
Görög katolikus	60626*	58604	119230			
Református	71288	68755	140042	421282	417721	857650
Evangélikus	63136	67748	130884			
Unitárius	-	-	28647			
Görögkeleti	286858	271218	558076			
Végösszeg						1 070 015

Paradox módon Hadik András az első, aki káoszt csinált, rendet is teremtett. A fenti kimutatás egyértelmű. A további káosz a korabeli statisztikusok és a nekik hitelt adó vagy tanácstalan történészek műve. Igaz, maga Hadik utódja, Preiss vezetett félre mindenkit,³⁶ még hozzá hatalmas kötetet kitevő jelentésével.

³⁶ Többek között (Feneşan, *Populația din Marele Principat al Transilvaniei*; Aurel RĂDUȚIU, *Populația Transilvaniei în ajunul călătoriei din anul 1773 a lui Iosif al II-lea*, Sabin MANUIĂ, *Istorie și demografie*, szerk. Ioan BOLOVAN, Sorina BOLOVAN, Cluj-Napoca, 1995, 69–79.) némileg engem is. MISKOLCZY Ambrus, *Erdély a reformkorban 1830–1848 = Erdély története III.*, főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. SZÁSZ Zoltán, Bp., 1986, 3–7; Uő, *Erdély a Habsburgok birodalmában = Erdély rövid története*, főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. SZÁSZ Zoltán, Bp., 1989, 365–369. (A feladatom Trócsányi Zsolt szövegének rövidítése volt, de miután nem értettem vele egyet az etnikai kép megítélésében, eltértem az ő álláspontjától, mint ezt a jelen munka historiográfiai fejezetében bővebben jelzem.)

Az 1775 decemberében elkészült főhadiparancsnoksági jelentés – amelyet Preiss főhadiparancsnok és titkára, Lichtensteiner írt alá³⁷ – ugyanezeket a számokat adja meg, (a csillaggal jelölt összeg kivételével, mert ebben az esetben elírták ezt az egyetlen számot: 60228-at írtak). Ez a szakirodalomban sokat idézett úgynevezett Preiss-jelentés népességkimutatása, amely címe szerint az 1772-es állapotot tükrözi (Verzeichniß! Deren in dem Groß Fürstenthum Siebenbürgen, in Gemäßheit einer Verzeichniß deren Geistlichen Vorstehern im Jahr 1772. befindliche gewesenenen verschiedenen Religions-Verwandten) valójában a Hadik-jelentés számait adja tovább.³⁸ Tehát, ami a felekezeti adatokat illeti, nincs Preiss-jelentés, csak Hadik-jelentés van. Ezzel a Preiss-jelentésre és a korabeli statisztikusok könyveinek 1766-os számaira épülő spekulációk megdőlnék. Okkal hangsúlyozta Nyárády R. Károly, hogy az 1733-as és 1750-es görög katolikus, valamint 1761-es Buccow-féle „összeírás eddig publikált anyagának megbízhatósága még nincs tisztázva, adatainak hitelessége alapos forráskritikai elemzést kívánna meg, mielőtt azokra tudományos tárgyilagossággal bármilyen következtetéseket lehetne felépíteni”.³⁹ És ez elmondható volt eddig az 1766-os és az 1772-es adatokról is. A Buccow-féle összeírás családfőit öttel megszorozták, hogy állónépességet állítsanak elő, ezt (777170) viszonyították a régi statisztikai irodalomból ismert 1766-os számokhoz (görögkeletiek: 444219; görög katolikusok: 116958, ennek alapján románok: 561177),⁴⁰ ebből román kivándorlásra lehetett következtetni, aztán a Preiss-jelentés alapján a román többséget lehetett hangoztatni polemikussal, ⁴¹ de az 1761-es

³⁷ KA, K VIIk 341e. Historisch-Politische Beschreibung des Groß Fürstenthums Siebenbürgen. (oldalszámozás nélkül)

³⁸ A Hadik jelentés görögkeletiekre és görög katolikusokra vonatkozó 1766-os létszámait, mint 1772-es számokat adja meg Ballmann (*i.m.* 55. old.), 1766-ra vonatkozóan (47. old.) pedig a Hadik jelentéssel részben egyező, részben azoktól eltérő számokat ad meg: római katolikusok 93135, reformátusok 140043, evangélikusok 130884, unitáriusok 28647, görög katolikusok 116958, görögkeletiek 444219.

³⁹ NYÁRÁDY, *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása*, 24.

⁴⁰ Ballmann, Marienburg, Söllner, valamint Gottschling számait bemutatja és táblázatba foglalja NYÁRÁDY, *i.m.*, 24–25.

⁴¹ C. SASSU, *Români și unguri: Premize istorice*, București, 1940. Így a görög katolikusok és a görögkeletiek összegéből kijött összesen: 677308 (63,5%) román, az

számhoz képest még mindig román kivándorlást is illusztrálni.⁴² Azt, hogy Preiss az 1770-es években valamiféle lélekösszeírást szervezett volna, felejtjük el! Komikus fikció az 1766 és az 1773-as népességszám összehasonlítása. Azt viszont ne felejtjük, hogy a Hadik-jelentés számai adják az első komoly és értékelhető számszerű képet az erdélyi össznépeességről, annak felekezeti, részben etnikai tagolódásáról. Természetesen megszorításokkal. A cigányok ugyanis szinte valamennyi felekezet között megoszlottak, ezért számuk nem becsülhető. Ugyanakkor a görögkeleti népességszámok között találunk becsült számokat, a szilágysági reformátusok adatai pedig hiányoznak. Viszont a határőrvidéki népesség is bennefoglaltik a községsoros adatokban. A tanulság az, hogy az egyes forrásokat arra használjuk, amire valók. A Preiss-jelentést is!

A Preiss-jelentés egyik elegáns – aláírások nélküli –, ám jól áttekinthető, tartalomjegyzékkel ellátott másolatában is ugyanezt a felekezeti kimutatást találjuk, minimális eltérésekkel, címe: Verzeichniß! Deren Anno 1774 in dem Groß Fürstenthum Siebenbürgen befindlich gewesenenen verschiedenen Religions-Verwandten.⁴³) A Preiss-jelentés egyébként sok mindent szövegszerűen is átvesz a Hadik-jelentésből, ami alapvetően azzal magyarázható, hogy egyazon műhely terméke volt mindkettő. Mindketten parasztpártiak. Mindketten a katolikus unió előmozdításának a hívei. Kárhoztatják a nemességet, elsősorban a református nemességet, mert akadályozza az uniót, és védik a görögkeleti vallást. (Ugyanakkor a katonatisztek a nemességet vádolják a nép mértéktelen elnyomásával, ezzel elterelik figyelmüket arról, hogy a görög katolikus térítés olykor nagyon erős ellenállásba ütközött...)

A fenti táblázatból is kiderül, hogy a lojalitást jelző választóvonalat a felekezetek, a katolikusok és nem katolikusok között vonják meg.

evangélikusokból 130884 szász (12,4%), a római katolikusokból, reformátusokból és unitáriusokból 257825 (24,1%) „székely és magyar”. Összlakosság: 1 066017.

⁴² Csak az erdélyi románok Havaselvére való kivándorlását vizsgálja, a visszavándorlással nem foglalkozva Louis ROMAN, *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739–1831): Studii*, Revista de istorie, 1971. 5. sz., 900–929.

⁴³ KA, K VII. k. 381. Beschreibung des Groß Fürstenthums Siebenbürgen.

Hadik jelentése azonban árnyaltabb képet ad a felekezeti és nemzeti ellentétekről.⁴⁴ (Az Államtanács elé került 1768-as nagy elaborátumáról pedig ez még inkább elmondható.⁴⁵) Hadik oknyomozása sokkal körültekintőbb, alaposabb, mindenkivel szemben méltányosabb politikát javasol. Preiss jellegzetesen magyarelles: a magyarok koleri-

⁴⁴ KA, HKR 1767-27-Nov.

⁴⁵ Az 1768-as elaborátumot Berlász Jenő fedezte fel, és ismertették Tóth András, *Az erdélyi román kérdés a 18. században*, Bp., 1938. 78–79.; Berlász Jenő, *A Mária Terézia kori erdélyi kivándorlások szociális háttere = A Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, IX., Bp., 1939. Újrakiadva: Berlász, *Erdélyi jobbágyság*, 27–40. Tóth (78–79. old.) szerint a [Hadik-féle emlékirat] szerzője magyar értelmiségi lehetett, külföldi tanulmányúttal, mert a magyarságról féltő szeretettel írt. Berlász (27. old.) a szerző „a felvilágosodás eszméitől áthatott magyar közgazdapolitikus. Hadik szerzőségét feltételezte, és a mezőgazdaságra vonatkozó részeket közölte Makkai László, *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*, Agrártörténeti Szemle, 1957. 1–2. sz. 37–52. Ezzel szemben Id. Fridwaldszky János, *Hadik András erdélyi jelentése*, Erdélyi Múzeum, 2003. 3–4. sz., 67–74. szerint ennek az elaborátumnak a szerzője Fridwaldszky János, jezsuita tanár lehet. Az érv: az elaborátum és Fridwaldszky műveinek eszmei hasonlósága. Csakhogy – látni fogjuk – az elaborátum olyan radikális reformokat javasolt, és olyan éles társadalomkritikával élt, amire aligha vállalkozhatott egy egyszerű értelmiségi, még akkor sem, ha a névtelenség homályába burkolózik. Ilyen munkálathoz felsőbb tekintély kellett. Hadik szerzőségére utalhat Halmágyi István naplófeljegyzése, mely szerint az őt követő főhadiparancsnok, O’Donell „Hadikot nem dicsérte előttem, meg is vallá, maga volt oka kimenetelének, de úgy vélem, meg fogja bánni, mert ez látom talpán álló ember, nem kedvez senkinek ok nélkül. Fogta is Hadik informálni lejövetelekor Budán, 3 nap mind együtt töltvén az időt. Ki maga többire Bécsben lévén, úgy halom dolgozik, naponként neveli gratiáját, és talám 30 árkos írást adott bé az erdélyi dolgokban, s továbbra hagyta a többit, kérvén őfelségét, hogy br. Bruckenthalt állítsa egyben véle, hogy szembe beszéljenek.” (*Halmágyi István naplója*, 387.) Hadik 1767. január 29. a Haditanács elnökéhez intézett jelentésében miután a határőrségre vonatkozó szervezési javaslatokat ígért, az erdélyi viszonyokat módszeresen bemutató elaborátum elkészítését helyezte kilátásba: „Nebst der umständlichen Relation dieser Beschäftigung rechne ich bis gegen September dieses Jahres mit dem Grundriß fertig zu werden, Euer Exzellenz dieses Großfürstenthum in denen Abtheilungen deren Nationen und Ständen, der Comitaten Districten und Stühlen, der Städten, Fleken und Dörfern, der Bevölkerung, des Handels, der Pferd und Vieh Zucht, endlichen der Vorzüge und Eigenschaften deren Nationen und ihrer nuzbahren Verwendung in einem nach Möglichkeit regen Umfang zu zeigen.” Wien, KA, HKR 1767 -27 Apr. -160. Ezt a munkát adhatta be 1768 elején név nélkül. Ez nem zárja ki, hogy ne lehetett volna más kidolgozója is az elaborátumnak, vagy a mű egyes részeinek.

kusak, lusták, intrikusak, iszákosak, pereskedésre hajlamosak, nem tisztelik a más nemzeteket, nem szeretik a németeket. A románokról is sok rosszat mond, az összkép még lesújtóbb, de őket mégis szereti, ha szeretetről lehet beszélni. A románokat ugyanis nevelhetőnek tartja. Sorsuk sanyarúságát is nemességellenességből érzékelteti olyan együttérzéssel. Ennek megfelelően emeltek át részeket az 1768-as Hadik-jelentésből a Preiss-jelentésbe. Míg Hadik két okot emelt ki a nemzeti ellentétek magyarázataként,⁴⁶ az adót és a felekezeti különbséget, Preiss ez utóbbit tette meg fő oknak.⁴⁷ Míg Hadik azt fejtegette, hogy a

⁴⁶ Zwey Urquellen waren, und seynd es noch, welche in diesem Großfürstenthum Mäßtrauen, Abneigung, Verfolgung, und Untergrabung zwischen der Hungarischen, und Sächsischen Nation, dann denen Wallachen angerichtet, und bey dem Allerhöchsten Hof durch ungleiche, auch nicht nach dem Gemeinen, sondern nach dem einseitigen besten abgemessenen Berichte in die Beweggründe deren Entschlüßungen nach der Hand entdeckte Unverläßlochkeit eingestret haben, nemlich die Contribution und Religion. // In dieser Sach werde ich nur von der letzteren, da ich in Ansehung das erstere das rechte Gewicht in der Proportion nach Maaß-Vorschrift einer vollkommenen Unparteylichkeit und Pflichtschuldigt dargestellt zu hoffen darf. // Gleichwie aber die zwey Nationen in Contributions Sachen beständig gegeneinander gestritten, also ware die Sächsische mit dem größten Theil der Hungarischen (so Calvinisch ist) jederzeit genauest verbunden, um in dem durch die National-Fürsten errichteten, oder erweiterten Umfang ihrer Religions Begünstigungen gemeinschaftlich sich desto besser erhalten zu können. Wie dabey die Verbreitung der Catholischen Religion zu verhindern gesucht worden, ist aus ihren Benehmungen und Thathandlungen vielfältig zu benehmen. // Mit der Union, und dem Schismate ist es, wie mit der Flut und Ebbe ergangen. Eine schwache Küste deren Religionsvorurtheilen, oder zeitigen Eigennutzes hat der Stroh bald da, bald dorthin geführt. // Doch hat die Union außer deme offenbahren auch geheime Hindernüße, welche ihrer Aufnahme in Weeg stehen. Der Catholische Grundherr ist wegen seiner grundherrlichen Gefällen in der Beförderung derselben darum meistens laulich, weil er dem nicht Unirten Unterthan weniger Magistratual-Schutz wider die Bedrückung zu widerfahren glaubet, als den Unirten. // Der Calviner und Sachs aber haßet die Union nicht allein um deswillen, sondern auch aus Religions-Eyfer, weil die Vermehrung der Union den Anwachs des Catholischen Glaubens machet. [...] In der Unions Beförderung werden, zuweillen sogestaltete Mittel zur Hand genommen, welche dieselbe mehr gehäßig machen, denen nicht Unirten Wallachen zu gegründeten Beschwerdten, und Repressalien, nemlich aber, gar zum Landverderblichen Aussiedeln Anlaß geben.

⁴⁷ Die Religion ware, und ist zum theil auch noch eine Urquelle, welche in dem Groß Fürstenthum Mäßtrauen, Abneigung, Verfolgung, und untergrabung zwischen denen Nationen, dann denen Wallachen angerichtet hat, und zum

görögkeletieket az üldözés megtorlásokra ösztönözte és kivándorlásra, Preiss ez utóbbit elhagyta, hogy még fenyegetőbb legyen a magyarázat. Mindkét jelentés szavá tette az erdélyi románoknak a szomszédos fejedelemségekbe való kivándorlását. Preiss viszont valósággal idealizálta a havaselvi állapotokat, hogy az erdélyi helyzet elviselhetetlenségét és a változtatás igényét kifejezésre juttassa. Ott már nincs jobbágy, személy- és vagyonbiztonság érvényesül, míg Erdélyben a román jobbágyok valóságos rabszolgák.⁴⁸ Célirányos kritika, mert míg például

Theil auch noch anrichtet, so wie die Sächsische, und Hungarische Nation in allen Gegenständen gegeneinander gestritten hat, so ware hingegen die Sächsische mit dem größten Theil der Hungarischen, so Calvinisch ist, jederzeit genauest Verbunden, um in dem durch die National-Fürsten errichteten, oder erweiterten Umfang ihrer Religions Begünstigungen gemeinschaftlich sich desto besser erhalten, und die Verbreitung der Catholischen Religion verhindern zu können: Mit der Union, und dem Schismate ist es, wie mit der Flut und Ebbe ergangen. Eine schwache Küste deren Religions-Vorurtheilen, oder zeitigen Eigennutzes hat der Stroh bald da, bald dorthin geführt: doch hat die Union ausser deme offenbahnen auch geheime Hinderniße, welche ihrer Aufnahme in Weege stehen, Der Grundherr ist wegen seiner grundherrlichen Gefällen in der Beförderung derselben darum meistens laulich, weilen er dem nicht Unirten Unterthan weniger Magistratual Schutz zu widerfahren glaubt, als dem Unirten: Der Calvine und Sachse aber hasen die Union nicht allein um des wilens, sondern auch aus Religions-Eyfer, weilen die vermehrung der Union den Anwachs des Catholischen-Glaubens machet: In der Unions Beförderung selbst werden zuweilen, sogestaltete Mittel zur Hand genommen, welche dieselbe mehr gehässig machen, denen nicht Unirten Wallachen zu gegründeten Beschwerdten, und Repressalien Anlaß geben.

⁴⁸ Wir sehen leider alle Jahr eine beträchtliche Anzahl Siebenbürgischenn Wallachen in die Wallachey und Moldau emigrieren. Wir sehen aber sehr selten, daß viele von den jenseitigen Wallachen nach Siebenbürgen wandern. Die Ursach ist ganz leicht zu finden, wenn man in Erwegung ziehet, daß der vorsinnige Wallachische Fürst Constantin Maurocordato in dem Jahre 1746 der Jobagyonatum oder die Leibeigenschaft solemniter, und dergestalten aufgehoben hat, daß in der Wallachey und Moldau nur noch lediglich die Zigeneur derselben unterliegen, die Wallachen selbst aber ihren Grundherrn nur sehr gemässigte Robbaten, und eine eben so sehr gemässigte jährliche Geld Taxam zu erlegen verbunden sind: die Folge ist, daß diese beide Benachbahrte Provinzen, in so lange sie nicht durch Krieg und Feindliche Einfälle verheeret werden, in den besten Flor stehen, die gütige Natur durch fleissige und ohnermüdete Bearbeitung deren Felder, Äcker, Wiesen, Wein-Gärten etc. reiche und gesegnete Producta giebet, der LandMann zufrieden, vergnüget ist, und da, er weiß, daß er zu seinen eigenen Besten, und Nutzen arbeitet, industrios wird, folglich weit entfernt ist, auf eine Ausswanderung zu gedenken.

Preiss a fejedelemségekbeli mérsékelt robotkötelezettségről írt, az 1820-as években az utazó havaselvi bojár arról értekezett, hogy ugyan kicsi a robot, töredéke a magyarországinak, mégis itt a paraszti életszínvonal magasabb, mert kevesebb az állami adó, nagyobb a jog- és vagyónbiztonság.⁴⁹ Lehetne mondani, mindez Józsefnek köszönhető. Mindent lehet mondani, és mindenhez lehet valami adatot és tényt találni. Az egyes állapotrajzokban a szándék világosabb, mint a konkrét tűnő adat és tény(szerűség). Hadik reformer, aki konkrét javaslatokkal él, Preiss csak haragszik a nemességre. (1784-ben, amikor kitört a parasztfelkelés, haragjában nem is lépett fel a rend érdekében, hagyta hadd dúlják a nemesi birtokokat, arra hivatkozva, hogy nem kapott parancsot az uralkodótól, akit viszont ezzel a magatartásával kompromittált, és ezért menesztette is.) Jellemző, hogy Preiss jelentésében nincs ott a Hadik-jelentés azon figyelmeztetése, hogy önmagukban nem káros, ha az egyes nemzetek és felekezetek egymást figyelik, „csupán a mértéktelen kedvezések szítanak ellenségeskedést és megfelelő alkalommal lázongáshoz vezetnek”.⁵⁰

Némi kitérő árán hadd jelezzük, hogy miért szerették az osztrák tiszték jobban a románokat, mint a magyarokat. A válasz: engedelmesebbeknek, képlékenyebbnek tűntek. Emellett szólt a határőrvidék felállításának véres története. Ez 1762-ben kezdődött, Buccow teljhatalmú királyi biztos irányításával. Diadalmenetnek indult. Naszód vidékén a románok tömegesen jelentkeztek, hogy megszabaduljanak Beszterce város fennhatóságától. A görög katolikus vallásra is sokan áttértek. Aztán majdnem megfordult a folyamat. 1763-ban Szálva mellett megtagadták az esküt, Buccow bosszúsan távozható, majd bosszút állt: 19 ellenállót halálra ítélték, de aztán enyhítették az ítéletet, 15-öt megvesszőztek, hármat felakasztottak, és a százéves Torodant kerékbe törték.⁵¹ Fogarasban és Hunyadban a határőrség elől tömegesen me-

⁴⁹ Dinicu GOLESCU, *Însemnare a călătorii mele*, București, 1971, 34.

⁵⁰ KA, HKR 1767-27-Nov. Die gegeneinander hegende Aufmerksamkeiten deren geschiedenen Geschlechter und Religionen ist dem Staat in einem gränitz Land aber nicht schädlich, allein die unbescheidenen Bevortheilung machet Feindschaft und vermag endlich bey schicksammer Gelegenheit Unruhe erwecken.

⁵¹ Valeriu ȘOTROPA, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj-Napoca, 1975. 71.

nekültek Havaselvére, az itteni fejedelem még kiváltságokkal kecsgettette a menekülteket, így aztán jó üzlet lett a migráció szervezése, a kivándorlók annak rendje és módja szerint fizettek a szervezőknek, többek közt Sofroniének. A székely határőrezredek felállítása már-már háborús jelleget öltött. Akik határőrnek jelentkeztek, mielőtt fegyvert kaptak, igyekeztek leszámolni ellenfeleikkel, a nemességre támadtak, és azokra a falvakra, amelyek nem akartak belépni a határórségbe. Csakhogy az ellenállás is erősödött, azok is akik beléptek, feltételeket támasztottak. Mivel Buccow tehetetlennek bizonyult, Mária Terézia erre Siskovics altábornagyra bízta a határórség szervezését, aki –hogya saját hatékonyságát bizonyítsa – 1764. január 7-én éjszaka Madéfalván ágyúval támadt az alvó ellenállókra, és majd száz embert lemészároltatott. A mézszárlás ódiama Buccowra hárult, Hadikra pedig a sebek orvoslása.⁵² A Haditanács Hadiknak szóló utasításában kifejtette, hogy a székelyek kezdettől fogva katonai rendet alkottak, a régi törvények amellet szólnak, hogy a jobbágysorba jutó székelyeket fel kell szabadítani, a jobbágyosítást pedig büntetni kell. Az utasítás bölcsen hallgatott arról, ami történt. A románok vonatkozásában is: „Az erdélyi románok – a valóságos bojárakon kívül, akik nemesi adományok és birtokok révén az általános szabálytól eltérnek – csak megtúrt és nem bevett országos, privilegizált nép, ezért az uralkodót kétség kívül a román nép fölötti korlátlan felsőség illeti.”⁵³ Az osztrák tiszték éltek is a lehetőséggel, és a román ellenállás szerényebb lehetőségeivel. Nem egy osztrák tiszt úgy érezhette, hogy a római virtust éleszti újra. A naszodi román határőrezred zászlójának a felirata hirdette: *Virtus romana rediviva = Újjáéledt a római virtus.* Ezt Silvio Tannoli gróf meg is verselte latinul, és Hadikban másik Romulust köszöntött.⁵⁴ Kétségtelen, az erdélyi határőrvidék megszervezése azt segítette elő, amit civilizációnak neveznek. Ott okszerűbb földművelést kellett folytatni, gyümölcsfákat kellett

⁵² TRÓCSÁNYI Zsolt, *Új etnikai kép, új uralmi rendszer = Erdély története. II.*, főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., 1988. 1028–1032.

⁵³ KA, Mémoires 23/132. Puncta für Gr. Hadik bey Antretung des Siebenbürgischen General Commando de dato 9ten Junii 1764

⁵⁴ SILVIUS TANNOLI, *Poemation de Secunda legione Valachica sub Carolo barone Enzenbergio*, Cibinium, 1768. <http://documente.bcuculuj.ro/patrimoniul.html>

ültetni, iskolába kellett járni. És ez elsősorban az alacsonyabb sorból felemelkedők körében érezte hatását, míg azok, akik úgy érezték, hogy lesüllyesztették őket, nyugnek tartották a határőri szolgálatot és fegyelmet. József 1773-as útján láthatta is, hogy a magyar és román határőrök arcáról lerítt az elégedetlenség.⁵⁵ Pedig Hadik megtette, ami tőle telt. De csak óvatosan. Óvatosan szölte el magát. Halmágyiban megbízhatott, mert amikor Siskovics az egyik román falu népét ágyúval fenyegetve akarta a határországba kényszeríteni, megjegyezte neki, hogy „vajon állandó lészen-e az oly erőszakos militia? jobb volna spontaneusokat tenni, mint coactusokat.”⁵⁶ Amikor pedig székely határőrvidéken járt, „sajnálta a szegény katonák nyomorúságát a sok idegen és haszontalan kimustrált tisztek miatt, kik sem nyelveken beszélleni, sem rajtok segíteni nem tudtak”. És közben „dicsérte pedig Hadik a székely militia-t és kivált a huszárt, hogy akármely régi regimenttel is mind exercirozásba, mind csínosságba, mind pedig szolgálatba kompetálhat, úgy szépségben is”.⁵⁷ Útjelentéseiben visszafogottabb volt. De mire igazán megismerte az erdélyi viszonyokat, lejárt a mandátuma.

Hadik szimbolikus alakként a magyar nemzeti emlékezetben maradt meg. És nem véletlen. 1764-es naplója bevezetésében büszkén emlékezett arra, hogy az iskolában „latin és magyar nyelven olyan verseket írtam, hogy velük dicséretet arattam.”⁵⁸ Péczeli József pedig 1790-ben így siratta el őt és a császárt, egyben köszöntve az új időket:

*Míg nyelvünk búsul s sír legerősbb tutorán
S kesereg nemzetünk ősz s vitéz Nesztorán,
Túl e bokros bánat setétes fellegén
Csillag kezd ragyogni a magyar név egén.*

⁵⁵ *Călătoria Împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773. Die Reise Kaiser Josephs II. durch Siebenbürgen im Jahre 1773*, szerk. Teodor PAVEL, Ileana BOZAC, Cluj-Napoca, 2006, 728.

⁵⁶ *Halmágyi István napló*, 196.

⁵⁷ *Halmágyi István napló*, 278.

⁵⁸ RÉDVAY István, *II. József császár és Hadik András*, Bp., 1943, 17.

A nyelv fölötti gyámkodás szimbolikus volt: „Sok egyéb virtusai között örök dicséretet nyert magának azzal az egész haza előtt, hogy a legnagyobb társaságokban is, ahol minden külső országi követek jelen voltak, ha olyan személyt látott, aki tudott magyarul, más nyelven sem szólt hozzá, csak anyai nyelvén.”⁵⁹ Anyanyelvén köszöntötte a Guberniumot, amikor Erdélybe jött, és úgy is búcsúzott. Anyanyelvén öntötte ki szívét Péczelinek, amikor az uralkodó a törökök elleni háborújában rábízta a fővezérséget, és nyomasztotta, hogy e teher „elviselésétől az maga az egész birodalomnak és az édes hazánknak java és szerencséje függ. Megismérem én voltaképpen ennek nagy voltát, amellet pedig azt is, hogy nem az testnek, hanem az meggyőzhetetlen seregek urának karja által költetik az győzedelmet reménlenünk, és ahhoz az elégséges világosítást, és erőt attul búzgón esedeznünk.” És anyanyelvén köszönte meg ugyancsak Péczelinek, hogy neki ajánlotta a franciából fordított művét: „Ebéli tekintetét személyemhez böcsülettel és illő köszönettel fogadván, óhajtom, hogy nemzetünknek literatúrájában oly sőrénkedő buzgósággal dicséretesen fáradozó, s ahhoz képest mint az jelenlévő, mint az következő fiainak különös tiszteletére nagyon érdemes tagjának tehessem magamat valaha, valamiben hasznossá.”⁶⁰ Amikor pedig József a német nyelvet tette államnyelvvé, és egyben a magyar alkalmatlanságára is utalt, akkor ennek ellenében Kolozs megye főispánja, Csáky János nemcsak arra hivatkozott, hogy a fejedelmi korban a törvények nyelve magyar volt, hanem arra is, hogy Hadik a megyéknek magyarul adta ki utasításait.⁶¹

A felvilágosodás szellemét éltető Hadik világszemléletében az uralkodó és a birodalmi lojalitással együtt magyar etnikai és nyelvi szolidaritás is érvényesült. 1768-as nagy elaborátumában a székelyeket és a magyarokat egyazon nemzet alkotó részének jellemezte, holott két rendi natiót alkottak.⁶² A székelyföldi és a megyei nemesség között nem is látott

⁵⁹ PÉTZELI JÓZSEF, *A hazának öröme búval elegyedve*, Komárom, 1790. 5.

⁶⁰ MTAKK, MIL 4-148. A levelek kelte: Bécs, 1789. márc. 25.; 1789. nov. 27.

⁶¹ MOL, B2 1785:1561.

⁶² A Makkai László által részben közölt jelentés államtanácsai példánya megsemmisült. A megmaradt másik másolat lelőhelye: Wien, HHStA, Ungarische Akten, Specialia, Transylvanica separata, Fasc. 362.

különbséget, ez, valamint a jobbágyság egységes társadalmi alakzatként való felfogása arra vall, hogy a társadalmi viszonyokra milyen magasból tudott rátekinteni, ugyanakkor a helyi problémákra nagyon is figyelt. A császári osztrák katonáktól eltérően a magyar jobbágyok sorsa is külön aggodalommal töltötte el Hadikot. Szerinte a magyar földesurak előszere-tettel tették ki a magyar jobbágyokat telkeikről, hogy helyette románokat hozzanak, mert amíg a magyarok ellenálltak a földesúri nyomásnak, a románok engedelmesebbnak bizonyultak. „Ez az eljárás megfosztja a fejedelemséget attól a nemzettől, amely az országnak a sajátja. Sok faluban, ahol 40–50 éve kizárólag magyarok éltek, most a lakosság fele már románokból áll,” ezért félt, „hogy 50 év múlva itt már nem is lesz magyar”. Az erdélyi magyarok megfogyatkozását azért is sajnálta Hadik, mert katonáskodásra alkalmas elem tűnik így el. Osztrák császári katonák ezt nem biztos, hogy bánták, nekik engedelmes emberanyagra volt szükségük, a székelyekkel pedig alaposan megjárták, mert bár egy részük megbékélt a határőrvidék intézményével, teljesebb szabadságra törtek, ha alkalmuk nyílt rá. (1848 a példa, hogy a katonai ellenforradalommal szemben az alkotmányos szabadságharcot vállalták, a román határőrök pedig lojálisaknak bizonyultak. Persze nem a lázadási ösztön megnyilvánulásáról vagy vakengedelmességről volt szó, hanem érdekérvényesítésről, olyan bonyolult feltételek között, amelyek elemzése még sokáig foglalkoztatja a történészeket.) Az 1780-as években ő érte el, hogy a Moldvába menekült magyarokat Bukovinába telepítsék, és ott öt falut alapítsanak (ezek: Hadikfalva, Andrásfalva, Fogadjisten, Istensegíts és Józseffalva).

Hadik célja élhető világ teremtése a társadalmi reformokkal és a felekezeti türelemmel. 1768-as elaborátuma alighanem a legkörültekintőbb XVIII. századi erdélyi helyzetelemzés és reformtervezet. Mondhatnánk, jozefinizmus előtti jozefinista mű. A jozefinizmus mint a radikális reformpolitika megnevezése „megtévesztő, mert – mint Blanning egyházpolitikai vonatkozásban hangsúlyozza – már azelőtt kibontakozott, mielőtt József szellemileg megérett volna”.⁶³ Nem véletlen, hogy az 1780-as években Hadik lett a Haditanács elnöke. 1768-as erdélyi elaborátuma egyértelmű javaslat az örökös jobbágyság eltör-

⁶³ T. C. W. BLANNING, *Joseph II.* London, 1994, 41.

lésére, a paraszti személyes szabadság biztosítására, a jobbágy terheinek mérséklésére. Az operátum felfedezője szerint a mű „történelmi missziót töltött be azzal, hogy az udvari politika érdeklődésének homlokterében álló erdélyi jobbágykérdés vonatkozásait olyan tisztán, oly logikusan, annyi tárgyi ismerettel s olyan mély szakértelemmel tárta fel, hogy az uralkodóban és az államtanács tagjaiban teljesen megszállította az úrbérrendezés keresztülvitelének korábbi bizonytalan elhatározását”.⁶⁴ Az úrbérrendezés aztán elmaradt, mert az udvar – úgy tűnik – nem vállalta fel a konfliktust az erdélyi káosszal, II. Józsefnek pedig nem volt elég ideje a nagy reformra.

Hadik nemességellenessége – József értelmetlen gyűlölködésével szemben – gazdasági racionalitásra épült. Hadik azt fejtegette, hogy a birtokaprózódás veszélyes, sok szegény nemes még jobban elnyomja jobbágyait, adót sem fizet. A majorátus híve, annak hangoztatásával, hogy az értelmiségi nemes az igazságszolgáltatásban és más pályákon találhat megfelelő foglalkozásra. A túl sok nemes – szerinte – káros az államra. Azt is hangsúlyozta, hogy a román kivándorlás iránya is megfordítható, sokan visszatérnének, azok, akik tíz éve hagyták el Erdélyt, ha a görögkeleti vallás védelmet élvezne, és javítanának a paraszti sorson. Ugyanakkor Hadik nemcsak a románok kivándorlásáról írt, hanem a székelyföldi és megyei magyar jobbágyokéről is. A madéfalvi vérengzést katonai szolidaritásból gondosan nem ecsetelte, ezzel szemben azt emelte ki, hogy a határórség védelmet biztosít a szabad székelyeknek, akik felvették a fegyvert. És nemcsak arról írt, hogy a fejedelemségekbe vándoroltak ki Erdélyből, hanem a Bánságba és Magyarországra való kivándorlást is szóvá tette, sőt, azt is fejtegette, hogy orosz emisszáriusok a cári birodalomba csábítják a görögkeletieket. Számszerűségeket ebben a vonatkozásban nála sem találunk, ezrekről írt, de nem pontosította. Jellemző, hogy az 1768-as Hadik-elaborátum már a lélekösszeírás eredményeit sem használja, hanem azt hangsúlyozva, hogy a románok alkotják a lakosság többségét, 25 ezer görög katolikus és 125 ezer görögkeleti családról szólt. 1767-ben valóban 26320, előtte két évvel, 1765-ben még 20222 volt a görög katoli-

⁶⁴ BERLÁSZ, *Erdélyi jobbágyság*, 40.

kus családok létszáma, 1766-ban viszont 46294.⁶⁵ A görög katolikusok 1765-ről 1766-ra való megkétszereződéséről Hadik is tudhatott, mert ő terjesztette fel ezt a kimutatást. De alighanem belefáradhatott a számok ingadozásainak figyelemmel követésébe.

A népességszám megállapításának feladata Samuel Brukenthalra maradt, aki tartományi kancellár volt, majd Hadik távozása után néhány év múlva Erdély gubernátora lett. Ő, mint az erdélyi ügyekkel foglalkozó bizottság (Commission in Transylvanicis) előljárója, megbízhatatlannak tartotta a növekedésről szóló számokat, mert a román nép „gyanakodó” és kedélyállapota hullámzik, így aztán ugyanazokat a családokat, hol görögkeletiként, hol görög katolikusként írják össze.⁶⁶ Brukenthal a kettős regisztráció kiszűrésére azt javasolta, hogy

⁶⁵ MOL, B2 1767:15.

⁶⁶ MOL, B2 1767:15: Allein! je größer der angebliche Zuwachs ist, destoweniger kann man sich abrechen, allerunterthänigst anzuzeigen, daß die wankelhafte Gemüths Art, und seltene Aufrichtigkeit des wallachischen Volks nebst den öftern Beyspielen voriger Jahre kaum gestatten, daß dergleichen Conscriptionen, wie die gegenwärtige ist, für richtig, und standhaft angesehen werden könne; Sietemahl die Erfahrung Leyder! nur gar zu oft gewiesen hat, daß dergleichen, und noch mit mehrerer Feyerlichkeit verfertigte Beschreibungen sich wechselweise immer aneinander aufgehoben haben, und daß diejenigen, welche in dieser zur Union angeschrieben worden waren, in einer andern den nicht unirten zugezehlt werden müßen; ja daß dadurch eine Menge Klagen, und Beschwerden entstanden, den Commissionen auf Commissionen mit großen Kosten gefolget, und die erst in den letzten Jahren, durch die authorisirte Buccowische Commission mit vieler Mühe ihr Ende erreichen können. Nun dürfte zwar ein etwas sicherers Mittel seyn, die Anzahl der Unirten mit mehrerer Verlässlichkeit zu erheben, wenn verordnet werden sollte, daß sie zugleich auch von den Provincial-Obrigkeiten beschrieben werden sollten; da jedoch auch dabey nicht eben alle nothwendige Verlässlichkeit zu erreichen seyn dürfte, dermahlen auch keine Ursach dazu vorhanden, ein dergleichen Beschreibung aber bey diesem ohnedem argwöhnischen Volke zu ungleichen Vermuthungen Anlaß geben könnte, so ist man des allergehorsamsten, jedoch ganz unmaßgeblichen Darfürhaltens, daß es bey deme, was geschehen, verbleiben, und die heraufgelangte Consignation zur alleinigen Wißenschaft angenommen werden könnte, und solches um so mehr, als eines theils auf das Gubernium vermuthlich aus oberwehnten Ursachen, in solcher nicht tiefer eingegangen, und sie mit keinen Anmerkungen begleitet, anderntheils aber aus derselben soviel erhellet, als den Sinn der allerhöchsten Verordnung, auf welche sich ihre Heraufsendung gründet, zu erfordern scheint, indeme daraus abgenommen werden kann, daß die Anzahl des Cleri nicht nur nicht unnöthig gewachsen, sondern vielmehr um 55 vermuthlich durch ihren Tod gefallen.

ezt a családfő-összeírást a Gubernium vesse össze a Buccow-félével, és küldje fel észrevételeit, viszont ha a Gubernium még ilyen összeírást kér, azt az egyházi hatóságok közösen csinálják a polgáriakkal, évente rektifikálják az adatokat, vigyázva arra, hogy ne váltsanak ki feltűnést a nép körében, és arra is, hogy az unitus papok száma ne gyarapodjon, mert ha igen, akkor csökken az adóalap. Mária Terézia viszont felfüggesztette a bizottsági javaslatot, nem kért általános összeírást, hanem csak a görög katolikusok létszámának évi gyarapodását, az unió előhaladásának kimutatását rendelte el,⁶⁷ mert Bécsben rájöttek, hogy míg az általános országos összeírások ingerlik a falvak népét, az egyes helységek görög katolikus híveinek gyarapodásáról szóló kimutatások összeállítása észrevétlenül történhet.

Mégis készült 1772-ben egy görög katolikus összeírás, amely 121169 főt mutatott ki. A nagyszebeni szász lap pedig ugyancsak 1772-re 119230 főre tette a görög katolikusok létszámát.⁶⁸ Ez viszont valószínűtlenül alacsony, mert 1768-ban majdnem 20 ezer fővel gyarapodott az áttérések nyomán a görög katolikusok létszáma.⁶⁹ Viszont Brukenthal, miután a Gubernium élére került, még mindig további családfő összeírást tartott célszerűnek, még hozzá a megyei tisztek bevonásával, hogy az adócsalást elkerüljék. Így akarta egyben az adóösszeírások hitelét is ellenőrizni. Az adót ugyanis a családfők fizették, a család nagyságától függetlenül. Brukenthal feltehetően már azért sem akart lélekösszeírást, mert tudta, a döntő szót a családban a családfő mondja ki, és ezért a családfők száma mérheti az unió erejét. A felséghatározat viszont arra figyelmeztetett, hogy az országos összeírás túl nagy feltűnést kelt (ein ungleiches Aufsehen), ezért csak a görög katolikus papok mutassák ki híveik számát.⁷⁰ (A feltűnés elkerülése – a vallásbéke megőrzése – miatt alakult ki aztán az a gyakorlat, hogy a görög katolikus egy-

⁶⁷ MOL, B2 1767:763.

⁶⁸ FLOREAN-ADRIAN Laslo, *Conscriptia confesională a clerului greco-catolic din anul 1767. (istorie.uab.ro/publicatii/colectia_bcsc/bcss_6/13_laslo.pdf)* letöltés: 2011-09-27

⁶⁹ MOL, B 2 1770:23. Ez a községsoros kimutatás némileg korrigálja az általunk közölt 1767-es összeírásba – vélhetően annak romániai közlése nyomán – becsúszott sajtóhibákat.

⁷⁰ MOL, B2 1768:467

háznak időnként csak a létszámgyarapodást kellett kimutatnia.) Később, 1777-ben viszont, amikor megint az adóreform került napirendre, Brukenthal gubernátor általános népösszeírást javasolt, meghozzá olyat, amely a nemességre is kiterjedt volna. Kornis Mihály, guberniumi tanácsos viszont ez ellen szólt, azt hangoztatva, hogy a nemességet törvény szerint nem lehet összeírni, mire Brukenthal kiállt eredeti javaslata mellett, mert szerinte az uralkodónak joga van tudni, hogy ha a nemességet fegyverbe szólítja, akkor a nemessi felkelés milyen erőt jelent. Viszont jelezve, hogy az erdélyiek éppen olyan bizalmatlanok, mint a régi görögök, azt javasolta, hogy az általános népösszeírást halasszák el, előtte csak a házakat írják össze, és számokkal lássák el őket.⁷¹ Ez gyakorlatilag megint csak családfő-összeírás lehetett volna. (Jellemző Hadik diplomatikus magatartására, hogy „a nemességet mind név szerint” összeíratta – botrány nélkül.⁷²) Mindenesetre Brukenthal gubernátor megmutatta, hogy helyeselné, ha Erdélyre is kiterjesztenék az örökös tartományokban már kivitelezett összeírások rendszerét. (1784-ig csak Tirolban nem volt népszámlálás.⁷³) Viszont aligha kétséges, hogy tudta, Erdélyben ilyen népszámlálás kivitelezhetetlen, a várható nemesi ellenállás talán maga sem akarta. Hiszen sejtette, hogy a nemesek tiltakoznak a házősszeírás ellen. A népszámláláshoz és a házszámozáshoz II. József kellett, és az, hogy először Magyarországon kezdjék el. Brukenthal bölcs volt és óvatos. Az általa korábban javasolt görög katolikus családfő összeírás viszont elmaradt, pontosabban a görög katolikus egyház belügye lett, minden megyei hatósági segédkezés nélkül.

⁷¹ Georg Adolf SCHULLER, *Samuel von Brukenthal, II.*, München, 1969, 344.

⁷² *Halmágyi István naplói*, 337. Néhány törvényhatóságból fenn is maradt ilyen névszerinti kimutatás: KA HKR, 1766 Dez. 887, 889, 890

Valószínű, hogy Hadik eljárása nyomán került be az 1767-es adóösszeírásba a mágnás (262) és birtokos nemes (4324) családok létszáma, míg előtte és utána csak az adóköteles egytelkes nemeseket írták össze. MOL, B 2 1767: 243. Az adótáblában a mágnások úgy szerepelnek, mint királyföldi (azaz szabad királyi városokban is háztulajdonosok) adózók. Az 1767-es adótábla – úgy tűnik – valamennyi mágnás családot jelezni akarta a birtokos nemesekkel együtt. Csetri Elek, Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest, 1980. 76.

⁷³ DICKSON, *Finance, II.*, 29.

1773-ban Grigore Maior vette át a balázsfalvi püspökség vezetését, és vele újabb katolizáló hullám indult. Ő és munkatársai azt hangsúlyozták, hogy a nép azt tartja és vallja, „amit az ország és a császár akar, ahhoz tartjuk magunkat” („cse a vre Czará si Imperatu, cu alá nyom tzinye”). A harcias püspök azt hangoztatta, hogy a görögkeletieknek kedvező korábbi tolerancia-rendeleteket vissza kell vonni, papjaikat „vissza kell vetni a paraszti állapotba”, kifejezetten tiltakozott újabb görögkeleti püspök kinevezése ellen, mert ha megint kineveznek egyet, az teljesen tönkreteszi az uniót, hiszen már korábban amikor ezt tették, a görögkeletiek elvették a görög katolikusoktól a templomokat, üldözték a papokat. És azt is hozzátette, hogy a reformátusokat távol kell tartani az uniós ügyektől, mert csak a görögkeletieknek kedveznek.⁷⁴ Az 1770-es évek végére már majdnem 70 ezer görög katolikus családfőt mutatott ki, és azt, hogy a templomok száma is immár ezer fölé emelkedett. A gubernium kételkedett, mert néhány helységben ellenőriztette a Maior-féle adatokat, és tetemesnek találta a különbséget.⁷⁵ Kétségtelen, Maior, ha kellett, megnyomta a tollat, hiszen már 1773-ban a pápának több mint 145 ezer görög katolikus családról írt,⁷⁶ holott egy ugyanabból az esztendőből származó görög katolikus kimutatás szerint 1760-ban 145205 család ment át a görögkeleti egyházhoz, és 43126 család maradt görög katolikus, (a tiszta görög katolikus falvak száma 246, a tiszta görögkeletieké 1753, vegyes 943, a görög katolikus lelkek száma 121169).⁷⁷ Viszont, hiába enyhítette II. József tolerancia-rendeletével a katolikus nyomást, az unió úgy megszilárdult, hogy – az általunk közölt plébániaszabályozási összeírás szerint – az 1780-as évekre a görög katolikusok száma a románságnak több mint 40 %-át tette ki. Ez nagyrészt Maior püspök munkájának az eredménye. Grigore Maior a román határőrezredek „felállításának kezdetekor Buccownak keze-lába volt, és mindnyájan őket nemességnek, szabadságnak, immunitásnak, földesurak fundusi nekik adásának ígéretével igyekez-

⁷⁴ MOL, B 2 1781:1632

⁷⁵ MOL, B2 1781:1584

⁷⁶ I. TÓTH, *Az erdélyi román nacionalizmus*, 260.

⁷⁷ MOL, B 2 1773:1607

te a katonaságra hajtani”.⁷⁸ Az egyházon belül a nemzeti politikai vonalat képviselte, az aszkétikus-bürokratikus magatartással szemben. 1764-ben ellene is szegült Atanasie Rednic püspöknek, mire az udvar Munkácsra száműzte, az ottani bazilita kolostorba. Innen József császár szabadította ki. Kazinczy Ferenc Cserey Farkashoz intézett verses episztolájában meg is örökítette, hogy atyja, id. Cserey Farkas szerepet játszott Grigore Maior, balázsfalvi görög katolikus püspök börtönből való szabadulásában.⁷⁹

1773-ban püspökké választották, ő volt a görög katolikus egyház hatalmának utolsó igazán harcos és hatékony képviselője. Mítosza lett. A halála utáni helyzetről Bánffy György szászcsanádi gazdatisztje – 1785. február 8-án – így értesítette urát: „Az idevaló fogadós Balázsfalván volt, mikor [a] holt testet odavitték, s bizonyosan erősíti, hogy az oláh-ság így síránkozott felette: *O murit nédesdá Rumunylor. Si friká Dornnyilor*, mely magyarra fordítva ezt teszi: *Megholt az Oláhok reménsége, és az Uraságok félelme*.”⁸⁰ És a görögkeleti románoké is. Maior ugyanis keményen ellenezte, hogy az uralkodó Novacovici görögkeleti püspök halála után új püspököt nevezzen ki, hiszen püspök nélkül könnyebb volt téríteni. II. József viszont lelkiismeretének és az államrezonnak engedett, azt akarván, hogy alattvalói elégedettnek érezhessék magukat. Hála neki, a görögkeleti egyház új püspököt kapott Gedeon Nichitici személyében. Ezzel a görögkeleti egyház helyzete is megszilárdult.

Az erdélyi összeírások alapvetően a felekezeti megoszlás arányait és a görögkeleti-görög katolikus felekezet térnyerésének a dinamikáját érzékeltetik. Olyan világban készültek, amelyet – Halmágyi nap-

⁷⁸ *Halmágyi István naplói*, 165.

⁷⁹ „S ím itt Erdélynek két püspökjei: / Bajtay s Major. Tündöklő nagy nevek! / A nemzet-becsülő fejedelem / Azt mesterévé tette Józsefének; / Ezt hosszas, kínos szenvedése után, / Munkácsnak foglyukából főpapi / Székre ülteté, s a sorsnak érdemetlen / Veréséért elhalmozá kegyével. / S az, a ki a foglyot rongyolt öltözetben / Elébe vitte imádott asszonyának; / Az, a ki szívét irgalomra hajtá, / Neked, barátom, nemzód volt. Örülj / Tündöklő származásodon, s kövesd / Atyádnak tisztán fénylő nyomdokit, / S haladj megfutni kezdett úton. / Fényt bírní, s a fényt érdemelni, dísz...” Vö. KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, szerk. GERGYE László, Bp., 1998, 381.

⁸⁰ Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1234. 60.

lója szerint – Hadik így jellemzett: „Erdély olyan, mint azok a szigetek, melyben mindenféle drága gyümölcsök teremnek és bizonyos fának belében liszt teremvén, abból sült kenyérrel élnek, melyet maga is kóstolt és a külső haja is megenni való, kedves kies szép aèrű hely, de szörnyű sok a kígyó s skorpió, más mérges állat benne. Erdély is őfelségének legszebb, minden természet ajándékival és productumival mások felett gazdag provinciája, de ebben is sok a mérges nyelv, mely viperánál is kegyetlenebb etc. De reá fogja kérni a császárt, hogy jöjjön be ide, de mulasson is, nézzen meg mindent és hallgasson meg is.”⁸¹ József császár ezt is tette. Bejárta Erdélyt, de immár Preiss jelentését olvasgathatta, miután viszont magyar király és Erdély nagyfejedelem lett, reformpolitikája a Hadik-elaborátum reformjavaslatait próbálta kiteljesíteni, olyan radikális formában, amire addig senki sem gondolt, talán legkevésbé maga Hadik, aki a Haditanács elnökeként végig bírta a császár bizalmát. Amíg Mária Terézia élt, ővele küzdött, anyja halála után a császár-király reformpolitikájával az egész világ ellen fordult.⁸² Ennek az osztársadalmi hadviselésnek a legmaradandóbb termékei az összeírások. Az erdélyi népszámlálás parasztfelkeléshez is vezetett. És aligha véletlenül, a jozefinista reformpolitika itt volt a legradikálisabb.

⁸¹ Halmágyi István naplói, 359.

⁸² Derek BEALES, *Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780*, I., Cambridge, 1987; Uő, *Joseph II. Against the World, 1780–1790*, II., Cambridge, 2009.

PHILIPPIDES VON GAYA
ÉS A PRIVILEGIRTE ANZEIGEN

Német nyelvű folyóiratirodalmunk első mérföldköve, a *Privilegirte Anzeigen* 1771–1776 között hetente jelent meg Bécsben.¹ A szerkesztő és a javarészt magyarországi tudósokból álló szerzői kör tematikai szempontból kezdetben nem a Magyar Királyságot, hanem – a szintén Bécsben megjelenő *Realzeitung*hoz,² az ausztriai felvilágosodás fő sajtóorgánumához hasonlóan – a Monarchia egészét tartotta szem előtt. Bár tudományos cikkeket és recenziókat is közölt, az *Anzeigen* mégis inkább ismeretterjesztő jellegű lapként indult. A szerzők kereskedőházakat, manufaktúrákat mutattak be, előléptetésekről és kinevezésekről éppúgy hírt adtak, mint eladó természetrajzi, könyv-, kézirat- és éremgyűjteményekről. Külön rovatban ismertették Mária Terézia rendeleteit, az iskola- és nevelésüggyel kapcsolatos eseményeket vagy a kor művészeinek munkásságát. Részletesen foglalkoztak a mezőgazdasággal és a bányászattal, s a lapban rendszeresen jelentek meg álláshirdetések is. A harmadik évfolyamban azonban már egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a tudományos írások, különösen a történettudomány került előtérbe, s ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban kifejezeten magyarországi témák. Az irányváltásnak köszönhetően a lap kilépett a *Realzeitung* árnyékából és a Bél Mátyás által megalapozott honismereti irodalom legfontosabb fórumává nőtte ki magát. Több, ma is forrásértékűnek számító írás, cikksorozat tanúskodik erről: Johann Seivert *Siebenbürgische Briefe* című rovata,³ amit később Karl Gottlieb Windisch is közölt az *Ungrisches Magazin*ban,⁴ Johann Samuel Klein írásai

¹ *Allernädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern, herausgegeben von einer Gesellschaft*, Wien, Ghelen, 1771–1776. – Interneten elérhető a folyóirat digitális kiadása: URL (2011.12.21.): www.univie.ac.at/digihung. – A lábjegyzetekben a továbbiakban: PA.

² *Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien*, Wien, Kurzböck, Schulz, 1770–1786.

³ S** [Johann SEIVERT], *Siebenbürgische Briefe*, PA, 5(1775); PA, 6(1776).

⁴ Windisch, aki szintén az *Anzeigen* munkatársai közé tartozott, a szövegek átdolgozott, bővített változatát közölte 1781–1783-ban, az *Ungrisches Magazin* első három évfolyamában. A cikksorozat kommentált digitális kiadását l. *DigiHung*, URL (2011.12.21.): <http://www.univie.ac.at/digihung>.

a német, szláv, latin és magyar nyelvről,⁵ Johann Samuel Kriebel a Thököly család, a magyarországi nyomdászat és Eperjes város történetével kapcsolatos közleményei,⁶ a Kárpátok természeti leírása Czirbesz Jónás András tollából,⁷ s nem utolsósorban Augustini ab Hortis Sámuel a cigányok történetét, szokásait, életmódját tárgyaló cikksorozata.⁸ Utóbbi egyébként jelentős bizonyítéka annak, hogy az *Anzeigenn*ek nemcsak Magyarországon, ill. a Monarchia örökös tartományaiban voltak olvasói, hanem külföldön is: Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann 1783-ban megjelent, a ciganológia klasszikusaként számon tartott *Die Zigeuner, ein historischer Versuch*⁹ című művében számtalan, eredetileg ab Hortis által közölt adat található.

A lap impresszuma feltünteti ugyan a kiadó és a nyomda nevét – 1771–1775 között az (Emerich Felix) Baderische Verlagsbuchhandlung, ill. a Ghelen nyomda, utóbbi 1775-től a kiadást is átvette –, a szerkesz-

⁵ J. S. K. TH. C. [Johann Samuel KLEIN], *Versuch einer Geschichte der deutschen Sprache in Ungarn, samt ihren verschiedenen Dialekten*, PA, 3(1773); Uő, *Versuch einer Geschichte der Böhmischen Sprache in Ungarn*, PA, 3(1773), 164–167; Uő, *Nachrichten von der Slawischen Sprache in Ungarn*, PA, 3(1773); Uő, *Die Geschichte der lateinischen Sprache in Ungarn*, PA, 3(1773); Uő, *Versuch einer Geschichte der ungarischen Sprache*, PA, 5(1775).

⁶ K. - - L. [Johann Samuel KRIEBEL], *Genauere und ausführlichere Nachricht, von dem, in der Geschichte der Stadt Käßmark, erwähnten ehemaligen Thökölichen Hause*, PA, 4(1774); Uő, *Versuch einer kurzen Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreiche Ungarn*, PA, 4(1774); PA, 5(1775); K. [Uő], *Nachtrag zur Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreich Ungarn, in welchem besonders eine kurze Geschichte der Papiermühlen in diesem Königreich mitgetheilet wird*, PA, 5(1775); [Uő], *Versuch einer Geschichte der königl. freyen Stadt Eperies in Oberungarn*, PA, 5(1775); PA, 6(1776).

⁷ A. J. Cz. [CZIRBESZ Jónás András], *Kurzgefaßte Beschreibung des karpatischen Gebirges*, PA, 2(1772); PA, 3(1773); v. Cz. [Uő], *Beschreibung einer karpathischen Bergreise, auf den so genannten Kriwan, samt den dabey gemachten Beobachtungen*, PA, 3(1773).

⁸ AB H. [AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel], *Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*, PA, 5(1775); PA, 6(1776). – Magyar nyelvű kiadása: AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel, *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*, szerk., bev. DEÁKY Zita, NAGY Pál, ford. MAGYAR László András, Bp., Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület, Magyar Néprajzi Társaság, 2009.

⁹ Heinrich Moritz Gottlieb GRELLMANN, *Die Zigeuner, ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge*, Dessau, Leipzig, Buchh. d. Gelehrten, 1783.

tó neve viszont sehol sem szerepel a folyóiraton, a szerzők is csupán monogramokkal látták el írásaikat. A megjelenést beharangozó tervezetben – *Ankündigung von der Herausgabe der kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern* – mindössze egy titokzatos, Philippides von Gaya alsó-ausztriai kormánytanácsos irányítása alatt álló „Gesellschaft“-ról esik szó: „Eine Gesellschaft wohlgesinnter Patrioten, hatte vor einigen Jahren, unter andern gemeinnützigen Bemühungen sich entschlossen, Nachrichten aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern zu sammeln, und, [...] zum Druck zu befördern, und öffentlich heraus zu geben. In dieser Absicht wurde auch ein Entwurf dazu ausgearbeitet, allerhöchsten Orts übergeben, und zu dieser Unternehmung die allergnädigste Bewilligung und Erlaubniß dahin ertheilet: daß die Gesellschaft ihre vorhandene Anzeigen aus sämmtlich kaiserl. königl. Erbländern, nach dem eingereichten Plan, wochentlich unter der Direction und Aufsicht des kaiserl. königl. Nied. Oe. Regierungsraths Herrn Philippides von Gaya zum Druck befördern und öffentlich herausgeben dürffe.“¹⁰

Ebből adódóan a kutatásnak elsősorban azt kellett tisztáznia, hogy ki alapította és szerkesztette a magyar érdekltségű bécsi folyóiratot. A szakirodalomban két egymásnak ellentmondó álláspont különíthető el. Az egyik, elterjedtebb, de téves nézet szerint a lap alapítója a bécsi császári udvari könyvtár custosa, Kollár Ádám Ferenc volt, aki azonban csak a háttérből irányíthatta a dolgokat, ugyanis az 1764–1765. évi országgyűlésre időzített, a magyarországi főpapság és nemesség kiváltságait megkérdőjelező művével nemcsak a rendek, hanem a magyarországi tudósok felháborodását is kiváltotta.¹¹ Ezért a nyilvánosság, ill. a

¹⁰ *Ankündigung von der Herausgabe der kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern*, Wien, Ghelen, 1771, [2]. – A nyomtatvány tartalmazza a 15 pontból álló, programadó *Entwurf, Zu den kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen, aus sämmtlichen kais. kön. Erbländern* című szöveget is. Magyar nyelvű összefoglalását l. SZELESTEI N. László, 18. századi tudós-világ III: Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel és a magyarországi tudós társaság ügye, 1763–1776 = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1981, Bp., OSzK, 1983, 428–429.

¹¹ KOLLÁR Ádám, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Hungariae libellus singularis*, Wien, Trattner, 1764. – A könyvről és az 1764-es botrányról l. JÁN TIBENSKÝ, *A királynő könyvtárosa: Adam František Kollár élete*

lap körül csoportosuló tudós társaság előtt familiárisát, Tersztyánszky Dánielt léptette fel szerkesztőként. A másik álláspont szerint Kollárnak – néhány, az *Anzeigen*ben közölt írásától eltekintve – nem sok köze volt a folyóirathoz, az alapítás és a szerkesztés érdeme Tersztyánszkyt illeti.

A kortársak, a 19. század magyar, német és osztrák lexikográfusai, továbbá Ernst Viktor Zenker sajtótörténeti és Jakob Melzer szepességi írók életútját bemutató műve szerint Tersztyánszky Dániel ötletére, kezdeményezésére jött létre a lap és ő volt a szerkesztő.¹² Hasonlóképpen vélekedett az *Anzeigen* alapításának körülményeit elsőként részletesebben tárgyaló Fináczy Ernő is: „Az ügyvédi foglalkozás nem akadályozta meg Tersztyánszkyt abban, hogy szabad idejét tudományos és irodalmi vállalkozásoknak ne szentelje. Életének oly szakaszához közeledünk, mely irodalomtörténeti szempontból is fontosnak mondható. Értem azt a tudományos társaságot, melyet Tersztyánszky a hatvanas években szervezett, irodalmi központban akarván egyesíteni hazánkban mindazon kiváló tudósait és íróit, kiktől Magyarország egyetemes néprazi, földrajzi, természetrajzi és történelmi kincseinek avatott ismertetése és feldolgozása várható volt. [...] [A társaság] [i]nkább lelki szövetség volt, mint szervezett intézmény. Oly nagy távolságok választották el tagjait egymástól, hogy ülésekre járniok nem is lehetett volna, s csak levélváltás útján érintkezhetek egymással. Igyekezetök

és művei, Pozsony, Madách, 1985, 35–67.

¹² HORÁNYI Alexius, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, Loewius, 1777, 396–398; Ignatz de LUCA, *Das gelehrte Oesterreich: Ein Versuch*, II, Wien, Trattner, 1778, 222–223; Christoph WEIDLICH, *Biographische Nachrichten von jetztlebenden Rechts-Gelehrten in Teutschland*, III, Halle, Hemmerde, 1783, 321–322; Paullo WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus: Editio altera auctior et emendatior*, Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1808, 403–404; Georg Christoph HAMBERGER, Johann Georg MEUSEL, *Das gelehrte Teutschland: oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*, VIII, Lemgo, Meyer, 1800⁵, 25–26; Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich: enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*, XLIV, Wien, K. K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1882, 13–14; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., Hornyánszky, 1914, 38; Ernst Viktor ZENKER, *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848: Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte*, [I], Wien, Leipzig, Braumüller, 1892, 58–59; Jakob MELZER, *Biographien berühmter Zipsler*, Kaschau, Ellinger, 1832, 156.

mégis látható alakot öltött abban a folyóiratban, mely az 1771. év elején indult meg Tersztyánszky Dániel szerkesztése alatt [...].¹³ Ám a múlt század 30-as éveitől Csóka J. Lajos tanulmányai nyomán a magyar és külföldi művelődés- és sajtótörténeti szakirodalomban elterjedt,¹⁴ s napjainkig csökönyösen tartja magát az a nézet, miszerint „a jórészt felvidéki evangélikus munkatársakból álló írógárda valódi irányítása Kollár Ádám Ferenc nevéhez fűződik.”¹⁵ Mindez azért is sajnálatos és meglepő, mert Csóka téves következtetései már a hetvenes években akadt kritikusa,¹⁶ és ezt követően Szelestei N. László az 1763-as tudóstársaság-tervezet keletkezését vizsgálva Kollár, Tersztyánszky és Dobai Székely Sámuel levelezésére támaszkodva meggyőző módon bizonyította, hogy a „folyóirat létrehozása és 5 éven át való megjelenése Tersztyánszky Dániel érdeme. [...] Az 1763. évi tervezetet ugyan az ő [Kollár] kézírásában kapta meg véleményezésre (!) Dobai Székely

¹³ FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, II, Bp., MTA, 1902, 266–268.

¹⁴ CSÓKA J. Lajos, *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*, Pannonhalma, MTA, 1936, 96–103; Uő, *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században* = A Pannonhalmi Főapátság Évkönyve az 1941–1942-i tanévre, Pannonhalma, 1942, 18–20.; Uő, *Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis*, Magyar Pedagógia, 77(1977), 392–395. – Csóka J. Lajosnak a Benczúr József és Kollár Ádám közötti levelezéséből, ill. az *Anzeigent* bejelentő *Ankündigungban* az 1763-as tervezetre történő utalásból levont téves következtetéseit átvette: DÜMMERTH Dezső, *Történetkutatás és nyelvokérés a magyar-Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése*, FK, 12(1966), 391–413; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 25), 417–418; *A magyar sajtó története I: 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 63–64; Andrea SEIDLER, Wolfram SEIDLER, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809: Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda*, Wien, Böhlau, 1988 (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 1), 38–39; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996³, 293, 537–538; Andrea SEIDLER, *Wien als Ausgangspunkt des ungarischen gelehrten Journalismus in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts = Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, hrsg. v. Johannes FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER, Wiesbaden, Harrassowitz, 2009 (Buchforschung: Beiträge zum Buchwesen in Österreich, 5), 371–380.

¹⁵ BUZINKAY Géza, KÓKAY György, *A magyar sajtó története I: A kezdetektől a fordulat évéig*, Bp., Ráció, 2005, 25.

¹⁶ F. CSANAK Dóra, *A Ratio Educationis és az iskolai újságok*, MKSz, 91(1975), 243–261.

Sámuel, de megalkotásában szerepe volt Tersztyánszkynak is. Az *Anzeigen* és az azt kiadó társaság irányításában pedig Kollár egyáltalán nem vett részt, még a háttérből sem.¹⁷ A továbbiakban a *Privilegirte Anzeigen* létrejöttének és megszűnésének körülményeihez szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni. A kiindulópontot egy Szelestei már idézett tanulmányában felvetett kérdés képezi: ki volt, hogyan került kapcsolatba a magyarországi, ill. Bécsben tevékenykedő magyar tudós körökkel, és milyen szerepet játszott a lap létrejöttében az *Anzeigent* kiadó társaság felügyeletével és irányításával megbízott Philippides von Gaya?

Az *Anzeigent* tárgyaló szakirodalomból eddig mindössze annyi tudható, hogy Philippides von Gaya alsó-ausztriai kormánytanácsos volt. Alakjának rejtélyessége éppen abban rejlik, hogy a folyóirat körül tevékenykedők közül Emerich Felix Bader könyvkereskedő¹⁸ mellett ő az egyedüli, akit a lapot bejelentő *Ankündigung* név szerint említ. Von Gaya születésének pontos adatai nem ismeretesek. Lazar Bojić 1815-ös szerb írói lexikona és Csaplovics János 1819-ben Pesten megjelent, Szlavóniát és Horvátországot tárgyaló honismereti könyve a már elhunyt szerzők sorában említi Konstantin Alexij Philippovič, ill. Constantin Philipides szerb író.¹⁹ Később ezekre az adatokra hivatkozott Pavel Josef Šafařík

¹⁷ SZELESTEL, *i. m.*, 437–438.

¹⁸ A protestáns Emerich Felix Bader könyvkiadó és -kereskedő, a regensburgi Baadersche Verlagsbuchhandlung tulajdonosa, a 18. század 30-as éveiben nyitott fiók vállalatot Bécsben. Cége 1771-ben vállalta ugyan az *Anzeigen* kiadását, de néhány héttel a lap indulása előtt Bader meghalt. 1771. június 22-én özvegye, Sabina Susanna Bader vette át a regensburgi cég irányását, ugyanakkor ezzel egy időben a bécsi fiók különvált és David Sigmund Finck, későbbi alsó-ausztriai papírgyáros tulajdonába került, aki az ügyintézással Peter von Ochsot és Johann Andreas Kutzert bízta meg. (Vö. *Verzeichniss der in der Bibliothek des Börsenvereins der deutschen Buchhändler vorhandenen Geschäftsrundschreiben über Gründung, Kauf, Verkauf usw. buchhändlerischer Geschäfte*, Leipzig, Verlag des Börsenvereins der deutschen Buchhändler, 1897 (Verzeichnis der Sammlungen des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler, 2), 20; Peter R. FRANK, Johannes FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850: Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 (Buchforschung: Beiträge zum Buchwesen in Österreich, 5), 14.)

¹⁹ Lazar Bojić, *Pamjatnik muxem u slaveno-serbskom knixestvu slawnim*, Pest, 1815; Johann v. CSAPLOVICS, *Slavonien und zum Theil Croatien: Ein Beitrag zur Völker- und Landeskunde*, Pesth, Hartleben, 1819, II, 267.

– kéziratos hagyatékából közzétett – *Geschichte der südslawischen Literatur* című irodalomtörténetében: „Konstantin Alexij Philippović oder Philippides (1773) wird von Boić und Čaplović unter den serbischen Schriftstellern genannt, ist mir aber gänzlich unbekannt.“²⁰ A szerb származású von Gaya munkásságáról Šafařík feltehetőleg azért nem tudott bővebb információkkal szolgálni, mert a kormánytanácsos még a kor tágan értelmezett irodalomfogalma szerint sem fejtett ki jelentősebb írói tevékenységet. Műfordítóként került a délszláv Parnasszusra: németből görög és szerb (illír) nyelvre ültetett át egy II. József-portrét.²¹

Konstantin Alexij Philipović azon szerb ifjak közé tartozott, akik a 18. század folyamán a magyarországi iskolákat követően németországi protestáns egyetemeken folytatták tanulmányaikat. A szerbek a század első felében Leipzig és Göttingen mellett főként Hallét részesítették előnyben.²² 1751 és 1754 között von Gaya is itt tanult. Christian Wolff filozófiai előadásait látogatva kötött ismeretséget a matematikusként ill. a Bécsi Kereskedelmi Akadémia igazgatójaként ismertté vált Johann Georg Wolffal, valamint Franz Karl von Hägelinnel, aki később Bécsben kormánytanácsos és színházi cenzor lett.²³ Von Gaya tehát már németországi tartózkodása idején olyan protestáns diákokkal került jó kapcsolatba, akik tanulmányaikat követően sikeresen épültek be a Monarchia bürokráciájának katolikus hivatalnokok által uralt hatalmi

²⁰ Pavel Josef Šafařík, *Geschichte der südslawischen Literatur*, hrsg. v. Josef Jireček, III: *Geschichte der serbischen Literatur*, Prag, Tempsky, 1865, 320.

²¹ *Joseph der Zweyte: In die illyrisch-slavonisch-serwische Sprache übersezt und hrsg. vom Const. Alex. Philippides v. Gaya*, Wien, Kurzböck, 1773; *Joseph der Zweyte: Ioseph ho deuterios: In die allgemeine griechische Mundart übersezt und hrsg. vom Const. Alex. Philippides v. Gaya*, Wien, Kurzböck, 1773. – Kurzböcknél publikált munkáját, különösen a görög fordítást a *Göttingische Anzeigen* ismeretlen recenzense élesen bírálta: „Was die hier gemeldete allgemeine griechische Mundart eigentlich sey, können wir nicht sagen. Neugriechisch ist es nicht; gelehrt Griechisch auch nicht, sondern ein gewisses schlechtes Griechisch, mit Barbarismen und Solözismen durchwebt. [...] So sprachen Athens ächte Söhne nicht.“ (*Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen*, 1774, 767.)

²² L. erről Mita Kostić, *Serbische Studenten an den Universitäten Halle, Leipzig und Göttingen im 18. Jahrhundert*, *Südost-Forschungen*, 3(1938), 352–375.

²³ Vö. Joseph Alexander Helfert, *Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia*, Prag, Tempsky, 1860, 110.

gépezetébe. Nem véletlenül említi az angol nyelvű pedagógiatörténeti szakirodalom éppen Hägelint és von Gayát mint „typical examples of the »Protestant connection« in the Habsburg bureaucracy.”²⁴ Von Gaya karrierje is ennek megfelelően alakult: tanulmányai végeztével kezdetben udvari tolmácsként működött Bécsben, 1770-ben államtanácsossá nevezték ki, s még ebben az évben – a két évtizeddel korábban Halléban is diákoskodó Tobias Philipp Gebler államtanácsos, a Cseh Udvari Kancellária alkancellárja közbenjárására – az alsó-ausztriai iskolabizottság (Nieder-Österreichische Schulcommision) tagja lett, majd 1774-től referensként vezette a hivatalt.²⁵ 1775 májusában lovagi címet adományoztak neki.²⁶

Számunkra elsősorban tolmácsként kifejtett tevékenysége bír jelentőséggel, ugyanis így került kapcsolatba magyarországi tudósokkal. Elsőként azonban nem Tersztyánszky Dániellel, hanem Kollár Ádámmal ismerkedett meg. 1753-ban az udvar a románul is tudó Kollárt nevezte ki azon Váradon működő bizottság jegyzőjének és tolmácsának, amelynek feladata a görög katolikus és az uniós törekvések ellen fellépő ortodox egyház között kialakult, atrocitásokig fajuló konfliktus elsimítása volt. Kollár 1755 júniusáig vett részt a munkálatokban, ezt követően visszahívták Bécsbe, utóda pedig Philippides von Gaya lett.²⁷ Tehát Kollár legkésőbb 1755-ben ismerkedett meg von Gayával. Kettejük levélváltásáról nincs tudomásunk, de fennmaradt ebből az időszakból Moise Dragoşinak Kollár Ádámmal írt levele, amelyben a bizottság munkájában részt vevő, későbbi erdélyi román görög katolikus püspök említést tesz Philippides von Gayáról is.²⁸ A Kollár-levelezésben fennmaradt iratok közül azonban főként Dobai Székely Sámuel 1762 márciusában írt levelének egy részletét kell kiemelnünk:

²⁴ James Van HORN MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1988, 203.

²⁵ HELFERT, *i. m.*, 136, 315.

²⁶ Az erre vonatkozó kéziratok jelzete a bécsi Finanz- und Hofkammerarchivban: AT-OeStA/FhKA SUS Fam.A. G-92.

²⁷ KOLLÁR Ádám Ferenc *Levelezése*, kiad., bev., jegyz. Soós István, Bp., Universitas, 2000 (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi Tudósok Levelezése, 4), 448–449, 451.

²⁸ Moise Dragoşi levele Kollár Ádámmal, 1756. máj. 5., *Uo.*, 59–60.

„Nunc est quod abs TE peto, si TIBI non fuerim ustum, dic ex me salutem interpreti aulae Philippides de Gaja, qui me non dedignatus est invisere, dum apud nos fuisset. Danielem Tersztyienszkium[!] esse mei memorem gratulor, non est mihi ignorabilis, ut ut juvenis apud Szászkium visus valere et bene rem gerere eum jube; avi ejus. venerandi senis, et cum priscis patribus conferendi, perbelle recordor, et utrumque fratrem patris ejus novi. Dic optimo juveni, me non amare meos Altorfinos, sed deperire.”²⁹

A levélrészlet nemcsak a Dobai, Kollár és Tersztyánszky ill. Philippides von Gaya közötti személyes ismeretség (barátság?) tényét támasztja alá, hanem az is kiderül belőle, hogy von Gaya 1762-ben – tehát rövidebb az *Anzeigen* előzményei közé sorolandó 1763-as tudóstársaság-tervezet keletkezése előtt (!) – Eperjesen járt és találkozott Dobaival. Utóbbi Kolláron keresztül küldi üdvözlését az őt látogatásával megtisztelő udvari tolmácsnak. Von Gaya tehát a század hatvanas éveiben már szoros kapcsolatban állt a magyarországi tudósokkal, mint említettük, 1770-ben nevezték ki alsó-ausztriai kormánytanácsosnak. Mindezen tények azt támasztják alá, hogy a társaság, ill. a lap tervét egy évtizeden keresztül dédelgető Tersztyánszky nem véletlenül fordult éppen a tekintélyes pozíciót betöltő hivatalnokhoz, akinek segítségével sikerült a folyóirat beindításához szükséges királyi engedélyt megszerezni.

Az *Anzeigen* hat évfolyamot ért meg. Az évente megjelenő előszókat elemző Szelestei a megszűnés okait részben a munkatársak és a szerkesztő között (a távolság és a szerzők elfoglaltsága miatt) egyre nehezkesebbé váló együttműködésben vélte felfedezni, részben a rovatok számának csökkentésére, a szakosodásra vezette vissza: az *Anzeigen* elveszítette folyóirat jellegét, olvasóközönségének nagy részét, és a már kezdetben is fennálló anyagi gondokkal Tersztyánszky és a kiadó nem tudott megbirkózni.³⁰ Nem kizárható, hogy a lap megszűnésében ezek a mozzanatok is közrejátszottak, de szükségesnek tartjuk megje-

²⁹ Dobai Székely Sámuel levele Kollár Ádámmhoz, 1762. márc. 29., *Uo.*, 77. – A levélre és a személyes ismeretség tényére Szelestei hívta fel a figyelmet (SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSzK, 1989, 98.).

³⁰ SZELESTEI, *18. századi tudós-világ III...*, i. m., 429–430, 436–437.

gyezni, hogy a hat előszó egyikében sem találtunk anyagi gondokra történő egyértelmű utalást. A Szelestei által példaként említett – 1773 elején keletkezett – 1772-es előszóban előfordul ugyan egy mondat, ami a mecénatúra kérdését tematizálja („Vielleicht finden wir Mäcenaten, die unsre Wünsche beglücken! die uns noch mehr aufmuntern und unterstützen“³¹), de ez nem zárja ki azt, hogy az *Anzeigen*nek azelőtt, ill. azt követően volt mecénása. A történeteket a 18. századi Bécs sajtóviszonyainak kontextusában értelmezve meglehetősen valószínűtlen, hogy a kezdetben a Realzeitung profilját követő folyóirat hat éven keresztül pusztán a kiadó anyagi támogatásából jelent meg. A hetvenes évek elején ugyanis a sajtót mint kommunikációs médiumot felfedező bécsi szerzők, kiadók és könyvkereskedők a gyors meggazdagodás reményében számtalan folyóiratot alapítottak, de ezek a „spekulációs objektumok“ az *Anzeigen*hez viszonyítva igen kárászéletűnek bizonyultak.³² Az olvasóközönség elvesztése is megkérdőjelezhető. Éppen az idézett előszóban esik szó arról, hogy napról napra nő az *Anzeigen* olvasóinak száma: „Der täglich zunehmenden Anzahl erbländischen Leser und Leserinnen haben wir das noch ungedruckte Urtheil eines unsterblichen Gellerts über die meisten Schriftsteller, besonders der schönen Wissenschaften, durch unsere Blätter übergeben.“³³ A lap keresettségének köszönhetően 1779-ben már csak 120 példánya volt kapható, ezeket Mária Terézia felvásároltatta az iskolai, gimnáziumi, egyetemi és akadémiai könyvtárak számára, a budai királyi egyetemi tanács pedig egy rövidített, iskolai használatra alkalmas, latin nyelvű kiadás elkészítésére biztatta Tersztyánszkyt.³⁴

A lap megszűnésének okai máshol (is) keresendők. Az *Anzeigen* továbbbi megjelenését akadályozhatta például, hogy Tersztyánszky 1775 őszétől a *Ratio Educationison* dolgozott, s ezen elfoglaltsága gátolhatta

³¹ *An unsere Leser*, PA, 2(1772), [6].

³² L. erről Helmut W. LANG, *Die Zeitschriften in Österreich 1740 und 1815 = Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, hrsg. v. Herbert ZEMAN, I, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1979, 207–208.

³³ *An unsere Leser*, PA, 2(1772), [2–3].

³⁴ FINÁCZY, i. m., 269–270.

a szerkesztői feladatok ellátásában. Mindezt még inkább megnehezítette a társaság irányításával, a munka felügyeletével megbízott Philippides von Gaya 1775 végén vagy 1776 elején bekövetkezett halála. A Kurzböck kiadónál 1776. április 10-én jelent meg von Gaya könyvtárának katalógusa, melynek címe már csak „excelsi regimis J. A. quondam consilarii“, azaz egy II. József uralkodása alatt tevékenykedő, hajdani tanácsos gyűjteményére hívta fel az olvasó figyelmét.³⁵ A szerb származású von Gaya lovagnak tehát nem csupán Bél Mátyás programját folytató német nyelvű tudós folyóiratirodalmunk megjelenése köszönhető, hanem minden valószínűséggel az *Anzeigen* megszűnésének közvetlen kiváltó oka is az ő személyéhez köthető.

³⁵ *Catalogus bibliothecae illust. dni Constantini Philippides, equitis de Gaya, excelsi regimis J. A. quondam consilarii: Publicabitur die X April 1776, Viennae, Kurzboeck, 1776.* – A kor viszonyaihoz mérten tekintélyes gyűjteményt mondhatott magáénak, a katalógusban 1229 cím, javarészt 18. századi latin, francia és német nyomtatvány szerepel.

A felvilágosodás eszméinek terjedése a magyar nyelvterületeken – így Erdélyben is – új viszonyrendszert hozott létre a nyomtatott szöveg és a Bécsből irányított politikai hatalom között, amely a felvilágosult abszolutizmus keretén belül igyekezett gátat szabni a veszélyesnek ítélt gondolatok terjedésének.

Művelődési viszonyok Erdélyben a 18. században

A 18. századi felvilágosodás elsősorban a német és francia műveltség keresztül érkezett Erdélybe. A század elején a német egyetemekről, főleg Halléből átszűrődő pietizmus befolyása volt jelentős. E tekintetben elsősorban a szászok közvetítő szerepe említendő meg, de ugyanakkor fontos volt Bécs állandó hatása is az ott élő vagy alkalmilag ott tartózkodó erdélyiekre. A század második felében felerősödött a francia hatás: számos fordítás jelenik meg Molière, Corneille és Voltaire műveiből, a francia műveltség terjesztői között pedig ott van Bod Péter lelkész-irodalmár, vagy Teleki Sámuel, aki páratlan francia könyvritkaságokat szerez meg az 1802-ben felavatott Teleki Téka számára.¹

A magyarok elsősorban Bécsben találkozhatnak a szellemi élet friss áramlataival. A felvilágosodás otthon maradt képviselői – polihisztor tanárok, eldugott falvakban tevékenykedő lelkészek – rendszerint elszigetelten, környezetüktől mellőzötten dolgoznak.² A felvilágosodás korában Erdélyben még nincs a nyugat-európaihoz hasonlítható polgári osztály, amely az ottani műveltség eredményeit fel tudná mutatni. A legműveltebb réteg a főnemesség, amely a külföldről hazatérő egyetemisták mellett vállalja fel az európai szellemi áramlatok közvetítését. Ebben a korszakban még alig létezik anyanyelvű műveltség Erdélyben, helyette a főurak által behozott idegen, francia és német hatások érvényesülnek döntő mértékben. A magyar nyelvű könyvek csak a

¹ JANCsó Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig* = J. E., *A felvilágosodástól a romantikáig: Tanulmányok*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966, 5–11. DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1977.

² Ifj. BARTA János, *A felvilágosult abszolutizmus fogadtatása Erdélyben = Tanulmányok Erdély történetéből*, szerk. RÁCZ István, Debrecen, Csokonai, 1988, 118–116.

18. század második felében kezdenek terjedni, elsősorban fordítások formájában, ami az első lépés az olvasás iránti igény és a későbbi olvasóközönség kialakulása felé.³

A század derekára vékony réteggé fejlődött értelmiség Erdélyben viszonylag felkészült volt, szerepét és hivatását is eléggé tisztán látta, de heterogenitásából és főleg az erdélyi gazdaság fejletlenségéből eredően nem tudott a nemzeti és polgári törekvések élére állni.⁴ A nemzeti törekvések elsősorban a magyar nyelvi megújulás körül csoportosulnak. A tudományos fejlődés arra készíteti a nyelv művelőket, hogy átültessék magyarrá az idegen (elsősorban latin) szavakat, és az anyanyelvű tudomány létrehozására törekedjenek. Ennek érdekében Pápai Páriz Ferenc orvosi és filozófiai munkái mellett 1708-ban kiegészíti Szenci Molnár Albert latin-magyar szótárát.⁵ Az első erdélyi magyar hírnap, az 1790-ben megjelent *Erdélyi Magyar Hírvivő* céljai között is kiemelt helyen szerepelt a magyar nyelv művelése.

A 18. századi Erdélyben az írók és tudósok nagy része tanár, jogász vagy pap, kisebb része birtokos, orvos, és egészen jelentéktelen számban műszaki értelmiségi volt. Ebben a korban sem az irodalom, sem a tudomány nem nyújtott megélhetést, még átmenetileg sem. Az alapvető probléma a könyvek nyomdaköltségének fizetése és a megjelent kötetek eladása volt. A tudományos könyvek nagy része gazdag pártfogók segítségével látott napvilágot, sok esetben maga az író gyűjtött előfizetőket, s házalt évekig a mű eladása érdekében. Egyes szerzők találtak gazdag pártfogót, nemegyszer azonban eladósodtak, és eladatlan könyveik anyagi romlásuk forrása lett.⁶ Ilyen nehézségekkel küzdött meg Benkő József történettudós is, akinek *Transsilvania* című főműve 1777-ben került nyomdába, de a szerző nem talált pártfogókat a nyomtatáshoz, és az erdélyi gubernium ellenjavaslata nyomán a bécsi udvar sem támogatta a kiadást.

³ ANISZI Kálmán, *Gyertyagyújtogatók: A felvilágosodás kori erdélyi magyar értelmiség ethosza*, Közdok, 2001, 162.

⁴ ANISZI Kálmán, *i. m.*, 14; BENDA Kálmán, *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, I. köt., Bp., Akadémiai, 1957, 11.

⁵ KÖPECZI Béla szerk., *Erdély története*, I. kötet, Bp., Akadémiai, 1986, 928.

⁶ JANCsó, *i. m.*, 14.

A felvilágosodás, amely Európa más országában szorosan összefonódott a nemzeti eszméléssel, és az egyűvé tartozást erősítette, Erdélyben inkább megosztotta a különböző műveltségi fokon levő nemzetiségeket. A szászok készen kapták a német kultúra termékeit: a németországi szépirodalmi, filozófiai és történelmi munkák szabadon áramolhattak Erdélybe.⁷ Ezt az állapotot tetézte II. József politikájának egyik legvitatottabb intézkedése: az elavult latin nyelv helyett a német nyelv bevezetése a közigazgatásba. A rendelkezés ellenérzést váltott ki Erdélyben, ahol a lakosság csak 12–15 %-a volt német nemzetiségű, ennél jóval több a magyar, az abszolút többség pedig román. A rendelet szerint a Magyar és Erdélyi Udvari Kancellárián 1784. november 1-től volt bevezetendő a német hivatali nyelv. A rendelkezés végrehajtása azonban erősen felemásan történt. A Gubernium egészen 1790-ig kéthasábosan, német és magyar szöveggel adta ki körrendeleteit (a magyar helyett néha latin szöveget adva), az alsóbb hatóságoknál pedig komoly nehézségeket okozott a német nyelv bevezetése. A rendelet maradandó hatása végül is csak az erdélyi magyar nemzeti törekvések komoly megerősödése volt; a románságot kevésbé érintette (nyelve nem volt írásos hivatalos használatban), a szászok pedig tartózkodtak a helyzet kihasználásától.⁸

A műveltségi viszonyoknak megfelelően az olvasás megszervezéséhez Erdélyben először a szászok láttak hozzá. Nagyszébenben 1782-ben nyílik az első kölcsönkönyvtár. Ugyanitt 1789-ben húsz irodalombarát nyilvános olvasótársaságot alakít, amely eleinte kávéházakban tartja összejöveteleit, majd a Samuel Bruckenthal által biztosított múzeumi teremben. A nagyszébenihez hasonló „Lese kabinet”-ek vagy „Lesezirkel”-ek más szász városokban (Brassóban, Szászsebesen, Szászrégenben) is megalakulnak. Működésüknek csak a ferenci reakció vet véget a 18. század legvégén.⁹

A felvilágosult eszmék terjedéséhez egy másik eszmeáramlat, morális elkötelezettségből fakadó összetartó erő, a szabadkőművesség is

⁷ Ifj. BARTA János, *i. m.*, 118–116.

⁸ KÖPECZI, *i. m.*, 1102–1103.

⁹ Uo, 1068–1074.

döntően hozzájárult. Az erdélyiek elsőként 1742 körül jutnak érintkezésbe a szabadkőművességgel, két magyar arisztokrata (Kemény László és János), illetve a későbbi szász kultúraszervező, Samuel Bruckenthal révén. Már a század közepe táján nagy számban lépnek be erdélyiek a bécsi és más nyugat-európai páholyokba.

Az itthoni tájakon viszont évtizedekig csak a szászok között vert gyökeret a mozgalom. Az első páholy Brassóban alakult meg 1749-ben, majd hamarosan feloszlott, de 1764–67 körül létrejött a sokkal hosszabb életű nagyszebeni páholy, melyet egy fiatal patrícius, Simon Friedrich Baussern alapított. Ebben az időben a páholyok többnyire latin vagy német nyelven, illetőleg német vagy lengyel fennhatóság alatt működtek. A nagyszebeni a páholy tagsága 1778-ig szinte kizárólag szászokból és örökös tartománybeli személyekből áll. Az első magyar Bánffy György, a későbbi gubernátor, aki a nagyszebeni páholy főmestere.

A szabadkőművesség nagy gyakorlati jelentősége a jellemformálásán kívül a közvéleményt formáló erejében volt. Abban az időben, amikor Magyarországon vagy Erdélyben nem jelentek még meg magyar vagy német lapok, a páholyok sűrű összejövetelei, a testvérek egymással való kapcsolatai, a hétköznapi élet sokféle problémáinak megvitatása kezdték kialakítani azt, ami a mai közvélemény őséneke tekinthető.¹⁰

Az 1780-as évek elejétől kezdődik a magyarok nagyszámú felvétele. Az évtized második felében már az erdélyi szellemi-politikai elit nagy része ott van a tagok között: Tholdalagi László, Teleki Lajos és Ádám, Fábíán Dániel, Aranka György, Gyarmathy Sámuel. A szászok közül szabadkőműves páholy tagja Johann Filtsch, a szászság szellemi életének egyik vezére, a *Siebenbürger Quartalschrift* folyóirat későbbi alapítója, valamint Hochmeister Márton vállalkozó-lapkiadó és nyomdász. A román tagok közül megemlíthető Ioan Piuariu-Molnar (Müllersheimi Molnár János), az erdélyi román felvilágosodás egyik vezéralakja.

A szabadkőművesek szervezetében 1785-ben áll be változás, amikor II. József összevonja a páholyokat, és minden tartományban csak egyet engedélyez, arra hivatkozva, hogy mint minden titkos szervezetet, a

¹⁰ JANCsó Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. Században*, Kolozsvár, Ady Endre Társaság, 1936, 28.

páholyokat is felforgató forradalmi tevékenységre használhatják. Ez a rendelet szünteti meg a brassói és kolozsvári páholyokat, de ugyanakkor hozzájárul a nagyszebeni szervezet megerősödéséhez.

Mivel 1761-től 29 éven keresztül nem hívnak össze országgyűlést, a szabadkőművesség politikailag elkötelezetlen összetartó erőként működik Erdélyben 1790-ig. Ugyanakkor a művelődésszervezésben is részt vállalnak a páholyok, hiszen itt merül fel először egy erdélyi enciklopédia megírásának a terve, s ugyanitt vitatják meg azokat a művelődési terveket, amelyek később részben intézményes keretek között valósulnak meg.¹¹ Erdélyben a páholyok nemcsak hogy nagyon erősek voltak – 1791-ben az ottani országgyűlésen már az „ötödik befogadott vallás”-ról beszéltek – hanem tagjaik közé sorolhatták az államigazgatás legbefolyásosabb tagjait. Az irodalom és a tudomány pártolása tudvalevőleg a páholyok alapvető törekvései közé tartozott, s jöllehet a páholyokat 1795 után bezárták, ez nem jelentette a szabadkőműves szellemiség olyan mérvű meggyengülését, mint Magyarországon.¹²

A felvilágosodás intézményei közül a legjelentősebb Erdélyben a marosvásárhelyi Nyelvművelő Társaság, amely 1793 őszén tartja alakuló ülését. Aranka György társasága a nyelvújítási kérdéseken kívül társadalom- és természettudományokkal is foglalkozott, és jelentős szerepe volt a tudományok népszerűsítésében is. Tagjainak irodalmi és tudományos munkái Aranka György szerkesztésében „Magyar Nyelvművelő Társaság Munkái” cím alatt 1796-ban jelentek meg.

A cenzúra rendelkezései Mária Terézia korában

Miként az egész Habsburg-birodalomban, a cenzúra Erdélyben is az uralkodó, illetve a bécsi központi szervek irányítása alatt működött. Az erre vonatkozó utasításokat Erdélyben az 1694-ben felállított erdélyi főkormánysszék vette át, mint a Bécsben székelő Erdélyi Udvari Kancellária kirendelt szerve. A bécsi hivatal ellenőrizte a főkormánysszék

¹¹ KÖPECZI, *i. m.*, 1068–1070, JANCsó, *i. m.*, 19.

¹² KÓKAY György szerk., *A magyar sajtó története*, I kötet, Bp., Akadémiai, 1979, 257.

(gubernium) működését, illetve bonyolította le az érintkezését az uralkodóval.¹³

A könyvcenzúra működésére a 18. század közepén a különféle irányadó intézkedések rendszere világít rá. A külföldről érkező könyvek ellenőrzésének kérdésére egy 1752-es eset hívja fel a figyelmet. Az udvar ekkor tájékoztatja az erdélyi udvari kancelláriát arról, hogy a Baselen kinyomtatott, angol eredetiből fordított magyar Biblia „Magyarországra, vagy tán még Erdélybe is bevitetni szándékozik”. Az udvar aggodalmát fejezi ki, hogy a magyar kálvinistáknak szánt bibliában nem-e lappang valamiféle eretnokség, s maguk a katolikusok közt nem „hintetnek-e szét valamilyen új vallásfelekezet magvai”, és a további intézkedéseket az erdélyi udvari kancellária belátására bízta.¹⁴

Az erdélyi udvari kancellária júliusban keltezett válaszában kifejti, hogy az erdélyi reformátusoknak vagy kálvinistáknak jogukban áll a nemzeti nyelvre fordított Bibliát olvasni, mert vallásuk törvényesen be van iktatva; ha pedig tartalma hitfelekezetet terjesztő lenne, a terjesztés megakadályozásának egyetlen módja, hogy a könyveket az ország határánál meg kell vizsgálni és el kell kobozni.

Az erdélyi udvari kancellária és a főkormánysszék közötti levelezés azt bizonyítja, hogy a Bibliák mégis ellenőrzés nélkül jutottak be Erdélybe. Szeptember 20-i leiratában a főkormánysszék azt állítja, hogy a bázeli magyar Biblia elkobzására vonatkozó intézkedést megtette, azonban az összes létező példányt már elárusították. Válaszként az udvari kancellária meghagyta, hogy a törvényszegőket szigorúan nyomozza ki, és indítson eljárást ellenük a határállomásnál fizetendő harmincad elmulasztása, illetve a hazai kincstár megkárosítása miatt.¹⁵

A magyar nyelvű könyvek ellenőrzéséről szóló, 1753-ban kiadott királyi leirat azt állapította meg, hogy “Erdély fejedelemségben vannak oly nyomdák, melyeket semmi szabály nem korlátoz, minthogy más jól rendezett országokban is erre nézve a közjó által igényelt szabályok állanak fenn.” Ezért ezen ország főkormányának is “kegyelmesen

¹³ BÉNYEI Miklós, *Művelődési törekvések az erdélyi reformországgyűléseken 1834–1848, Debrecen, Kapitális Nyomdaipari Kft., 2008, 62.*

¹⁴ JAKAB Elek, *A censura története Erdélyben, Figyelő, 1881, 166.*

¹⁵ JAKAB, *i.m.* 166–167.

meghagyta, hogy minden nyomdát az ő nevében eltiltsen oly könyvek kinyomatásától, melyek a fejedelem személyét, jogait, a közálladalmat és belnyugalmat, valamit a jó erkölcsöket bántanák, és a bevett vallások ellen valót vagy új eretnekséget tartalmaznának." A tiltott szövegek megjelenésének elkerülése érdekében a királyi főkormányzéseknek meg kell vizsgálnia minden sajtó alá adandó művet, illetve abban az esetben, ha „rá nem érkezik, jámbor, tudós és e célra alkalmas férfiakkal vizsgálta meg s az ő helybenhagyása és a kézirat elejére iktatandó engedély nélkül kinyomatni és elárusítani ne engedje.”¹⁶

Erdélyben az esetről esetre kiadott rendelkezések 1769-ben rendszeres tilalmi hatósággá alakulnak át. Mária Terézia a sajtóügy szabályozása végett Bajtay József katolikus püspök elnöksége alatt könyvvizsgáló bizottságot (Commissio Censurae Librorum) állított fel, amelynek tagjai két római katolikus, egy református és egy ágostai hitvallású személy. A negyedik bevett vallás, az unitárius nem képviseltethette magát. A bizottság teendőit a következő években számos királyi leirat szabályozza. Az 1770-es utasítások szerint a bizottság teendője általában az lesz, hogy „eltiltsa és elkobozza mindazon akár kinyomtatott, akár kéziratban levő könyveket”, melyek megszegik az előírásokat, „a nélkül azonban, hogy a polgárok házaiban és szekrényeiben e végre külön kutatást vigyenek végbe”.¹⁷

A leirat kilenc pontba foglalta össze a tiltások rendszerét. Az első két pont azon könyvek indexre tételéről szólt, amelyek a felséges uralkodó háznak, a császári uralkodásnak és kormányzási formának ellene vannak, a jó erkölcsökkel ellenkeznek, vagy a római katolikus vallást ostromolják. Ezután következnek a vallásos szekták tevékenységét támogató könyvek, illetve azok, amelyek a bevett vallások hittanaihoz, rendtartásához és egyházi szertartásaihoz újat adnak. A következő pontok a jogi és tudományos területeket érintik: azon könyveket tiltják be, amelyek az erkölcstanban, természetjogban és népjogban új és veszedelmes tanokat hirdetnek, amelyek elítélt tudományokat és mesterségeket (például csillagvizsgálat, jövendölés, szemfényvesztés, méreg-

¹⁶ Uo., 165.

¹⁷ Uo., 168–169.

keverés, halottak feltámasztása) terjesztenek, illetve azokat, amelyek a szerző tudásának vizsgálata nélkül betegségek orvoslására vonatkoznak, oly módon, hogy veszélyeztetik a közegészségügyet. Az utolsó két pontban politikai jellegű tiltások fogalmazódnak meg: tiltás alá esnek az önkormányzatra, párttűtésre vagy az államkormány megváltoztatására irányuló elveket tartalmazó könyvek, valamint a fejedelem iránti engedelmességtől, a tisztviselők iránti kellető tisztelettől, a törvények megtartásától eltávolító könyvek.¹⁸

Az erdélyi könyvvizsgálati rendszert kellőképpen jellemzi Bod Péter művének esete, amely *Szent Hilarius, vagy szívet vidámító, elmét élesítő sat. dolgok* címmel külföldön nyomtatott. Amint a könyv példányai a kolozsvári harmincadi hivatalhoz értek, az egész szállítmányt elkobozták, és a hivatal jelentést tett a kormányzéknek az ügyről. A nyomtatványokat a könyvvizsgáló bizottságnak adták át, amely megvizsgálta a könyvet, és Bajtay József elnök jelentése alapján megállapította: „a könyv legnagyobb része nevetséges, mesés és apokrif történetekből áll s mégis Szent Hilarius, az egyház e nagynevű doctorának neve tétetik eléje, ezért Szent Hilarius iránt az olvasóban megvetést kelt, ugyanakkor szent dolgokról, melyeket a legvallásosabb érülettel kellene tárgyalni, kacajt ébresztő, köznapias kérdések tétetnek s hasonló feleletek adatnak rá.”

A királyi főkormányzék elfogadta a nézeteket és felkérte az erdélyi kincstárt, hogy zárolja a könyveket, szállítsa ezeket Kolozsvárról Nagyszebenbe, a királyi főkormányzékhez, ahol addig maradjanak zár alatt, ameddig a szerző ki nem javítja az említett hibákat. Arról nincs további adat, hogy meddig maradtak Nagyszebenben a könyvek, azonban egy idő után felszabadultak, mivel később számos magán- és közkönyvtárban felbukkantak.¹⁹

Jakab Elek adatai szerint a könyvvizsgálatra vonatkozó újabb szabályozó rendeletet 1773. április 18-án adták ki. A jogszabály szövegből elsősorban a tiltott könyvek jegyzékének összehangolására vonatkozó pont érdemel figyelmet: „Mínthogy a tiltott könyvek katalógusát

¹⁸ Uo.

¹⁹ JAKAB, *i. m.*, 171–172.

nem szokták minden évben nyomtatni, időközben pedig vizsgálat alkalmával fordulnak elő megtiltandó könyvek, dologkevésbítés végett intézkedik a fejedelemnő, hogy a bizottságnak megküldessék minden évben az erdélyi udvari kancellária útján mint bécsi censuránál levő könyvek katalógusa. Ellenben az erdélyi bizottság is meg fogja küldeni a bécsi vizsgáló bizottságnak mindazon könyvek jegyzékét, amelyek az ő kezére kerülnek és veszélyesnek mondatnak ki.”²⁰

Mivel a hazai nyomtatványokat szigorúan ellenőrizték, a felvilágosodás korának eszméi elsősorban a külföldi könyvekkel érkeztek. A bécsi udvar ennek a terjesztési módnak is igyekezett gátat szabni, ezért intézkedései arra irányulnak, hogy megakadályozza az új eszméket tartalmazó, elsősorban a hivatalos vallást támadó könyvek behozatalát. Ezt a feladatot egy külön hivatal, a Bücherpolizei végzi, amely külön jegyzéket ad ki a tiltott könyvekről. 1777-ben magát a listát is besorozzák a tiltott könyvek közé, mert a hatóságok megállapítják, hogy kitűnő tájékoztatást nyújt mindazoknak, akik csempészet útján szerzik be könyveiket.²¹

A cenzúra rendelkezései II. József korában

A jozefinizmus évtizedében hozott reformintézkedések a Mária Terézia idejében elkezdett felvilágosult abszolutista művelődéspolitikai folyamatot erősítették. II. József 1781-es cenzúrarendelete egyes enyhítéseket hozott a nyomtatványok ellenőrzése terén, és megkönnyítette a lapengedélyek kiadását.

Az említett sajtórendeletben a könyvvizsgálat egyszerűsítése céljából az uralkodó elrendelte, hogy valamennyi örökös tartomány részére csak egy, Bécsben működő könyvvizsgáló-főbizottság (Bücher-Zensur-Hauptkommission) álljon fenn; az addigi könyvvizsgáló-bizottságok (Zensur-Kommissionen) az egyes tartományokban feloszlattattak, csupán egy-egy könyvvizsgáló-hivatal (Bücher-Revisions-amt) maradt fenn minden tartományban, s a könyvvizsgálati ügyek tekintetében szükséges rendszabályok élet-

²⁰ JAKAB, *i. m.*, 171–172.

²¹ BÁNYAI László, *Erdély és a felvilágosodás*, Korunk, 1939/7–8, 626

beléptetésével az egyes tartományokban az országos hatóságok bíztatnak meg.²²

A rendelet előírta továbbá az egyes tartományokban nyomtatásra szánt dolgozatok kiadatását illetően, hogy „minden valamirevaló munka, mely a tudományra, tanulásra és vallásra lényeges befolyással van, jóváhagyás végett a bécsi cenzúra elé terjesztendő, oly formán azonban, hogy az illető dolgozat ama tartományból, amelyben azt írták, valamely, a tárgy körül szakavatott tudós, tanár, világi vagy egyházi felsőség bizonyítványával és névaláírásával látandó el, hogy semmi olyast nem tartalmaz, ami a vallással, a jó erkölccsel és az országos törvényekkel ellenkeznek, s ehhez képest az országos törvényeknek megfelel”.

A kiadványok szabadabban írhattak az egyházpolitikai kérdésekről, és csupán a vallást rendszeresen támadó, vagy azt „nyilvánosan gúny és nevetség tárgyává tévő” írások megjelenését korlátozták. A rendelet elviekben politikai téren is biztosította a véleménynyilvánítás szabadságát, az állami apparátus bírálatának lehetőségét: „Bírálatok, hacsak nem gúnyiratok, bárkit érjenek is az ország fejedelmétől az utolsóig, különösen akkor, ha a szerző a maga nevét kinyomatja s ez által a dolog valódisága felől jóállást vállal magára, – nem tilthatók el, mert minden igazságszerető embernek örülnie kell, ha az igazság ezen az úton tudomására jut.”²³

A cenzúrázást végző hivatal működéséről a szabályzat megállapítja, hogy „helybenhagyás végett minden nagyobb fontosságú mű a bécsi könyvvizsgáló bizottsághoz felküldendő, az illető országbeli előadónak azon mellékelt bizonyítványával, hogy abban a vallás, erkölcs és országos törvények elleni nem foglaltatik”. A határozat ellen fellebbezési lehetőséget is megfogalmaz, hiszen az elégedetlen félnek „joga van a bécsi könyvvizsgáló bizottsághoz felvinni ügyét önköltségen”. A „kevésbé fontos iratok” esetében, amelyek „nem képeznek egész munkát”, az engedélyezés vagy eltiltás ezzel szemben az említett bizonyítvány felmutatása mellett a helyi országos hivatal hatáskörébe tartozik.

²² BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888, 106–110.

²³ BALLAGI, *i. m.*, 106–110.

Az újrakiadásról a rendelet megállapítja, hogy a külföldi művek utánnyomását tisztán üzletkérdésnek tekintik, s erre a Reimprimatur megadását az illető országok kormányhatóságának tartja fenn. De minthogy „az utánnyomás által a könyvben netalán valamely kül-állam, a vallás, egyházi szertartások és papság ellen lehető állítások mintegy igazolást vagy helyeslést látszanának nyerni: ez okból az utánnyomás megengedésének ezen három formája állapittatik meg: Admittitur, Permittitur, Toleratur”.²⁴

Az első csoportba tartozó könyvek utánnyomtatása „minden gondolkozás nélkül megengedhető; Permittitur megjelöléssel látják ez azon könyveket, amelyek a közérkölciségre, politikára vagy vallásra vonatkozólag „bizonyos merész tételéket tartalmaznak”. Végül a harmadik megjelölés alá tartoznak azok a munkák, melyek keményebb, a vallást és az államot sértő és semmiképp sem igazolható tételeket foglalnak magukban, és amelyek utánnyomása nem megengedhető.

A gyakorlatban a jozefinista cenzúrarendelet alkalmazása számos ellentmondást eredményezett, hiszen a megkönnyített lehetőségekkel élve a könyvek ellenőrzése egyre több gondot kezdett okozni. Ehhez hozzájárultak felgyorsuló történelmi események is: az 1784-es erdélyi parasztfelkelés, majd az évtized második felében a belgiumi felkelés, a török háborúk és a francia forradalom kirobbanása egyre nagyobb nyugtalanságot keltettek a tömegek körében, ami cenzúra szigorodását is magával hozta.²⁵

Az 1787-es birodalmi büntetőtörvénykönyv már kényszermunkát rendel azokra, akik az uralkodót nyilvános beszédben vagy írásban szidalmaznak, s rövidebb-hosszabb fogságbüntetést a gúnyiratok útján elkövetett rágalmazásra.²⁶ A hírlapok kérdésének tárgyalásában újra meg újra visszatér az aggodalom, hogy az alsóbb néposztályok értesülnek a falusi jegyzők révén a hírekről, amelyek felkelthetik bennük a lázadás szellemét.

²⁴ JAKAB, *i. m.*, 177–179, BALLAGI, *i. m.*, 106 – 110.

²⁵ Lásd: KÓKAY, *i. m.*, 171–174; GORIUPP Alisz, *A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján*, Magyar Sajtótudományi Társaság, Budapest, 1944. 6–10.

²⁶ KÖPECZI, *i. m.*, 1108.

Ilyen körülmények között az 1780-as években csupán a bevett vallások voltak képesek kivonni magukat az állami cenzúra nyomása alól. Az 1787. június 27-i királyi leirat megengedi az erdélyi négy bevett vallás követőinek, hogy tulajdon szimbolikus könyveiket saját főtanácsaik és előjáróik engedelmé után s azok felügyelete és felelőssége alatt mint tulajdonukat adhassák ki.²⁷ Az erdélyi 1791. évi törvényhozás a cenzúrára is kiterjesztette figyelmét, és a LVI. cikkelyben az említett felségi intézkedésnek alkotmányos hatályt adott. A törvény így szól: „bármely bevett felekezethez a vallásos könyveit, úgy a jelképeket, mint a hittudományaikat szabad legyen egyik vallásnak a másikra való befolyása nélkül nyomtatni és az ilyen vallásos könyvek nem esnek a könyvbíráló bizottság vizsgálata alá, hanem az ezekre való felügyeletet egészen a püspököknek, illetőleg az egyes vallások egyházi tanácsainak tartják fenn, mindamelllett azzal a kikötéssel, hogy az érdekelteknek súlyos felelőssége alatt valamely bevett vallás kisebbitésére szolgáló csípős vagy gúnyolódó kifejezéseknek a könyvekbe való beiktatását meg ne engedje.”²⁸

Cenzúra rendelkezései I. Ferenc korában

A francia forradalom kitörése fordulatot jelentett a hazai felvilágosodás történetében, hiszen a fejleményeket sokan nyomon követték Erdélyben is, és az értelmiség számos jelét adta a francia forradalom iránti rokonszenvnek. A Habsburg-birodalomhoz tartozó Erdélyben az 1790-es évek elején a nemzeti függetlenség és a polgári átalakulás, valamint a nemzetiségek egyenjogúsága voltak a legégetőbb kérdések. Ezek közül a nemzeti függetlenség eszméje hozta létre a legszélesebb frontot, ezért az erdélyi felvilágosítók programja elsősorban a nemzeti nyelv és művelődés körére terjedt ki. Széles körben olvassák és terjesztik Rousseau *Társadalmi szerződését*, a francia újságok híreit, és a birodalom területén készített röpiratokat. Ilyen előzmények után 1794 tavaszán a jakobinus mozgalomnak Erdélyben és a Partiumban is voltak résztvevői, habár Martinovics és társainak az erdélyi kapcsolatai a

²⁷ JAKAB, *i.m.*, 180.

²⁸ BÉNYEI, *i.m.*, 62–63.

magyar jakobinusok leleplezésekor – 1794 nyarán – még nem kerültek szóba. A gyanú fokozatosan terjedt ki azokra a közéleti férfiakra, akik az 1790–91-es országgyűlés nemesi ellenállási mozgalmában szerepet játszottak.²⁹

A francia forradalom mozgalmas éveiben a naprakészebb információkkal szolgáló hírlapok váltják fel a könyveket az új eszmék terjesztésében. A nádor, Sándor Lipót herceg, a királyhoz intézett emlékiratában megemlíti, hogy a magyar újságok az egész országban elterjedtek, és a falusi jegyzők szorgalmasan olvasgatnak fel belőle a nép előtt. Ez pedig igen veszélyes, mert az újságok minden franciaországi eseményről beszámolnak, és sokszor még az ott elhangzott beszédeket is közlik, a parasztok pedig nem látják be, hogy milyen veszélyes következményei vannak az ilyen elveknek, és lassan elsajátítják őket.³⁰

I. Ferenc trónra lépésével egy időben, 1792-től megsokasodtak a tiltott külföldi könyvek behozatalát érintő könyvrevíziós ügyek. A cenzúrahivatali aktákat ebben a vonatkozásban három nagy csoportra lehet osztani: az egyik a különböző könyvkereskedők ellen tett feljelentések csoportja tiltott könyvekkel való kereskedés gyanúja miatt, a második az olvasókörökben talált gyanús könyvek ügyében elrendelt vizsgálatok, a harmadik pedig az egyéni könyvbehozattal vagy könyvhagyatékkal kapcsolatos jelentések.

A királyi utasításra született 1795. március 26-án kelt erdélyi udvari kancelláriai rendelet a magyarországgal megegyező módon szabályozta az előzetes cenzúrát és a könyvrevíziót (a külföldi könyvek és időszaki sajtótermékek behozatalát, időnkénti utólagos ellenőrzését). Különösen védte a cenzúra a dinasztia érdekeit, a birodalom egységét és belső rendjét, a katolikus (és általában a többi) egyházat, a vallási hittételeket.³¹

Ugyanazon szabályzat előírja, hogy a könyvkiadási engedélyhez nem elegendő a vizsgáló jóváhagyása, hanem szükséges, hogy a Revi-

²⁹ JANCsó Elemér, *A jakobinus-mozgalom hazai hagyományai: Adalékok a jakobinus-mozgalom erdélyi és partiumi történetéhez = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó, 1957, 397–401.

³⁰ BÁNYAI, i. m., 631.

³¹ BÉNYEI, i. m., 49.

sor maga kezével írja rá a kéziratra az Imprimatur megjegyzést”. Ennek érdekében jön létre uralkodói rendelettel a revizorátus intézménye.

A rendelet a szerzón kívül a könyvet kiadó nyomdászt szigorúan bünteti: a könyv kizsedése „egészen széthányattatik”, s a nyomdász iparjogának vesztésén kívül minden forgalomba indított ívtől 50 forinttal büntetetik. Ugyanakkor felülvizsgáló bizottsághoz kell küldeni a már kinyomtatott példányt annak megvizsgálása végett, hogy nem-e hamisították meg az engedélyezett kéziratot.³²

A század végén újabb rendelkezéseket adnak ki a könyvkereskedés visszaszorítása érdekében: 1798 áprilisában értesítik az erdélyi főkormányszéket, hogy külföldi utazóknak semmilyen könyvük ne adasson ki, hanem azok a legközelebbi könyvvizsgálati vagy politikai hatóságnak küldessenek ki. A könyvek hatékony ellenőrzése azonban nem valószínűsíthető meg, mivelhogy Erdélyben csak Kolozsváron van könyvvizsgáló hivatal, ezért a felség azt javasolja, hogy az átutazók érdekében Nagyszebenben vagy Brassóban is létesítsenek könyvvizsgáló hivaltalt.

A könyvkereskedőket érintő szigorú rendelkezések alkalmazását példázza Schaumburg bécsi könyvárus esete, aki a jó erkölcsökkel ellenkező könyvet Bécs név alatt Lipcsében nyomtatott ki, és azt Erdélyben kívánta terjeszteni. Ezzel kapcsolatban a felség a következőket hagyta meg az erdélyi királyi főkormányzónak: „ha ezentúl a császári királyi tartományokban megtelepedett bármely könyvárus az itteni könyvvizsgálati hivataloknak be nem mutatott iratot külföldön kinyomtat, 25 arannyal büntessék meg. Ha pedig a könyv tartalma is büntetendő, ezzel is a kinyomtató könyvárus sújtandó”.³³

A könyvek számának növekedése miatt és a könyvkereskedelem minden korábbinál nagyobb elterjedése miatt a hatóságok egyre inkább sziszifuszinak mondható küzdelmet folytattak a gyanús művek felderítése érdekében. A rendelkezések alkalmazását sok esetben nehezítette vagy éppen lehetetlenné tette a művek címének gyakori változása, a nyomtatási hely módosítása vagy fiktív nyomdahelyek feltüntetése. Ugyanakkor a fordításban megjelenő műveknek az eredetitől való

³² JAKAB, *i. m.*, 257–260.

³³ JAKAB, *i. m.*, 260.

eltérése és további szövegváltozásai átláthatatlan helyzetet teremtettek a könyvek ellenőrzése terén. Ilyen körülmények között a hatóságok az-
zal próbálták kordában tartani a könyvkereskedelmet, hogy a legki-
sebb gyanú esetében is azonnal betiltották a feltételezhetően veszélyes
külföldi, elsősorban francia kiadványokat.

Mártonfi József (1746–1815) erdélyi püspök cenzori tevékenysége nem teljesen ismeretlen, feltárása azonban még mindig folyamatban van. Ebben a munkában nagy segítséget jelent a Kolozsvári Állami Levéltárban újólag előkerült iratcsomó,¹ ami a 18. század végi, 19. század eleji cenzori bizottság működését követi nyomon, illetve György Lajos irodalomtörténésznek (1890–1952) a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban őrzött hagyatéka,² melyben a szerző nagy mennyiségű anyagot gyűjtött össze főként a Levéltárban és a Batthyaneumban őrzött anyagból. Sok esetben ez a hagyatéka az egyetlen fennmaradt forrása az általa is feldolgozott anyagnak, mivel a nemrég kiadott monográfiájához³ felhasznált anyagot keresve ezek közül elég soknak már csak a hűlt helyét találhatja a kutató.

Mártonfi József cenzori kinevezéséről már beszéltem a Kolozsváron szervezett Doktoriskolák Konferenciáján,⁴ s akkor kifejtettem, hogy kinevezése nem történt váratlanul, hiszen a tanári pályáján elért eredményeiről, mély tudásáról, nyelvi műveltségéről még Mária Terézia is értesült. A sorsát és tudományos útját többszörösen meghatározó királyi rendeletek (a jezsuita rend feloszlata 1773-ban, majd a kolozsvári tanári állását a kegyesrendieknek átadó 1776-os rendelet) a kényszerű változtatások mellett mindig egy új lehetőséget adtak neki azáltal, hogy a személye iránti elismerésből fakadóan őt ajánlották, ha szükség volt tanult, művelt férfira valamilyen fontos állás betöltésére. Pályájának ebben a szakaszában, a 70-es, 80-as években a változtatások és változások tanúja és szenvedő alanya. Ezekben az években lesz előbb kiségitő cenzorrá, majd cenzorrá, később pedig már püspökként az erdélyi cenzúrai bizottság elnökévé.

¹ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cãrților)*, Fond 205.

² GYÖRGY Lajos *Hagyatéka*, Mártonfi József püspökre vonatkozó iratok, Gyulafehérvári Érseki Levéltár (ezentúl GyÉL), VI., 11/b, 1. doboz. – A szerző tematikusan csoportosította az általa átfirt forrásanyagot, s ezen csoportok egyike az erdélyi cenzúrai ügygel kapcsolatos leveleket tartalmazza.

³ UŐ, *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, Bp., METEM, 2009.

⁴ A tanulmány azóta megjelent: VULKÁN Vera Tünde, *Mártonfi József cenzori kinevezése és működése*, MKsz. 2011/2., 193–205.

Mártonfi József 1777-től 1781-ig működött kisegítő cenzorként. A cenzúra bizottság dokumentumait őrző gyűjteményben⁵ megtalálható a Mártonfi József kinevezéséről szóló rendelet és annak másolata 1781. október 10-i keltezéssel. Ebből kiderül, hogy Mártonfit első sorban a külföldről behozott akatolikus könyvek vizsgálatával bízták meg, ami tulajdonképpen felölelt minden olyan művet, ami protestáns nyomdákban jelent meg, legyen az tematikájában vallásos, avagy nem. Revizori minőségéhez tartozott, hogy a harmincad hivatalokhoz érkezett könyvek jegyzéke alapján jelentést tegyen arról, hogy közöttünk van-e olyan, amely a katolikus vallást, az államot bírálat tárgyává teszi, vagy az erkölcsöt sérti.

Hivatala gyakorlását bizonyító első fennmaradt irat egy jelentés, melyet 1781. december 21-én Szebenben írt a Nemegyei János volt marosvásárhelyi diák által hozott könyvszállítmányáról. Erre is részletesen kitértem a kolozsvári előadásomban.

Mártonfi József nevével a cenzori bizottság jegyzőkönyvében 1781-ben találkozunk. Az évszám jelentős a sokat emlegetett új cenzúrarendelet miatt is, amit II. József vezetett be. Ezen új rendelet átírata teljes egészében megtalálható a Kolozsvári Állami Levéltárban fellelhető cenzúrai bizottság anyagában német nyelven.⁶ Az Erdélyben agusztus 28-án közölt cenzúrarendelet következtében a cenzori bizottságot mint önálló hivatalt felszámolták, és a kormányshoz alárendelték. Az új hivatal ezentúl már nem *Commissio Censurae Librorum*, hanem *Officio Revisoratus*, élén pedig egy előadó áll, akit a kormányshoz nevez ki a tanácsosok közül. Az ily módon felállított hivatal előadója bár Teleki Károly, előadója még mindig Batthyány Ignác katolikus püspök volt.

Az új cenzúrarendelet, úgy tűnik, nem vetett véget teljesen a tiltott könyvek beáramlásának. Több esetben próbálták az ellenőrzést elkerülni, s titokban hozták be a könyveket.⁷ Nincs arról értesülésünk,

⁵ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 28.

⁶ KÁL, *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, 205, *Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionem Spectantibus emanata*, 12r-27r.

⁷ „Inclutus Thesaurarius R. qualiter nam multas ab iis qui in prohibitorum librorum inductione prehenderentur, desummendas ad Cassam Cameralem administrandas esse

milyen művek kerültek be ilyen módon az országba, de sejthetjük, főként a protestánsok juttatták be ezen az úton tiltottnak ítélt műveiket. A nem tiltott műveket is esetenként becsempészték, ha egyszer módjukban állt, hogy elkerülhessék a vizsgálat hosszadalmas eljárásait. Ennek a megállítására 1782. február 6-án az 1706-os számú királyi rendelet írja elő, hogy azok, akik protestáns könyveiket nem titokban viszik be az országba, hanem vállalják a nyilvános átvizsgálást, elkerülik a büntetést.⁸ A várva várt hatás azonban elmaradt, s az országba továbbra is ellenőrizetlenül kerültek be a külföldön nyomtatott könyvek.

A bécsi központi cenzori bizottság elégedetlenségét fejezi ki az ugyanabban az évben szeptember 21-én kiadott 8634-es rendeletben, mivel szerintük a könyvek vizsgálata nem érte el az elvárt biztonságot és alaposságot. Tudomást szereztek arról, hogy több esetben nem fizették ki az utazók a vámot a behozott könyvekért, de még a revizori hivatalokhoz sem szállították el átnézés végett. Hogy az ilyen esetek többé ne forduljanak elő, hat pontban írták elő a revizori hivatalok által követendő szabályokat: 1. A tartománynak adott, revízióra vonatkozó rendelet 6. paragrafusa szerint az utazók könyvei mentesek az átvizsgálástól, és csak abban az esetben, ha tiltott könyveket birtokolnak, és ezekből több példányt is magukkal visznek terjesztés céljával, kell megvizsgálni a könyveiket. 2. Ha a magánszemélyek külföldről ládában fuvaroztatják a könyveket, miután ezeket a revizor átnézte, a tulajdonos tartózkodási helyéhez legközelebb eső körzeti hivatalhoz kell küldeni. 3. A hivatal átnézi a ládában található könyveket, és külön választja az engedélyezetteket a tiltottaktól vagy gyanúsaktól. Az engedélyezetteket visszaadja, a többiről jegyzéket készít, és azt elküldi a helytartótanácsához. 5. A hivatalnok jogában áll, hogy abban az esetben, ha az utazó tanult ember, és csak egy, vagy csupán néhány olyan tiltott könyve van, ami nem teljesen erkölcstelen tartalmú, az engedélyt a helytartótanácsához küldje. 6. A hivatalnok az indexre került könyvek

insinuet, simulque revelari sibi sibi petat qua ratione idem factis ad officia Tricesimalia dispositionibus ad benignissimae illius Resolutionis effectum cooperari possit?” – írja Bruckenthal Sámuel 1781. szept. 25-én; KÁL, 205, 34.

⁸ „*qui libros Protestantium non clancularie inducunt, verum similes libros in Stationibus Limitaneis Tricesimalibus debite indigitans, nulla amplius poena teneant*” – KÁL, 205, 46.

listájának ismeretében az újonnan érkezett tiltott könyvek címével állandóan bővíti a jegyzéket.⁹

Nemcsak a protestáns könyveket, hanem a felvilágosodást gátló, az embereket tudatlanságban tartó műveket is fokozott elővigyázatossággal kezelték. Bár mondhatjuk bátran, a katolikus egyházat nem támadó akatolikus könyvek behozatala nem ütközött különösebb nehézségekbe Erdélyben. A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtári számadása¹⁰ több külföldi könyvvásárról beszél, s megjegyzi azt is, mennyit fizettek a vámnál a harmincad hivatalnak. Láthatjuk tehát, hogy a kollégium könyvtári bővítése a törvényes utat választotta a külföldi könyvek behozatalához.¹¹

Mária Terézia uralkodásának idején már engedményeket kezdtek tenni az elfogadott protestáns egyházak műveivel szemben. 1769. április 21-én rendeli el a királynő, hogy a lutheránus és református tanításokat tárgyaló műveket ne tiltsák el, hacsak nem tartalmazznak államellenes tanokat, illetve erkölcsellenes és a katolikus vallást támadó rágalmatokat.¹² Az 1781-es cenzúrendelet alapján szimbolikus könyveknek kinyomatása megengedett azokon a helyeken, ahol elfogadott az illető vallás, de úgy, hogy ha azokból, valamint az összes vallásos tartalmú munkákból, kihagyatnak a katolikus egyház és hit ellen irányuló részletek.¹³

A protestáns egyházak szimbolikus könyveinek szabad kiadási jogáért azonban még mindig folyt a harc. Luther Márton Katekizmusának kinyomtatását 1781. november 9-én hagyják jóvá az 5700-as számú

⁹ KÁL, 205, 51-52.

¹⁰ Erről bővebben: SEBESTYÉN Mihály, *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800* = MKsz., 1994/4., 357-375; Uő, *Zilahai Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára* = Erdélyi Múzeum, 57., 1995/1–2., 1–16; VULKÁN, *i.m.*, 193–205.

¹¹ A licitációk másfelől teljesen ellenőrizetlenül folyhattak le, mivel a cenzúra egy esetben sem avatkozott be az elhunyt tanárok és lelkészek könyvtári hagyatékának elárverezésébe. A kollégiumi számadás több olyan esetről is beszámol, amikor a tanárok által kiválasztott diák „közönséges kótya-vetyén” vett részt könyvritkaságok megvásárlásának reményében.

¹² SCHERMANN Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó R. T., 1928, 48.

¹³ KÁL, 205, 13.

királyi rendeletben,¹⁴ de már korábban is, 1779-ben megjelent *A nagy katekizmus*¹⁵ Szeben városi nyomdájában. Ugyanebben a rendeletben továbbra is tiltottaknak minősítik a kitalált csodákat, kinyilatkoztatásokat tartalmazó könyveket és az embereket babonáságra vezető műveket.

A heidelbergi katekizmus kiadása több nehézségbe ütközött. Magyarországon már 1781-ben kérték a kiadás jóváhagyását, de nem jártak több szerencsével, mint erdélyi társaik két évvel később. A kolozsvári református kollégium 1783-ban kérvényezte, hogy kinyomtathassák a heidelbergi katekizmust és kompendiumot, amit jóvá is hagyott Bécsen keresztül a Főkormányzóság, de azzal a kikötéssel, hogy a harmincadik, ötvenhetedik és a nyolcvanadik kérdést és feleletet, a katolikus egyházat sértő megfogalmazás miatt a megadott minta alapján átírják.¹⁶ A Gubernium figyelmeztette az uralkodót, hogy a református püspök már tíz évvel korábban is megtagadta a káté megváltoztatását, és most újból intézkedni kellene ez ügyben. Felszólították Eperjesi Zsigmond református püspököt, hogy a katolikusokra nézve sérelmes részeket hagyja ki a kátéból.¹⁷ A reformátusok számára ez elfogadhatatlan kitételnek bizonyult, úgyhogy inkább a teljes mű kiadásáról lemondtak, mintsem a megadott előírásoknak engedjenek. Legközelebb 1794-ben adták ki Szebenben Hochmeister Márton nyomdájában, miután már a feltételek adottak voltak ahhoz, hogy a kifogásolt részeket is változtatás nélkül nyomtathassák ki.

A cenzúra eljárása gyakran panaszra adott okot ezekben az években, főként a külföldről behozott könyvek átvizsgálásának olykor túlságosan hosszúra nyúlt folyamata miatt. Bruckenthal Sámuel 1787. március

¹⁴ „opus polemicum hic loci tantum toleratum sub titulo: *Luthers / Dr. Martin/ Katechismus zur Warnung aller Verführten dem grundfalschen Vorgeben des Hr. Dr. Gottfried Schüzens aus Lutheri eigenem Schriften entgegen gestellet von J. Christ. König. Prag 1781. 8 prelo Subjici admissit*” – KÁL, 205, 41.

¹⁵ A marosvásárhelyi kollégium könyvtári számadása szerint ugyancsak 1779-ben nyílt licitáción Luther Márton *Propositiones pro Declaratione Virtutis Indulgentiarum* című művét vásárolták meg. – Teleki Téka, CB. III. 144/3.

¹⁶ KÁL, 205, 57-63v.

¹⁷ POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, III. kötet, Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Bp., 1904, 127.

8-án közvetíti a cenzúra bizottságnak a Református Főkonzisztórium panaszát, mely szerint a vallásukhoz tartozó külföldi könyveiket a revizorok a vizsgálat ürügye alatt már sok ideje elvették, és nekik vissza még mindig nem adták. Bruckenthal ezért arra szólítja fel a bizottságot, hogy a szóban forgó könyveket késedelem nélkül nézzék át, és döntésüknek megfelelően kezeljék.¹⁸

Nemcsak a vallásos könyvek, hanem az olyan közismert szerzők műveinek vizsgálata is gyakran megakadt a revízió folyamatában, mint amilyen Zrínyi Miklós *Ne bántsd a magyart!* című műve. Zilahi Sámuel, a marosvásárhelyi Református Kollégium professzora Ráday Gedeontól kapta azt a megbízatást, hogy a kéziratot újra kiadja. Levelezésük ezzel kapcsolatosan már 1788. januárjától elkezdődött és az 1790-es évek elejéig tartott. A kéziratot a következő év elején küldte el Ráday, de csak 1790. áprilisában kapta vissza a revíziótól Zilahi. A köztes időben a professor többször panaszodik, hogy a könyvvizsgálók még mindig nem adták vissza a könyvecskét. Valószínűleg politikai tartalma miatt húzta-halasztotta a szebeni cenzor, hogy az engedélyt megadja. Zrínyi *Török áfiumát* először 1705-ben adta ki Kolozsváron gr. Forgách Simon, II. Rákóczi Ferenc erdélyi generálisa, s hamarosan a szabadságharc alpművévé vált.¹⁹ Érthető tehát az a túlzott körültekintés, amivel a művet kezelték. Végül sikerült mégis Zilahinak kézhez kapnia, de már nem az erdélyi könyvvizsgálóktól, hanem Bécsből, ahol Hoffinger 1789. augusztus 8-án adta meg az engedélyt a kinyomtatáshoz.²⁰

Ugyanilyen értetlenül állunk Bőjthi Antal esete előtt is, aki az 1794-ben Marosvásárhelyen megjelentetett *A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya* című műve előszavában árulja el, hogy 1790-ben írta művét latin nyelven, de némely érdemes s a magyar nyelvben tudós férfi hatására lefordította magyar nyelvre. „Ezt

¹⁸ KÁL, 205, 83.

¹⁹ Vö. ESZE Tamás, *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*, MKSZ, 1955, 282.

²⁰ LADÁNYI Sándor, *Zrínyi Török áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz: Zilahi Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787-1792)*, ItK, 1975, 482-498.

meg is cselekedém, de négy esztendő múlva kaphatám vissza a' vizsgálók kezéből."²¹

A cenzúra késedelmességének okát kutatva egyelőre még kevés ismerettel rendelkezünk ahhoz, hogy bármilyen irányba előítéleteket fogalmazzunk meg. Nem tarthatjuk teljesen igaznak azt sem, hogy a könyvvizsgálók tudatosan akadályozták a protestáns könyvek behozatalát, mivel a nem vallásos tartalmú művekre is gyakran évekig kellett várniuk szerzőiknek vagy tulajdonosaiknak. Sokkal inkább feltelezhetjük azt, hogy a hosszadalmas irodai eljárások, a rendeletek által előírt szabályok homályossága és az utólagos ellenőrzéstől való félelem miatt gyakran tanácstalan és ténylegesen hosszú időt igényelt a cenzúra. Az országba beáramló művek ellenőrzése igencsak sok időt követelt. Emellett nemcsak a cenzúra, hanem a nyomtatási eljárások is késleltethették a mű megjelentetését. Benkő Józsefnek az 1791. március 7-én Arankához írt leveléből kiderül, hogy a *Közép-Ajtai Dohány* című művének kiadása nem a cenzúra, hanem a nyomdász, Hochmeister Márton miatt késik:

*„Husvét előtt nem fogja Hochmeister Censurára adni, (: a' mint írja:), igen sokak lévén dolgai.”*²² Benkőnek az Arankához írt 1791. május 9-ki leveléből kiderül, hogy a mű átment a cenzúrán. Ebben az esetben tehát az ellenőrzés rövidnek mondható.

A cenzúra szorítása kissé enyhült 1787. június 27-én, midőn az uralkodó a 7244-es és 7878-as számú rendeletében megengedte az erdélyi négy bevett vallás követőinek, hogy szimbolikus könyveiket saját előjáróik engedélyével, az ő felelőségük alatt sajátjukként adhassák ki. Egy évvel később ezt az engedményt a görög katolikusokra is kiterjesztette.²³ A 10395-ös számú rendeletet Erdélyben 1788. december 19-én hirdették ki. A rendelet öt pontban sorolja fel azokat az evangélikus műveket, amelyeket ezentúl szabadon kiadhatnak: 1. az apostoli, niceai és Athanasius-féle szimbólumot; 2. az 1530-ban írt

²¹ BÖJHI Antal, *A' nemes Magyar Nyelv írásának, és szólásának Tudománya, mely a' józan okosságnak, a' nyelv tulajdonságának, s' az erdélyi jobb élésben lévő magyarságnak törvényei szerint irattatott.* 1790. M. Vásárhelyt, 1794.

²² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1994, 38.r.

²³ JAKAB, *i.m.*, 180.

augsburgi evangélikus hitvallást 3. és ennek a Melanchton által írt 1532-es *Apologiája*; 4. Luther 1536-ban írt smalkaldiai hitcikkelyeit, amelyeket 1737-ben a protestánsok mind elfogadtak; 5. Luther kis és nagy katekizmusa, amit 1580-ban kiadott Concordia című művükbe is felvettek.²⁴

Az unitáriusok számára is lehetőség adódott végre teológiai könyvek nyomtatására. 1787-ben adták ki először a kolozsvári református kollégium nyomdájában a *Summa universae Theologiae Christianae secundum Unitarios* című, a hitvallásukat összefoglaló művet, melyet még Szentábrahámi Mihály (1683–1758) unitárius püspök írt.²⁵ Eddig a cenzúra nem engedélyezte a mű kiadását, de félszázados várakozás után végre megjelenhetett Escherich bécsi cenzor jóváhagyásával.²⁶

1788. április 21-én Bánffy György kormányzó Mártonfi Józsefnek ír hivatali ügyben levelet, melyben értesíti, hogy az itteni revizori hivatal jobb megszervezése érdekében a Főkormányzók szükségesnek látta, hogy a tanácsosok közül is kinevezzen revizort. Ugyanakkor közli, hogy a rendeletek szolgálnak alapul továbbra is a hivatal működésének, és elrendeli, hogy az üléseken vezérvonalként használják.²⁷ Annak érdekében, hogy a cenzori hivatal pontosabban teljesíthesse kötelességeit, azok a személyek, akik a hivatalt betöltik, és akik a saját munkájukon kívül a belföldi és külföldi könyveket is átvizsgálták, felvilágosítást kapnak feladatuk megkönnyítése érdekében. Ezt a feladatot több személyre is rábízák, olyanokra, akiknek az eddig folytatott irodalmi működése nem áll távol a cenzori feladatoktól. A Főkormányzók jónak látta ezért a tanácsosok közül e hivatalhoz gr. Eszterházi Nep. János, Mártonfi József atya és Soterius Mihály János tanácsosok mellé, akik közül ez utóbbi már több éves cenzori tevékenysége miatt elismertté vált, segédeket állítani. Ezen személyek Cserei Imre szebeni katolikus plébános, Lerchenfeld József, a felső iskolák felügyelője,

²⁴ KÁL, 205, 87. JAKAB Elek is hivatkozik az 1787-es és 1788-as rendeletekre: JAKAB, *i.m.* 180.

²⁵ SZINNYEI, *i.m.*, XIII., 1909, 714–715.

²⁶ *Imprimatur. Die XIII. Aprilis. MDCCLXXXV. Escherich. Concipista.*

²⁷ KÁL, 205, 100.

Bruckner József az evangélikus szebeni rektor és a reformátusoktól Benkő Ferenc lelkész.²⁸

A bizottság vegyes vallási összetétele a protestánsok szimbolikus könyveinek ellenőrzése céljából is fontos volt. Láthatjuk azonban, hogy az unitárius egyházból még mindig nem neveztek ki senkit. Számukra először Mártonfi József katolikus püspök elnöksége alatt nyílik lehetőség arra, hogy nyomtatványaikat saját képviselőik, Lázár István (1742–1811), majd Körmöztzi János (1762–1836) püspökök felügyelete alatt ellenőrizték.

Cserei Imre könyvvizsgálói tevékenységéről tanúskodik három történelmi-politikai műről írt cenzori jelentés, amit a Főkörmányszék felé 1790. júliusában és szeptemberében közvetített. A szóban forgó művek a következők: 1. *A' Török Birodalomról való leg-ujjabb Tudositások*,²⁹ ismeretlen magyar fordító tollából, aki saját bevallása alapján azért fordította el a közönség javára a művet magyarra, hogy ebbe a tudományba is bele tudjanak pillantani.³⁰ 2. *A' Magyar Országgi Királyoknak világosabb Historiája* két kötetben.³¹ 3. Aranka György

²⁸ „So hat dies. H. Gubrum für nöthig erachtet zu dem hierländige Bücher Revisorat die H. Gubernial Rätthe Grafen Eszterházi, Abt. v. Mártonfi, und von Soterius, als welcher letztere schon viele Jahre dabei gestanden, und folglich mit den Geschäften, welche bei demselben vorkommen, vollkommen bekannt ist, auch nach ferner zu bestimmen, und selben über dies zur Beihülfe auch der H. hiesigen Pfarrer v. Cserei, dann den Ober Schulen Aufseher v. Lerchenfeld, und Rector Bruckner, aus den Reformierten hingegen den dießortigen Pfarrer H. Benkő zuzugeben, und zugleich der Bücherzensurs Kommission auch nach jenes zu bedeutet, daß die Commission anklebende Verbindlichkeiten, aus den vorhandene Akten zu erheben, und selbe bei einer hierwegen abzuhaltende Sitzung zur Richtschnur der zu dieser Bücher Revisorat bestimmten Individuum verzunehmen, und allda gehörigmaßen unter dieselbe zu vertheilen haben wird. Von dem K. Sieb. Landes Gubernio Herstadt. D. 29. Apr. 1788.” – Uo. 102.

²⁹ „Libellum: A' Török Birodalomról való leg-ujjabb Tudositások, inscriptum perlegi, nec quid quam in eo deprehendi, quo minus typis dari possit. Cibinii die 28-a Julii 790. Emericus Cserei mp. Decanus, Parochus Cib. Et Libror. Revisor” – KÁL, 205, 174.

³⁰ Vö. STAUD Géza, *Orientalizmus a magyar romantikában*, <http://mek.oszk.hu/01300/01385/html/staud4.htm> (letöltés 2010. február 12.).

³¹ „Duo volumina Libri iscripti: A' Magyar Országgi Királyoknak világosabb Historiája legi, nihilque in iis reperi, quod altissimis Ordinationibus, et Normalibus adversum esset. Cibinii die 29-a Julii 790. Emericus Cserei mp. Decanus, Parochus Cib. Et Libror. Revisor” – KÁL, 205, 175.

Anglusok' és Magyarok' Igazgatásoknak egyben-vetése című műve,³² mely ugyanabban az évben jelent meg Kolozsváron Hochmeister Mártonnál. Ennek a könyvnek a megjelenéséhez a végső engedélyt Bedeus de Scharberg, szebeni cenzor adta meg. Tehát látható az is, hogy a könyv ellenőrzése és jóváhagyása két különböző szinten történt: Cserei első fokon elolvasta a művet és átengedhetőnek ítélte, Scharberg másod fokon a Cserei jelentése alapján engedélyezte a mű megjelenését. Ez utóbbinak a neve jelenik meg a mű nyomtatott példányain is.

Ugyanez a cenzori eljárás figyelhető meg később is, 1799-ben, midőn Gyújtó István³³ *Az életnek mestersége* című kisebb művét ellenőrizték.³⁴ Szilágyi Ferenc, a könyv első cenzorának véleménye alapján a szerzőnek ki kell javítania nyers nyelvezetét, mielőtt a végső jóváhagyást megkapná a nyomtatáshoz. A mű fölötti végső döntést Mártonfi József hozta meg, aki Szilágyi véleményéhez csatlakozva javítást követel meg (*correctis corrigedis*) a megjelentetés előtt. A javítás valószínűleg megtörtént, mivel a mű egy év múlva Mártonfi imprimaturjával Kolozsváron megjelent. Igazán érdekes lenne, ha a megjelent művet összehasonlíthatnánk a cenzori kézirattal, hogy megállapítsuk, milyen változtatás történt a kéziratához képest...

Az 1791-es erdélyi országgyűlés reményre adott okot a bevett valások számára. A lelkesedés, az új lehetőségek iránti remény egybe kovácsolta a különböző felekezeti rendeket. Közösen, egyetértésben fogalmazták meg a cenzúrára vonatkozó törvénycikkeket is.

Az országgyűlés által megfogalmazott 56. vallási törvény kimondja, hogy minden bevett vallás szimbolikus, illetve minden más vallásos tárgyú művét ezentúl szabadon ki lehet nyomtatni anélkül, hogy egyik bevett vallás a másokra befolyást gyakorolna, vagy gúnyos, sértő meg-

³² „*Opusculum, cui titulus: Anglusok' és Magyarok' Igazgatásoknak egyben-vetése, legi, et, cum illud nihil aliud in se complectatur, quam uberiorem dilucidationem opusculi latino sermone exarati: Conspectus Regimie formae Regnorum Angliae et Hungariae, quod jam in typis existat, nihil mihi obstare videtur, quominus imprimi possit. Datum: Cibinii die 3-a Sept. 790. Emericus Cserei mp. Librorum Revisor.*” – Uo. 177.

³³ A székely származású parajdi Gyújtó István a sóhivatalnál volt mázsáló Vö. SZINNYEI, *i.m.*, IV., 1896, 128.

³⁴ KÁL, 205, 188.

jegyzést tenne. A felügyeletet e művek fölött a vallások püspökeit és konzisztóriumait illeti.³⁵

A bevett vallások műveivel szembeni egyenlő elvárás és bánásmód egyfajta közeledést is jelez a különböző felekezetek között. Az országgyűlés által megfogalmazott törvény számára még sokáig érvényt szereztek a hivatali eljárásokban. A vallásos művek imprimaturjában, ha protestáns műről volt szó, gyakran hivatkoztak az 56-ik paragrafusra. 1799-ben például egy református lelkész, Szabó Márton *A világnak közönséges históriája*³⁶ című művének imprimaturját a cenzori hivatal részéről Mártonfi József, a református részről Abats János püspök írja alá. Mártonfi az imprimaturban az 1791-es országgyűlés 56. törvény-cikkelyére hivatkozva a művet a saját vallásabeli cenzor fennhatósága alá rendeli, mivel a műben teológiai és vallási kérdések találhatók. A református püspök által adott nyomtatási engedély legfontosabb szempontja szerint pedig a mű azért engedhető át, mivel nem tartalmaz semmit, amivel az erdélyi bevett vallásokat sértené. Mártonfi tehát tudatosan gyakorolja az 56. paragrafus által előírtakat:

Mártonfi József imprimatúrja: „*Cum huic operi complura Inserta sint Theologica, et Ecclesiastica controversa, in ductu Artic. Nov. 56-ti anni 1791 inuiatur D. Author ad Censuram Antisitum suae Religionis. Ex Officio Revis. Lib. Claudiopoli, 5. Apr. 1797. Mártonfi m. p.*”

Az Abats Jánosé: „*Manuscriptum sub titulo: Közönséges Historiája a' Világnak & cet. Készítette Réti Szabó Márton cum nihil contra Receptas in Patria Religiones contineat, imprimi licebit, Claudiopoli 16-ta Aprilis 1798. Joannes Abats. Ecclesiarum Helveticae Confessioni addictarum Superintendens.*”

Az elvárás ellenére a szigor még jobban nőtt az ellenőrzés terén. A bizottság állandóan kézhez kapta az újabban eltiltandó művek jegyzékét. 1792-ben például a *Der Kreutz-Zug gegen die Kranken* című mű eltiltását rendelik el valószínűleg hazafias hangvétele miatt.³⁷

³⁵ Vö. BALLAGI, *i.m.*, 271; JAKAB, *i.m.*, 180–181; POKOLY, *i.m.*, 148–151.

³⁶ SZABÓ Márton, *A világnak közönséges históriája, mellyben a nevezetesebb történetek és változások az idő rendi szerént világ teremtésétől fogva a jelen való időig elő adattatnak*. I. darab 1438. esztendőig. Kolozsvár, 1799.

³⁷ KÁL, 205, 194.

1793. február 21-én újabb megszorító rendeletet kap a Főkormány-szék a királyi udvartól. A 2193-as számú rendelet a tiltott könyvek kiszűrése érdekében az egyetemjáró diákok és külföldi utazók könyveivel szemben szigorú ellenőrzést követel meg. Ezeket a könyveket zár alatt kell tartani mindaddig, míg az átvizsgálás a felsőbb hatóságoknál meg nem történt. Érezhetően mindenkit gyanús elemként kezelt a rendszer. Amit eddig a revizor a harmincad hivatalnál maga is elvégezhetett, vagyis külön választotta a tiltott, vagy annak minősíthető könyveket a többitől, ez utóbbiakat visszaadva tulajdonosaiknak, mostantól minden könyvet zárolnak, s addig vissza nem adnak, míg magasabb és megbízhatóbb szinten ártalmatlanoknak nem ítélik.³⁸ Hasonló rendeletet adnak ki 1798. április 3-án, amelyben a király utasítása szerint az utazóknak minden könyvét úgy kell kezelni, mintha eleve tilosak lennének, és el kell venni tőlük.³⁹

Már 1793-ban megjelenik a rendeletekben az az általános könyv-vizsgálati szempont, ami majd két évvel később, 1795. február 25-én kiadott cenzori rendelet⁴⁰ alapjává válik. A zavargásoktól való félelem átalakította a cenzúra szervezetét. A vallási érdekek háttérbe szorulásával előtérbe kerül a politikai szempont, melynek a legfőbb irányvonal a köznyugalom megőrzése. Az erdélyi kormányzék március 16-án hirdeti ki a 2320-as számú udvari rendeletet, melyben a nép nyugalmanak megőrzése érdekében (*ad conservandam publicam tranquillitatem*) a francia háborúval kapcsolatos műveket tiltja el.⁴¹

Időközben a Főkormányzéknek Kolozsvárra való áthelyezésével (1790) a szebeni cenzori bizottság működésének felügyelete nehézkessé vált a távolság miatt, mivel a cenzorok ott maradtak egyéb kötelezettségeik miatt. Ugyanakkor szükségesnek látták azt, hogy Kolozsváron állítsák fel a bizottság központját, mivel a kormányzék is ide költözött. A helyi szinten újjászervezett bizottság elnökévé ezennel Mártonfi József püspököt és tanácsost neveztek ki 1798. április 24-én. A hivatal új arculatot nyert összetétele révén is, mivel a református Szilágyi Ferenc

³⁸ Uo. 178, 179.

³⁹ JAKAB, *i.m.*, 260.

⁴⁰ Vö. BALLAGI, *i.m.*, 782; JAKAB, *i.m.*, 257–260; SASHEGYI, *i.m.*, 12.

⁴¹ Uo., 181.

kolozsvári filológia professzor, az evangélikus Thorwächter András kolozsvári lelkész mellett a kolozsvári Pákei József unitárius filozófia professzort nevezték ki a bizottság tagjává.⁴² Néhány hónap elteltével újra változott a bizottság összetétele, mivel Thorwächter Andrást a bolkácsi parókiára helyezték át. A megüresedett helyet az ugyancsak evangélikus Herbert Mihály foglalta el ugyanazon év december 18-án.⁴³

A szigorú, büntetésekkel teletűzdelt rendeletek tömkelegében nem lehetett könnyű dolga Mártonfinak elnöki tiszte betöltésében. Gyakran maga a bécsi központi cenzúrabizottság eljárása és döntései sem voltak koherensek a kiadott rendeletekkel. Jó példa erre a külföldi tanulmányútjából hazatérő Köteles Sámuel és Filep Sándor, akik tiltott könyvet szállítottak, s a művet a könyvvizsgálók mégsem kobozták el. A szóban forgó mű a kantianus filozófus Ludowig Heinrich von Jakob *Die allgemeine Religion. Ein Buch für gebildete Leser* című 1797-ben Halléban kiadott munkája. Mártonfi tanácsalanságában 1798. július 26-ki jelentésében utólagos eligazítást kér. Hivatkozik az 1793. február 21-én kiadott, fennebb is említett 2193-as rendeletre, amely szerint a külföldről hazatérőknek és utazóknak birtokában lévő tiltott könyveket zárolni kell, míg a könyvek lajstroma a felsőbb hatóságokat megjárja. A jénai egyetemről hazatérő Köteles Sámuel és Filep Sándor birtokában lévő Jakob-mű azonban rajta van az 1797-es tiltott könyvek listáján. A szóban forgó személyek a két példányban birtokolt mű visszaadását kérik. Mártonfi az utólagos felvilágosítás mellett kéri a bécsi központi hivatalt, hogy más hasonló esetben, mikor kivételt tesz a szabály alól, tanúsítványt is írjon az engedélyezésről. Másfelől pedig, a peregrinánsok és könyvkereskedők könyveit, ha ezek az engedélyt elnyerték, Bécsben lássák el egy megkülönböztető jellel, hogy a tulajdonosok visszakaphassák könyveiket a harmincad hivataltól.⁴⁴ A Főkormányzék tolmácsolásával Bécsbe küldött jelentésre november 22-én küldték a választ, ám ennek tartalmát nem ismerjük.⁴⁵

⁴² KÁL, 205, 189; a rendeletre JAKAB is hivatkozik, i.m. 260.

⁴³ KÁL, 205, 166.

⁴⁴ KÁL, 205, 160-164.

⁴⁵ Mártonfi jelentésének hátoldalán leírt megjegyzés: N.B. Advenit Resolvi Dec-

A Református Főkonzisztórium 1800. augusztus 21-én újabb panaszszal fordult a cenzúra bizottság elnökéhez, Mártonfi Józsefhez.⁴⁶ Kéri, hogy könyveiket, melyek korábban tiltottak voltak, most azonban engedélyt nyertek, visszakaphassák. Levelük nem maradt meghallgatás nélkül, mivel Mártonfi az ügy orvoslására épp a református Szilágyi Ferencet jelölte ki biztosnak. Két hónap eltelté után a Konzisztórium türelmetlenné kezdett válni, mivel a főtanács rendelete alapján a könyveket már át kellett volna nyújtaniuk Szilágyinak, de valamilyen oknál fogva késett ez a gesztus. A Konzisztórium tehát október 5-én újabb levéllel próbálja frissíteni az igazgató tanács emlékezetét, s kéri, hogy a könyveket a kinevezett biztosnak adják át.⁴⁷ Az ügy végül megoldást talált: november 13-án elrendelik a könyvek visszaadását, s 1801. február 13-án Szilágyi Ferenc tanúsítványt írt alá az átvett könyvekről:

Consignatio

Librorum antea prohibitorum, nunc vero jam admissorum juxta Decretum Guble Die 13-a 9-bris A. 1800. sub Nro. 9896. supremo Consistorio Reformatorum, ex Officio Censurae Librorum ad Manus Clarissimi Dni Francisci Szilágyi alterius Censoris extraditonum.

1. *Joannis Coccei opera omnia Theologica. Tom. 6. edit. Francof. Ad Moe-num Ao. 1689.*
2. *Ejusdem Commentarius in Psalmos. Amsellod. Ao. 1673.*
3. *Joannis Franc. Budei Institutiones Theologiae Moralis. Lipsae. A. 1712.*
4. *Augusti Pfeiferi Dubia Vexate. Dresda. A. 1713.*
5. *Friderici Spannseimii Introductio ad Historiam, et antiquitates Sacras. Tom. 2-dus Lugdumi Batavor. Ao. 1687.*
6. *Joannis Braunnii Systema Theologiae. Amstellod. A. 1691.*
7. *Adolphii Lampe Commentarius in Psalmos Graduum Basileae. A. 1742.*
8. *Joannis Coccei. Summa Doctrinae de Foedere, et Testamento Dei. Amstello. 1691.*

reto Gub. communicatu ddo. 22. 9br Nr. Gub. 8637. – uo. 162v.

⁴⁶ KÁL, 205, 135.

⁴⁷ Uo., 136.

*Libros praesignificatos ad manus meas recepisse praesentibus recognisco.
Claudiopoli d. 13. Februarii. 1801.
Franciscus Szilágyi mpr.
Librorum Censor.⁴⁸*

A vallásos könyvek cenzúrájával kapcsolatosan még egy változtatásról tudósít a kolozsvári iratcsomó. 1804. december 3-án Bánffy György főkormányzó értesíti Mártonfi József püspököt arról, hogy mivel az evangélikus Herbert Mihály cenzort elhelyezték a Doborka nevű falu parókiájára a vallásos könyvek cenzori hivatala megüresedvén, helyére az ugyanazon vallásbéli Leonard Jánost nevezték ki.⁴⁹

Mártonfi cenzori tevékenységéről nemcsak az iratcsomók jegyzőkönyvei és jelentései tanúskodnak. Különlegesen érdekes és kivételes képet kapunk róla az általa jóváhagyott, illetve csak mélyreható javítás után engedélyezett könyvek révén. Mielőtt azonban ennek a gondolatnak a szálait tovább szőném, kitérnék egy olyan esetre, ami időben is korábban helyezkedik el, ugyanakkor pedig egyedülálló jelenségnek mondható a cenzúra erdélyi történetében.

Ismert ugyanis Mártonfi irodalom pártolása, költői tevékenysége, de eddig még nem láttuk azt, hogy életének ez a vetülete hogyan találkozhatik cenzori mivoltával. És íme, itt van előttünk Aranka Györggyel való ismeretsége és levelezése. Aranka műveinek nagy részét Erdélyben adta ki, de jelentetett meg írásai közül Magyarországon és Ausztriában (Bécsben) is. Külföldi cenzorai között olyan személy is előfordul, mint Sinkai György, aki pesti cenzorként első szinten véleményezte Arankának az 1806-ban Nagyváradon megjelent *Elme játéka* című művét.⁵⁰ Erdélyi cenzorai között ott találjuk Eszterházi Nep. Jánost, Bedeus de Scharberget és természetesen Mártonfit. Műveit átnézve azt állapíthatjuk meg, hogy előljáró szavait mind egyes szám első személyben írta. Ez alól nincs kivétel, hiszen ez a kor eljárásának megfelelően történik. De van egy előszó az *Apró Munkáji* című, 1805-

⁴⁸ Uo., 137.

⁴⁹ KÁL, 205, 139.

⁵⁰ Az Approbatio megfogalmazója Sinkai, az imprimaturt azonban Szerdahelyi Antal nagyváradai cenzor adta.

ben Marosvásárhelyen kiadott könyve elején, amelyben a szöveg írója külső hangként szólal meg, mondja el a véleményét a műről. Az előljáró szó érdekessége, hogy a végén a megszokott szerzői aláírás és keltezés helyett kettőspont után Mártonfi József nevét találjuk, aki egyúttal imprimatúrral is ellátja a könyvet. A meggyőzés kedvéért hadd álljon itt egy részlet a szövegből:

„Ez az Elmélkedés a’ Philosophia mezején leg-első próbája a’ Szerzőnek. Ujj igazságokat nem gondolt, nem tsinált. Az igazság olyan árru, melly minden emberekkel köz és közenséges; az Emberi Esméreték élés Házában öröktől fogva mindenkör készen vagyon; nem tsinállya senki, hanem Tehetségeinek erejéhez képest onnan szedi elé; néha ugyan sok keresés után, de nem szerzi, csak feltalállya; és azután a’ többivel ugy rendeli öszve egy egységbe. Ha ki azért ezen Elmélkedésben valami ujjságot reméni: azt hanem ha az Igazságok egybe rendelésének modjában, egyebütt hijában keresi. [...]

Olvasoi közül ha kinek tetszeni fog; az nem unhattya meg: másoknak pedig hoszszas unalmat nem okozhat. Mert rövid:

Imprimatur. Claudiopoli 25. April. 1805. Mártonfi m. p.”

Láthatjuk tehát, hogy Mártonfi József ezennel nemcsak szerzőként, hanem az ajánlás megfogalmazójaként egyúttal első kritikusa is a műnek. Cenzori és kritikusi minősége ötvöződik ebben a műben a nyilvánosság előtt is. Attól sem tekinthetünk el, hogy katolikus püspökként egy protestáns filozófus művét ajánlja. De ez már nem is tűnik fel, mivel a tudomány- és irodalomszeretet a különböző felekezeteket is egybe kovácsolja.

Mártonfi József cenzori és kritikusi minősége markánsabban is meg tud nyilvánulni olyankor, amikor a tudományosság leple alatt hozzá nem értő kontárok próbálgatnak mások eredményeivel híressé válni. Ballmann János Mihály medgyesi tanár *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse* című művéről van szó, mely Szebenben jelent meg 1801-ben. Mártonfi a Naláczyhoz írt egyik levelében⁵¹ tíz évre az

⁵¹ GYÉL, György Lajos hagyatéka, VI./11/b (3).

eset után (1811. jún. 15.) mondja el Aranka György Schlözer ellen készí- tendő művéről beszélve, hogy maga is írt valamit a Schlözer művével szemben, de nem nyomtatásra, hanem a nyomtatás gátlására.⁵² „Erre alkalmatosságot egy Megyesi süket Iskola Mester, Ballmann adott, a ki Német módra véghetetlen tudós kezdett vala lenni és könyveket írni. Ennek első részét *Statistik von Siebenbürgen*, mint Cenzor, passiroztam, kevés jobbitásokkal, maga a munka úgy is igen ösztövérvé lévén. A második részére volt jegyzéseket, de nem tiltottam meg mások elnyomták. Azonban egy más munkát is firkált volt, ugymint Erdélynek historiáját Németül, mellyet egészszen Schlötzer- ből vett volt. Ezt az Erdélyi Schlötzerre oly jegyzésekkel küldöttem vissza, hogy azok az egész tudós Szász Nemzetnél, még akkor életben lévő említett két Báróknál, Edernél, még a ...⁵³ Szász Papoknál circuláltak, és minnyájoknak egyet értékekből a Ballmann historiája vissza vétetett, és örökösön el temet- tetett. Ennyit nyomtak jegyzéseim magoknál a Szászoknál. Így tehát magam részemről valamit tettem a dologban. A kik igazán tudósok, többet tehetnek. Ezt Aranka Urtól is várhattjuk. Nagod tsinallyon Divát Schlötzer ... akár Gál Modus, akar Sombori szerént. Ha el késtünk is ezekkel, leg alább a kevés Magyarnak hasznos lectura leszsz.”

A részletből kiderül, hogy Mártonfi Ballmannak a *Statistische Landeskunde Siebenbürgen* című művében javításokat végzett, mielőtt megjelent volna. Jelentéktelennek tartotta a művet, a szerzőjéről is le- becsülően ír. A lenézés oka nem a Schlözer-imitáció, hanem a tudomá- nyosság hiánya. A többi szász tudósról, mint például Ederről mindig elismerően beszél, bár kiderül a levélből, hogy ő is Schlözer nézeteit vallotta. A korrekció nem nyelvi, hanem történelemszemléletet alakít- tó. Mártonfi nemcsak a rendeletek által megszabott irányelvet követte, amikor beleavatkozott egy amúgy erkölcsileg, vallásilag stb. átenged- hető műbe. Felelősséget vállalt az információk helyességével szemben is, s elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy történelmileg helytelennek ítélt művet átengedjen csak azért, mert a fejedelmet és az általa meg- fogalmazott értékeket nem sérti. Nagy valószínűséggel átment volna a

⁵² Mártonfinak a Schlözer-vitához való viszonyulásáról egy más tanulmány kere- tében külön fogok részletesebben beszélni.

⁵³ György Lajos átírata a pontozott részekben hiányos, valószínűleg nem tudta kiol- vasni a szót valamilyen okból kifolyólag.

mű a cenzúrán, és meg is jelent volna, ha szerzője Bécsben próbálkozik a kiadásával.

Kevesebb kíméletet tanúsított Mártonfi azzal a Ballmann-művel szemben, melyet szerzője teljesen Schlözertől, a göttingai történésztől vett át.⁵⁴ Éles gúnnyal erdélyi Schlözernek nevezi a szerzőt, aki egy híres tudós gondolatait próbálta sajátjaként eladni. A magyar erdélyi öntudatot amúgy is sértő Schlözer-műhöz írt tulajdonképpen cáfolatot Mártonfi a Ballmann kézirat kritikájának leple alatt. A cáfolat a szász tudósok körében olyan hatást keltett, hogy maguk léptek fel a medgyesi tanár művének megjelentetése ellen. Mártonfi megintcsak a történelemszemléletet befolyásolta ezzel a tetteivel, mivel az amúgy kicsi közönnyel bíró Schlözer-mű Ballmann kompilációja által elterjedt volna az egész szász közösségben. Jogosan tehetjük fel azt a kérdést, hogy ha Mártonfi érveinek ilyen súlya lehetett egy meg nem jelent Schlözer-imitációal szemben, milyen hatást ért volna el, ha a maga véleménye szerint is szükséges cáfolatot maga írta volna meg, és német nyelven, mint ahogy azt a Naláczi-levéliben fontosnak tartotta.

A történelemszemlélet alakítójaként nyilvánul meg Mártonfi József a Sinkai György művével kapcsolatban is. Az esetről Jakab Elek számol be *Adalék Sinkai György életiratához* című, a *Századok* folyóiratban megjelenített írásában.⁵⁵ Jakab bemutatja a Sinkai művének megbírálásának, a nyomtatás megtiltásának és a kézirat elkobzásának történetét. Röviden összefoglalva a leírottakat Sinkai György 1813. június 1-jén adta be a Főkormányzékhoz *Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum* című kéziratát megvizsgáltatás végett. Elképzelése alapján a műnek Szebenben kellett volna megjelennie Barthnál. A kéziratot 14-én adták át a könyvvizsgáló hivatalnak véleményadás végett. Mártonfi a hivatal elnökeként 1814. március 5-én írta meg jelentését a műről, melynek eredményeképp rendkívül veszélyesnek nyilvánították. A kéziratot zárolták, tulajdonosának vissza nem adták annak kétszeri kérésére sem.

⁵⁴ Schlözerről bővebben ld. BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, EME, 2011.

⁵⁵ JAKAB Elek, *Adalék Sinkai György életiratához* = *Századok*, 1881, 678–689, 756–765.

Mártonfi könyvvizsgálói véleményét Jakab szószerinti fordításban teljes egészében közli. A szakirodalom számára elfelejtettnek tűnő cenzori jelenés a Mártonfi cenzori tevékenységéről szóló fejezet záróakordjaként méltó összegzése a püspök könyvvizsgálói tevékenységének, kiváló jártasságának a történelem tudományában.

A jelentés – *Észrevételek Sinkai György úr krónikájára* – inkább hasonlít egy tudományos értekezéshez, mint egy egyszerű cenzori jelentéshez. Szerzője tudásának magaslatán pontonként végighaladva cáfolja történelmi tényekkel alátámasztva a szerző elméletének hibáit. Idézetekkel, észrvekkel bizonyít – kő kövön nem marad a mű építményében, semmit sem hagy észrevétel nélkül az állítások közül. A jelentés érdekes, tanulságos és olvasmányos a mai kor embere számára is. A rendkívül megalapozott, tudományos fejtegetés meggyőző ereje kétségtelen volt. A művet betiltották, kéziratát elkobozták. A mű végül mégis megjelent a budai kalendáriumokban, a szerzőnek tehát sikerült keresztülvinnie művét a cenzúrán. De lássunk egy részletet a jelentésből úgy, ahogy azt Jakab Elek közli:

„Nevetséges és hiú hányavetiség az, hogy szerző nemzete dicsőségét egyedül származásáért vitatja, a mit másképpen nem érdemelt ki; sőt gyalázatára válik, hogy oly dicső származás után oly semmiségre süllyedt alá. Mint a vizek, úgy a nemzetek eredete is csekély. S főleg azok, a melyek romokból s más nemzetek maradványaiból keletkeztek, önlétűek (autonóm) és uralkodók soha sem voltak, de mint gyülevész nép, mindig a győztesek és hatalmasabbak alá voltak vetve.

Miért kezdi szerző krónikáját Domitianustól, nem lehet tudni. Ő Daciát és a dákokat soha sem látta, s csak szemfényvesztésből tartott triumphust Rómában a dákok legyőzéséért. Martialis nevetségessé akarta tenni őt, midőn rá e verset írta:

Quae venit a Dacis, laurea tota tua est.

Ha az ily emlékezések valami súllyal az oláhok római származására nézve bírnának, azokat csak Octavianus Augustustól lehetne kezdeni, aki alatt Horatius így énekelt:

Pene occupatam seditionibus Delevit urbem Dacus.

S azután kevéssel:

Occidit Daci Cotysonis agmen.

Ezek azonban nem Dáciában, de a Dunán túl történtek, hová a dákok, a római tartományok határaitól rabolni be-becsaptak.

Az oláhok római eredetének tisztábban bebizonyítása végett maguknak a rómaiaknak is eredetére kellene visszamenni, nem Ádámra és Noéra, mely bizonyos is, nem is, sem nem Janus, Mars és mások meséire, hanem arra, a honnan Róma valóban eredett, t.i. Romulus asyllumára, a mivel hogy a rómaiak mennyiben dicsekedhetnek, mutatja Juvenalis verse, aki, mint már világ urairól, így ír róluk:

Et tamen ut longe repetes, longaeque revolvas Nornen, ab infami gentem deducis asylo, Majorum primus, quisque fuit ille tuorum, Aut pastor fuit, aut aliud, quod dicere nolo.

Maguk a rómaiak nem tagadják, hogy őket Romulus pásztorokból és rablók-ból gyűjtötte össze, s ez értelemben joggal éneklie e krónika szerzője:

Nos documenta damus, qua simus origine nati.

Egyébiránt okos ember se nem szégyenli származását, se nem dicsekedik vele -

Nam genus ac proavos, et quae non fecimus ipsi

Non ea nostra puto.

— — helyesen mondja Ovidius Metamorphosisaiban.

Mi más népek valamennyien barbár népektől származtunk, de lassanként némi műveltségre emelkedtünk. Az oláhok azt mondják, hogy ők a legműveltebb rómaiaktól származnak. Ama magas műveltségről vajmi barbár állapotra süllyedtek! Róluk is elmondhatná Anacharsis: Mihi Patria dedecori est, tu Patriae.”

Következtetésképpen megállapíthatjuk, hogy a cenzúra ügye önmagában is érdekfeszítő lehet, hogyha csak a *Catalogus Librorum Prohibitorum* könyvlistáját vizsgálnánk. De még tanulságosabb, ha a rendeleteket hasonlítjuk össze, a latin és német nyelvű *Instructiók* pontjait elemezzük. Itt, Erdélyben azonban más okok miatt is érdekes, vonzó kutatási területnek bizonyul a cenzúra vizsgálata, mivel az egymással ellentmondó kijelentések között meg kell sejtenuünk a megjelölt 18. században, milyen lehetőségek közt írhattak és publikálhattak ismert és elfelejtett íróink. Milyen módon juthattak könyveikhez névtelen és neves könyvgyűjtők, vásároltatták a köteteket a kollégiumi tanárok tanulóik számára. De még érdekesebb és tanulságosabb az, ahogyan a kinevezett cenzorok a szabályok mezsgyéjén belül miként próbálták megóvni azt, amit ők a tudományosság égisze alatt sarjadni láttak mindattól, ami magyar történelmi hagyományt és igazságot támadni látszott.

Ilyen értelemben a rendeleteknél, melyek már a tudomány számára amúgy is ismertek, fontosabb annak vizsgálata, milyen hatása volt ezeknek a kulturális törekvésekre, illetve milyen módon gátolta, határozta meg az erdélyi művek születését. Egy teljes életmű alkotása lehet a korszak könyvtermésének megvizsgálása, összegzése.

Mivel erre itt nem vállalkozhattam, csak részleteiben kívántam megközelíteni azt, ami egykor elődeink számára egy kellemetlen és szükségtelen rossznak tűnhetett, másfelől a hivatalukat teljesítő cenzorok részéről hatalmas feladat, de ugyanakkor kecsegtető lehetőség, amennyiben a tudomány és ismeretek iránti éhségüket ily módon első kézből elégíthették ki. Kinevezett cenzoraink számára a könyvek vizsgálata nemcsak feladat lehetett, hanem felelősség is abban a korban, amikor a magyar alkotmány és múlt folytonos támadásban részesült. Gondolhatunk itt azokra a röpiratokra, amelyeket Ballagi Géza mutat be terjedelmes művében, vagy a Schlözer-vitára, amelyet már Aranka György kapcsán is kimerítően tárgyaltak, amelyben Mártonfi Józsefnek az epigon művek átjavításában és elfojtásában nagy szerepe volt. Láthattuk, Mártonfi cenzori minőségét nem kihasználta, hanem felhasználta arra, hogy az általa értékesnek ítélt műveket segítse, a hibákat javítsa és így egységesíthesse az irodalmi nyelvet, illetve alakítsa a történelmi szemléletét az akkori olvasóközönségnek. A meglévő levéltári anyag segítségével több új adatot sikerült feldolgozni, de érezzük azt is, hogy a teljes Mártonfi-képet mégsem sikerült feltárni. Remélhetőleg ez azután fog következni, midőn újabb iratok feldolgozására sor fog kerülni.

OLVASÁS, MŰVELTSÉG

MIKES ÉLETMŰVE SZÓTÁRI FELDOLGOZÁSBAN
(AZ OTKA K 81337 TÁMOGATÁSÁVAL)

Tanulmányomban a készülő digitális Mikes-szótár eddigi eredményeiről adok áttekintő összefoglalást. A szótár megírásának gondolata nem új keletű: már az 1900-as évek elején is feldolgozták szótárszerűen Mikes egyes szavait: Szily Kálmán néhány tucat szócikket közöl a *Törökországi levelek* szóállományából az 1906-ban megjelent *Nyelvőr-cikkében* (Szily 1906)¹. A Mikes-szótár készítését, az összes művek kritikai kiadásának létrehozása során, Hopp Lajos is tervezte², de a megvalósításra nem kerülhetett sor. Mikes halálának 250. évfordulójához közeledve az MTA Irodalomtudományi Intézetének 18. századi osztályán OTKA támogatás keretében Tüskés Gábor témavezetésével végül 2010-ben elkezdődhetett a munka, amelynek végső célja Mikes Kelemen teljes szókincsének elektronikus írói szótár formájában történő feldolgozása. A *teljes szótár* terminus különös hangsúlyt kap, hiszen mindenmű feldolgozás, nyelvi vizsgálat és esztétikai értékelés csak akkor lehet eredményes, ha a vizsgált írói korpusz teljes szótári rendszerére támaszkodhat³. Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé, ezért a saját írások és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni⁴.

Több magyar írói szótár is rendelkezésünkre áll: például a Petőfi- (PetSz.)⁵, a Juhász Gyula- (JGySz.)⁶, a Balassi- (BalSz.)⁷ és a Zrínyi-szótár (ZrSz.)⁸. A nyomtatott kötetek a terjedelmi kötöttségek és a kezelhetőség szempontja miatt – a Petőfi-szótár kivételével – nem tartalmazzák a feldolgozott korpusz teljes anyagát; a jelentéseket példázó

¹ SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból*, MNy.: 1906. 337–47.

² HOPP Lajos, *Mikes javító tolla nyomában*, Nyr.: 1967. 149–160.; Úő: *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2002.

³ BENKŐ László, *Az írói szótár*, Bp., Akadémiai, 1979.

⁴ *Mikes Kelemen összes művei 1–6*, s. a. r. Hopp Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 88; SZATHMÁRI István, *Mikes és irodalmi nyelvünk*, MNy, 1991, 298–306.

⁵ *Petőfi-szótár*, szerk. GÁLDI László, J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes, WACHA Imre, Bp., Akadémiai, 1973–1987. (PetSz.)

⁶ *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*, szerk. BENKŐ László, Bp., Akadémiai, 1972. (JGySz.)

⁷ *Balassi-szótár*, szerk. JAKAB László, BÖLCSKEI András, Debrecen. 2000. (BalSz.)

⁸ *Zrínyi-szótár*, szerk. BEKE József, Bp., Argumentum, 2004. (ZrSz.)

idézetek és a további előfordulások száma egyaránt erősen korlátozott. Emellett a papír alapú kiadásokban szükséges számos terjedelmet csökkentő megoldás, valamint bonyolult utalórendszer kialakítása is. A készülő Mikes-szótárban az elektronikus feldolgozás lehetőségeinek köszönhetően viszont nem korlátozzuk a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőség nyílik a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségek nyílnak meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. Ez egyedülálló lehetőséget ad nemcsak a nyelvhasználat és a stílus sajátosságainak, valamint e sajátosságok változásának megfigyelésére, hanem elősegíti az író világlképét érintő összetettebb kérdések megválaszolását is.

Különösen fontos e feldolgozás nyelvtörténeti, szótörténeti jelentősége, hiszen a 18. század 1772 előtti szakaszának magyar nyelve hiányosan van jelen a történeti nyelvészeti, szótörténeti-frazeológiai kutatásokban. Könnye Nándor és Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárban* (NySz.) összegyűjtötte a *Törökországi levelek* szó- és szólásalommelányát, Simonyi Zsigmond a *Mulatságos napok* szóanyagát dolgozta fel. A Mikes kritikai kiadás tanulságai között Hopp Lajos joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Törökországi levelek Nyelvtörténeti Szótárban* alapul vett 1794-es kiadása a szöveghelyesség szempontjából erősen kifogásolható, s a teljesség igénye és a szavak biztos első előfordulásának megállapítása is „sok kívánnivalót hagyott” a feldolgozásban. A magyar nyelv nagyszótárának⁹ alapul szolgáló történeti szövegtörzset alsó időhatára 1772, ezért Mikes életműve ebben nem szerepel. A Mikes-szótár a Zrínyi-szótárral együtt két egymást követő évszázad magyar irodalmi nyelvéről adhat átfogó képet két kiemelkedő író munkásságán keresztül.

A szótár alapjául a kritikai kiadás szolgál, amely 6 részből (7 kötetből), mintegy 6000 oldalnyi szövegből áll (Mikes 1966–88). A különböző szövegváltozatokat is felhasználjuk, tehát az *Ifjak kalauza*, a *Katekizmus*

⁹ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, szerk. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond, Bp. (NySz. 1890–1893.)

és a *Misszilis levelek* variánsait is. Rendkívüli értéke a leendő szótárnak – főként, ha figyelembe vesszük az eddigi magyar nyelvű írói szótárakat¹⁰ –, hogy a teljes írói életművet a kritikai kiadás alapján dolgozzuk fel. Ezzel filológiai, nyelvészeti, esztétikai és más jellegű kutatásoknak is megbízható elektronikus szövegbázisát teremtjük meg.

A szótárkészítés korábban alkalmazott hosszadalmas és a kézi másolás miatt többször pontatlan cédulázását ma már felváltja számos gyors és hatékony számítógépes szövegfeldolgozási eszköz. A számítógép a munkálatok több jelentős és különösen időigényes részében ad megbízható segítséget, ilyen például a szövegek elektronikus formában való rögzítése. Azért, hogy a nyomtatott változat szövegei a számítógépen is rendelkezésünkre álljanak és szerkeszthetők legyenek, munkacsoportunk a következő módszert választotta: a kötetek szkennelése, az Abbey Fine Reader szövegfelismertető szoftver alkalmazása, végül pedig a felismertetett szövegek korrektúrája.

A szövegfelismertető szoftver beállításait hosszasan teszteltük, mire elértük az optimális eredményt, az oldalankénti 4-5 javítandó hibát. A régi szöveg sajátos központosási technikája, helyesírási egyenetlensége, a névelővel egybeírt alakjai, az egybe- és különírás variánsai, a kis- és nagybetűk maitól eltérő használata mind a szövegfelismertetést nehezítő sajátosságok. A korrektúra során mind a 6000 oldalnyi szöveget összeolvastuk a felismertetett szöveggel, s a hibákat javítottuk. A nyomtatásban is olvashatatlan, nyomdahibás szövegrészleteket végül a kéziratokból, illetve mikrofilmről javítottuk. Immár rendelkezünk Mikes Kelemen összes műveinek betűhív átiratával elektronikus formában, amely a MEK honlapján mindenki számára elérhető.

A szótári munkában nélkülözhetetlen, hogy a rendelkezésre álló szövegcsoportoknak ne csak egy-egy adott szóalakjára tudjunk keresni, hanem az ugyanolyan funkcióban álló, a szócikkíráshoz szükséges tartalmi elemeket is ki tudjuk gyűjteni, csoportosítani. E célból a szövegbe sajátos jelölőelemeket illesztettünk be, ún. tageket, címkéket. Mi az alábbi egységeket címkéztük: versbetétek, címek, idegen nyelvű szövegrészletek, margináliák, rövidítések, idézetek, fordításrészletek.

¹⁰ SZATHMÁRI István, *Az első magyar költői szótárról*, *Nyr.* 1974.: 404–414.

A korrektúrázott és címkékkel ellátott szövegből készítettünk egy adatbázist. Már önmagában ez a rendszer is többszempontú szöveg-vizsgálatra alkalmas, de emellett különféle gyakorisági listák is rendelkezésünkre állnak. A számítógépen rögzített szövegek alkalmasak statisztikai vizsgálatokra is, amelyekből új kutatási eredményekhez juthatunk. Néhány eddigi számadat: a szövegszavak száma, tehát Mikes összes szavának összes előfordulása kb. 1,5 millió; a teljes konkordanciaalista kb. 60 ezer oldal; a szóalakok vagyis a különböző ragozott alakok száma: 162 ezer; az 50 feletti előfordulással rendelkező szóalakok száma 1352. Az eddigi becsléseink alapján kb. 15-20 ezer címszó lesz majd a Mikes-szótárban.

A jelenleg is folyó munkafázis a címszó-készítés, előszerkesztés. A címszólista készítésének fő szempontja az egy címszóhoz sorolandó szavak rendszerszerű csoportosítása. A teljesség igényéhez híven nem válogatunk a címszavak között, minden mikesi szó címszó lesz mai formájában. A címszólista készítéséhez a konkordanciaalistát használjuk fel. A konkordanciaalista az egyes ragozott szóalakokból és a hozzájuk tartozó összes szóelőfordulásból áll. Minden szóelőforduláshoz egy mondatnyi szöveggörnyezet tartozik. Pl.

tékozlók – 2 (szóalak, előfordulások száma)
fiainak, akik talám, még háláadatlanok. tékozlók, és semmire valok lesznek,
mitsoda (IJE 121)
ha gazdagok feslet életüek. és tékozlók, ha szegények, vándorloká lesznek.
ha (ISZ 249)
(példamondatok, lelőhely rövidítéssel)

A címszavasítás menete kötött: az azonos paradigmájú szóelőfordulások alkotják a szóalakot. A szóalakokból meghatározzuk az alak- vagy írásváltozati címszót, amelyből több is lehet, azokból pedig végül a szótári címszót. Az eljárás maga egyszerű, viszont az említett kb. 60 ezer nyomtatott oldalnyi anyag minden egyes példamondatát át kell nézni, s a megfelelő helyre tenni. Nehézséget jelentenek a maitól eltérő formák, például a különírt igekötők, különírt morfémák, az összetett igei szerkezetek, a névelővel egybeírt névszók, valamint a régies névszói egybe-, illetve különírási módzatok stb. Szükség van erre a munkára a szótár elkészítéséhez, mert egy-egy szónak nagyon sok alak-, illetve írásváltozata van, amelyeket a korpuszból nem találunk meg.

Előnye az, hogy a címszavasítás mellett egyben előszerkesztés is folyik, hiszen az egy címszóhoz tartozó összes alak- és írásváltozat, különböző toldalékolású szóelőfordulás az őket tartalmazó példamondattal már most egy szócikkben fog szerepelni. A különböző szerepű szavak címkézése lehetővé teszi, hogy a teljes szövegtörzsből e funkciók alapján is ki tudjuk gyűjteni, illetve rendszerezni a szavakat.

Példa a címszóba rendezésre:

teke

tekét – 1

melegben. fő képen had jatzodgyanak tekét, a meg erősitti a karjokot (IJE 92)

A címszavak mai alakjának a meghatározásában segítségünkre vannak az értelmező szótárak, a tájszótárak, a helyesírási szótárak, az idegen szavak szótárjai, valamint vallástörténeti és más szaklexikonok is. Ha az adott címszó más szótárban (beleértve a kb. 27 millió szövegszavas nagyszótári korpuszt is) nem szerepel, azt külön megjelöljük. Ezek a szavak alkotják az igazi nyelvtörténeti, lexikográfiai kincseket: az ún. Mikes nem szótárazott szavait, pl. *diszciplínáz*, *balgondolat*, *feleségvétel*. Nem triviális azonban minden esetben a címszavak meghatározása: pl. a *climicus* mai formájában *klínikusként* bár létezik a szótárakban, de a „klinikai szakorvos” jelentés miatt egészen bizonyosan nem vehető fel ebben a formában, bármennyire is a mai címszó megadása a cél.

Mi olvasható ki már ebből a rendszerezésből is? A szókészletről készülő különféle mutatók lehetővé teszik az összevetést korábbi és későbbi korok szövegeiből készült hasonló típusú összeállításokkal.¹¹ Így új adatokhoz juthatunk az összehasonlított szerzők egyéni nyelvének szókészletéről és a magyar szókincs változásáról. Már a munkának ebben a fázisában megtudhatjuk, hogy a mikesi életműben az összes szóhoz mérten milyen az egyes szavak gyakorisági (akár művenkénti)

¹¹ Vö. *Szövegyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Osiris Kiadó, 2000.

eloszlása, továbbá hogy Mikes nyelve mennyire tér el a köznyelvtől. Például a *dohány*, *dohányos*, *dohányoz*, *dohányozás*, *dohányozhat*, *dohányozni*, *dohányzik* szócsalád csak a *Törökországi levelekben* fordul elő. Megvizsgálhatunk konkrét eseteket a szócsaládosulás köréből, így egy-egy alapszónak az összetett és képzett származékait, pl. *császár*, *császárné*, *császárság*, *császárválasztás*. Megfigyelhetjük az ugyanabba a szócsaládba tartozó alakok művenkénti eloszlását, továbbá megvizsgálhatók a címszavak alak- és írásváltozatai is. A szókincsstatistikából kiderül, hogy a már-már „tartalmatlannak” tartott: *dolog*, *cselekszik*, *cselekedni* családja kifejezetten népes, a *csinál* arányaiban jóval szerényebb az előbbiekhöz képest. Ugyanakkor a *dicsőség*, *dicsőséges* a mikesi szókincsben kifejezetten nagy számú. Elemezhető a szinonimák használata, pl. a *csecsemő*, *csecsszopó* közel azonos eloszlású. Megvizsgálhatók a szavak művelődéstörténeti szempontból, de akár az idegen szavak használata is, pl. *deskripció*, *dialektika*, *diárium*, *diskurzus*, *doktrína*. Jelöltük a szóösszetételi határokat, így az elő- és utótagjuk szerint is kereshetünk a címszavak között. Lehetőség nyílik, hogy mélyrehatóan megvizsgálhassuk az összetételeket és szerkezettypusaikat. Helyesírás-történeti szempontból az alak-, és írásváltozatok eloszlása akár művenként is vizsgálható. Már a jelenlegi rendszerezésből is kirajzolódik Mikes tipikus szókapcsolatainak a köre, amelyek részletes vizsgálatával még közelebb kerülhetünk nyelvezetének a megismeréséhez.

Először a címszavakba rendezett anyagot szeretnénk elektronikus formában közzé tenni, amely terveink szerint egy négy részből álló felületen (a címszó, az alakváltozatok, a szóalakok, a szóelőfordulások és a bővebb szöveggörnyezet bemutatásával, számadatokkal) teszi szemléletesebbé a feldolgozást, és minél hatékonyabbá a keresést. Már önmagában ez az anyag is a számos csoportosítási, keresési lehetőségével egyedülálló forrásbázist kínál a további Mikes-ku-tatásoknak.

A majdani internetes szótár a fentebb bemutatott rendszerezésre épülve kiegészül a jelentésstruktúrával, frazeológiával is. Itt a címszavakra és alakváltozataikra kereshetünk, ezt követően megismerhetjük a jelentésszerkezetet az összes példamondattal, ahonnan a teljes korpusz is elérhetővé válik, végül pedig megtalálhatjuk a szócikkvégi utalásokat és a frazeológia blokkját.

Mikes életműve ma már nem vagy csak nehezen érthető nyelvi magyarázatok nélkül, s nyelvének értékei igen gyakran rejtve maradnak

a mai olvasó előtt. A szótár hozzájárulhat a 18. század első felét felölelő időszak nyelvezetének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához azzal, hogy a korszerű elektronikus feldolgozásnak köszönhetően teljes egészében elénk tárja Mikes életművét, nyelvi hagyatékát. A digitális szótár az életmű korszerű tudományos feltárásához adhat hatékony segítséget, s egyben fontos segédeszköze lehet az írói munkásság magasabb szintű középiskolai és egyetemi oktatásának is.

A historia litteraria műfaja és története

Tarnai Andor *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*¹ című kötetében kifejti, hogy az irodalomtörténet-írás története a feudális korban a tudománytörténet-írás egyes ágainak kialakulását vizsgálja, valamint arra is kitér, hogy a tárgyhoz tartozó anyagból csak egy kis részt írtak magyar nyelven, ezért véleménye szerint lehetetlen feldolgozni a magyar irodalomtörténet-írás történetét. Szerinte² az első irodalomtörténeti jellegű megjegyzés nyomtatásban Thuróczy János krónikájának az előszavából ismeretes. Azt is kiemeli,³ hogy Felvidéken tűnt fel először a historia litteraria atyja, Bacon. Tarnai Andor szerint Bacon első híve Bayer János lett, aki az ő munkái alapján írta meg a *Filum Labyrinthi* című logikáját, és Magyarországon a historia litterariáról konkrétan először ebben a munkában esik szó.

Kecskeméti Gábor *A historia litteraria korai történetéhez* című tanulmányában⁴ gyűjtőnévként közelíti meg a fogalmat, állítása szerint a „historia litteraria” nemcsak krónika lehet, hanem biográfia, reláció, gyűjteményes műfaji antológia, vagy akár kommentárként, jegyzék-ként is előfordulhat. Szerinte a historia litteraria műfaja esetében nincsenek formai kötöttségek, csak tematikaiak. „Tematikai kötöttségének lényege, hogy egyetemesnek kell lennie, vagyis nem maradhat meg egy-egy tudományszak partikuláris történetének.”⁵

Kabán Annamária úgy látja, a barokk korszak értelmiségi rétegének írói a szakközönség és a képzetlen olvasók közti térben tevékenykedik: „még nem mindig tettek különbséget a tudományos és szépirodalmi tevékenység között, és személyi tekintetben sem különültek még el mereven tudósok és írók, a gyakorlatban azonban a két munkate-

¹ TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi Historia Litteraria történetéből* = *Historia Litteraria*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004, 6–7.

² TARNAI, *i.m.*, 10.

³ TARNAI, *i.m.*, 22.

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *A historia litteraria korai történetéhez* = *Historia Litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2006, 48–49.

⁵ KECSKEMÉTI, *i.m.*, 49.

rület mégis már kezd elkülönülni egymástól. A természettudományi ismeretek elmélyítése és a történetírásba bevonuló kritikai módszer ugyanis felbomlasztotta a vallásosságnak alárendelt barokk enciklopédizmust, betetőzve a szaktudományoknak az önállósodását. A tudós-írók azelőtt minden magasabb iskolát végzett ember számára írták szakismereteket közvetítő műveiket, most azonban végbement szaktudomány és ismeretterjesztés elkülönülése, a szakembereknek szánt tudományos értekezéseket, összefoglalásokat fejlett segédeszközök igénybevételével, terjedelmes bizonyító anyaggal ellátva, az irodalmias előadást mellőzve írták meg. A művelt közönség részére írt ismeretterjesztő munkák viszont továbbra is érdekes és élvezetes olvasmány formáját öltötték magukra.

Az ismeretterjesztő művek nagy része ugyan már magyar nyelvű, az értelmiségi élet belső ügyének tekintett tudományos irodalom viszont még mindig túlnyomórészt latin maradt.”⁶

*A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*⁷ című tanulmányában Tarnai Andor úgy látja, a magyar irodalomtörténetírás a magyarországi historia litterariából vált ki a magyar nemesség nemzeties gondolkodásának a kialakulása idején. *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről* című művében arra is felhívja a figyelmet, hogy az „irodalmi tudat” fogalmát Négyesy László vezette be a magyar irodalomtörténet-írás fogalmai sorába, megállapítja továbbá, hogy a nemzet (ezen magyar nemzet értendő) 1772-től – voltaképpen Bessenyei György munkássága kezdetétől – ismerte fel az irodalom fontosságát, maga az irodalomtörténet pedig a tudatosodás folyamán jelent meg.

Tarnai Andor és Kecskeméti Gábor egybehangzó véleménye is az, hogy a XVIII. században a mai bibliográfia még nem különült el élesen az irodalomtörténettől, az ún. historia litterariától, az első jelentős literatúratörténet szerzője mindkettejük szerint Czvittinger Dávid volt. Tarnai Andor az irodalomtudósi munka folyamatát is elemzi, felisme-

⁶ KABÁN Annamária, *A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig: Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés*, Kiadta az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1993, 95–96.

⁷ TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXV. évfolyam, 6. szám, 1961, 637–658.

rése szerint lexikonszerkesztői munkáját Czvittinger Dávid azzal kezdte, hogy a közkeletű művekből szó szerint kimásolta az ismereteket,⁸ majd betűrendbe szedte a magyarországi szerzőkről szóló cikkeit. Valószínűleg ő írt először *Anonymusról*, a *Képes Krónikáról*, *Vitéz János levelezéséről* és számos XVI–XVII. századi aktáról.

Tarnai Andor és Kecskeméti Gábor szól Czvittinger Dávid művének hiányosságairól is. Hangsúlyozzák, hogy olyan jelentős szerzők nem kaptak szócikket, mint Kovacsóczy Farkas, Haller János, Schesaeus Keresztély, Szamosközy István, Wernher György. A *Speciment*⁹ Czvittinger Dávid a hazai és a külföldi közönségnek egyaránt írta, ezért többnyire latin nyelvű.

Tarnai Andor szerint, noha a literatúratörténet-írás megindulásának előfeltétele minden egyháztörténetben adva volt,¹⁰ magyarországi szerzőknél legkorábban id. Burius János evangélikus egyháztörténetéből kiindulva mutatható ki a döntő tudománytörténeti fordulat. Az egyháztörténetből a literatúratörténetbe való áttörés érdemét pedig id. Burius János nagyobbik fia, ifj. Burius János¹¹ a nevéhez kapcsolja *Schediasma de eruditis Hungarus* című műve révén. Burius Dániel irodalomtörténet-íróként akarta bizonyítani országának kulturáltságát. Tarnai Andor szerint „... a Burius család két nemzedékének literátorai valóban megalapították a régi Magyarország irodalomtörténet-írását.”¹² Tarnai Andor úgy látja, a régi irodalomtörténet-írók valóban „bizonyítani” akartak, az irodalomtörténet-írás művelői pedig a laicizálódó értelmiség tagjai voltak. A műfaj történetét Tarnai Andor Bél Mátyással

⁸ Tarnai Andor szerint Czvittinger Dávid olvasta Schödel Márton és Behamb politikai műveit, Bethlen János erdélyi történetét, Bonfinit, Bongarsiuat, Haner György erdélyi egyháztörténetét, valamint hivatkozott Nadányi Florusára, Jongelinusra és Töppelt Lőrincre és rádöbbsent arra, hogy a helyzetében a hazaiakkal folytatott levelezés sokat segíthetne.

⁹ Czvittinger Dávid *Specimenje* Altdorfban jelent meg 1711-ben, ebben az időszakban Magyarországon nem jelenhetett volna meg, mivel a szerzője nem volt annyira ismert.

¹⁰ Tarnai Andor Inchoffer Menyhért *Annalesseire*, Debreceni Ember Pál, Burius János és Krman Dániel munkáira utalt.

¹¹ Ifj. Burius János Bél Mátyást tanította.

¹² TARNAI, *Tanulmányok a magyarországi Historia Litteraria történetéből*, 83.

folytatja, akit sokan tekintenek a XVIII. század első fele legjelentősebb magyarországi tudósának; felsorolja az adósságokat is a tudóssal kapcsolatban: 1879-ben jelent meg róla az utolsó magyar nyelvű összefoglaló munka, kéziratai többnyire kiadatlanok, csupán néhány fordítása jelent meg nyomtatásban: „Bél Mátyás mai ismereteink szerint azért nevezhető a XVIII. század első felében a legnagyobb hazai tudósnak és a latintanítás reformja miatt a legjobb pedagógusnak, mert munkásságában egyesített és továbbfejlesztett minden modern törekvést, az ismereteket rendszerezte, a korábbiakat kiegészítette, és törekvéseit a *Notitia* befejezetlensége ellenére is sikerre vitte. Olyan magyarországi, akit a jelenből visszatekintve két-három nép megbecsüléssel emlegethet, s aki a legsikeresebben készítette elő kortársai között a magyarországi felvilágosodás korszakát.”¹³ A XVIII. században folytatva a vizsgálódást, Tarnai Andor Rotarides Mihály életművét említi. Ő Czvittinger Dávid munkájának folytatója és továbbfejlesztője, 1745-ben Altonában jelentette meg tervezett nagy művének, a *Historiae antiqui, medii et recentioris aevi lineamenta* bevezető fejezetét. Ez a *Prolegomena* két részből állt: az egyik részben bemutatta a historia litteraria tárgyát, a másikban pedig azokat az írókat tárgyalta, akik a tárgyhoz kapcsolódó műveket adták ki. Tarnai Andor szerint Rotarides Mihály az egész hazai irodalmat át akarta tekinteni; a tudomány és a szépirodalom között ő sem tett különbséget, azt tartotta, hogy az igazi tudományt változatlanul latinul kell művelni. (Nagy művét négy részre osztotta volna: az első rész az írástörténettel foglalkozott volna, a második rész történetileg szándékozott áttekinteni a magyarországi tudományok fejlődését, a harmadik rész iskolatörténetet, a negyedik rész pedig egy írói lexikont tartalmazott volna.)

Tarnai Andor a késő barokk korszak legnagyobb magyar tudósának Bod Pétert tartja, azt állítja, hogy a protestánsok 1700 körül kibontakozó egyház- és irodalomtörténeti irányzata teljesedett ki Bod Péter munkásságában. Áttekintésében a tudós érdeklődésének, megcélzott közönségének változásáról is beszél: úgy véli, Bod Péter Szenczi Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc példájára a magyar reformátusság,

¹³ TARNAI, *i.m.*, 127.

illetve Erdély múltjának, kulturális hagyatékának tanulmányozására törekedett, munkássága során pedig látóköre egyre tágult: Erdélyről egész Magyarországra, a református hagyományról pedig a teljes magyar kultúrára kiterjedt.

Gáldi László *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban* című könyvében megfogalmazza, hogy a lexikográfiai érdeklődés századról századra új területeket hódított meg. Szerinte „A XVI. század – a humanizmus eszményeinek megfelelően – a klasszikus nyelvek, a latin és a görög nagy szótárait alkotta meg, majd a XVII. században születtek a nemzeti nyelvek általános szótárai, elsősorban irodalmi norma alapján, „nemes és művelt körök számára” ... Ugyanekkor találjuk az első kísérleteket történeti jellegű szótárak megalkotására (Du Cange), s jelentkezik, egyelőre aggodalmas puritanizmus formájában, a kritikai szellem is (akadémiai szótárak). A XVII. század azonban lexikográfiai szempontból távolról sem tudta megragadni az élet teljességét; legtöbb munkását osztálykorlátai akadályozták meg abban, hogy széttekintsen a szépirodalom nyelvén túlra egyrészt a társadalmilag is gazdagon tagozott élő nyelv, másrészt pedig a szakmai és tudományos nyelvhasználat egyre bővülő változatossága felé. Ebből a hiányérzetből születtek a XVIII. század enciklopédiái, köztük Diderot-nak és d’Alembert-nek ideológiai szempontból is határkövet jelentő műve (1751 – 1766), másrészt a szakszótárak egész sora, melyek végül a nagy általános szótárak anyagára is döntő hatást gyakoroltak. A XVIII. század utolsó negyede szinte mindenütt Európában a szótárírás megújítását jelentette. Voltaire 1778-ban, kevéssel halála előtt, azzal a szándékkal érkezett Párizsba, hogy maga is lelkesen fog dolgozni az Akadémia új szótárán, melynek megszerkesztését nélkülözhetetlennek tartotta. Az agg Voltaire világosan érezte tehát a régi francia szótárirodalom elégtelenségét, s talán ismerte Pons-Alletz roppant anyaggyűjtését is. Az utóbbival szemben azonban csakhamar új hang, új módszer jelentkezett, új kísérlet a szótárirodalom megújítására: e mű a XVIII. századi Franciaország utolsó nagy lexikográfiai alkotása, Féraud kritikai szótára volt.”¹⁴

¹⁴ GÁLDI László, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1957, 1–5.

„Hogyan kapcsolódott be ebbe az európai fejlődésébe a mi XVIII. századunk szótáriródalma?”¹⁵ – teszi fel a kérdést Gáldi László. Szerinte¹⁶ a felvilágosodás nyomait már Cellariusnak Bél Mátyás átdolgozásában elkészült latin – magyar gyökérrendes szótárában megtaláljuk (1719). Haladást mutat a lexikográfián belül a Wagner-féle *Phraseologia*-nak első, Vargyas István készítette átdolgozása is (1750). 1763-ban Adámi Mihály Bécsben adott ki kisebb magyar–német szótárt, amely mű előképe Márton József szótárírói tevékenységének.

Kiemeli azt, hogy mindezeknek a műveknek a megléte ellenére a XVIII. században Kazinczy Ferenc mégis úgy véli, hogy használható szótárunk nincs, hisz Szenczi Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc, Bényei Deák János és Cellarius szótárai nem a magyar nyelvre, hanem a latin nyelv művelése céljából készültek. „A magyar szókészlet rendszerezését tehát valósággal ki kellett szabadítani a latin nyelvtanítás és lexikográfia béklyóiból, s egyben szótározott szavainak állományát korszerűvé is kellett tenni.

A szükségletet és a tennivalókat leghatározottabban a magyar felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György ismerte fel; már 1778-ban, tehát pontosan egy évben Voltaire szótárírási terveivel, Bessenyei a megszerkesztendő új magyar szótárról így nyilatkozott: „Új szó könyvet jó volna... tsinálni, hol meg határozatnának az új magyar szók.” (Magyarság, 11.)¹⁷

A meglátásom az, hogy Gáldi László nem figyelte fel arra, hogy Bessenyei György előtt is léteztek olyan tudósok, akik a magyar nyelv fejlesztését, használatát és akadémiai szintre emelését tűzték ki céljuknak. Így például Bod Péter is, aki ugyancsak a magyar nyelv fejlesztését szívügyének tekintette, hisz egy új, egységes magyar nyelvtant, egy Tudományos Akadémiát és egy Tudós Társaságot akart létrehozni a magyar nyelv fejlesztése érdekében. Tervét nem sikerült megvalósítania, de 1766-ban kiadta a magyar nyelvű életrajz-gyűjteményét, szótárát, amely közel 600 XVI–XVII. századi tudósnak őrzi a nevét. Meg-

¹⁵ GÁLDI, *i.m.*, 6.

¹⁶ GÁLDI, *i.m.*, 6–7.

¹⁷ GÁLDI, *i.m.*, 7.

állapítható az, hogy Bod Péternek is az volt a célja, akárcsak később Bessenyei Györgynek, hogy a magyar nyelvet fejlessze és egyetemes szintre emelje.

A Magyar Athenas befogadástörténete

Ha megvizsgáljuk a különböző lexikonokat, mit írnak Bod Péterről és munkáiról, azt vehetjük észre, hogy például Szinnyei Józsefnek *A magyar írók élete és munkái* című lexikona Bod Péter életét és munkáit mutatja be röviden, Petrik Géza *Magyarország Bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti Kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak* című műve első kötetében felsorolja Bod Péter nyomtatásban kiadott műveit, többek közt a *Magyar Athenast* is, amelyet 1766-ban nyomtattak ki, *Zoványi Jenő Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikona* a fontosabb szakirodalmi munkákat is felsorolja, a *Magyar Nagylexikon* IV. kötete Bod Péter életét, munkáit és a fontosabb szakirodalmi munkákat említi, a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* I. kötete ugyancsak bemutatja Bod Péter életét, a kiadott műveit, de a szakirodalmi anyag már nemcsak a Bod Péter munkáira vonatkozó alapmonográfiákat, hanem a fontosabb tanulmányokat is közli.

Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy Bod Péter valóban óriási gyűjtő- és alkotómunkát végzett, minden keze ügyébe került magyar könyvet áttanulmányozott, kéziratos hagyatékokat vizsgált, bizánci, osztrák, német, cseh, sziléziai és lengyel historikusokat olvasott, külföldön sírfeliratokat másolt le, széleskörű levelezést folytatott, aminek a hatalmas írói, papi és tudósi munkásság megalkotása és az utókorra való hagyományozása lett az eredménye.

Aranka György és társai munkáját Tarnai Andor szerint is Bod Péter készítette elő, mivel a magyar nyelv művelésére és fejlesztésére folyamatosan törekedett. Az általa javasolt társaság feladatául Apáczai Csere János kezdeményezéseinek eredményesebb folytatását szánta, valamint egy új magyar nyelvtan kidolgozását. Tarnai Andor meggyőződése szerint Bod Péter munkásságának legfontosabb ága a literatúratörténet. Úgy véli, Bod Péter ezirányú tevékenységét Bethlen Kata, Ráday Gedeon és Ráday Eszter könyvtárai alapozták meg. A *Magyar Athenas* legfőbb újdonságát az egyházas felfogástól való erős eltávolodásban és a nemzeti szempont előtérbe kerülésében látja, szerinte Bod Péter irodalomtörténeti munkásságával a polgári nemzetfogalom küszöbéig érkezett el.

Thimár Attila *Lingua et litteraria* című tanulmányában kifejti, hogy a historia litteraria művelése a folyamatos figyelem eredménye, „egy olyan figyelemé, amely egyre nagyobb öntudattal irányul a modernizálódó Magyarország műveltsége felé”.¹⁸ Véleménye szerint az egymástól térben, időben és főképp személyi intencióban olyan messze eső szerzők, mint Czvittinger Dávid, Bél Mátyás és Bod Péter egymáshoz közelálló műveket hoztak létre. Ezek a művek hasonlóságuk mellett különbségeket is mutatnak; Thimár Attila szerint annak ellenére, hogy Czvittinger Dávid és Bod Péter protestáns volt, és hogy mindketten külföldi egyetemre jártak, különböző meggondolásból készítették el a műveiket: „Czvittingernél a külföldi tudós világ szellemi vérkeringésébe való bekapcsolódás a cél, s a hagyományos értelemben vett hírnév megszerzésével a hazai társadalmi megbecsültség kivívása. Bod viszont elsősorban a hazai közönséget szeretné megnyerni a művelődés fejlesztése ügyének. Fontos továbbá, hogy Bod nem egy ellenbeszéd diskurzusvonalai mentén készíti el művét, mint Czvittinger.”¹⁹

1817-ben Döbrentei Gábor *Erdélyi Múzeuma* példaértékűnek nevezi Bod Péter tevékenységét, különösen a tudományos munkásságát értékeli.

Az első és legfontosabb szakkutatók közé tartozik Gróf Mikó Imre, Sámuel Aladár és Révész Imre. Igyekeztek alaposan megvizsgálni Bod Péter életét és alkotásait, a megszerzett ismereteik alapján pedig kidolgozták és értékelték életútját. Gróf Mikó Imre és Sámuel Aladár hasonló szempontokra figyelnek, vagyis a mű céljára, tartalmára és forrásaira, viszont Mikó Imréhez viszonyítva Sámuel Aladár bővebben és kritikusabban kifejti a meglátásait, kiemeli azt, hogy kik foglalkoztak az *Athenas* kibővítésével, valamint azt is megemlíti, hogy e Bod-művet be akarták tiltani. Révész Imre²⁰ Bod Pétert mint történetírót méltatja, véleménye szerint az *Athenas* célja a múlt emlékeinek megőrzése.

¹⁸ THIMÁR Attila, *Lingua et litteraria* = Cs. Sz. I., H. B., T. G., i.m., 73.

¹⁹ THIMÁR, i.m., 75.

²⁰ RÉVÉSZ Imre, *Bod Péter mint történetíró*, Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár, 1916.

Szinnyei József *A magyar irodalomtörténet-írás ismertetése*²¹ című könyvében szintén bemutatja Bod Péter *Magyar Athenasát*. Kiemeli²², hogy Bod Péter volt az első, aki Czvittinger Dávid után a magyar írók életrajzait összegyűjtötte magyar nyelven. Bod Péter irodalomtörténeti művét gazdagabbnak tartja Cvittinger Dávid munkájánál és szerinte még bővebb is lehetett volna, ha szerzőjét hivatala nem gátolta volna az utazgatásban. Sinnyei József szerint szintén a szerző hivatalából adódhatott, hogy a műben az egyházi írók száma nagyobb, mint más szakmabelieké. Véleménye szerint²³ Bod Péter vallási elfogultsága papi hivatalával magyarázható. Értékeli²⁴, hogy Bod Péter az írói életrajzok mellett a művek jegyzékét is felsorolja, ezekkel kapcsolatban azonban a felületesség vádjával illeti a szerzőt: úgy látja, Bod Péter megjegyzései inkább diletáns jellegű kritikák, nem pedig alapos vélemények. Szerinte²⁵ az egész művet egyszerűség és kedélyesség jellemzi. Az irodalomtörténet-írás hagyományozódásának folyamatára is figyelmeztet: szerinte a *Magyar Athenas* legnagyobb része a *Litterata Panno-Dacica* fordítása vagy legalább kivonata. Összegzésképpen így vélekedik Bod Péterről és a munkáiról „Bod Péternek vannak hibái, melyek közül néhányat felemlítettünk, de vannak nagy érdemei is, melyek amazokat könnyen feledtetik. Ő nagy készültséggel, széles ismeretekkel lépett az írói pályára; lelkiismeretes író volt, azért adatai pontosak, megbízhatók. Sokat megőrzött az utókor számára, a mit ma már nélküle nem tudhatnánk, mert a kutfók, melyekből merített, elvesztek. Felekezetének buzgó tagja volt, és jó hazafi, ki nem önérdékből, hanem polgártársai javáért írta műveit; s a mi nagy érdeme: magyar nyelven művelte a tudományt, és csak azon munkáit írta latinul, melyeket külföldön akart kiadni. A magyar irodalomtörténetnek nem volt ugyan megalapítója, de mindenesetre buzgó munkása és előbbrevívója, kinek műveit ma sem nélkülözhetjük, ha e szakkal foglalkozunk.”²⁶

²¹ SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténet-írás ismertetése*, Budapest, Az Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása, 1878, 7–13.

²² SZINNYEI, *i.m.*, 9.

²³ *Uo.*

²⁴ *I.m.*, 10.

²⁵ *I.m.*, 11.

²⁶ *I.m.*, 11–12.

Perényi József *Irodalomtörténetírásunk első munkásai. (Adatgyűjtők.)*²⁷ című kötetében tárgyalja Bod Péter irodalomtörténeti művét. Az úttörés értékét hangsúlyozza és felveti az ajánlás problémáját: kiemeli,²⁸ hogy Bod Péter előtt nem jelent meg nyomtatásban irodalomtörténeti összefoglalás, valamint azt állítja, Bod Péter azért ajánlotta ezt a művét a Teleki családnak, hogy kivédje az ellenük irányuló rágalmat. A Teleki család védelme sem volt elégséges, a *Magyar Athenas* a *Smirnai Szent Polykárpus*sal és a *Catechismussal* együtt be akarták tiltani, az egyházi főhatóság pedig csupán a *Catechismust* vette védelmébe.

Perényi József szerint a *Magyar Athenas* Bod Péter munkásságának „koronája”, szerzője több, mint száz esztendeig dolgozott rajta. A mű megírása hátterében Ráday Gedeon személyét és könyvtárát sejtí. Szerinte Bod Péternek ez a munkája 528 író életét és műveit ismerteti, ezen kívül pedig még 55 névtelenül megjelent munkát is felsorol. Szerinte mindezen íróknak a tárgyalása arányaiban eltévesztett, hiszen Bod Péter mindenkiről annyit írt, amennyi információt ki tudott kutatni róla, és annak ellenére, hogy tévedései vannak, a pontosságra törekedett, egyes helyeken pedig anekdotákkal tarkította megjegyzéseit. Perényi József úgy látta, Bod Péter az egyes írók munkásságáról behatóbb értelmezés és kritika nélkül szólt. Vallási elfogultsággal vádolja Bodot, a mű stílusát viszont értékeli (az szerinte egyszerű és magyaros). Végül kifejti véleményét²⁹ a *Magyar Athenas*ról, jelentős munkának tartja, olyannak, amely sok olyan adatot őrzött meg, amelyet nélküle nem tudnánk, mert a források nagy része elkallódott, ezt követően pedig kiemeli azon kutatók nevét, akik az *Athenas* kibővítésével foglalkoztak, megemlíti Benkő Józsefet, Szathmári Pap Mihályt és Szerencsi Nagy Istvánt.

Lukinich Imre *A magyar bibliográfiáírás első kísérletei*³⁰ című tanulmányában kifejtett álláspontja szerint Bod Péter is Czvittinger Dávid

²⁷ PERÉNYI József, *Irodalomtörténetírásunk első munkásai: Adatgyűjtők*, Nagykanizsa, Ifj. Wajdits József Könyvnyomdájából, 1901, 3–38.

²⁸ PERÉNYI, *i.m.*, 6–9.

²⁹ PERÉNYI, *i.m.*, 16.

³⁰ LUKINICH Imre, *A magyar bibliográfiáírás első kísérletei*, Magyar Könyvszemle, 1925, 6–19.

és Spangár András követője volt. Megállapítja, hogy *Magyar Athenasa* a magyarországi és az erdélyi írók betűrendes életrajzát tartalmazza magyar nyelven, meglátása szerint a *Magyar Athenas* megírásának gondolata akkor fogalmazódhatott meg Bod Péterben, amikor elkészítette gróf Bethlen Kata könyvtára jegyzékeit. A magyar bibliográfia jelentőségét abban foglalja össze, hogy a régi magyar irodalom néhány elveszett termékének a címét³¹ fenntartotta. Lukinich Imre szerint Bod főleg a magyarországi protestáns irodalom művelőire volt tekintettel, a katolikus írókról alig vett tudomást.

Harsányi István, majd Szilágyi Ferenc Bod Péter *Magyar Athenasa* különböző kiadásainak a kiegészítéseit tárgyalja. Harsányi Bod Péter *Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból*³² című tanulmányában kiemelten tárgyalja azt, hogy Szerencsi Nagy István nagygyőri református lelkész az *Athenast* toldalékkal látja el, az életrajzi és könyvésze-ti adatait saját koráig kiegészíti. Szerencsi Nagy István Nagy Sándor ágens közbenjárására a *Magyar Athenas* újra való kinyomtatására a királyi engedélyt is megkapta, egy példányt fel is küldött Bécsbe, de a kiadás végül elmaradt.

Szerencsi Nagy Istvánon kívül P. Szathmári Mihály és Keresztesi József is dolgozott az *Athenas* kiegészítésén. Harsányi István hangsúlyozza, hogy Keresztesi József összesen 67 magyar író életéhez és irodalmi munkásságához gyűjtött felbecsülhetetlen értékű adatokat. Csak azokat sorolja fel, amelyek nem találhatók meg Szinnyei József lexikonában: Baranyi Lászlóról, Diószegi Kis Istvánról, Herczeg Jánosról, Hunyadi Szabó Ferencről közöl adatokat.

Kenyeres Imre *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*³³ című könyvében ír Bod Péter *Magyar Athenasáról*. Ez szerinte³⁴ is az első nyomtatásban megjelent írói katalógus, amely ábécé sorrend-

³¹ Így például Alvinczy Péter: *Felelet*, Fogarasi Ferenc: *Kis keresztény*, Gálszécsi István: *Keresztyén igaz tudomány* című műveinek a címét.

³² HARSÁNYI István, *Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 28. évfolyam, 1928, 81–95.

³³ KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Budapest, 1934, 31–43.

³⁴ KENYERES, *i.m.*, 31.

ben sorolja fel az erdélyi és a magyarországi tudós embereket. Megalapítása szerint³⁵ az *Athenas* közvetlen forrásai a *Literata Panno-Dacica*, a *Smirnai Szent Polykárpus* és Bod Péter kortársaival: Cserrey Mihállyal, Helmeczi Istvánnal, Sinai Miklóssal, Veresmarti Sámuellel, Veszprémi Istvánnal, Ráday Gedeonnal, a Teleki családdal való kapcsolata és levelezése. Kijelenti, hogy Bod Pétert a Telekiektől kért és kapott, hollandiai vonatkozású könyvek tudománytörténeti szempontból erősítették, Ráday Gedeon pedig a magyarnyelvűség keresését mélyítette el benne. Bod Péter a XVI–XVII. századi tudósokról írt, főként a református vallásúakról. Kenyeres Imre szerint³⁶ mindezek ellenére mégsem lehet vallási elfogultsággal vádolni. Megállapítja, hogy Bod Péter a teológiai munkákat azért ismerteti részletesen, mert az irodalom termékeit alig ismeri. Arra a következtetésre jut, hogy Bod Péter feldolgozása felületes, munkája értéke azonban az adatgyűjtésben és a folyamat érzékeltetésében áll. Kenyeres Imre szintén szól az *Athenas* folytatóiról; megemlíti, hogy az *Athenas* bővítésére többen is vállalkoztak: Benkő József, Szatmári Pap Mihály és Szerencsi Nagy István. Végül összegzőképpen megfogalmazza azt a gondolatot, hogy a mű kettős szerepű: „Bod Péternél világosan két ágból állott az irodalom történetének összeállítására. Egyrészt az írókat elszámoló katalógus, másrészt az általuk képviselt tudományok haladásának rajza lett tárgya az irodalommal foglalkozó munkáknak.”³⁷

Waldapfel Imre *A magyar és a németalföldi „Athénás”*³⁸ című tanulmányában összehasonlítja Bod Péter és Franciscus Sweertius irodalomtörténeti művét. A magyar irodalomtörténet-írás XVIII. századi útörőinek a sorában egyedül Bod Pétert tekinti olyannak, aki művének jelképes címet adott: *Magyar Athenas*. Szerinte az antwerpeni Franciscus Sweertius *Belga Athenás*-ában Bod Péter mintáját kell látnunk. Ez a könyv a németalföldi tudósok lexikona. Waldapfel véleménye szerint az *Athenas* szó az ország egész tudós világát jelenti mindkét szerző ese-

³⁵ Uo., 36–37.

³⁶ Uo., 39.

³⁷ Uo., 42.

³⁸ WALDAPFEL Imre, *A magyar és a németalföldi „Athénás”*, Irodalomtörténet, 30. évfolyam, 1941, 132–133.

tében. A két címlap szerkezete is megegyezik. Waldapfel Imre kiemeli, hogy Bod Péter a németalföldi tudóst követte mind a címben, mind a beosztásban, továbbá a betűrendes írói lexikon életrajzi és bibliográfiai szempontjaiban is.

Bod valóban követhette a németalföldi mintákat, mivel Hollandiában, Leidenben végezte el a felsőbb, teológiai tanulmányait.

Jancsó Elemér úgy látja,³⁹ Bod Péter egyháztörténetírói munkássága nem egyoldalú, legnagyobb érdeme pedig a hatalmas anyaggyűjtő munkásság. Jancsó szerint Bod Péter külföldi mintaképei Lampe, Mosheim és Spanheim. Az alkotásakor az idő- és térbeli nehézségek nem rettentették vissza. Jancsó is megemlíti, hogy Bod gyakran elmulasztotta a kéziratok forrásainak megjelölését, valamint sok jel vall arra, hogy meglehetősen nagy szabadsággal és kevés kritikával tette magáévá a másoktól átvett anyagot, Jancsó szerint mégis helytelen lenne ezt a jelenbeli történetírás szempontjából megítélni. Jancsó is kiemeli, hogy magyar egyháztörténetírói elődeihez képest a fejlődést képviseli. Szerinte Czvittinger, Rotarides, Bod és Horányi nélkül a XIX. század elején jelentkező új tudomány lassabban fejlődött volna ki. Bod *Magyar Athenasa* által akar a magyar olvasóban a múlt feltárásával egy öntudatosítási folyamatot elindítani. Jancsó Elemér megállapítja, hogy Bod műve nemcsak magyarnyelvűségénél, hanem céljánál és hatásánál fogva is a „megújulás korához” kapcsolódik, ezt bizonyítja Aranka György és Kazinczy Ferenc is, akik benne látják elődjüket. Jancsó a holland ösztönzésű erdélyi protestáns típusnak Bod Péterben jelöli meg a legkiemelkedőbb egyéniségét. Ezután felsorolja a *Magyar Athenas* forrásait, ezek: Rádayval folytatott levelezése, Bethlen Kata könyvtára, a *Synopsis historiae hungaricae*, a *De scriptoribus rerum Transsylvanicarum*, a *Literata Panno-Dacica*, a *Smyrnai Szent Polykarpus*, Czvittinger Dávid, Rotarides Mihály, Halmágyi Istvánnal, a Telekiekkel, Cserey Mihállyal, Veszprémi Istvánnal, Sinai Miklóssal folytatott levelezése. A könyv elkészítésének ötletével először Bod Péternek Halmágyi Istvánhoz 1753. április 12-én írt levelében találkozunk. Bod célja e művével Jancsó Elemér

³⁹ JANCSÓ Elemér, *Bod Péter = Bod Péter önéletrajza*, Marosvásárhely, Mentor, 2007, 20–65.

szerint is az, hogy megőrizze a XVI–XVII. századok íróinak emlékét. Szerinte is a tárgyilagosságra törekszik e művében, protestáns vallása és erdélyi származása mégis erőteljesen befolyásolták. Bod módszere az életrajzi és könyvészeti adatok felsorolása, a forrásokra csak néha hivatkozik, értékítéletet pedig ritkán mond. Jancsó Elemér szerint azok a legszebb sorai, amelyek a korokban nem értékelt tudósokra vonatkoznak, például Apáczai Csere Jánosra, Misztótfalusi Kis Miklósról. A *Magyar Athenas* legfőbb értékei Jancsó Elemér szerint is az összegyűjtött anyagmenyiség és a magyaryelvűség.

A *magyarigeni Athenas* című tanulmányában Benkő Samu szintén Bod Péter főművét, a *Magyar Athenast* elemzi. Véleménye szerint⁴⁰ ez kiemelkedő szintézise a XVIII. századi erdélyi magyar művelődésnek, az információs anyaga pedig időtálló jellegű, s ez értékjelzője a műnek. Úgy látja⁴¹, magányos munkálkodását Bod közösségi mérték alá helyezte, az értelmiségi passzivitást pedig elítélte. A *Magyar Athenas* a művelődés jelképévé vált görög városról nyerte a címét, a címlap szerint pedig a könyvet 1766-ban nyomtatták ki, a mű tényleges megjelenésének éve azonban 1767. Benkő Samu⁴² Bod Péter *Házi diáriuma* alapján megállapítja azt is, hogy Sárdi ezer példányt nyomtatott a *Magyar Athenas*ból. Ezután rátér a korabeli olvasók elvárásaira vagyis megállapítja⁴³ azt, hogy a kor olvasóinak elvárása volt, hogy a műben „mindent” megtaláljanak, hiszen a Biblia, a katekizmus és a kalendárium „teljessége” szabta meg az olvasók igényét. Ezek után megállapítja azt a tényt is, hogy a mai olvasók a korábbi olvasókhoz képest inkább az olyan műveket helyezik előtérbe, amelyek megbízható adatokkal és tömör összefoglalásokkal rendelkeznek. Az olvasói igények változásának a bemutatása után rátér arra,⁴⁴ hogy a XVI–XVII. századokra az enciklopédiai munkálkodás jellemző, amelynek Bisterfeld és Alsted gyulafehérvári vendégprofesszorok voltak az elindítói Erdély-

⁴⁰ BENKŐ Samu, *A magyarigeni Athenas* = Uő, *Haladás és megmaradás*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 177.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo., 179.

⁴³ Uo., 180.

⁴⁴ Uo.

ben. Benkő Samu megemlíti⁴⁵ azt is, hogy az ő munkásságuk példája nyomán írta meg Apáczai Csere János a *Magyar Enciklopédiát*, és hogy Bod Péter lexikográfiai munkássága is ezekhez a kezdeményezésekhez kapcsolódik, vagyis a felsorolt professzorok munkái az *Athenas* előzményei közé sorolhatók, akárcsak Czvittinger Dávid *Kíséret a magyar tudományosság összefoglalására* és Rotarides Mihály *Az ókori, középkori és újkori magyar történelem vázlatja* című művei. Benkő Samu megállapítja azt, hogy „Bod magyarul írt lexikonának ezek a latin nyelvű munkák voltak a legközvetlenebb tudománytörténeti előzményei.”⁴⁶ Szerinte⁴⁷ Bod Péter állandóan figyelte a köztörténet és könyvtörténet összefüggéseit, könyvtörténeti munkásságában pedig nagy segítségére volt patrónájának, Bethlen Katának a könyvgyűjteménye és Ráday Gedeon támogatása.

Benkő Samu az *Athenas* értékeinek, olvasói elvárásainak és előzményeinek a bemutatása után rátér a mű tartalmára is. A lexikon a kor szokása szerint „a pennás emberek” emléke megőrzésére készült. Benkő Samu a *Magyar Athenast* a mai lexikonokhoz hasonlítja⁴⁸ és arra a megállapításra jut, hogy az *Athenas* nemigen hasonlít a mai lexikonokhoz, hisz nem követ egységes szerkesztési elvet, néha az életrajzi adatok, máshol egyik-másik mű ismertetése vagy éppen az anekdotikus betétek uralják a mondanivalót, szerinte a legsikerültebb szócikkei azok, amelyekben a mondanivalót az egyéni élmény hatja át, hisz ezáltal fenntartja az olvasói érdeklődést.

Benkő Samu kiemeli, hogy az irodalomtörténet-írásban számon tarthatunk olyan kezdeményezést, illetve javaslatot is, hogy az erdélyi felvilágosodást Bod Péter munkásságától számítsuk, viszont véleménye szerint „Bod munkássága sokkal mélyebben gyökerezik a barokk érzés- és stílusvilágban, semhogy néhány művelődéspolitikai megnyilatkozása (...) alapján a gondolkodási módszerben és világnézetben teljesen újat hozó felvilágosodás megtestesítőjét láthatnók benne. Az bizonyos, hogy némely vonatkozásban felismerte a feudalizmust Nyu-

⁴⁵ *Uo.*, 181–182.

⁴⁶ *I.m.*, 182.

⁴⁷ *Uo.*, 183–184.

⁴⁸ *Uo.*, 184–185.

gat-Európában felváltó polgári rendszernek az emberi magatartásra is kiható előnyeit. A polgárosodással járó társadalmi fejlődésnek jellemformáló erőt tulajdonít.⁴⁹

Kiemeli, hogy Bod Péter fontos kérdést feszeget: „mi a viszony tudomány és hit között.”⁵⁰

Bod Péter a „pokol csábítását látta a hitbéli buzgóságtól megfosztott tudományban, viszont arra is figyelmeztet, hogy a tudomány mellőzése a babonáknak biztosít szabad folyást.”⁵¹

Megállapítja azt, hogy Bod Péter azt is felismerte élete végén, hogy a vallási türelmetlenség csak újabbat vált ki a szemközti félből is, mivel „1768 végén egy királyi leirat megállapítja, hogy – frissiben megjelent más könyvek között – a *Magyar Athenas* a katolikus egyházat és ennek következtében az uralkodóházat bántalmazó részeket tartalmaz, ezért elrendeli, hogy példányait a főkörmányszék, bárhol legyenek is, foglaltassa le, és a szerzőről, a kiadás elősegítőiről és a könyvnyomtatóról haladéktalanul terjesszen fel véleményes jelentést. A királyi leirat nyilvánvalóan nem egy emelkedettebb szellemiség nevében rendelt el vizsgálatot; ellenkezőleg: intézkedése egészében éppen annak a kérelhetetlen magatartásnak a tükröződése, mellyel Bod Péter hasonló hangnemben próbálta felvenni a harcot. A könyv körül kialakult bonyodalomnak végül is az író hirtelen bekövetkezett halála vetett véget.”⁵²

Benkő Samu összegzésésképpen azt a következtetést vonja le, hogy az *Athenas* példaértékű, hisz a könyvtörténeti kutatásnak és az irodalomtörténetnek egyaránt értékes alkotása, a folytatásával pedig Benkő József foglalkozik a *Transsilvania és Bod Péter Athenására vonatkozó pótlások* című munkáiban.

Szilágyi Ferenc *A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített, új kiadásáról*⁵³ című tanulmányában a *Magyar Athenas* 1787-es kiadását tárgyalja

⁴⁹ *Uo.*, 189.

⁵⁰ *Uo.*, 190.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *I.m.*, 191.

⁵³ SZILÁGYI Ferenc, *A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített, új kiadásáról*, Magyar Könyvszemle, 2. szám, 1980, 159–162.

Harsányi Istvánhoz hasonlóan, aki korábban az *Athenas* 1786-os kiadását mutatta be és tárgyalta. Úgy véli, nem lehet tudni, hová lett a Szerencsi Nagy István által összegyűjtött értékes adattár, hangsúlyozza azt, hogy „A Bod Athenásához készült pótlásokból csupán Benkő József kéziratos munkája (*Bod Péter Athenására való pótlások*) ismeretes, pedig irodalom- és különösen könyvtörténetünk számára rendkívül fontos volna mind Szathmári Pap Mihály gyűjteményének feldolgozása, mind Szerencsi Nagy István „collectá”-jának föl kutatása, különösen a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* készülő új kötetei számára.”⁵⁴

Németh S. Katalin *A tudományszervező Bod Péter* című tanulmányában bemutatja Bod Péternek a tudomány területén megtett lépéseit. Kiemeli⁵⁵ a Ráday Gedeonhoz írott egyik levele legfontosabb pontjait, vagyis azt, hogy jó lenne egy tudós társaságot létrehozni, egy jó magyar nyelvtant összeállítani, valamint ki kellene nyomtatni magyar históriákat és verseket. Hangsúlyozza, hogy a „terhes papi hivatal” mellett jobban vágyott a tudományok művelésére, ezért időt fordított a művelésükre és megalkotta az első magyar nyelvű írói lexikont is. A lexikon több mint 500 magyar literátor életét és munkáit tartalmazza, nem mellőzve a női írókat sem. Megemlíti, hogy a lexikon előzményei Czvittinger Dávid és Rotarides Mihály latin nyelvű művei, és arra is kitér, hogy az adatok összegyűjtésekor már nemcsak Bethlen Kata és a Ráday-család könyvtáraitra támaszkodhatott, hanem a sajátjára is. Véleménye szerint⁵⁶ Bod Péter neve mint előkészítő, hagyományörző és műfajteremtő maradt fenn az utókor számára.

Kabán Annamária *A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés*⁵⁷ című könyvének utolsó, *A tudományos stílus a késő barokk korban* című fejezetében alaposan elemzi Bod Péter *Magyar Athenasát* szövegpragmatikai, szövegsemantikai és szövegszintaktikai szempontból. Szerinte Bod Péter „Szenczi Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc példájára elsősorban a kulturális hagyatékok tanulmányozására és gyűjtésére szentelte életét.

⁵⁴ SZILÁGYI, *i.m.*, 162.

⁵⁵ NÉMETH S. Katalin, *A tudományszervező Bod Péter*, Confessio, 1987, 69.

⁵⁶ *Uo.*

⁵⁷ KABÁN, *i.m.*, 101–110.

Ebből a célból páratlan gyűjtőmunkát végzett. Túl is haladt valamennyi elődjén, és közvetlenül előkészítette Aranka Györgynek és társainak, a felvilágosodás vezetőinek fellépését. Tudós társaság felállításának sürgetésével szintén a következő korszak fontos törekvéseinek az előfutára lett. Az általa javasolt társaságnak egyik feladatául éppen Apáczai kezdeményezésének folytatását szánta, valamint egy új magyar nyelvtan kidolgozását. Bár e tervek nem váltak valóra, Bod saját erejéből legalább annyit tett, hogy megújította és kibővítette Pápai Páriz Ferenc szótárát (Szeben, 1767). Munkásságának legfontosabb ága az irodalomtörténet. Az elődök- Czvittinger, Bél útján haladt tovább, irodalmi és könyvészeti adatait azonban saját széles körű gyűjtéséből, első kézből vette. Alapul szolgált ehhez Bethlen Kata könyvtára, amelyről ő készített jegyzékeket (1747–1752), majd Ráday Gedeon gyűjteménye, amelynek fejlesztésében szintén segédkezett. Előmunkálata során külön is megírta egy sor régi, neves író, így Balsarati Vitus János, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Pápai Páriz Ferenc életét. E kisebb gyűjtései, kiadványai azonban mind csak előmunkálatai nagy irodalomtörténeti vállalkozásának, melynek tervéről első ízben egy 1753-ban írt levele értesít. E tervek szerint még Erdélyre korlátozta volna kutatásait. A terv azonban tartalmilag egyre bővült, Erdély helyett már Magyarországot és az egész literatúrát felölelte abban a kéziratos változatban, amelyre végül ráépült a végső kidolgozás: az első magyar nyelvű írói lexikon, a *Magyar Athenas* (1766), több mint 500 magyar író életének és munkáinak, egyebek közt olyan, azóta elveszett könyveknek ismertetésével, amelyeket ma már csak innen ismerünk. Bod Péter kifejti a tudomány és az irodalom szükséges voltát.”⁵⁸

Kabán Annamária e fejezetben azt is kifejti Bod Péter *Magyar Athenas*áról, hogy e műben nemzeti célok is felismerhetők: „...az egyházi alapfelfogás mellett a világi és a nemzeti szempontok is szerepet kapnak. De ez még nem a felvilágosodás. A historia literaria műfaja, amelyet az előszó kimondva is képvisel, a régi még, bár itt ér arra a pontra, amely után már felbomlása és differenciálódása következik. A szerző maga is még az egyház ortodox hagyományán belül él, ha azon túl is

⁵⁸ KABÁN, *i.m.*, 101–102.

tekint, és ha tudomásul is veszi, hogy Wolf filozófiája kezd az erdélyi kollégiumokban szintén az első helyre kerülni. Felekezeti elfogultsága is sok helyt szembetűnő. A polgári felfogás szempontjából Bod régiebb, mint Rotarides húsz évvel korábban, de a jövőnek mégis közvetlenebb előkészítője a korabeli feltételek között. A felvilágosodás fő változatát ugyanis Magyarországon nem a polgárság, hanem a magyar nemesség alakította ki. Bod e lassúbb, de szélesebb úton ért el addig a pontig, amely után a nemesi felvilágosodás következett.”⁵⁹ Kabán Annamária a *Magyar Athenas* szerkezetét, témáját és szövegtípusát tárgyalja. Véleménye szerint az *Athenas* témáját tekintve több részre oszlik. Művét az előszó vezeti be, amelyben részletesen kifejti azt, hogy milyen céllal készítette az *Athenast* vagyis leírja azt, hogy e művével az volt a célja, hogy megörökítse az utókor számára a XVI–XVII. századi tudósok emlékét. Kabán Annamária azt is megállapítja, hogy Bod Péter „Vallása miatt nem hagyott ki senkit a lexikonból, csak ha ő nem olvasott vagy hallott róluk.”⁶⁰, valamint kiemeli azt a tény, hogy Bod Péter „...bár igyekezett tiszta magyarsággal megfogalmazni művét, óhatatlanul is bekerültek olyan latin szavak, amelyeket akkor természetesen használtak...”⁶¹

Megállapítása szerint a mű második nagy szerkezeti egységét az írói életrajzok képezik. „Az előszó után következnek betűrendben az írói életrajzok. Az írók neve nagy betűvel szedve kerül cím nélkül a róluk szóló szövegrész első sorának elejére. Tematikai szempontból tehát egy íróról szóló szövegrész alkot önálló egységet. A mű tehát annyi altémára tagolódik, ahány íróról beszámol. Ezek az írói portrék azonban elég változatosak. Van akiről gazdag életrajzi adatokat közöl előbb, másokról csupán egy-két életrajzi adatot említ meg, majd a tudományos vagy írói munkásságát taglalja, és felsorolja megjelent műveit. Természetes tehát, hogy az egyes írókról szóló szövegrészek terjedelme sem egyforma. Vannak néhány soros, de vannak néhány lapnyi szövegrészek is. A terjedelem nyilván értékítéletet is tükröz. A jelentősebb, gazdag

⁵⁹ Uo., 102.

⁶⁰ Uo., 103.

⁶¹ Uo.

tudományos és írói munkával rendelkezőknek sokkal nagyobb teret is szentel. De ez nem minden esetben van így. Közrejátszhatott itt a felhasznált forrásanyag is. Munkájának megbízhatóságát szavatolja, hogy a szerző csak azokat az írókat vette fel lexikonába, akikről maga olvasott, és működésükről tulajdon szemével győződött meg, és csak azt közölte róluk, amit biztosan tudott. Nem véletlen tehát, hogy Apáczai Csere Jánosról, Pápai Páriz Ferencről, akikről már előtanulmányokat is készített, sokkal részletesebben ír.

Bod értékítéleteit nemcsak a terjedelem jelzi, hanem az a változatos megfogalmazásmód, ahogy ír egyik-másik íróról. A teljesen közömbös hangú megfogalmazásoktól a lelkes hangú, csupa szuperlatívuszokban fogalmazó írásokig terjed a skála.⁶²

A mű harmadik nagy egységének a mutatók tekinthetők. Kabán Annamária az *Athenas* mutatóit is alaposan bemutatja: „A lexikon végén két mutatót találunk. Az első címe: *Magyar könyvek, melyek bizonyos materiákból íratlak és adattak világra*. Ebben tematikusan csoportosítva sorolja fel az addig írt magyar nyelvű könyveket (természetesen a fordításokat is). Érdekes azonban, hogy a vallásos témájú könyvek mellett csak az orvosi könyveket sorolja fel külön csoportban, szám szerint tizenegyet. A második mutató, amelynek címe is *Mutató tábla*, betűrendben tartalmazza azoknak az íróknak a nevét, akik lexikonában megtalálhatók, s a név mellett a lapszámot tünteti fel, amelyen az illető íróról ír.”⁶³

Kabán Annamária azt is megállapítja a *Magyar Athenas*ról, hogy az író szándéka, problémamegoldó stratégiája szempontjából a lexikon szövege elbeszélő típusú, ezért bemutatja ennek a szövegtípusnak a szerkezetét.

Mind Propp, mind Van Dijk az elbeszélő szövegek legfőbb jellemvonásának a szereplő személyek előtérben állását tartja. Az elbeszélő szöveg szerkezete pedig a következő: expozíció, bonyodalom és befejezés. Kabán Annamária kihangsúlyozza azt, hogy „A *Magyar Athenas* egy-egy íróról szóló szövegegységében szintén elkülöníthetjük ezt a

⁶² KABÁN, *i.m.*, 104.

⁶³ *Uo.*

három részt. Az expozícióban mindig fény derül az író születési helyére, idejére, családi helyzetére, a kompiláció vagy bonyodalom során élénk tárulnak a gyermekkori évei, tanulmányai, irodalmi vagy tudományos munkássága, a befejező részben pedig tudomást szerzünk műveiről.”⁶⁴

Szerinte az *Athenas* mondategészei több apró tömbre bomlanak, s így kevés mondategységet foglalnak magukba, vagyis a műben a több kapcsolást rejtő mondategészeknek van nagyobb súlya. Meglátása szerint az elbeszélői szövegtípus sajátos stratégiájából az következik, hogy a szerkezetét egy sajátos helyi és idői viszonyítás biztosítja, a befogadói magatartásra irányuló szándék szempontjából pedig a *Magyar Athenas* túlnyomóan kijelentő mondatokból épül fel. Az a véleménye, hogy „A közlő célja itt ugyanis az, hogy a befogadó, olvasó tudomásul vegyen, megértsen valamit.”⁶⁵

Bellágh Rózsa *Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya*⁶⁶ és *A Magyar Athenas és Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei*⁶⁷ című tanulmányaiban kifejti azt, hogy a *Magyar Athenas* az első magyar nyelvű irodalomtörténeti lexikon. Bodot szerinte az *Athenas* megírására kettős cél ösztönözte: a múlt emlékeit, főként a XVI–XVII. századi erdélyi és magyarországi írók életét és munkáit akarta feleleveníteni, valamint tudományos hírnevét akarta öregbíteni. Az ő kalkulusa szerint Bod 528 íróról és tudósról írt, valamint feljegyzett 62 névtelen munkát és az általa ismert könyveket 20 szakcsoportba külön is besorolja. Bod Bellágh Rózsa szerint is a tárgyilagosságra törekedett, látásmódját református hite és a székely öntudata mégis befolyásolták. Úgy véli, Bod e művét a széles közönségnek szánta, ezért törekedett az olvashatóságra. Bellágh Rózsa 32 szócikket közöl a leghíresebb XVI–XVII. századi írókról, a XVIII. századi írók közül pedig csak azokról ír, akik szemé-

⁶⁴ KABÁN, *i.m.*, 106.

⁶⁵ Uo., 110.

⁶⁶ BELLÁGH RÓZSA, *Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS MIHÁLY, GÁBOR CSILLA, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 289–295.

⁶⁷ BELLÁGH RÓZSA, *A Magyar Athenas és Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = Bod Péter, a Historia Litteraria művelője*, szerk. TÜSKÉS GÁBOR, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2004, 33–47.

lyes kapcsolatban voltak Bod Péterrel (Ezt a szelektálást valószínűleg a kötet terjedelme miatt teszi). Részletesen is bemutatja Bod Pétert és a főművét *Bod Péter és a Magyar Athenas* című tanulmányában. Kiemeli, hogy az *Athenas* 1766-ban jelent meg Szebenben, említésével először a Halmágyi Istvánhoz 1753. április 12-én írt levelében találkozunk, elődei: Czvittinger Dávid és Rotarides Mihály. Ő sem mellózi annak jelentőségét, hogy az *Athenas* Bod Péter több mint húsz évig írta, a tudós Telekieknek ajánlotta, célja a múlt megőrzése és hírnevének öregbítése volt. 528 író életéről és munkásságáról számolt be, valamint feljegyezett 62 névtelenül megjelent munkát is. Az anyagot Czvittingerhez hasonlóan ábécé sorrendben helyezte el. Bod Péter módszere az életrajzi és könyvészeti adatok felsorolása; általában pontos adatokat és évszámokat közöl, de téves megállapításai is vannak; 60 cikkben megjelöli a forrást is. Bellágh Rózsa megvizsgálja, milyen forrásokból állította össze lexikonát Bod Péter. Szerinte a források a következők lehetnek: *Árva Bethlen Kata jegyzéke*, *Czvittinger Specimen Hungariae literatae* című műve, Bod Péter *Historia Hungarorum ecclesiastica* 1–3. kötete, *Bod könyvtárának jegyzéke*, egyéb történeti anyagok, könyvjegyzékek, levelek. Bellágh Rózsa szerint az első három volt a fő forrás. Felhívja a figyelmet arra, hogy az első lajstrom 1747-ben készült el, címe *Árva Bethlen Kata Széki Teleki József úr özvegye könyveinek lajstroma*. Ez az *Udvarhelyi lajstrom* 186 szerző 309 művét tartalmazza. Bellágh Rózsa megállapítja azt, hogy a második lajstromot Halmágyi István kérésére állította össze Bod 1752-ben *Magyar Bibliotéka, Avagy: Mindenféle, kiváltképen pedig Teológiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok: mellyeket maga számára gyűjtögetett a Méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata asszony* címmel, 228 író 372 művének lajstromát tartalmazza. Bellágh Rózsa szerint a *Marosvásárhelyi lajstromból* 185 szerző 340 műve, az *Udvarhelyi lajstromból* pedig 154 szerző 242 műve került be az *Athenasba*. Összesítése alapján, számba véve az átfedéseket, a két lajstromból 190 szerző 330 műve épült be az *Athenasba*.

Bellágh két csoportba sorolja a lajstromok anyagát: az egyik csoportba az *Athenasba* a változtatás nélkül bekerült anyag tartozik, e tételek száma 68 – például: Bándi Sámuel, Bölkényi Filep János, stb. –, amelyből 10 csak a *marosvásárhelyi lajstromban*, 5 az *udvarhelyi lajstromban* fordul elő, gyakran mindkét lajstromban előfordulnak; a lajstrom másik csoportjának szerzői egyéb forrásokban is fellelhetők, a számuk 122, – például: Füstös János, Pétsvárad Péter stb. – egy részük tartalmi válto-

zás nélkül, formai eltérésekkel került be a lexikonba. A kutató véleménye szerint más részük egyéb források adataival kibővítve épült be az írói lexikonba, leggyakrabban a *Historia Hungarorum ecclesiastica* című műve alapján egészítette ki ezeket, a kiegészítések száma 109, például: Bornemissza Péter, Geleji Katona István stb. Bod Péter egyháztörténeti műve nemcsak életrajzi adatokkal, hanem könyvészeti anyaggal is kibővítette az *Athenas* cikkeit, például a Geleji Katona Istvánról szóló cikket. Bellágh Rózsa forráskapcsolatot tételez *Árva Bethlen Kata lajstroma* és Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae Literate* című, latin nyelvű írói lexikona között is, a két forrásból 40 literátor adatai átfedik vagy kiegészítik egymást, ezt Bellágh Rózsa két szócikken, a Telegdi Miklós- és a Vásárhelyi Gergely-szócikkeken keresztül szemlélteti.

Bellágh Rózsa a *Magyar Athenas* második fő forrását Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* című latin nyelvű irodalomtörténetében jelöli meg. Szerinte Czvittinger Dávid lexikonából 138 szerző 183 műve található meg Bod Péter *Athenas*ban, amelyekből 64 csak Czvittingernél fordul elő, a Brenner Mártonról szóló cikk például azt bizonyítja, hogy Czvittinger Dávid adatai a lajstromban és a *Historia Hungarorum ecclesiastica*-ban is előfordulnak, összesen 74 cikkben, valamint 61 cikkben csak a Czvittinger Dávid és a *Historia Hungarorum ecclesiastica* adatai kapcsolata figyelhető meg. Bellágh megjegyzi, hogy a *Specimen* függeléke is forrásul szolgált Bod Péternek: összesen 7 szerzőről és műveikről van szó.

Bellágh Rózsa ismerteti az *Athenas* harmadik fő forrását is, ez szerinte Bod Péternek *Historia Hungarorum ecclesiastica* című három kötetes egyháztörténeti műve, amelyből összesen 224 szerző 270 műve azonosítható az *Athenas* anyagában, mindebből pedig 81 író életrajzi és könyvészeti adatai csak az egyháztörténetben fordulnak elő, például Harsányi Mórítz István, Balsaráti Vitus János adatai.

Bellágh Rózsa összesítéséből kiderül, hogy az *Árva Bethlen Kata lajstromjának* adatai, Czvittinger Dávid *Specimenje* és Bod Péter *Historia Hungarorum ecclesiasticaja* adatai átfedéséből és kiegészítéséből épült fel 27 szerző cikke az *Athenas*ban, például: Alvinczi Péter, Apáczai Csere János, Balassi Bálint, Dávid Ferenc szócikke. Bellágh Rózsa megrajzolta a *Magyar Athenas* és fő forrásai halmazábráját is; kiderül belőle, hogy a három fő forrásból 369 szerző adata került be az *Athenas*ba.

Bod Péter gyűjteményét halála után lajstromozták majd elárve-rezték. A könyvtár jegyzékét Radvánszky Béla tette közzé a *Magyar*

Könyvszemle 1884-es évfolyamában. Bellágh Rózsa szerint a jegyzék összesen 888 művet foglal magába, 124 tétele megfelel az *Athenas* adatainak, ebből pedig 27 szerző 31 műve itt bukkant fel először, például: Bíró Márton, Kazi Ferenc stb., 25 szerző cikke 34 könyvészeti adattal bővül Bod Péter könyvjegyzékéből. Bellágh áttekintésének eredménye: a többi forrással való átfedések vagy ismétlések száma 72. Bellágh Rózsa más forrásokat is felsorol. Összeszámolta s úgy véli Bod 60 cikkben utalt a forrásokra, amelyek nagy része megvolt a könyvtárban. Bellágh Rózsa a felhasználás sorrendjének is jelentőséget tulajdonít: a források anyaga először Bod Péter *Historia Hungarorum ecclesiastica* című művébe került be és csak utána az *Athenasba*. Úgy gondolja, Bod használhatta Rotarides Mihály könyvét, mivel 5 líterátor adata innen származott, valamint 4 cikk könyvészeti adatát is innen vette. Bellágh Rózsa szerint a forrásanyagok közé sorolhatók Bod Péter Rádaytól kapott levelei, Ráday Eszter könyvtára, Bod saját művei közül pedig a *Smyrnai Szent Polikárpus*, az *Önéletírása*, a *Szent Hilárius*, valamint Lampe Friedrich Adolph–Debreczeni Ember Pál *Historia ecclesiae reformatae in Ungaria et Transylvania* című műve és számos kéziratos munka: szerinte összesen 8 szerző művét Bod Péter kézírásban olvashatta valahol.

Bellágh Rózsa összegzése szerint a Bod Péter által megjelölt forrásokból és egyéb kútfőkből 153 szerző adatait sikerült feltárni, a három fő forrásból pedig 369 szerző adata került be az *Athenasba*, vagyis összesen 522, amelyből 62 szerző névtelen, 6 szerzőről viszont semmilyen adat nem kerül elő.

Ladányi Sándor szerint⁶⁸ Bod Péter a református hagyományokra alapozva a teljes kultúra területét megkísérli átfogni, de kiáll a más nemzetiségű írók és a tudós nők szerepeltetése mellett is, egyházi nézőpontja pedig kiegészül a világi témák iránti érdeklődéssel és jelentős szerepet tulajdonít a magyar nyelvvelésnek is. Fontosnak tartja a tényt, hogy 1768 november 24-én a királyi hatalom elrendelte a *Polykarpus*, az *Athenas* és a *Cathechismus* elkobzását és a szerzőjük ellen pedig vizsgálat indult.

⁶⁸ LADÁNYI Sándor, *Bod Péter és Ráday I. Gedeon* = T. G., i. m., 139–143.

Fenyő István is a *Magyar Athenast* vizsgálja *Bod Péter és historia litterariaja, a Magyar Athenas*⁶⁹ című tanulmányában. Felvázolja, mi az irodalomtörténet és az irodalomtörténész szerepe, majd kijelenti a *Magyar Athenas* értékét: ez a nemzet nyelvén szólal meg, ezért a szélesebb közönség érdeklődésére számít. Bod Péter már kirajzolja a nyelv változtatásának, a nyelvújításnak Kazinczy korában betetőződő folyamatát. Fenyő István nem tartja mellékesnek, hogy Bod legfőbb szellemi elődjéről, Apáczai Csere Jánosról is ír, valamint a szász és tót nemzetiségűek közül is besorol tudósokat a magyar tudósok csoportjába, elzárkózik viszont az osztrák kultúrától. Fenyő szerint a magyar kultúra felfogása Bod Péternél a magyar önállóságra való törekvés jele. Úgy véli továbbá, hogy Bod Péter számára az ideál a „tudós, munkás ember”, aki a közjót szolgálja, mintái például: Alvinczi Péter, Bél Mátyás, stb., az igazi főnemes pedig az, aki tanult, mint például Vitéz János. Fenyő szerint Bod Péter hitbuzgó református, de megbecsüli a szellemi értéket a katolikusokban is, egyedül az unitáriusok álláspontját nem tudja elfogadni. Szerinte Coccejustól Bod Péter az ész és a lelkiismeret tiszteletét sajátította el. Az ajánlás motivációját is vizsgálja. Az *Athenast* azért ajánlotta a Teleki grófoknak, mert meggyőződése volt, hogy a tudást az anyagiaknál is többre becsülték. Fenyő István meglátása szerint Bod a haza hasznára alkotta a művét, és a célja az elfeledett emberek emlékezetének megőrzése, vagyis a XVI–XVII. századok íróit hivatott életre kelteni, köztük olyanokat is, akiknek csak az emlékezetük maradt fenn, írásaik elkallódtak. A bevezetőben Fenyő István szerint Coccejus és Descartes hatása érezhető. Újdonságként nyugtazza, hogy a műben a számbavétel a nőírókra is kiterjedt, a reformátusokról terjedelmesebben írt, de számára a szerzők kiválasztásakor a vallásosság vagy a felekezethez tartozás nem volt kizáró jellegű ok. Fenyő áttekinti, kiről mit írt Bod, észreveszi, hogy áhítatos sorokkal adózik az első Wittenbergben tanult diák, Gálszécsi István teljesítményének, viszont fájdalommal emlékezik azokra a papokra, akik protestáns hitükért Kollonich és Karaffa idején gályarabságot szenvedtek, például Kabai Bodor Gellért, Láni György. Arra is felfigyel, hogy Bod Péternél még a legob-

⁶⁹ FENYŐ István, *Bod Péter és a historia litteraria, a Magyar Athenas = uo.*, 7–17.

jektívebb beszámolóban is feltűnik a szubjektivitás. Megállapítja, hogy Bod számára a tudás és a műveltség emblémája a könyv; a könyv öröm, élvezet, telítődés, elmélkedés, az alkotás heve és rangja lebontja nála a nemek közti határokat is, hiszen a *Magyar Athenasban* ír nőírókról is, például Dániel Polyxenáról, Lorántffy Zsuzsannáról, stb. Fenyő szerint Bod Péter számára az irodalom az irodalomtörténetnek csak egyik ága marad, fontos szerepet tulajdonít a történetiségnek és a teológiának is, de nem rekeszti ki a természettudományokat, az orvoslást, a földrajzot, a csillagászatot és a technikát sem. Fenyő meglátása szerint Bod Péterben az utódok, Döbrentei Gábor, Toldy Ferenc a szellemi nyitottságot, tudásszomjat, lankadatlan hevet és a kezdeményező-örökmozgó intellektust értékelték.

Jankovics József A *Magyar Athenas értékszempontjai*⁷⁰ című tanulmányában jelzi, hogy legalább két veszély fenyegeti a *Magyar Athenast*: vigyázni kell arra, nehogy koridegen értékeket kérjünk számon Bod Péteren, és tudatosítanunk kell, hogy Bod nem folyamatos előadású irodalomtörténetet, hanem írói lexikont készített. A mű fő funkciója Jankovics véleménye szerint is a számontartás, a leltározás, a kategorizálás, vagyis az értékmentés, amelyek által a „magyar nemzet” hasznára dolgozott, vagyis a közhaszon és Isten szolgálata volt a célja. Jankovics József szerint értékszempontú a lexikon: értékek bukkannak fel a szerzők életrajzában, a jellemrajzukban, a világnézetükben, a vallási elkötelezettségükben, a nyelvi-logikai, esztétikai, vallási jellemzőikben. Jankovics József hangsúlyozza, hogy Bod Péter szerint a nők a vallásos irodalom művelése mellett tudós érdeklődésűek és vonzódnak az olvasáshoz; elismeréssel említi azokat a személyeket is, akik a szegény sorsból szorgalmuk, tudásvágyuk és kitartásuk által kerülnek ki, valamint azokat, akik nem magyar nemzetiségük ellenére a magyar tudományosság hírnevét öregbítették. Úgy látja, a jellembeli értékek itt említett sora többnyire a tudáshoz–tanultsághoz–tanításhoz kapcsolódik, Kaposi Sámuel például pedagógusi erényei és ritka memóriája emelték a többiek fölé. Kritikai észrevételei célratörőek. Példa erre a Heltai Gáspár-szócikk: Heltai kapzsisága azt bizonyítja, hogy a pap

⁷⁰ JANKOVICS József, *A Magyar Athenas értékszempontjai* = T. G., i.m., 17–25.

is ember. Jankovics József szerint Bod Péter munkásságának legfőbb értékei: a hasznosság, a hiánypótlás, a tanítás, a tudás terjesztése és védelme, a hitelesség, a pontosság; a jól szerkesztett, világos, logikusan elrendezett, találó példákkal ékesített művek nyerik el a tetszését; a tehetséget, a képzelőerőt, az ihletet és az írói megjelenítő képességet helyezi értékrendje csúcsára.

Kovács Sándor Iván *Bod Péter esszéi és Szerb Antal irodalomtörténete*⁷¹ című tanulmányában kifejti, hogy Szerb Antalé a legnépszerűbb irodalomtörténet, mivel esszéisztikus előadásmód és az olvashatóság jellemzi; a „magyar esszéművészet” egyike Bod Péter, aki sokoldalú tudós és író volt Erdélyben, az *Athenas* pedig főműve. Szerb Antal ihletődött Bod Péter *Athenas*ából, a műre az „anekdotikus báj” jellemző szerinte. Ez Bod Péternek egyenesen ars poeticája lehetett, esszé-biográfiái valóban olvasmányos jellegűek. Kovács Sándor Iván szerint mind Bod Péter, mind Szerb Antal stílusa emberien élő, emberien átélt, humánus, ugyanakkor anekdotikus jellegű. Ő mindkét művet (a *Magyar Athenast* és a *Magyar irodalomtörténetet*) írói remeklésnek tartja.

Gudor Kund Botond *Bod Péter történelemszemlélete és a románok történelme*⁷² című tanulmányában Bod életének felvázolása után kiemeli a tudós jelentősebb munkáit. Szerinte a *Magyar Athenas* és a *Szent Hilárius* című műveivel Bod Péter az enciklopedizmus híve lett, életműve is példázza, hogy a tudatlanság a művelődés segítségével legyőzhető. Szerinte a nyelv megújításának célját az *Újszövetség* lefordításával próbálta megvalósítani. A könyvtári jegyzékben egy kéziratot román grammatika és két ismeretlen témájú román könyv is azonosítható, Gudor Kund Botond szerint ez azt bizonyítja, hogy Bod Péter románul is beszélt. Szerinte Bod Péter nem felekezeti polémiát kívánt folytatni, hanem az egyetemes történelem megírására tett kísérletet. (Gudor Kund Botond összehasonlítja a magyar és a latin változatú, román vonatkozású történeti szövegeket, különösen Inochentie Micu Kleinra és a románok vallására, valamint vallási uniójára

⁷¹ KOVÁCS Sándor Iván, *Bod Péter esszéi és Szerb Antal irodalomtörténete* = T. G., i.m., 25–33.

⁷² GUDOR Kund Botond, *Bod Péter történelemszemlélete és a románok történelme* = uo., 107–125.

fordít gondot.) Gudor *A történész Bod Péter*⁷³ című összefoglalójában bemutatja a művelődés, az egyház és a társadalom helyzetét Erdélyben a kora-felvilágosodás idején, Mária Terézia reformintézkedéseit, az erdélyi református egyház helyzetét a XVIII. század első felében, a protestantizmus kapcsolatát a katolicizmussal és a Habsburg abszolutizmussal, az erdélyi lelkészek szociális és gazdasági helyzetét a XVIII. században, valamint Bod Péter életét és tevékenységét: ír a leideni peregrinációról a XVII–XVIII. században, érinti Bod leideni éveit és a hazatérését, mindennapi életét, tevékenységét Magyarigenben, majd rátér Bod történetírói munkásságára. Kiemeli, hogy Bod Péter a tanító–nevelő és a vallásos erkölcsösségre oktató történetírás erdélyi nagymestere lett, valamint azt, hogy elsősorban lelkész volt, és csak másodsorban történetíró. Ezután röviden bemutatja Bod történetíró műveit, életrajzeit, egyháztörténetét, irodalomtörténetét, lexikográfiai írását, jogi, kartográfiai alkotásait, majd teológiai műveit elemzi történet–filozófiai szempontból és a következtetésekben megállapítja, hogy Bod Péter műve a késő barokk és a korai felvilágosodás között helyezkedik el.

Tarnai Andor *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása* című tanulmánya szerint Bod Péter *Magyar Athenasa* a feudális kor utolsó emlékei közé sorolható. Véleménye szerint „Ő már a franciás divaton gúnyolódik, Teleki József felvilágosodás-ellenes könyvét dicsérgeti, és nemegyszer kijelenti, hogy a hazai nem magyar anyanyelvűek, ha már amúgy is használják, megérdemlik a „Haza fia”, a Hungarus nevezetet, mikor tudós munkáikkal dicsőséget szereznek az országnak. Az idegen nyelvű irodalmi anyagtól elődeihez hasonlóan Bod sem zárkózik el mereven és felvesz lexikonába szász és szlovák származású írókat is. Törzsanyaga azonban mégiscsak magyar nyelvű, szemmel láthatólag csak ez érdekli közelebbről, más viszonylatban nem is törekszik teljességre, és könyvében egyetlen német címet sem hajlandó leírni. Az ezek után belső magyar ügy és a nem a régi Magyarország problémái közé tartozik, hogy irodalomtörténet-írásunk az osztrák állampatriotizmus

⁷³ GUDOR Kund Botond, *A történész Bod Péter = Istoricul Bod Péter*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008, 441–533.

és a nemesi sallangok terhéől megszabadulva mikor érte el valójában a polgári-nemzeti rangot.”⁷⁴

Bod Péter munkásságának másik jelenkori kutatója, Bretz Annamária *Idézetek a Magyar Athenasban*⁷⁵ című tanulmányában, Bod Péter *Magyar Athenas* című irodalomtörténeti műve idézeteit tárgyalja. Kiemeli, hogy Bod Péter a *Magyar Athenasban* legtöbbször a tárgyalt szerző művei elősorolásával fejezi be a lexikoncikket, ugyanakkor az is előfordul, hogy különböző idézeteket illeszt az utolsó részbe. Bretz Annamária a szócikkek befejező részében előforduló idézeteket vizsgálja. Felfigyel arra, hogy a *Magyar Athenas* lexikoncikkei közül 73-ban találunk idézetet a befejező részben, ez összesen 86 szöveget jelent, de ezek nem tartalmazzák a jelöletlen idézeteket és a kiemelt műcímekeket sem. Bretz Annamária kutatásai szerint az idézetek többsége vers, csupán hat prózai idézet található benne.⁷⁶ Az idézetek nyelvi megoszlására is felhívja a figyelmet: nagyobb részük latin nyelvű, 12 magyar, 4 pedig latin–magyar közlést tartalmaz. Jelentést tulajdonít annak, hogy az idézetek között sokkal nagyobb azoknak a száma, amelyek a lexikoncikkben tárgyalt szerzőről vagy művéről szólnak, és kevesebb azoké, amelyek magától a szerzőtől valók vagy az ő művéből származnak. Megállapítása szerint az idézetek nagy részének forrását alkalmi műfajok képezik: a legtöbb epigramma, panegyricus, üdvözlő illetve ajánló vers, továbbá gyászversek, sírfeliratok, diák- és tudósköltészeti szövegek, gúnyversek. Több közülük kifejezetten vallásos tartalmú. Úgy látja, Bod Pétert elsősorban nem esztétikai szempontok vezérlik, az idézetek felvezetése helyenként utal a közlés valódi okára. Az idézetek felvezetései a konkrét szövegek esetében nem terjednek túl néhány dicsérő jelző használatán, közlésük oka leggyakrabban – a laudáció mellett – az életrajzi vonatkozás, az emlékezés gesztusa és a vallásos tartalom. Bretz Annamária jelentős szöveghagyományozódási összefüggésre mutat rá, amikor megállapítja, hogy a *Magyar Athenas* szócikkeinek befejező részében közölt 86 idézet közül 8 Czvittinger Dávid *Specimenjé-*

⁷⁴ TARNAI, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, 648.

⁷⁵ BRETZ Annamária, *Idézetek a Magyar Athenasban = Historia Litteraria...*, 122–132.

⁷⁶ Pázmány Péter, Rogerius magister, Martin Schmeizel, Szamosközy István, Császmai István és Vásárhelyi Matkó István cikkei, *i.m.*, 122–132.

ben is olvasható. Arra is kitér, hogy bizonyos esetekben a címleírások szintén idézeteknek tekinthetők. Tárgyalja Bod Péter olvasási módját is: „egercsélés”, „szedegetés” kifejezést használ a szerző saját olvasási módja megnevezésére, és ezt az olvasási módot ajánlja az olvasóknak is. Bretz Annamária szerint a bejegyzések azt bizonyítják, hogy egy XVIII. század végi, XIX. század eleji „egercsélő” úgy olvasta Bod Péter *Magyar Athenasát*, mint egy szöveggyűjteményt. Összegzőképpen megállapítja, hogy Bod nagyrészt klisékkel dolgozott, és a tudós férfiak műveltsége dicséretetkor legtöbbször az általánosság szintjén maradt.

Petróczi Éva *Elfogultságok és elfogulatlanságok Bod Péter Magyar Athenasában*⁷⁷ című tanulmányában a *Magyar Athenas* címszavaiban fellelhető előítéletességet tárgyalja. Szerinte a legszembetűnőbb elfogultság a felekezeti, az a rokon- és ellenszenv, amellyel Bod egy-egy protestáns és katolikus szerző értékelését illette. Petróczi Éva szerint Bod Péterről tudjuk, az *Athenasának* elkobzása, betiltása mekkora fájdalmat, testi-lelki hanyatlást idézett elő életében. A felekezetközi feszültségekre érzékeny: úgy véli, a XVIII–XIX. század elejének protestáns-ellenes légköre Benkő József kálváriájából látható igazán. A Bod-értelmezés körütekintő, a korszak szellemi környezetét figyelmünkbe ajánló olvasást tartja fontosnak: „Bod Péter bizonyos, a mai, ökumenikus időkben élő olvasó számára nem mindig nyomon követhető gesztusai; a felekezeti elfogultság éppúgy, mint a gyakori óvatoskodás, például a puritán vagy a puritánokkal rokonszenvező szerzők visszafogott méltatása, illetve a tőlük való teljes elhatárolódás.”⁷⁸ A *Magyar Athenas* közvetlen előképét ő szintén a Gróf Bethleni Bethlen Kata magyar bibliotékájának lajstromában jelöli meg (amely 1752-ben jelent meg). Az *Athenas*-ban előforduló női szerzők jelenlétét és Bod általi értékelését vizsgálja. Jelentőséget tulajdonít annak, hogy Bod először Bethlen Katát mutatta be, akinek szolgálatában hat esztendő telt el. Egy párhuzamot ajánl, amely szerint Bethlen Kata és Bod Péter kapcsolata Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál kapcsolatához hasonlítható. Valóban szoros barát-

⁷⁷ PETRÓCZI Éva, *Elfogultságok és elfogulatlanságok Bod Péter Magyar Athenasában* = *Historia Litteraria...*, 132–143.

⁷⁸ PETRÓCZI, i. m., 134.

ság lehetett Bod Péter és Bethlen Kata között, hisz Markos András *Bod Péter és Árva Bethlen Kata* című tanulmányában szintén kiemeli a közöttük levő szoros kapcsolatot, amelynek az lett az eredménye, hogy Bod egész életében hűségesen szolgálta a grófnőt papi tevékenységével, barátságával, könyvgyűjtésével, írásaival, sőt e szoros kapcsolatnak lehet az is az eredménye, hogy megjelentette Bethlen Kata életművét jelentő *Önéletírása* első kiadását 1760-ban, Sárdi Sámuel tipográfus által Nagyszébenben. Ez a mű csonka, valószínűleg azért, mert amikor Bod lemásolta, nem állott rendelkezésére a teljes mű.⁷⁹ Petróczi értékeli, hogy Bod számos magasztaló jelzővel illeti a következő női szerzőket: Dániel Polyxenát, Petróczy Kata Szidóniát, valamint Lorántffy Zsuzsannát. Fontosnak tartja, hogy az *Athenas*ban az erdélyi és magyarországi református szerzőket érintő konfliktushelyzetek is tükröződnek, például Apáczai Csere János kálváriája; ezt a szócikket Bod Péter valójában Bethlen Miklóstól vette át. Petróczi Éva szerint Bod Péter nem leplezte, hogy tudományos-irodalmi érdeklődése ellenére elsősorban református lelkész és teológus volt, és csupán a teológia mellett művelte a historia litterariát.

A tanulmány végén Petróczi Mikó Imrére hivatkozik: „Tegyük hozzá [...] mérsékelt szabadelvűségét – s a mi nem csekélység, erkölcsi bátorságát, melynek tulajdonítható, hogy ő ama nehéz korszakban a legkényesebb tárgyakra írt [...]. Mert tudnunk kell, hogy a censura a hegyen inneni részekben egyenesen az ő írói működése alkalmából jött létre; 1753-ban küldetett le Bécsből az első szabályozó rendelet, 1769-ben kineveztetett a vizsgáló...”⁸⁰ Véleménye szerint Mikó Imre kitért Bod Péter írásainak a gyenge pontjaira is, Sámuel Aladár a meg nem érdemelt cenzurakiváltási ügyben látta Bod Péter „szenvédéstörténetét”, Révész Imre viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy Bod vallássossága ebben az irodalomtörténeti műben is megnyilatkozik.

Petróczi Éva így foglalja össze mondanivalóját a *Magyar Athenas*ról: „a *Magyar Athenas* és Bod Péter egész életműve így, elfogultságaival

⁷⁹ MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, LXII. évf., 5-6. szám, 343.

⁸⁰ PETRÓCZI, i.m., 140.

és elfogulatlan pillanataival együtt gyakorolhat tartós hatást a mindenkori olvasóra. Egy steril, minden szempontból vegytiszta, teológiai kitérőktől megfosztott, mindig következetes és szenvedélyektől mentes Athenas vajmi kevéssé tükrözné azt az ellentmondásokkal teli kort, amelyben létrejött.”⁸¹

Rác Emese *Bod Péter, a történetíró*⁸² című tanulmányában meghatározza Bod helyét a XVIII. századi történetírásban, bemutatja tudományos tevékenységét meghatározó tanulmányait, utána azt vizsgálja, milyen forrásokat használt Bod Péter történetírásában; vallásos elfogultságot és a nyelvi tudatosságot ismer fel műveiben. Tanulmánya utolsó részeiben bemutatja Bod Péter és Hermányi Dienes József kapcsolatát, valamint a *Magyar Athenas* értékrendjét. A következő értékelő konklúziókhöz jut: „A 18. századi magyar történetírásban Bod Péter egyháztörténeti és tudománytörténete egyedülálló vállalkozás volt. Püspökmonográfiája termékenyen hatott a 19. századi protestáns egyháztörténetre, a későbbiekben is jelentős forrásnak minősülve, Magyar Athenasa máig használt kézikönyv. Műveiben a feledéstől akarta megmenteni a múltat, s ha nem sikerült is mindig elfogulatlanul megvalósítania, nem kérhetünk számon tőle anakronisztikus értékeket, egy olyan értékrendet, mely nem volt korának sajátossága.”⁸³

⁸¹ PETRŐCZI, *i.m.*, 142.

⁸² RÁCZ Emese, *Bod Péter, a történetíró*, Korunk, 2011/5, 26–34.

⁸³ RÁCZ, *i.m.*, 33.

Csokonai nem volt a szó klasszikus értelmében utazó, mégis szinte folyamatosan utazott. Különös, rendhagyó életpályájából adódott, hogy saját egzisztencia hiányában kényszerű életmódjává tette a másoknál – barátainál, ismerőseinél – való vendégeskedést. Mindezzel kapcsolatban elgondolkodtató, hogy a professzionális írói tevékenységet folytató Csokonainak az utazás szerzőként adott-e olyan többletet, amelyet munkáiba haszonnal tudott átfordítani? Másként fogalmazva: hagyott-e nyomot szövegein mindez, avagy pusztán esetlegesség egy író életrajzában?

Vajon Csokonai számára az utazás mennyiben volt kényszer és mennyiben passzió? Csokonait egyrészt a sorsa, másrészt a megélhetés utáni hajsza kényszerítette állandó helyváltogatásra. De vajon összekapcsolódott-e számára mindez a 18-19. század fordulójára olyannyira divatos utazással? A professzionális utazó, aki az utazás kedvéért utazik, a morális haszon (más szokások, erkölcsök, igazságok megismerése általi jobb önmegértés) mellett egyre határozottan az esztétikai hozadékot is fontosnak tartotta. A természeti és tárgyi látvány szépségének gyönyörködtető erejét is szomjazta. Ebben a folyamatban a szem értékelődött fel, és már nem a nyelv a legfontosabb, a verbális információk begyűjtése, rendezése és archiválása, hanem rajzfűzet, vázlatfűzet egészítette ki az utazók pakkját.

Csokonai volt az egyik első a korabeli irodalomban, aki a rögzítés szándékával figyelt. A másik, élesen figyelő szem Kazinczyé volt. Mert az írók ekkoriban egyre inkább megfigyelőkké váltak, és megpróbálták rögzíteni a látványt, amely szemük elé tárult. Azt a látványt, amely kívül van, és nem belül. A látványt, amely a látás eredménye és a *való*-ság rögzítésére irányul. A leírás, poétikai nevén a *pictura* azonban nem a látvány rögzítésére törekszik, hanem *hatást* kíván kelteni. A *leírás* és a *festés* azonban épp a *hatás-keltés* mozzanatában hordozza a különbséget, a képzőművészeti analógia jegyében a *poétai* festés megszépíti és átszerkeszti, átrendezi a látványt. A látvány rögzítésére irányuló leírás nem ismeretlen a korabeli szerzők gyakorlatában, de a hatás-keltés, a szövegnek az olvasóra gyakorolt mozgósító ereje jegyében való formáltsága ott is átrendezi a leíró szöveget, ahol pedig nincsen műfaj vagy toposzok általi megelőzöttség. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Kazinczy választása a *Bácsmegyeyre* nem elhanyagolható mértékben a szöveg erősen festői, picturális rétege miatt, semmint a szerelmi

román tematika újdonsága miatt esett. Kazinczy számára a kihívást a *pictura* retorikai *copyrozása* jelentette. Nem a valósághoz közel álló érzékeny szerelmi téma, nem a narráció mimetikus jellege izgatta, hanem az ornemenszöveg önmagára irányuló szenvedélye. Ugyanez a *furor* készítette a Gessner *Idyllek* tizennyolc átdolgozására jó harminc év alatt.)

A *való-ság* azonban bonyolult műveletek eredményeként áll elő. A valóság, miként a látvány rögzítése, tudjuk, egyáltalán nem problémamentesen és nem automatizmusok által jön létre. Az irodalmi szöveg által *jelölt* valóság, amelyre a szavak ráutalnak, jelentős részben konvenciók, toposzok, retorikai formulák által előzetesen meghatározott. Csokonai korának szövegei is alkalmazták a mimetikus jelölés eszközeit. Az irodalmi szöveg mimetikus volta alatt azonban nyilván nem fotószerűséget vagy akár az irodalomból ismert realizmus írásmódját kell értenünk. A mimetikus jelleget a szöveg és a világ között a költés (a fikció) és a valószerűség jegyében fogják fel ekkor. A költészet alatt hangsúlyos módon épp a valószerűségtől történő merész elrugaszkodást értették, amely az elfogadott emberi viselkedés és gondolkodási minták számára idegen, ismeretlen dolgot jelenít meg. Egy korábbi korszak számára a *való-ságnak* természetesen másféle konstrukciói léteztek, mint amelyeket ma tekintünk magától értetődőnek, vagyis valóságosnak. Csokonai szövegei számára a kaposvári kastély épp úgy *valóság*, ahogy a *Halotti Versekből* emlegetett Isten is *valóság*. Eltérő minőségű valóságok persze, de mindkettő valóság. E szerint a szóhasználat szerint pedig az számít *való(ság)nak*, ami *igaz(ság)*. Levonható következtetésként adódik mindebből, hogy az a *való(ság)*, amiben hiszünk. Ám amiben nem hiszünk, az nem *való(ság)*.

Úgy tűnik, mintha a *valóság* és a *nem-valóság* elkülönítése is a felvilágosodás kritikai gondolkodásából származna, az igazságkritériumok átrendezéséből. A valóságról alkotott konstrukciók az utazási irodalom szervező elemei. A saját és az idegen, a valóság(os) és a nem valóság(os) közötti határvonal meghúzása nélkül aligha lehet az utazónak beszámolnia arról, amit *utazásként* értelmezhet. Mindenekelőtt az utazónak *hinnie* kell abban, hogy ahonnan elindult, ugyanoda vissza is tud térni. Ha jobban meggondoljuk, az irodalom is hit kérdése volna? Noha éppen az ellenkezője tűnik látványosabbnak: nevezetesen, hogy az irodalmi szövegalkotás a feltételeesség, az alternatív gondolkodás, a vélekedés személyes szabadsága, a létező világok közötti időleges vá-

lasztás, a fikció által a moralitás legális felfüggesztése kapcsolódik a modern irodalomhoz.

Az irodalmi szöveg új státusza lehetőséget ad a valóság és a moralitás törvényeinek időleges felfüggesztésére, vagyis aki költött dolgokról vagy szerelmei történetekről olvas, és időlegesen oda „által helyezi” magát, az nem becstelen vagy amorális ember. A költészet polgárjogot nyérése a modern irodalom születése idején a hit átmeneti felfüggesztésével járt együtt. Vagyis hogy van olyan területe az életünknek, amely területből kivonható a hit, és ezáltal lehetőséget adódik arra, hogy a *való* és az *igaz* egymást átfedő kérdései ügyében ne kelljen állandóan döntést hozni. Ez a moralitás számára merőben új lehetőséget nyit: hiszen morális cselekvők maradhatunk akkor is, ha életünk bizonyos területein – legalábbis időlegesen – nem kell elköteleznünk magunkat azt illetően, hogy *a vilik, a tündérek, a nimfák, a szellemek* létező dolgok-e, vagy hogy az epekedés általi halál, a szenvedélyes szerelem mindent elsöprő erejéről szóló elbeszélések mimetikusan vajon tényleg megállják a helyüket?

*

Csokonai szinte alig hagyott hátra élete eseményeit érintő leírást. Azt gondolhatnánk, hogy a katasztrófák olyan súlyú traumatikus események, amelyekre az őket átélők nagyon élesen szoktak emlékezni, ekkori cselekedeteikre, tetteikre, szavaikra. Ezt épp a traumatikus történés törvényei szerint a későbbiekben újra és újra el is szokták mesélni. De vajon mit csinált és mit látott Csokonai 1802. június 11-én, amikor Debrecen történelmének addigi legpusztítóbb tűzvésze végigsöpört a városnak azon a részén, ahol Csokonai is tartózkodott? Szemtanúként beszél, de leírása nem tényközlő, hanem a retorikai hatáskeltés mozgatja tollát: [Széchényi Ferencnek, 1802. szeptember 16.] „Éppen a rózsák nyíltak; mikor kertetskémen, az én kis Sans-soucimon, a’ lobogó lángok keresztül rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolatim teremődtek, a’ láng között ropogott; mikor ama rózsa lugas tövig égett, ’s az a’ fülemüle melly e’ kis zöld Szálának, minden éjjel concertet adott, öröngve repült el a’ bátorságosabb erdei vidékekre.” (CsokLev. 199.)

Csokonai itt csak a leírás retorikus elemeire figyelt, saját maga *actor*ként nem jelenik meg benne. Ugyanakkor Kazinczy inkább az *actor*, vagyis saját nézőpontjából állítja elénk a jelenetet. A leírás pontossága Kazinczy számára annyira fontos, hogy a nyelvi eszközök is elégtenek tűnnek, ezért a látvány visszaadása, az olvasó pontosabb tájé-

koztatása érdekében gyakorta a rajzhoz folyamodik. A cselekvő *actor* nélkül igazi útleírás aligha lehetséges. Mert az utazás újfajta kihívást jelent a látvány rögzítése és a valóságról alkotott felfogáshoz történő állandó hozzámérés tekintetében.

Az utazás különösen alkalmas arra, hogy a látvány ereje a szerzőt kimozdítsa a megszokás béklyóiból. Az irodalmi utazó nem kényszerből kel útra, miként példának okáért egy katona vagy egy kereskedő; a királyi posta futára vagy a kormányzat tisztviselői teszik azt. Hanem a látvány és a tapasztalás kedvéért. Valamilyen előzetes elvárást szeretne szembesíteni azzal, amit ott majd ténylegesen látni fog. A régi irodalmi utazók nem a topográfiailag mimetikusan felfogott térben utaztak, hanem egyik szövegből egy másik szövegbe helyezte őket át a szerző. Klimius Miklós földalatti utazását vagy a korszak egyik kedvelt ponyvájának hőse, Brunsvik kalandjait az olvasó nem kapcsolta a topográfia teréhez, hanem a tropológia áthelyezés kódjaival olvasta őket. A modern utazási irodalom, amely hazánkban épp Csokonai idejében hódít teret, fontosnak tartja a topográfia kódjainak sűrű alkalmazását. Vélhetően ez lehetett az egyik fő vonzereje a 18. század vége leghíresebb honi utazásának, a Szatmár megyei Nagy Peleskéről útra kelt nótárius elbeszélésének, aki olvasmányából ismert Buda várát akarta összevetni a ténylegesen létező Budával.

Csokonai utazásai nem is efféle utazások. Noha szoros értelemben nem is klasszikus utazások. Csokonai utazásai esendőnek és véletlenszerűnek tűnnek. Az életrajzok úgy is tekintenek rájuk, mint amelyek nem modern értelemben vett utazások. Valamiféle hányattatások inkább. De ha jobban meggondoljuk, mégis csak irodalmi jellegű utazások ezek. Bár nem tudjuk, hogy hol járt és mit is láthatott pontosan. Megfordult Halason és Kecskeméten, Patakon és környékén, járt Miskolcon, Szikszón és környékén, Pesten és Budán, a Dunántúlon össze-vissza a Balaton körül, bizonyosan Bicskén, Komáromban és Pozsonyban, Keszthelyen és Vázsonyban, majd pedig Somogy helységeiben téblábolt. 1800 tavaszán hazatérőben megtekintette Szigetvárt, aztán valahol átvergődött a Dunán és az Alföldön keresztül visszatért Debrecenbe... Ezeket tudjuk, mert versben utalt rá. De nem tudnánk messze sem olyan pontosan rekonstruálni útvonalát, ahogyan azt a *Peleskei nótárius* esetében lehetséges. Aztán tudjuk, hogy többször megfordult Nagyváradon és környékén, a bihari szőlőhegy falvaiban és préházaiiban. De nem tudjuk, hogy miként utazott: gyalog, szekeres

paraszttal, alkalmi kereskedők fuvarjait kihasználva, szíves barátai kocsi-jain? A királyi postát kizárhatjuk, mert az igen drága volt. Kazinczy is csak jól fizetett állami hivatalnok korában engedhette meg magának. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor hiányérzetünk támadhat, hogy Csokonai szövegein mégsem hagyott nyomot a látvány reprezentációként. De ez nem lehetett akadály, hiszen mint a Kollégium diákjaként ő is propozíciós verset írt a tengeri viharról, amely hajókat dobál, etc... És talán még egy metszet sem adott tápot fantáziájának ehhez, elegendő volt csak Vergiliust olvasni. A zajos világ hiú szereplőinek napjai folyását Csokonai aggály nélkül hasonlította *A Magánosság* című versében a „Rajna bukkanásai”-hoz. Vagyis az ekkoriban nevezetességgé váló vízeséseikhez, amelyről újságokban olvashatott... De semmit sem írt semmit le azzal kapcsolatban, hogy mi ragadta meg Pozsonyban vagy Komáromban, Pesten vagy Budán, és így tovább. Mintha ki sem mozdult volna Debrecenből, a Darabos utcáról.

De mi a különbség a korabeli „közlekedés” és az „utazás” között? Egyáltalán van-e ilyen különbség? Elsőre mintha nem lenne. Hiszen eljutni a szomszéd városba az épp úgy utazás ebben a korban, mint felkerekedni és elmenni Budára, amint azt a Peleske falu nótáriusa meséli. Az utazás a célhoz kapcsolódik. Csokonainak azonban mintha nem lettek volna határozott céljai. Sokkal inkább feltevések, tervek, álmok, csalfa remények vezették. Mivel ezek számára célként jelentek meg, tehát mégis valami utazás jelleg van ezekben a mozgásokban. Azonban épp az okozza az életrajzok számára a problémát: nem válik beláthatóvá az a terv, amely a helyváltoztató mozgások, mondjuk utazások között valamilyen rendszert és értelmet teremthetne.

De akkor mit is tudunk Csokonai utazásairól? És mit is jelentenek ezek az utazások az életmű összefüggései felől nézve? Furcsa módon a konkrét utazásokról, azok útvonaláról, az utazás módjáról, az indulásról és az érkezésről, mint már említettük, szinte semmit. Mert amikor már Pozsonyban volt, akkor nem utazott többé, hanem egy helyben tartózkodott. Persze Pozsonyon belül jött-ment, vagyis közlekedett, de mivel azt sem tudjuk, hol szállt meg, mi volt a napirendje, kiruccant-e a városon kívülre, ezért gyakorlatilag semmit sem tudunk. De ahogy odáig eljutott, az nem valamiféle előzetes terv jegyében ment végbe, hanem mintha csak valamiképpen oda kavardott volna. Csokonai számára mintha ez az egész nem kívánt macera lett volna, amire ezért aztán nem is vesztegetett egy szót sem. Nem úgy Kazinczy, aki láza-

san írta le, és írta át újra és újra minden egyes utazásának eseményeit, egészen az apró részletekig menően; és nem felejtette soha elbeszélni, hogy mikor hova ment, ott kivel találkozott pl. Bécsben vagy Pesten.

Talán ezért van egy közkeletű tévképzet Csokonait illetően: mely szerint 1795 és 1800 között utazott, majd visszatért szülővárosába, Debrecenbe, és attól kezdve javarészt Debrecenben tartózkodott volna. E két előítéletből egyik sem igaz. A Debrecenbe való visszatérést követően Csokonai továbbra is számos utazást bonyolított, többek közt Komáromba is visszatért, Pesten pedig számos alkalommal megfordult. Pest, Miskolc és Nagyvárad által kijelölhető háromszögben mondhatni *oszcillált*. Életformájává vált a jóakaróknál, ismerősöknél, mecénásoknál való tartós vendégeskedés, amelyet minden jel szerint egzisztenciális és családi okok haláláig fenntartották. Talán azt sem túlzás feltételezni, hogy 1800-as „hazaérkezését” követően is több időt töltött Debrecenen kívül, mint a városban.

A kényszerű utazásokból azonban valami fontosabb és jelentősebb következmény is származott. Csokonait utazásai közben persze nem a topográfiai vagy historiográfiai érdeklődés vezette, vagyis másként fogalmazva utazásait nem a *térbeli és időbeli* jelentésrétegek feltárása motiválta, miként a földrajzi felfedezések vagy a kulturális archeológia iránti érdeklődés által vezetett utazókat ekkoriban, akik útleírásaikban vagy egyik, vagy másik szempont szerint igyekeztek ezeknek a tapasztalatoknak a hermeneutikai hozadékait papírra vetni. (Meg kell azonban jegyezni, hogy Csokonainak is volt egy efféle utazási terve, méghozzá kettő, egyikről sem tudjuk határozottan állítani, hogy komoly tervek lettek volna, sokkal inkább retorikai fogásokról, a meggyőzés érdekében bevetett ötletek. Az egyiket Festeticsnek vázolta, a Nyugat-Európába irányuló mezőgazdasági tanulmányút lett volna, a másik elképzelését az Árpád eposz előtanulmányaként Széchenyinek vázolta. Csokonai utazásai során egyetlen valóság-referenciális leírást készített, a Baradla [Aggteleki] barlangban tett látogatásáról.)

Csokonai számára az utazás mégis sorsfordító erejű volt, és a magyar irodalom számára is kiemelkedő jelentőségű hozzáadékkal szolgált. Debrecen, a Kollégiumot ugyanis minden jel szerint nem hatotta át mélyen a József uralkodása alatt megerősödő új közszellem, a magyar kulturális közösséghez tartozó jelek (öltözködés, tánc, szokások, zene etc.) iránti országos rajongó szenvedély. Ezért is írhatott Csokonai ezekről a jelenségekről szatirikus hangon paszkvillus szerű beszélgetéseket, eposzparódiákat, alkalmi verseket. Miközben országosan nemzeti

szellemű, a magyar nyelv művelését célul tűző diáktársaságok jönnek létre, addig Debrecenben a középkori szellemiségű collatio sorvadozik. Csokonai az országot átjáró nemzeti szellemmel először Sárospatakon szembesült, és ez költői programja újragondolására is készítette. Pozsonyban pedig tévutakra is vezérli némiképp...

*

Végezetül pedig lezárásként Csokonai utazásainak talán legfontosabb hozadékára szeretnék utalni. A magyar irodalom hiányzó infrastrukturális és intézményi hálózata nélkül a középkorból tovább élő történeti-földrajzi régiók egymástól kulturális és felekezeti határokkal elválasztott műveltségrendjei között alig volt átjárás. Mindennek szemléltetéseként példának okáért a tordai Gyöngyösi az erdélyi kulturális régióban úgy lehetett nagynevű, országos hírnév szerző, hogy erről a Dunántúli, Felvidéki, Tiszántúli vagy épp a Pest megye „irodalmi élete” nem vett tudomást; és viszont. Csokonai – nem világos, mennyire tudatosan – utazásai által a személyes kapcsolatok rendszerét és egy valamelyes közös értékrend kialakítását tűzte ki maga elé célul. Ennek jelentőségét maga is érezte, mert a Széchényinek írt nagy levelében ezt így fogalmaz: „Hazámnak nagyobb részét, ha Townsoni szemekkel nem is, de hazafiúi szívvel bójártam: Nemzetemnek eredetét ’s régiségeit vizsgálni ’s világosítani igyekeztem: egy szóval mindent elkövetni próbáltam, a’ mi egy fiatal ’s egy illy csekély tehetségű embertől, a’ millyen én vagyok, kitelhetett.” (CsokLev. 201.)

Személyes jelenlétével ismertséget és elismertséget vívott ki magának a Dunántúli literátorok körökben, az olvasó és a szórakozást kereső kis- és köznemesi szalonokban épp úgy, ahogy az arisztokrata mecénások között. Hasonlóképpen megerősítette személyének és munkáinak elfogadottságát a Felvidéken, Pest megyében, a Debreceni központú Tiszántúlon épp úgy, mint a Partiumban, sőt azon túl, Erdély felé is keresett kapcsolódási pontokat. Utazásai által írói elismertetéséért vívott kényes küzdelmének addig ismeretlen hatása halála után mutatkozott meg: kultusza, mint még előtte egyetlen magyar szerzőnek sem, hamar országos méretűvé szélesedett. – De meg kell hagyni, hogy Kazinczy is ügyes kézzel öntötte az olajt a tűzre. Ám ez már egy másik történet.

A HOLTAK HANGJA
(AZ IDÉZETEK DRAMATURGIAI SZEREPE
A BÁNK BÁN ÖTÖDIK FELVONÁSÁBAN)

1. Az önmagából táplálkozó szöveg

Korábbi vizsgálódásainkból kitűnt, hogy a *Bánk bán* olyan dráma, amely erőteljesen hangsúlyozza szövegszerűségét, nyelvi megalkotottságát. A műben centrális dramaturgiai elvként működik a szöveg többnyelvűsége, és a szekunder verbális kódok különbözőségéből, találkozásából és ütközéséből következő kommunikációs feszültségek, nyelvi tusák sorozata, amelyből tragikus fejlemények származnak. De a szöveg poliglott természetete nemcsak a lektusmező horizontális osztottságában mutatkozik meg, hanem az egyes szólamok mélyszerkezetében is érvényesül. Gertrúd szóképződményének rétegzettsége, belső feszültsége kulcsfontosságú tényező, mert a köréhez tartozókat és a magyar szereplőket különböző nézőpontból szemlélő „meráni” frazeológiájának és magyar királynéi szerepének összehangolási kísérletéből kialakított beszédalakzatának mélyéből lávaként tör elő a hatalmi diskurzus agresszív kódja. Bánk lelki-érzelmi habitusának kettőssége (a „nemes méltóság” és a „fojtott tűz” benső ellentéte) egész szólamára rávetül, a nádori fegyelem és a személyes érintettségéből fakadó indulat ellentétét az események sodrában végül nem képes (mint még a második felvonás nagy vitájában) egységes nyelvalakzatként működtetni, s ez verbális kódjának végzetes meghasadásához vezet.

Ám a mű szövegszerűségének létezik egy másik, eddig kellő figyelemre szintén nem méltatott eleme: a dialógusok különös zártsága, a szöveg más szövegekből és önmagából táplálkozó természetete. Az irodalmi művek létrehozásának Vergiliustól Ezra Poundig és T. S. Eliotig folyamatos gyakorlataként figyelhető meg korábbi, valamilyen tekintéllyel bíró szövegek idézése citátumok, allúziók, evokációk formájában. Az a tény jól ismert a *Bánk bán*mal foglalkozó szakirodalomban, főként Waldapfel József kutatásainak eredményeként, hogy a drámában más szerzőktől származó idézetek „meglepő tömege” található. Ezek a szövegátvételek Schillertől, Wielandtól, Eckartshausentól s – főként – Veit Webertől származnak. „Csupán a *Sagen der Vorzeit*-ből való átvételnek bizonyult a *Bánk bán* jó 250 sora, szövegének majd egytized része” – írta Waldapfel, s szöveg-

párhuzamok bőséges bemutatásával igazolta megállapítását.¹ A dramatizáló szövegformálásnak e módszere abban a korban szokásos gyakorlat volt, nem ütközött az eredetiségről kialakulóban lévő elképzeléssel, s különösen a színháték műfajában nem, ahol „egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléte”, ahogy Gérard Genette fogalmazott az intertextualitásról szólva,² a színhátékszerűség egyetemes aspektusának bizonyult. Az ideológiai vagy politikai szempontból aggályos helyeken pedig – így a *Bánk bán*-ban Tiborc panasza, Mihálynak Gertrúddal szembeni vádjai vagy Peturnak az idegen hatalom elleni kirohanása esetében – védőpajzsul szolgált a cenzúrával szemben, mert a problematikus részeket úgy is lehetett értelmezni, hogy ezek valójában nem a szerző szavai, és máshol már elhangzottak, megjelentek a nyilvánosság számára. Katona műve első kidolgozásában (mint előtte a *Ziská*-ban is) a legfontosabb idézetek származási helyét lapalji jegyzetek formájában meg is jelölte. A kritikai kiadás pedig filológiai apparátusában az idézetek jelen ismereteink szerinti teljes anyagát lokalizálta.³

A *Bánk bán* szerzője a Rondella színi világába belépve sajátos, színhátékszövegekből és történeti olvasmányokból képzett szöveguniverzumba is átlépett, amelyben az alkotás heve által indukált mágneses erővonalak hálózata működött, s az íródráma ihletének vonzáskörébe kerülő más művek rokonítható részleteit magába húzta a *Bánk bán* szövege. Ahogy a megszülető planéta magához vonzza a körülötte lebegő bolygóközi port. Ezt a folyamatot szerzőnk képzettségének természete is elősegítette. „Katonát nem kora irodalmi élete nevelte, egészen a *Bánk bán* megalkotásáig csak az iskola, a színpad és a rendszertelenül, de óriási tömegben habzsolt könyveknek elmélet útmutatása szerint

¹ WALDAPFEL József, *Idézetek a Bánk-bánban = Császár Emlékkönyv*, szerk. GÁLOS Rezső, Bp., 1934, 221–245, i.h. 240.

² GENETTE, Gérard: *Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe*. Aus dem Französischen von Wolfram Bayer und Dieter Hornig, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993, 9-18, i. h. 10. = magyarul részlete: GENETTE, Gérard, *Transztextualitás*, ford. Burján Monika = Helikon Irodalomtudományi Szemle 1996, 1-2, 82-90, i.h. 83.

³ KATONA József, *Bánk bán* (Kritikai kiadás), sajtó alá rendezte OROSZ László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 408-423.

meg nem válogatott áradata.”⁴ Ezek az idézetek többnyire felerősítik, tovább artikulálják a beszélő személy szövegében rejlő kommunikációs szándékot. Így van ez Tiborc panasza esetében, amelynek nagy része (az 1307. sortól az 1335. sorig és az 1342. sortól az 1349. sorig) idézet Veit Weber *Sagen der Vorzeit* című művének V. könyvéből, más részlete pedig (az 1355–1356. sorpár, valamint az 1361. sortól az 1370. sorig terjedő szöveg) Karl von Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című művéből való fordítás.⁵ De gyanúnk szerint olyan szövegátvétel is van, ahol akár ironikus szándékot is feltételezhetnénk, legalább is a szöveg szinte felkínálja a „visszafelé” való olvasást. Amikor a második felvonásban Petur a békétleneket tüzelve Gertrudis megfosztását követeli bitorolt hatalmától, többek között idegenségét is felhánytorgatja (707–712. sor). Ez is idézet, mégpedig Schiller *Az orléans-i szűz* című drámájának prologusából.⁶ Eléggé különös, hogy egy férfinak egy nő elleni kirohanásába (mert Petur Gertrúdban nem csak az idegent, de a nőt sem tudja a királyi székben elfogadni) ezúttal egy másik nő hangja vegyül. Ebben az esetben a citátum mintegy megbillenti a szavakat, s az elhajló mondat eredeti helyén egy eltérő irányba tekintő másik írás dereng fel.

Ezek a citátumok intertextusként a dráma szövegszerűségét, palimpszeszt jellegét hangsúlyozzák számunkra. A dialógusok mögött ilyenkor idegen beszédek visszhangja rezonál. A textuális jelleg e nyomatékos hangsúlyozása arra sarkallhatja a mű befogadóit, hogy az irodalmi viszonyokon kívüli megközelítések mellett, sőt – Abrams kifejező metaforapárját kölcsönvéve – a mű tükörként való szemlélete helyett inkább lámpát lássunk benne, amely a magában hordott olajból hozza létre fényét. Ezért olvasásunk során nem a 13. századi vagy a reformkori eszmei-politikai viszonyok felől közeledünk a drámához, nem a kor (bizonyára meglévő) lenyomatát keressük benne. Persze, a mindenkori befogadónak jogában áll a jelentéstulajdonítás során a szöveget saját életviszonyaival, vagy a mű keletkezésének korával vagy

⁴ WALDAPFEL, *i.m.*, 240.

⁵ KATONA, 1983, *i.m.*, 421, 475–476.

⁶ KATONA, 1983, *i.m.*, 419, 459.

akár a benne ábrázolt időszak historikumával összefüggésbe hozni. Ám a mi szándékunk ezúttal más. A *Bánk bán*t színdarabnak tekintjük, amelyet szerzője színházi, sőt színészi tapasztalatai, színjátéktípusok és azok szerepköreinek ismeretében hozott létre, s lámpájának fénye – számunkra – a Rondella színpadát és nézőterét, teátrumi miliójét, szellemét világítja meg.

A színdarab szerzője szereplőket beszéltet, képzelt személyeket szólaltat meg. A *Bánk bán* minden szereplője fiktív alak, jöllehet a krónikák (amelyek természetesen szintén szövegek, részben fikciós módszerekkel megalkotva) közülük csak háromról nem tudnak: Biberáchról, Tiborcról és a kis Somáról, ezeket szokták költött alakoknak tekinteni. Pedig a többi is fiktív alak, a rájuk vonatkozó történeti adat művészi szempontból mellékes. (A *Ziská*-tól eltérően, mert ott a dialógusokba Katona, lapalji hivatkozásokkal, beépítette a szereplők történeti munkákban feljegyzett szavait.) Itt más a helyzet. „Szegény Tiborc nem volt élő paraszt; / Bánk a nejével megvénült falun, / Sosem dühöngve többé a szarun, / Evett, ivott, míg végre elalún” – írta Arany János, a dolog lényegét tekintve nem téve különbséget a kétféle figura közt. Sőt, adatok dacára figurát formálni erősebb művészi gesztus, mint adatok nélkül. Katona képzelt személyei beszédükben gyakran más szereplőket idéznek. Egy másik műbeli szereplő korábbi szavait. A *Bánk bán*ban tehát nemcsak külső idézetek találhatók, hanem olyan belső idézetek is, amelyek fokozzák a szövegszerűség tapasztalatát. Jelen elemzésünkben ezekre az eddig kevésbé vizsgált citátumokra irányítjuk figyelmünket. Izgalmas nyelvi jelenséggel állunk szemben, mert az idézés sajátos perspektívaváltásként értelmezhető, mivel a beszéd az aktuális megnyilatkozóról áthelyeződik az idéző beszédbe beágyazott megnyilatkozóra. „Az idézés a diskurzusok közötti kapcsolatteremtés, az intertextualitás prototipikus lehetőségeként értelmezhető. A más diskurzust, vagy annak egy részletét megidéző diskurzus ugyanis úgy feltételezi annak a másik diskurzusnak a létét, hogy a feltételezettség kölcsönössége nem áll fenn.”⁷ Az idézet kezdetétől a végéig nem az

⁷ TÁTRAI Szilárd, *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2011, 154.

éppen beszélő, hanem a megnyilatkozásba beágyazott megnyilatkozó jelenik meg a beszélés mint nyelvi tudatosság szubjektumaként.

Katona korai drámáiban is élt már a belső idézetek eszközével. A *borzasztó torony* első felvonásában Svertling gúnyosan idézi a színről távozó Adolf néhány pillanattal korábban elhangzott szavait: „Úgy-é? „Ez az ember nékem nem tetszik.” – „Bolondok!” Adolf a Svertling által megismételt szavakat a „*tettetett ittassággal*” beszélő Svertlingre, a mű alcíme szerint: „gonosz talált gyermek”-re értette, akinek viselkedését furcsának, gyanúra okot adónak találta, majd a színről távozók által magára hagyott Svertling monológjában ezt szó szerint (idézőjelben!) ismétli meg, ám ő a mondat negatív közleményének fegyverét fenyegetően visszafordítja Adolfra, aki Dittmár várának ura és Matild jegyese, s ez okból magára vonta a fattyú gyűlöletét. Aki most a lelkében gomolygó harag sötét ködében még egyszer meg fogja ismételni az idézetet (szintén idézőjelben!), de már nem egészen pontosan, mert megváltoztatott, s a monológ beszélőjének ellenszenvét nyomatékosító szórenddel: „Ez az ember nem tetszik énnékem”. A személyes névmás beiktatása azt jelzi, hogy Svertling immár kizárólag saját indulatának ad hangot, amit az is mutat, hogy gyűlöletbeszéde a vízfelületen pattogó, elhajított kő lendületével haladó idézet tagadó szavának ismétlésével lendül tovább: „Nem, nem, ez nem fog néked elsülni, nyomorult!”⁸

A *Ziska* lelki folyamatait párhuzamos idézetek szemléltetik. Ziska, a királya ellen lázadó kamarás Vencel korábbi, hozzá intézett szemrehányó szavait visszhangozza: „Háládatlanság, te igen mérges seb vagy a lélekben! – Nem így mondotta-é ő? Igenis, szóról szóra így mondta: Háládatlanság, te igen mérges seb vagy a lélekben.” Az idézetnek, az előző felvonás végén elhangzott királyi mondat szó szerinti megismétlésének érzelmi hatását fokozza a könnyezés – a *Bánk bán*ban is alkalmazott – motívumának dramaturgiai jelentésképzése. A királyi mondatot ismét helyzetbe hozó Ziska ugyanis hozzáfűzi: „Sőt könnyek

⁸ KATONA József, *A borzasztó torony, vagyis a gonosz talált gyermek* = Katona József összes művei, sajtó alá rendezte SOLT Andor, I-II, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959, i.h. I, 595. A szöveget ebből idéztük, de a kéziratban is ellenőriztük, főként a jelentéshordozó szerepet játszó idézőjelekre nézve: OSZK Színháztörténeti Tár, jelzete N. SZ. B. 10. Itt az idézett szöveg helye: 6v.

is ragyogtak a szemeiben – könnyek! Vencelnek! Aki száraz szemekkel tudta volna nézni országának pusztulását. Az öreg Vencel, aki nékem atyám volt.” A visszaemlékező hős mondatai Vencel megtörtségét, státusbeli lefokozódását, magánemberi mivoltába való végső behúzóadását jelzik: császár volt, ettől a rangjától megfosztva cseh király lett, s a huszita lázadás most újabb fenyegetést jelent számára, a már tehetetlen öregként, gyarló emberként viselkedő árnyékkirálynak. Katona összetett, sejtetésekkel dolgozó dramaturgiai játékának következményeként azonban nem lehet tudni, hogy a király a hivatkozott jelenetben valóban könnyezett-e. Mert emlékezetes mondatának megfogalmazásakor az instrukció szerint „*összezsapja a kezeit, az égre vetvén szemeit, eltakarja ábrázatát*”. Az eltakart szem valóban lehet a könnyezés jele, de a könnyeket nem látta senki. Vajon csupán a hűtlen Ziska képzelte azokat a szemeket eltakaró kéz mögé? Bárhogy volt is, Ziska számára, az ő képzeletében sír a király, s ez így is marad mindörökké. És ez már a hálátlanság önvádjával küzdő huszita vezér lelkiállapotára utal. Vencel szavai súlyos teherként nehezednek rá.⁹ Ahogy Vencelre is Ziska kijelentése: „Nem fogsz te többé, királyom, mennydörgést némítani! – Elbújt a te csillagod!” Ezt a király a második felvonás hatodik jelenetében idézi feleségének, Zsófiának „*szelíd csendességgel*”. A mondat (a visszaemlékező, rezignált király lelkiállapotára utaló gondolatjel – az előadásban: szünet – nélkül) egy jelenettel korábban hangzott el Ziska szájából Vencellel való nagy vitája jelenetében. Ám ő is idézett akkor: magát Vencelt, aki nem véve komolyan a polgárok zúgolódását, akkor még azt állította: „Az én hatalmam elnémítja a mennydörgést!”¹⁰ Érzékelhetjük: az idézetekbe rejtett hangok úgy kapcsolódnak egymásba, mint a láncszemek.

E belső idézetek, a perspektíva megkettőzése által, kitágítják a drámai időt és teret. Olyan beszédaktusok, amelyek múltbeli, a cselekmény kezdete előtti, vagy a cselekményen belüli kijelentéseket kapcsolnak a

⁹ KATONA József, *Ziska a Calice, a táboriták vezére* = Uo, I. 67-242, i.h. 121-122.

¹⁰ Uo, 114-117. A megbízhatóan gondozott, Solt Andor által sajtó alá rendezett kiadást idéztük ezúttal is, de most sem mulasztottuk el (kivált a gondolatjel szerepét illetően) a kézirat tanulmányozását: OSZK Színháztörténeti Tár, jelzete: N. SZ. Z.

10. Hivatkozott szöveghelyek: 18r-19r, 20r-20v.

drámabeli jelenhez megismétlésük által. A *Bánk bán*ban hatványozottan nő a szerepük. Az előtörténetben elhangzottak megismétlése történik például az első felvonás 12. jelenetében, mikor Melinda férje egykori szavainak idézésével a cselekmény egyik fontos előzményéről – a lánykérés eseményéről – tudósít, s a rejtekajtó mögött álló férje hangjának saját szólamába illesztésével kitágítja a scenikai teret, mintegy transzparenssé teszi a díszletet, s a múltat erős szállal a jelenhez köti. Kétszeres időbeli áttétellel szólal meg a szöveg Bánk egyik második felvonásbeli megnyilatkozásában, mikor a Peturral vívott nyelvi tusa záró fázisában így szól a főhős:

*Hozzám jövel szökésed' éjelen,
még egyszer elmentünk a' Czinterembe
egyjütt – lerogytál ott Atyádnak a'
sírjára, 's azt mondtad: „igazad vala
„Atyám – az Isten nem segít soha
„felkentt Királyok ellen! Nem maradt
„semmim, csak egyj szívem: már legyen a'
„Föld, mellybe' nyugszol akárkié; de sírod'
„Ölelése, 's e' Mondás enyim marad”.¹¹*

Itt Bánk a dráma jelenében Peturt idézi a múltból, aki egy még régebbi múltból az apját idézte, tehát az idő három rétege vetül egymásra. Am a szövegek visszhangja folytatódik. Miután Petur meghatva „*Bánk nyakába esik*”, ismét az apját idézi, immár a jelenből, s egyúttal Bánkot, aki az imént őt citálta: „*Öcsém – az Isten nem segít soha / felkent királyok ellen!*” A mű szövege, mint mondtuk, önmagából táplálkozik, erős textuspántokkal fogva át a dráma zárt világát.

E belső idézeteknek, jól láthatjuk, fontos dramaturgiai szerepük van, erőteljesen befolyásolják a cselekmény és a lelki folyamatok alakulását, formálják a drámai kronotoposzt, de a szöveg többnyelvűségét is erősítik. Bánk Petur szavait – a szópárbaj Petur elleni érveként – beépí-

¹¹ KATONA József, *Bánk-Bán*. Dráma 5. szakaszban, Pesten, Trattner János Tamás' betűivel 's költséggével, 1821. 57.

ti saját szólamába, kiélezve ennek radikális különbségét vitapartner nyelvének korábbi szakaszával. Az idézés növeli a helyzet feszültségét, s Petur összetett jellemének árnyalását szolgálja. Bánk egyszerű szavait Melinda is szembeállítja Ottó fellengzős vallomásával, hamisságában megmutatkozó lovagi fellépésével. E példaktól némileg eltérő funkciójú az idézeteknek az a típusa, amikor korábbi, a cselekmény aktuális jelenéhez képest múltbeli, de a dráma cselekményén belüli kijelentés felidézése történik meg, ami olyan beszédaktus, amely az események egységét erősíti. Ilyen módon idézi a negyedik felvonásban – este – Melinda Gertrudis előtt Bánk – még reggel – elhangzott átkát házasságára, gyermekére. A két idézetfajta, a cselekményen kívüli és az azon belüli, a távolabbi és a közelebbi múlt felelevenítése nem mindig választható külön. Tiborc a harmadik felvonásban egyszerre idézi a panaszára elhárító-fegyvelmező gesztussal reflektáló Bánk éppen elhangzott szavait („Tűrj békességgel –”) és az apát úr jóval régebbi intelmeit: „Tűrj békességgel, ezt papolta az / Apát-Urunk is sokszor: boldogok / a’ békeségesek, mert Isten’ Fiainak / hívattnak – úgy de tömve volt magának / a” gyomra.”¹² A nyugalomra intő nádor és a teli hassal az éhezőknek prédikáló pap egy nevezőre hozása erős beszédaktus, amelynek dinamikáját fokozza, hogy a kettős idézetbe egy harmadik is bele van rejtve, a Hegyi Beszédnek a nyolc boldogságról szóló egyik passzusa, ez azonban ellentétes a pap beszédhelyzetével, ami áttételesen Bánk szavait is érvényteleníti az elhangzó panasz hevében.

Az ötödik felvonásban a drámai cselekmény jelenében beszélők olyan szereplőket idéznek, akik akkor már nem élnek. Hangjuk mégis döntően befolyásolja az aktuálisan zajló kommunikációs folyamatot. Sajátos dramaturgiai effektussal állunk szemben. A dráma, amely textuálisan a legrégebb idők óta a NEVEK – (*instrukciók*) – Dialógusok hármasszövedékéből formálódik, fikciós természetéből adódóan a NEVEK által jelzett képzelte személyeket beszéltet. A *Bánk bán* most elemzésre kerülő szakasza mintegy megkettőzi, radikálisan felerősíti a műnemi prosopopeia hatásrendjét: holt képzelte személyeket beszéltet. Ennek eszközei az idézetek. Vagyis a beszélgetés médiumok közvetíté-

¹² KATONA József, 1821, *i.m.*, 73.

sével történik.¹³ És ha a jel – mint Peirce mondja – a jelen nem lévőt helyettesíti, akkor ezek az idézetek jelként funkcionálnak. A dramaturgia logikája szerint végzetes jelként. Éppen ezért meg kell vizsgálnunk a jelek hitelességét, a hangok közvetítésének megbízhatóságát.

Mielőtt a halotti közlemények áradata megindulna, Bánkra, az ötödik felvonás szcenikai terébe „egész elszánással” belépő főhősre – az üzenetek majdani célpontjára – irányul a szereplők figyelme, aki erős gesztussal nádori jelvényét, „a’ Hatalom-Jelét”, „nyak-lánczát oda veti” – a Királynak mondja – „Gertrudisod’ koporsó’ alljára”. „Vereslik még vére rajta” – jelenti ki. A láncon a vérnek és a gesztusnak – a bűnjelnek, a mozdulatnak és a közleménynek együtt – igen összetett jelentése van: Bánk bevallja tettét, és mint tevő, kinyilvánítja tettehez való viszonyát. Vallomásával tisztázza a gyilkossággal kapcsolatos bizonytalan helyzetet, amely a többiek számára nem volt, nem is lehetett világos. Ha összeszerakjuk a jelenetrészletek és közleménydarabkák mozaikjait, világossá válik, hogy Myska bánt félrevezette a haldokló áldozat közleménye (Gertrúd Ottót nevezte meg gyilkosaként, ami az események okszerű lényegét tekintve igaz is volt), és a helyszínre a Bánk távozása utáni pillanatokban megérkező Solom mester is félreértelmezte a helyzetet, az eléje táruló látványt. Petur éppen Ottó megölésére adott parancsot, s mivel Solom apja általános alanyt használva közölte fiával Gertrudis halálának tényét („megölték Nagy-aszszonyunkat”), a homályos közlemény referenciáját fia Peturra vonatkozatta. „Engesztelődjél sorsoddal Királyom! / elérte boszszuálló fegyvered / karom által a’ Gyilkost” – mondja, majd meg is mutatja tette jelét: „azon / vason Petur-bán’ vére gőzölög”. Solom mester többszörösen is téved, s ennek ártatlan életek fizetik meg szörnyű árát. Petur egész családjával. És mivel futni engedi Ottót, ez újabb gazzetteket követhet el: kifosztja és megöli azt a polgárt, akinél a királyné pénzét letétbe helyezte (Simon szerint „eltett bérbe”), majd embereivel megöleti Melindát és Bánk rokonait. Solom téves és végzetes helyzetértelmezése a rendelkezésére álló információk alapján

¹³ Nem a halottak árnyának, szellemalakjának megidézésével, mint Aiszkhülosz *Perzsák* című drámájában Dareiosz esetében, Hamlet atyjának szellemének megjelenésekor, vagy Bessenyei György *Agis tragédiájá*-nak utójátékában a már halott címszereplő beszéltetésével.

magyarázható, ám elvakultsága nem menthető. Nem figyelt ugyanis Petur közleményére, aki a negyedik felvonás végén Solom megbélyegző felkiáltására – „Alattomos Királyi Gyilkosok!” – önmagára nézve félreérthetően, de igen jellemzően reagált: „Hazudsz, hazudsz, istentelen Gyer’ek! / soha sem alattomos a’ Magyar”. Mert Petur ezúttal is nyelvének, nyelvében foglalt jellemének rabja volt, s ez okozta halálát. Nem az állításra, annak főnévi részére reflektált („Gyilkosok”), hanem a melléknévre, a minősítő jelzőre („Alattomos”). Az ő figyelmének így kell működnie. Ő, aki a második felvonásban beszédaktussal („Le a’ Királyi-székből Aszszonyom!”) és a pajzs szegletbe dobásának megvető gesztusával (a pajzson a véreben fekvő nőalakkal) már verbálisan megölte Gertrudist, s most a tényleges, fizikai tett szándékával tört a palotába, az adott pillanatban szükségképpen a jelzőre koncentrált, és azt tagadja. És nem is a maga nevében. Nyelvalakzatát meghatározó képviseleti beszédmódja következtében egy csoport tagjaként, a csoport nevében utasítja el a jelzőbe foglalt (s a gyilkosság tényét súlyosbító) vádat. Solom pedig, aki minden megnyilatkozásával valós vagy vélt tények közlésére szorítkozik, de közleményeit általában nem kommentálja, az abban foglaltakra nem reflektált, Petur szavait sem mérlegeli. Igaz, az adott, rendkívül kiélezett helyzetben, amikor gyors intézkedésre volt szükség, erre alig is lett volna módja. A helyzet azonban mégis csak az, hogy Peturt azért sebezte meg halálosan, amit az megtett volna ugyan, de mégsem tett meg. És különösen úgy nem, ahogy feltételezték róla.

2. Bánk „egész elszánással belép”

Ebbe a helyzetbe érkezik meg Bánk. Belépésével radikálisan átértelmezi a kialakult helyzetet, amely most a többiek számára, a gyilkosság végrehajtójának személyét illetően, tisztázódik. Kijelentésével cáfolja Solom korábbi állítását, sőt, a véres nyaklánccal akaratlanul is kemény választ ad a Solom kardján gőzölgő vér üzenetére. (A színpalak mögötti cselekmény kronológiája szempontjából nem mellékes, hogy a királyné vére már csak *vereslik* a láncon, míg Petúr *gőzölög*, hiszen csak az imént sebeztek meg, még nem halt meg, s haldokolva látnia kell háza népe felkoncolását, s még lesz majd egy sorsdöntő közleménye.) S amikor Bánk nyomatékosan megismétli – már Petur sorsának ismeretében – vallomását, abban már éles vád is megszólal Solommal és (burkoltan) a Királlyal szemben, akihez szavait intézi:

... és ezen
 egész az örülésig téged' kedvelő
 ember hideg gyanúbol veszi el
 irtóztatólag él'tét, 's Háza' népét:
 pedig én, csak én öltem meg a' Királynét!¹⁴

A „hideg gyanú” kifejezés a látszatokra elhamarkodottan reflektáló magatartás, s a vele kapcsolatos, elemző mozzanatokat nélkülöző Solom-féle nyelv alakzat találó bélyege.¹⁵ Bánk saját tettének erős (cáfolhatatlannak vélt) magyarázatával érkezett:

*Szüükségtelen beszélni Tetteit:
 felért az Égre a' sanyargatott
 Nép' jajgatása, 's elkellett neki
 akár miképp' is esni, hagy Hazánk'
 ne essen el polgári háborúban.*¹⁶

Vagyis: Gertrudis megölése szerinte az ország érdekét szolgálta. Csakhogy a jelenlévők számára egyáltalán nem világos a dolog. Nagyon is rászorulnának a magyarázatra. Amikor Bánk azt mondja erről, hogy „szükségtelen”, akkor vagy félreérti a helyzetet, vagy saját felfogását, tudathorizontjának tartalmait vetíti ki a többiekre. Lélektani szempontból esetleg személyes helyzetét kívánja megerősíteni azzal, hogy kézenfekvőnek tekinti azt, ami nem az. Ez a magyarázat a közönség, az ország lakosságának sorsa felől ad általánosságban megfogalmazott magyarázatot a gyilkosságra, amit a megnyilatkozás eufemisztikusan Gertrúd *elesteként* nevez meg. Határozott kijelentése burkában benső megtorpanása rejlik: nyelvi szempontból nem néz szembe sa-

¹⁴ KATONA József, 1821., *i.m.*, 129.

¹⁵ Az „örülésig téged' kedvelő ember” szavakkal történő jellemzés Peturra vonatkozik, akiben egyesül a feltétlen hűség és a lázadás, s ez a két elv pedig alkalmasint visszaül Katona egyik korai drámájára, az *Aubigny Clementiá*-ra, ahol ez a két motívum még szemben állt egymással, a dráma címszereplője a fanatikus hűség, ellenfele, De la Châtre pedig a féktelen lázadás megtettesítője volt.

¹⁶ KATONA József, 1821., *i.m.*, 127.

ját tettével, ami lelki bizonytalanságra utal. Láttuk, hogy csak később, egy erős effektus hatására, Petur családtagjainak lemészárlását látva (az ablakon kitekintve ennek szemtanúja lesz) nevezi tettét a királyné *megölésének*. Közleményét a szóválasztás váltakozásától eltekintve szilárdnak véli: Gertrudis tetteire vonatkozó állítását a maga számára igazolja Tiborc panasza (amit azonban csak ő hallott) és saját országot vizsgáló útjának tapasztalata (amelyről viszont még nem tudott beszámolni a nyilvánosság előtt, csak Gertrudisnak és jelzésszerűen Peturnak szólt erről). Tehát a jelenlevők, Simon és Mikhál kivételével, minderről nem tudnak. (Mikhál szemrehányó szavairól is csak a halott királyné tudott, bár erre az nem sokat adott.) És ahogy Bánk először a tett néven nevezésével, úgy a végrehajtás módjának meghatározásával is adós marad. Ennek minősítését egy általános jelentésű kifejezéssel helyettesíti: „akár miképp”.

Ezek a dolgot nem néven nevező szóválasztások alkalmasint a hátróztottnak tűnő fellépésnek a lélek tárnáiban történt aláaknázottságára utalnak. Mint ahogy az a szövegtény is, hogy a lánc eldobásának eseményét a dialógus az erőteljes mozdulatra utaló *vágom* igével, de a mozgás lendületét érzékeltető instrukció a visszafogottabb *oda veti* kifejezéssel jelöli meg, vagyis a gesztus verbálisan erősebb szóval van megjelölve. Két nyelv tusázik itt: a szó többet akar mondani, mint a mozdulat. A hős látszólagos magabiztosságának ingatag volta logikus következménye Bánk ellentmondásos megnyilatkozásának a Gertrudis ledöfését követő pillanatokban, ami a „Vér-kereszttség” szükségességének és a „Boszsú álló” megrendültségének kettősségéről vallott. Gyulai tüzetesen elemezte az akkor kimondott szavakban rejlő feszültséget,¹⁷ ő azonban, mint a drámát olvasók oly gyakran, csak a dialógusokra koncentrált, és nem figyelt az instrukciókra, amelyekben nem volt kettősség, ellentmondás, és egyértelműen a hős tragikus összeomlását vetítették előre. Abból a helyzetből nem lehetett sértetlenül kijönni. De Bánknak a cselekvés megnevezését helyettesítő szóválasztása más szempontból is – nemcsak az elhallgatás, de a kimondás tekintetében is – problematikus. Erre Bíró Ferenc mutatott rá a leghatáro-

¹⁷ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*, Bp., Franklin-Társulat, 1883, 244-246.

zottabban. A hős megnyilatkozását összevetette a jogrendnek azzal a felfogásával, amelyet Bánk a második felvonás nagy vitájában képviselt az ítélet indulatoktól mentes meghozatalának és az ítélezés nyilvánosságának követelményével. Az „akár miképp” mint a cselekvés módjára és körülményeire utaló kifejezés nagyon is átlátszó burkában e két követelménynek ijesztő hiányára lelünk: „A darab során éppen az ellenkező módon cselekszik, s ezzel elköveti a maga súlyos véttségét” – írta Bíró.¹⁸ És minthogy még az ország békéjét sem tudta megőrizni, fokozottan szembekerült önmagával. Az „akár miképp” tehát eleven cáfolata mindannak, amit korábban képviselt. Végzetes szó.

Hasonlóan ingatag s talán még inkább problematikus Bánk másik magyarázata, amellyel személyes sorsa felől próbálja indokolni tettét. Ezúttal ezt állítja Gertrudisról:

*Ő Jó-nevét ölé meg nemzetemnek
Rút öccse által, 's a' feláldozott
Becsületet kiúzta Udvarából.”¹⁹*

E három sorban három állítás fogalmazódik meg: Bánk családjára, feleségére és Gertrúdra vonatkozóan. A nemzet (család, nemzetség) nevének besározása valós. Ez a tény Horváth Jánosnak a gyilkosság egyik közvetlen előzményével kapcsolatos megfigyelése alapján nagy súllyal esik latba: „indokolt, hogy személyes indulatát a kinevetetés kíméletlensége korbácsolja fel korlátlan úrrá a lélek fölött, jól kiszámított sérelemmel a legsebezhetőbb helyen, e nemes lélek Achilles-sarkán, maga előtt is féltve takargatott gyöngéjén.”²⁰ (Horváth itt Gertrudisnak a „csak hadd nevensenek” kezdetű megnyilatkozására utal, amely Bánkot vérig sérti, mert ő ekkor már olyan feszült lelkiállapotban van, hogy nem észleli: a királyné ezt – a nagyon fontos instrukció szerint – *keserűen* mondja, tehát nem saját véleményét közli.) Az említett Achilles-sarok a jellemének és hírnevének makulátlanságára büszke

¹⁸ BÍRÓ Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, 160.

¹⁹ KATONA József, 1821, *i. m.*, 128.

²⁰ HORVÁTH János, *Katona József. Játékszíni és drámairolalmi előzmények. Katona drámaíró kortársai*, Bp., Kókai Lajos kiadása, 1936, 77.

férfi hiúsága. Ismét Horváth Jánost idézve: „Ő benne van egy hiúság: hiú a maga ép jellemére.”²¹ Ami Melindával történt, ebből a nézőpontból valóban jóvátehetetlen. Ez tehát igen erős motívum. De Melinda elküldését a negyedik felvonásban („Elkell az Udvarunk’ hagynod Melinda” és „Távozzatok!”)²² csupán Bánk értelmezi kiúzetésként, a kerítőség vádja pedig (hogy nevét Gertrúd ölte meg öccse által) nyilvánvalóan téves. Mi ezt tudjuk, mert rálátunk a dráma egészére, a történetet, amennyire lehetett, mindegyik szereplő nézőpontjából megközelítettük, ám Bánk ebben a pillanatban még azt hiszi, hogy Melinda tragédiájának Gertrúd az okozója. A rendelkezésére álló információk – főként az első felvonásban kihallgatott Gertrudis–Ottó párbeszéd – alapján joggal jutott erre a következtetésre. Mi azonban, akik nemcsak hallottuk azt a jelenetet, mint Bánk, hanem láttuk is (az instrukciókat is olvastuk), azzal is tisztában vagyunk, hogy Bánk megfigyelői pozíciója korlátozott volt, s ez a jelzett dialógus félreértésének (félrehallásának) kockázatát rejtette. Ő azonban erre nem gondol.

Ez az ember tehát a nála megfigyelt rendezettnek tűnő, valójában nagyon is törékeny lelkiállapotban válik a dráma világában már elhangzott, de hozzá még el nem érkezett üzenetek címzettjévé. De mielőtt a holtak hangja megszólalna – a Bánk felé mérgezett nyílként szálló üzenetek kontextusaként – az idézetek sűrű hálózata már ráterült az ötödik felvonás szövegére. A belépő Solom mester első fontosabb megnyilatkozása nem más, mint citátumok mozaikjából összerakott textus. Először a közeledő Király őt előre küldő parancsát, majd a királyné megölését hírül adó Myska bánt (őt szó szerint, idézőjelben), azután az Ottóra támadó Peturt idézte. Olyan ember ő, akinek nincs önálló véleménye, saját hangja, mások szavát közli és követi, habozás és megfontolás nélkül cselekszik. A mi szempontunkból különös jelentőséggel bír Pontio di Cruce levelének felolvasása, amelyet Solom mester talált Gertrudis asztalán (ott, ahova a negyedik felvonás elején dobta a királyné), s most a Zászlósúr olvassa fel. A drámaszövegben végig idézőjelben szerepel. Ez különösen kényes helye a drámának.

²¹ HORVÁTH János, 1936, *i.m.*, 68.

²² A negyedik felvonás 141. és 385. sorában.

Kétségtelen, hogy ez a levél fontos dramaturgiai tényező. A délvidéki helytartó Glogonczáról súlyos figyelmeztetést küldött Gertrúdnak: „vegyen kegyelmed / kormányozásban más szabásokat”. Ebből kitűnik, hogy Petur és társai lázongása nem egyedi eset. Illíria kardokat tűzben edző kovácsműhelyre emlékeztet. De tudjuk, a hatalmat mindenek fölé helyező Gertrúd tudatának zárt világába nehezen hatolhatnak be a figyelmeztetések. Megérti a jelzést, de nem veszi komolyan, nem kompetens címzettje Pontio di Cruce küldeményének, amelyet megvető mozdulattal vetett az asztalára. Néhány perccel később azonban kénytelen volt nagyobb jelentőséget tulajdonítani neki, mert a békétlenek önkéntes követeként érkező Mihkál szövegének elhangzása alatt még egyszer felkapta az asztalon heverő levelet, hogy azután ismét visszadobja, s közben Mihkálra szegezte pillantását. Tekintetének és mozdulatának összjátékával összekapcsolta a két eseményt, a délvidékit és az ittenit. Az elemzők egy része súlyos hibának tartja a levél kellékként történő játékba hozásának és felolvasásának időbeli eltávolítását. A két jelenet összekapcsolása különösen az átlagos néző számára lehet valóban problematikus, akinek az olvasótól eltérően nem áll módjában visszalapozással összefüggést teremteni a két esemény között. És a színész helyzete sem könnyű. „De hogyan lehet mindezt eljátszani, sőt megérteni, ha Katona egy olyan döntő mozzanattal indítja a jelenetet, sőt felvonást, amelynek jelentését egyedül ő érti, mi utólag tudjuk talán kielemezni?” – kérdezi Czímer József.²³ (Illyés Gyula átigazításában össze is kapcsolódott a levél játékba hozása és felolvasása.) Pedig Katonának van igaza, a befogadó szempontjából is. Ez is olyan motívum, mint a hangok üzenetéé, amelyek elindulnak végzetes újtjukra, hogy később, a kellő pillanatban majd megérkezzenek. Katona várakoztató megoldása (dramaturgiájának egyik jellemző eleme) nagyon is jelentésteli a szöveg által implikált ideális befogadó számára, aki olvasói koncentrációval bíró néző, vagy színpadi fantáziával rendelkező olvasó. Katona egyébként könnyen megoldhatta volna ezt a problémát, ha ez szándékában állt

²³ CZÍMER József, *A Bánk bán színszerűsége*, Új Írás 1975, 11, 69-93, i.h. 79.

volna.²⁴ De, úgy látszik, nem állt szándékában. A negyedik felvonást bevezető instrukció szerint ugyanis az Udvarnok már „megolvasta” a levelet a felvonás kezdete előtt, de Katona éles vágással, a dolgok közepébe vágó, kihagyásos jelenetkezelése következtében – ez is jellemző a szerző dramaturgiai építkezésére – mi, nézők és olvasók ezt nem hallhattuk, illetve nem olvashattuk. Csupán egy perccel korábban kellett volna indítania a jelenetet, s a Czímer által kifogásolt nehézség nem áll elő. Egy olyan rutinos dramaturg, mint Katona, erre bizonyára rájött volna. Csakhogy a levélnek és szövegének elválasztásával a motívum súlyos kőként elrepült a negyedik felvonás elején, lendületében gyarapodva végigzúgott a felvonás szövegvilágában, hiszen kellékként mindvégig látható volt az asztalon, amelynél fontos jelenetmozzanatokra került sor, tapasztalhattuk Gertrúdnak a levélhez való viszonyát, annak változását, de ennek a nehéz kőnek most kell becsapódnia az ötödik felvonás színpadi terébe. Akkor, amikor a háttérben Petur családjának felkoncolása folyik. Ebben a kiélezett helyzetben kell a Királynak értesülnie Gertrúd helytelen kormányzásának következményeiről. A levelet Gertrúdnak írták, de a dramaturgia logikája szerint Endre a címzettje. Aki, szemben a feleségeék, rögtön meg is érti: „Ő hibás; hiszen / másképp nem ölte volna meg Magyar.”

De ekkor még nem hangzottak el Bánk vádjai, aki kerítőnek nevezi a királynét. És ez alapvetően módosít a helyzeten. Ha a citátumok hálózatában előre haladunk, ismét a Királyhoz jutunk, aki Bánk kijelentései után így szól a jelenlévőkhez:

*Nincs senki a' jelenvaló Leventák
közül, midőn Árpád' 's Bor' vére közt
folyó dologban Bíró csak Magyar
ország lehet?*²⁵

²⁴ HORVÁTH János, *Jegyzetek Bánk bán sorsáról* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1956, 207-244, h. h. 208.

²⁵ KATONA József, 1821, 131.

A szöveg szemrehányó hangneme arra utal, hogy a nádor és az uralkodó közötti nyelvi játszma döntetlenre áll, sőt, Bánk látszik a szituatív fölényt birtokolni. Ez abban is megmutatkozik, hogy a Király Bánk pár perccel korábbi szavait idézi szó szerint, tehát kénytelen belépni felesége gyilkosának nyelvi világába, elfogadva annak jogi álláspontját a köztük folyó ügyben. De Bánk szövege is allúzió: közvetve, áttételesen a *Szabados Kecskemét mezővárossa nemes főbírája, és tanácsához* című függelék-szöveg „Kun-magyar szív”-vel kapcsolatos megjegyzésére utal, amelyet a szerző saját nevében ír. Ez a hármas szöveghatározat ennél fogva úgy értelmezhető, hogy a szóban forgó jelenetben Bánk a szerzői hang birtokosa, s ezzel az erővel kényszeríti Endrét szövegének átvételére.

És most kezdenek megszólalni a halotti hangok.

3. A „Holtak’ Itélő Széke”

Szinte abban a pillanatban, amikor Bánk másodszor közli, hogy ő a királyné gyilkosa, Solom, aki pár perccel korábban azért távozott a színről, hogy ebben a helyzetben Peturék érdekében, ha lehet, még közbelépjen, visszajön, s tolmácsolja az immár halott (Bánk helyettes áldozataként kivégzett) Petur utolsó szavait. Ez az első halotti hang:

*Késő! Ki szenvedett már – gyermekit
kérdezte. Egyj átkot nyögött-ki még
Nagy-aszszonyunkra, és az alattomos
gyilkosra; téged áldott csak Királyom,
és a’ Hazát – nem hallá többet egyj
szavunkat is – lelkét ki adta ott’.*²⁶

Az áldással tetézt kettős átok nincs idézőjelben, Solom függő beszédben közli a haldokló szavait, amely esetben „az aktuális megnyilatkozó nem törekszik arra, hogy az idézet az eredeti formájában jelenjék meg, az eredetileg elhangzottaknak csak a propozicionális tartalmát közvetíti, illetve annak összegzését adja”,²⁷ de a szöveg-

²⁶ KATONA József, 1821, *i.m.*, 130.

²⁷ TÁTRAI Szilárd, *i.m.*, 154.

összefüggés alapján a függő idézetnek mégis szó szerinti hitelességet tulajdoníthatunk. Abban a nyelvben gyökerezik, amelyet Petur a második felvonásban beszélt, s aminek hírént szintén Solom hozta a negyedik felvonás végéről: „soha sem alattomos a’ Magyar”. Gyulai azt mondja erről a helyről, hogy ez az „első csapás”, itt kezd a hős „hanyatlani”: „az az ember nevezte őt alattomos gyilkosnak, ki legjobban gyűlölte a királynét”.²⁸ Lényegében ezt állítja Bíró Ferenc is: „Ez a közlés hoz alapvető változást a nagyúr magatartásában, az addig magabiztosan érvelő Bánk e pillanattól kezdve megtorpan, az „alattomos” minősítéssel viaskodik, s egyre inkább magába roskad. A vele párbajra készülő Solomot beszélné még le önfeláldozó gesztusáról, de a közben megérkező Myska bán részéről ismét elhangzik az „orozva gyilkoló” minősítés, s a nagyúr számára ezzel érkezett el a vég kezdete.”²⁹ Ezzel szemben Pándi Pál úgy véli, hogy „nem inog meg Bánk bán akkor sem, amikor Petur átkát hallja. [...] Megzavarja legfeljebb őt, de nem igazának tudatában, hanem helyzetének felfogásában. Mi tudjuk azt, amit Bánk bán csak sejtethetett, hogy Petur nem tudta, nem tudhatta bizonyosan, ki volt Gertrudis megölője. Solom Peturt mint a királyné gyilkosát szúrta le, Petur tehát haldokolva azt mondta ki, ami az adott helyzetben a leginkább érthető: ő az igazi gyilkos helyett bűnhődik, aki őhelyette, az ő kihagyásával taszította le a trónról a királynét, tehát a gyilkos kétszeresen is alattomos.”³⁰ Szerintünk közelebb jár az igazsághoz Sütő József, aki a lovagkor szelleméből, s főként a lovagdráma sajátosságai felől magyarázza Petur átkát. Eszerint a nem „világ láttára” történő egyéni zsarnokölés ellentétes a nemesi összeesküvők felfogásával. „A tett indoka jogos, de módja, formája elítélendő.” Ezért közösi ki a tettet a békétlenek közösségéből. Az első kidolgozásban, mutat rá Sütő, Petur önmagát is

²⁸ GYULAI Pál, 1883, *i.m.*, 249-250.

²⁹ BÍRÓ Ferenc, 2002, *i.m.*, 134. Ehhez annyit jegyzünk meg, hogy Solom gesztusa nem egy nemes ifjú áldozata, hanem az uralkodójának feltétlen hűséggel tartozó, fegyelmezett katona vállalkozása. Egész alakjában van valami gépies.

³⁰ PÁNDI Pál, *Bánk bán-kommentárok*, 1-2, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, i. h. 2. 75. Az érvelés nem meggyőző: a dologban mellékes körülmény, hogy Petur valószínűleg nem tudta, ki a gyilkos.

hibáztatja azért, hogy „azon szövetség, melyet én teremték / alattomos Gyilkost érlele.”³¹

Sütő értelmezését az első kidolgozás mellett a lovagdráma dramaturgiája szerint építkező *Ziska* is igazolja. Az első rész második felvonásának más összefüggésben már idézett ötödik jelenetében, vitájuk forróján, a címszereplő Vencelhez közeledik, s ahogy egyre tovább lép, „(még közelebb hozzá, és csaknem a fülébe beszél) Annyira elengedted te már pusztulni hatalmat, hogy Prágában még csak anynyi erőd sem maradt, mellyel kardod után nyuljál!” – mondja neki. Vencel megijed, „*palástjába burkolván magát*” válaszol neki védekezve és rettegve: „Fiam! Fiam! Tán csak nem akarsz engemet megölni?” – kérdezi. Ziska „*kardját elvetvén*” válaszol: „Én nem vagyok alattomos gyilkos!” Vagyis: ketten vannak a színen, a király, ez esetben a gyengébb fél, ki van szolgáltatva a lázadónak, ám becsületes lovag ily módon nem gyilkol. Pár pillanattal később Vencel elkéri Ziska kardját, az átadja neki, majd a király visszaadja a fegyvert ezekkel a szavakkal: „Ne, tedd el kardodat, és vond ki aztat annak idejében jóltévő atyád ellen.” Ám Ziska ezt a lehetőséget is elhárítja. Ebből a helyzetből kitűnik: az „alattomos gyilkos” kifejezés súlyos vád: az egyéni zsarnokölő bélyege. Ezért sajog Bánk tudatában a Petur szájából Solom közvetítésével hozzá eljutott szó: „Petur engem alattomos gyilkosnak –” A mondat nem csupán azért szakad félbe, mert Mikhál, enyhítő szándékkal, Bánk szavába vág („És a Nagy-aszszonyt”), a megtört grammatika arról is tanúskodik, hogy Bánknak nincs lelki ereje az állítmányt kimondani.

Sütő Józsefnek abban is igaza lehet, hogy úgy véli: Petur átka „Bánkot megrendíti, de nem sújtja le egészen”.³² A főhősnek Solom hírére adott válasznyilatkozatában (Mikhál közbeszólása előre jelezte ezt) van egy lelki kapaszkodó: „ám de őtt’ is átkozá!”, a királynét. Katona ezúttal is oly tömören beszélteti hősét, hogy a befogadónak kell kibontania a megnyilatkozás mögöttes tartalmát, azt, amit a szereplő nem fejt ki, csak jelzi az értelmezhetőség irányát, olykor nem is egyértelműen. Ka-

³¹ SÜTŐ József, A „kerítő” és az „ártatlan” Gertrudis, Forrás, 1970, 1, 40–41.

³² SÜTŐ József, i.m., 75.

tona a szöveg közlő funkciója mellett összetettebb jelszerűsége látszik törekedni, és a szokásosnál nagyobb szerepet szán a sejtetésnek. Ha most megpróbáljuk felidézni Bánk gondolathorizontját, a baljós első-tétedés mellett – mert egyéni és nem nyilvános tetteivel megsértette a lázadók normáját – még nem borult el a láthatár egésze. Ha helytelen módon is, de bűnössel végzett – a bűnéért. Ezt hiszi. És most ez a hite is meg fog rendülni.

Két másik halott fog üzeni.

„„Ártatlan” ezt nyöge utólszor az / elhunyt szerencsétlen: hallotta ezt ősz / Atyám”. Gertrúd vallomását kétszeresen is hitelesíti a szöveg. Idézőjelben szerepel, egyenes idézet, a perspektíva-váltás következtében itt maga a királyné beszél Solom (és korábban Myska bán) hangján. És mi, nézők (olvasók) jelen voltunk, amikor Gertrúd Myska bán kérdésére: „Nagy Királyné! / így kell ki múlnod –?”, ezt válaszolta a haldokló: „Igy – ártatlanul –”. Mint tudjuk, a haldokló Gertrúd ezzel gyilkosának a tórdöfést megelőző „Kerítő!” szavára válaszolt. A súlyos beszédaktusra (verbális gyilkosságra) hasonló erejű nyelvi cselekvéssel válaszolva. Bánk azonban ezt akkor *már* nem hallotta, mert előtte kiment a szcenikai térből, s *még* nem volt jelen, amikor Solom ezt a Gertrudist idéző apját idézve már korábban tolmácsolta a jelenlévőknek. A többiek tehát Gertrúd vallomását már ismerik, de Bánk most szembesül ezzel a nyilatkozattal. A meghaló királyné üzeneté átlényegült szava Myska bán által Solom mesteren keresztül most jut el hozzá. Bánk azonban olyan sértett gyűlölettel gondol Gertrudisra, s annyira meg van győződve (a saját nyelvi világába beépített információi alapján) ennek bűnösségéről, hogy ennek nem ad hitelt. A hír tolmácsolásának kétszeres áttétele eleve gyanakvóvá teheti. És ha túhegyre vesszük a szöveget, fel kell figyelniünk valamire, amit a főhős nem észlelhet, mert ő nem hallotta a királyné utolsó szavát. Ennek a szónak második közvetítése ugyanis – az idézőjelek ellenére – nem volt pontos idézet. Gertrúd nem azt „nyöge”, hogy ártatlan, hanem: ártatlanul. Ő ezzel a kerítősséggel kapcsolatos vádra, megölésének közvetlen okára reagált. Most Solom egyrészt kiragadja az eredeti beszédhelyzetből Gertrúd szavát, másrészt a toldalék elhagyásával a szónak teljesebb körű jelentést tulajdonít. Ebben a tágabb jelentésben Bánk valóban nem fogadhatja el a közleményt tényközlésként. De mielőtt lelkileg megkapaszkodhatna instabil helyzetében, megszólal a másik halott, Biberách, akinek vallomását szintén Myska

bán közvetíti, ezúttal Solom beiktatása nélkül, eleve „orozva gyilkoló”-nak nevezve a tettést. (Az *orozva* szó súlyosbítva megismétli az *alattomos* szó minősítését).³³

BÁNK

Orozva?!

MYSKA

*Igen; mivel hogy a' Nagy-aszszonyunk
ártatlan.*

KIRÁLY

Az?!

MYSKA

Semmit nem is tudott

Ottónak izetlenkedésiről.

*Meghittye Biberách, ki a' saját
házamba' holt meg, azt vallotta. Ő*

hörgése közt tevő az újjait

Keresztre, és lelkét kiadta e'

*végszóval: esküszöm, hogy a' Királyné
ártatlan! Ő mindent tudott – bizon*

mindent tudott! Az ördög is igazat

*mondana halála óráján, bizonynyal.*³⁴

Ez a sorsdöntő közlemény grammatikai és retorikai formáját tekintve eltér a korábbiaktól. Azok hiteles idézetként hangzottak el (most tekintsünk el Solom Gertrúddal kapcsolatos második híradásának megváltoztatott morfológiai szerkezetétől). Solom közvetítését Petur esetében, bár nincs idézőjelben, szó szerinti, egyenes idézetnek kell tekintenünk, mert, mint már említettük, a bán ugyanezt mondta nyílt színen a negyedik felvonás végén. Solom Gertrudis tolmácsolta hangját (a toldalék második esetben történő elhagyása ellenére) az idézőjelek hi-

³³ „OROZVA, or módjára, alattomban, titkon, lesből.” CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, 1867, IV. 1087.

³⁴ KATONA József, 1983, *i.m.*, 293-294.

telesítik. Ezek az írásjelek formailag elkülönítik a beszédbe beágyazott megnyilatkozást, jelöltté teszik annak beszélő szubjektumát, a másik hangot, ami most elsődlegessé válik a perspektíva és a referenciális központ áthelyezésével.³⁵ És ez azért is nyomatékos tényező, mert az idézőjeleket nyilván a szerző iktatja a szövegbe, tehát lényegében instrukcióként szerepelnek. A citátummal kapcsolatos írásjelek erejének hangsúlyozása azért is szükséges, mert a perspektíva megváltoztatásával és a referenciális központ áthelyezése mellett az idézetek mégiscsak kiveszik a szavakat az eredeti kontextusból a múltbeli esemény jelenbeli közlésével, mégpedig metakommunikációs és szupraszegmentális elemek nélkül. Az eredeti hang egy médium közvetítésével, annak a hangján szólal meg. (Láttuk, hogy Solom mesternek ez a médium-szerepe milyen kulcsfontosságú!) Végső soron még abban az esetben is a szerzőre kell visszavezetnünk az idézőjeleket, ha úgy okoskodunk, hogy az ilyen „kettős beszédű” megnyilatkozás epikus betétnek minősül, amelynek során a szereplő mint narrátor elválasztani igyekszik a citált szavakat saját szövegétől, s ezt az elhatárolást az ezt mondta („ezt nyögé”) idéző mondattal is megerősíti. A szerző azonban akkor is beszél, ha egyik szereplője elbeszél. Az idézőjel az írás jele, az írás pedig a szerző előjoga. (A drámaszöveg aspektusa ilyenkor megkettőződik. Az idézőjeleket csak az olvasó látja, a néző csak közvetve értesül ezeknek az írásjeleknek az üzenetéről.)

Biberách vallomása azonban nincs idézőjelben, a hírhozó függő beszéd által közli. Nem is voltunk ott Biberách haldoklásakor, amely a szcenikai téren kívül és a megjelenített cselekmény idején kívül történt – a bizonyára elfogult – Myska bán házában. A beszédhelyzet, elvileg, mindkét beszélőt és perspektívát tekintve, meglehetősen bonyolult. Lehet, hogy Biberách hazudott, de Myska bán igazat mond (azt közvetíti, amit Biberách hazudott), ám nem zárható ki, hogy Biberách igazat mondott, csak Myska bán hazudott (nem azt közölte, amit a ritter), az is előfordulhat, hogy mindketten hazudtak (ez eléggé bonyolult dolog lenne), de az is lehetséges, hogy mindketten igazat mondtak. A dramaturgiai helyzet, a szövegösszefüggés és a jelenet logikája, a szöveg

³⁵ TÁTRAI Szilárd, *i.m.*, 154-158.

eszközrendszere alapján meg kell kísérelnünk az állásfoglalást az üzenetek referenciája tárgyában.

Előbb azonban lássuk, miként reflektáltak a drámának erre a kulcsfontosságú jelenetére az elemzők. Gyulai Pál így foglalja össze a Myska bán elbeszélésének a főhősre gyakorolt hatását: „Bánk földre szegzett szemekkel sokáig szótlanul áll. Lelkének utolsó támasza is eltört. Nem szólhat, minden szó csak megalázná, de különben is mámorából már valóra ébredt, mi földig alázza. Íme a királyné az Ottó merényében ártatlan, pedig ő abban is bűnösnek hitte, íme ő nem csak alattomos nőgyilkos, hanem egy ártatlan nő gyilkosa. A közvélemény ellene fordult.”³⁶ Bánk nyilvános énje megsemmisült, csak az apa és a férj maradt. Ez a sors végső, megsemmisítő csapása előtti állapot. Horváth János szerint a főhős tettének jogossága „hamis tudat”-ként lepleződött le. Még azok is elítélik, akik legközelebb álltak hozzá: „Mikháál bántól, kit ő oly nagyra becsült, s ki az ő gyermekének kegyelmet kér a királytól, kell hallania ezt: „nem pártütő ez, mint az atyja””. Orosz László viszont kétségbe vonja, hogy Myska bán hitelesen közvetítette volna a ritter szavait. „Mi, olvasók, nézők, tudjuk, hogy Biberách mire esküdött. A királyné a végső mozzanatban, a porok felhasználásában valóban ártatlan volt. Az a következtetés azonban, amelyet Myska bán volt le a szavaiból, hogy ti. a királyné „semmit sem is tudott Ottónak ízetlenkedésiről”, nem igaz. Nem hiheti ezt Bánk sem.”³⁷ Pándi Pál szerint nemcsak Myska bán szavainak igazsága vonható kétségbe, hanem Biberáchéi is. „Ebben a környezetben mindenki tudja, hogy Biberach eszes „ördög”, intrikus, „egy lézengő ritter”, szavait tehát valamenynyire magára adó udvari ember kétkedéssel fogadja. Tudta ezt Myska is, ezért fent idézett dikciójának végén *igyekszik* megerősíteni Biberach szavainak hitelességét, amelyet – tudtán kívül – már itt idézett négy kezdősorával megingatott. Hiszen Bánk is, a néző is jól tudja, hogy nem igaz Biberachnak az a vallomása, mely szerint Gertrudis „Semmit nem is tudott / Ottónak ízetlenkedésiről.”³⁸ Magyarán szólva: Pándi sze-

³⁶ GYULAI Pál, *i.m.* 251.

³⁷ OROSZ László, *Katona József*, Bp., Gondolat Kiadó, 1974. 132.

³⁸ PÁNDI Pál, *i.m.*, II, 78.

rint mindketten hazudnak. Itt meg kell jegyeznünk, hogy mind Orosz, mind Pándi helytelenül von le általánosító következtetést az olvasókra, nézőkre nézve, mintha teljesen nyilvánvaló lenne, ami valójában nem az. A befogadók általuk feltételezett közvélekedése nem áll fenn, így jelen sorok írója is „kilóg” az elemzők által feltételezett sorból. Egyéb-ként efféle feltételezés ellentmond a mindenkori befogadás polivalens természetének, és az elemzett dráma természetének is, amely a nyelvek diszperzitása következtében a nézőpontok és az értelmezhetőségek elkülönülését foglalja magában, s ezt kínálja a befogadóknak is.³⁹ Bíró Ferenc árnyaltabban fogalmaz. „A klasszikus értelmezések számára a drámának tehát Myska bán ötödik felvonásában elhangzó közlése volt a kulcsjelenete, azt, hogy Biberach igazat mond, megerősítette a nézőközönségre tett hatás, de megerősítették a kornak a tragikumot illető elvárásai is. Ha azonban egy másik szempontból, a nagyúr viszonylata (Bánk szerepe) felől vesszük szemügyre a jelenetet, meg kellett állapítanunk, hogy Biberach utolsó mondatai Bánk számára semmilyen lényeges információt nem tartalmaznak. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy még akkor sem tartalmaztak volna, ha Myska első, az olvasó és Bánk nézőpontjából egészen goromba tévedést magába foglaló állítása nem tette volna számára eleve hiteltelenné a folytatást. Bánk az első felvonásban, a Gertrudis és Ottó között lezajlott párbeszéd után többé egyszerűen nem hiszi, hogy a királyné nem bűnös, s többé nem is fogad el semmit, ami ennek ellentmondana.”⁴⁰ Bíró is kétségbe vonja mind a hírközlő, mind a hírhozó hitelességét. Máshol is megerősíti álláspontját: „Biberachnak Myska bán által tolmácsolt első állítása [ti. hogy Gertrudis nem tudott Ottó „izetlenkedésiről”] annyira drasztikusan mond ellent a legelemibb olvasói tapasztalatnak, hogy ez szükségképpen hívja fel a figyelmet arra, hogy Biberach tanúskodásával valami alapvetően nem stimmel.”⁴¹ Mint látjuk, Bíró a dologban azonosítja Bánk és a befogadó (néző, olvasó) nézőpontját. Ha csak a dialógusokat

³⁹ NAGY Imre, *Melinda könnyei. A női sírás szemantikája a Bánk bán első felvonásában = (Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek, I-II*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011, I, 266–278.

⁴⁰ BÍRÓ Ferenc, *i.m.*, 128–129.

⁴¹ Uo., 126.

olvassuk, ez az azonosítás még akkor is kockázatos, ez a szöveg természetéből adódik. Ám a drámához, ezt ismételten nyomatékosítjuk, az instrukciók is hozzátartoznak, s ez alapvetően módosítja a helyzetet. Az instrukciók a metakommunikációval kapcsolatosak, a színpadi látványra, a szereplők gesztusaira, arcjátékára, hangnemére stb. utalnak, arra, hogyan mondják azt, amit mondanak. Márpedig Bánk – ezt is újra hangsúlyoznunk kell – a rejtekajtó mögött állva csak fültanúja volt a Gertrudis–Ottó jelenetnek, amelyet nem látott. Megfigyelői pozíciója tehát korlátozott, szemben a néző pozíciójával, aki hallja is, meg látja is a jelenetet. A két nézőpont tehát nem azonosítható. Különösen egy olyan színházilag gondolkodó, a látványt, a metakommunikációt a jelentésképzés mellőzhetetlen tényezőjének tekintő szerző műve esetében, mint amilyen Katona József. Bánk első felvonásbeli megfigyelői pozíciójának csonkasága a jelenet félreértésének kockázatát is magában rejt. Vagyis Bánk bizonyossága a dologban – a befogadó felől és tárgyilag tekintve – igencsak kérdéses.

Most vegyük szemügyre a magunk szempontjából ezt a – valóban – „kulcsjelenetet”. Fentebb már szóltunk a szöveg írásképevel kapcsolatos problémákról, amelyek esetleg gyengíthetik a szöveg hitelességét. Ezt a bizonytalansági tényezőt a jelenet retorikai felépítése is fokozhatja. Myska ugyanis három lépcsőben közli Biberách vallomását, ami nyomatékosító tényezőként is értelmezhető, ám mivel a három lépcsőben a szöveg fokozatosan alakul, ez az idéző perspektíváját, s az idéző szöveg kontextusát erősíti, ami az átértelmezés lehetőségét vetheti fel. Az első közlemény Biberách vallomásának tömör kivonata: „Nagy-aszszonyunk ártatlan”, ezt Biberách vallomásának függő idézetben, Myska szavaival történő tolmácsolása követi, amit harmadjára a hírhozó bán egyenes idézetnek felfogható közleményben ismét meg. Az „ártatlan” szó előre vetítése itt azért problematikus, mert ezzel a deduktív eljárással Gertrúd ártatlansága általános érvényű megállapításként hangzik, s ennek rendelődik alá a Melinda ügyben játszott szerepe. Pedig Biberách csak ez utóbbiról beszélt.

A közlemény hitelességét gyengítő tényezők ellenére három körülmény mégis igazolhatja, hogy Myska bán a Melinda ügyet (csak ezt!) tekintve hűen tolmácsolta Biberách valóban elhangzott vallomását. Az egyik elemet a középkori ember feltételezett pszichéjéből szokták származtatni, erre egyébként alapot szolgáltat Myska szövege, hogy halála óráján senki sem hazudik, még az ördög sem. Mi inkább színháztörté-

neti okoskodással úgy érvelnénk, hogy Katona korának színjátéktípusaiban ez dramaturgiai toposzként szerepelt, megegyezés volt a szerző és a publikum között (akárcsak a bájitalok, porok hatásának beépítése a cselekménybe), hogy amit a haldokló mond, pláne, ha, mint Biberách, a feszületre teszi a kezét, azt el kell hinni. Mert, ahogy e játéktípusok világában adótnak veszik, még a legelvetemültebb bűnös is számol tetteinek, szavainak túlvilági következményeivel. Katona egyik leggonoszabb cselszövője, Kopár Tamás a *Monostori Veronka* utolsó jelenetében őszintén feltárja gáztetteit, mert nem kétséges számára, mivel kell odaát számolnia, s ezzel a kiáltással veti bele magát a Tiszába: „Fúriák, szaggassatok széjjel!!!” A másik erősítő tényező, hogy Biberách az első felvonásban kihallgatott Gertrudis–Ottó párbeszédet másként értelmezte, mint Bánk (Katona ezzel a megoldással is relativizálja Bánk jelenetértelmezését), mert más előzetes információkkal rendelkezik, ő ugyanis tanúja volt a királyné előversengésben elhangzott megnyilatkozásának. És ő tudja legjobban, hogy Gertrúd nem tudott a Melinda tragédiáját közvetlenül okozó porokról. (A második felvonásban köpönyegfordítását kívánta hitelesíteni azokkal a hamis információkkal, amelyek alapján Bánk megerősíti tudatában a „Kerítő Aszszony” képzetét.) Biberách tehát a jelek szerint nem hazudott halála óráján. Végül egy másik szövegösszefüggés is ezt támaszthatja alá. Orvul való ledöfése után a ritter az mondta többek füle hallatára Myska bánnak: „nagy dolgokat fogok / Bán felfedezni, mellyek a’ Királynét, / ’s Hazádat illetik”. Ez a mondat nem tartalmaz ugyan konkrét információt (akkor nem is volna szükség az ezt követő vallomásra), de logikus folytatása az, amit Myska bán közvetít. Az ő számára pedig Biberách vallomása megerősíti azt, amit Gertrúd szájából saját fülével hallott. A megnyilatkozás befejező szakaszának tartalmi és grammatikai felépítése is igazoló erővel bír. Az idéző gondosan rekonstruálja a beágyazott megnyilatkozás eredeti kontextusát, beleértve a beszéd szupraszegmentális elemeit: „saját házamba’ holt meg”, „hörgése közt tevé az Újjait / Keresztre”. Nem vált perspektívát, a személyragokat és névmásokat nem változtatja meg, a beszédet nem illeszti saját nézőpontjához, az idézett személy szavait kettősponttal választja el saját szavaitól, miáltal a beágyazott megnyilatkozás egyenes idézetként funkcionál. Megőrzi a folyamatok eredeti időrendjét: a Myska által használt *tevé* szó a Biberách halálának közelebbi, a ritter által alkalmazott, Gertrúdra vonatkozó *nem is tudott* állítmány a régebbi múltra utal. A híradás

hitelét nyomatékosítja Myska szövegének egy különös szóválasztása, amely minden bizonnyal Biberách nyelvéből való. Az „izetlenkedés” kifejezés nyilván nem illik a Melinda elleni erőszak súlyosságához. (A szó és származékainak korabeli szemantikájában a legnegatívabb tartomány az ostobán, kelletlenül, nyughatatlan, izgága módon történő viselkedésre utal.)⁴² Ez megengedhetetlenül kevés, ha Ottó erőszakos cselekedetére gondolunk. De nagyon is megfelelő, ha az addigi folyamatra, Ottónak Melinda számára egyre kellemetlenebbé, sőt kínossá váló udvarlására vonatkozó kifejezésnek vesszük. Vagyis Biberách két dolgot közöl Gertrúdról: hogy nem tudott az erőszakról (ami nyilvánvaló), erre utalt az *ártatlan* szóval, és hogy az első felvonás 13. jelenetéig Ottó Melindával kapcsolatos terveiről (öccse *izetlenkedésiről*) sem tudott (ahogy mi, és szerintünk a szöveg állítja). Ezt a közleményt érti félre Pándi, Orosz, és mások is. Bánk akkor, a rejteajtó mögött állva, valóban értesült arról, hogy Gertrúd abban a percben tud Ottó terveiről, s ezt visszavetítette a korábbiakra. Most megtudja, hogy ebben tévedett. A hír és a hírnök igaza a jelenlévők számára nyilvánvaló. És hogy Bánk számára is az lehet, bizonyítja, hogy egy szóval sem reflektál erre a fordulatra. Az ő vonatkozásában azt is figyelembe kell venni, hogy Gertrúd első felvonásban kihallgatott szavai („érthetetlenül beszéli / két féleképpen gondolattyaikat” – mondta akkor erről) csak az utólagos értelmezésben váltak a kerítőség jelévé, néma lehetőségként attól eltérő jelentést is hordoztak, ami most, ebben az új kontextusban, Bánk számára is hangot kapott. A kerítőség vádja nem tartható fenn. A holtak hangja végzetes hálóként terül a hősre. Tettének nem csupán a módja volt rossz. Tévedésen alapult. Gertrúdot a „Kerítő!” szóval ölte meg. De Gertrúd nem volt kerítő. Másban bűnös volt (elég Tiborc panaszára vagy Mikhál vádjaira utalni), de abban, amiért megölték, ártatlan. De ezt Bánk csak most tudja meg. Tudatának korábbi horizontja és lélektani helyzete mást követelhetett, vagy tehetett lehetővé számára. Tette a sztoikus hagyomány és a felvilágosodás racionális logikája szerint affektív rövidzárlat volt, de a romantika szenvedély centrikus gondol-

⁴² CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *i.m.* III., 196-197.; *Új magyar tájszótár*, főszerk.: B. LŐRINCZY Éva, II., Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 1127.

kodása ezt majd másként fogja megítélni.⁴³ A hős, és vele a dráma, két értelmezési horizont metszéspontjában áll. Ebből fakadnak az interpretációs hagyomány ellentmondásai. A *Bánk bán* szövege valójában két drámát foglal magában. Egy intellektuálisan kiszámított tragédia méhében végzetesen szenvedélyes hősdráma rejlik. Megengedhetetlen ellentmondás? Termékeny, provokatív feszültség? Mi ez utóbbi mellett érvelünk, de ki-ki saját belátása szerint válaszoljon a kérdésre.

A jogászi logikájú ötödik felvonás, mely a drámát „valóságos törvénytevéssé is alakította”,⁴⁴ a hősi szerep dekonstrukciója, visszavétele. Bánk jogtalanul, helytelen módon és téves indoklással cselekedett. Szörnyű belátás ez a hős számára.

És most hozza be Tiborc Melinda holttestét. A sors utolsó döfései is idézetek formájában érik a hőst, a felvonás nyelvi építkezése igen következetes. Tiborc Ottót, Ottó embereit idézi, majd szegény, drága Melindát, aki haldokolva – a pokolbeli tűtől megtisztulva – férjéhez kívánczolt. Utolsó szava ez volt: „Bánkomhoz”. Bánk ezzel kapcsolatos további megnyilatkozásait majd tragikumával összefüggésben kell tárgyalni.

Tudjuk, hogy a Király hogyan dönt a büntetés tárgyában, s ezt mié-ként magyarázza. A rend helyreállításának mérlegelése pedig Endre jellemének, nyelvének – konstruktív kódjának – és dramaturgiai szerepének összefüggésében tárgyalandó. Most csupán jelezzük, hogy ezzel kapcsolatosan is megszólal majd egy halott.

Katona azt írta dramaturgiai tanulmányában, hogy a dráma „mint az Egyiptomi Holtak’ Itélő Széke, a’ Kimúltakat az Élők’ elébe állítja tetteiknek megítélése végett”,⁴⁵ s ez a megállapítás most megfordulni látszik a *Bánk bán* ötödik felvonását olvasva, s a megállapítást más, de az idézett mondat grammatikája által talán mégis megengedett érte-

⁴³ SCHMITT, Arbogast, *Die Moderne und Platon. Zwei Grundformen europäischer Rationalität*, 2., überarbeitete Auflage, Stuttgart–Wimar, Verlag J. B. Metzler, 2008. *Abstraktes Bewusstsein – Konkretes Denken: Zur Überwindung des Gegensatzes von Gefühl und Verstand in einer Unterscheidungsphilosophie*, 270–282.

⁴⁴ WALDAPFEL József, *Katona József*, Bp., Franklin-Társulat Kiadása, [1942], 90.

⁴⁵ KATONA József, *Mi az oka, hogy Magyarországban a’ Játékszíni Költő-meszterség lábra nem tud kapni?* = K. J., *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, kritikai kiadás, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OROSZ László. Bp., Balassi Kiadó, 2001, 66–78, i. h. 66.

lemmel ruházza fel. Ebben a műben ugyanis a halottak erősebbek az élőknél, ők ítélik meg az élők, kivált Bánk tetteit. És ez az ítélkezés kemény és megfellebbezhetetlen. Bánk a „vég-semmiség” partján áll.

A TEKINTÉLY

Egyik utóbbi cikkemben¹ Kazinczy Pázmány Péterről készített feljegyzéseit próbáltam értelmezni. Ott a választott célnak megfelelően elsősorban Pázmány szemszögéből tettem ezt, így nem volt lehetőség a feljegyzések Kazinczy szempontjából releváns vonásaira érdemben kitérni. Ezúttal éppen erre tennék kísérletet, mert több izgalmasnak látszó kérdés is felvetődik ennek kapcsán. Az akadémiai kézirat-hagyatékban² a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárról szóló feljegyzések között olvashatóak azok a Pázmányra vonatkozó sorok, amelyekben Kazinczy leírja, hogy ottani látogatása során kézbe vehette Pázmány eredeti leveleit I. Rákóczi Györgyhez, s ezek egyikéről lemásolta a kardinális aláírását, amit a lapra ragasztva meg is találunk. A szóban forgó jegyzet tisztázata, s korábban a vegyes feljegyzéseket tartalmazó *Pandekták* egyik kötetének a része volt, amint azt az eredeti oldalszámozás és az írásmód bizonyítja a *Pandekták* ismert részeivel való összevetés során. E jegyzet, pontosabban ennek többszöri átdolgozásai beépültek az *Erdélyi levelek* különböző változataiba. A Pázmányt illető vonatkozásokon túl mármost tanulságos lehet rákérdezni arra mindennek kapcsán, hogy vajon *mi volt az oka*, hogy Kazinczy másnap visszament a könyvtárba, mégpedig kimondottan azal a céllal, hogy lemásolja Pázmány aláírását, valamint hogy hogyan kerül az erről szóló *feljegyzés letisztázott példányban*, az aláírás másolatát tartalmazó papírlappal együtt a *Pandekták* nevű jegyzőfüzetbe,³ amely többnyire különféle könyvkijegyzéseket, újságkivágatokat és egyéb műhelyforgácsokat tartalmaz, milyen munkamódszerre vall mindez. Először talán kezdjük ez utóbbi kérdés megvizsgálásával.

1. Pandekták

Kazinczy hagyatékának rendezője, Jakab Elek a következő sorokat írta a *Pandekták* VI. kötetének autográf borítójára: „Ez egy teljesen

¹ *Egy adalék Pázmányhoz és Kazinczyhoz*, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen 2011., 160–164.

² MTAK. K 638/I., 85b–86b.

³ A *Pandekták* szót Kazinczy a 'mindent magába foglaló jegyzetek' jelentésben használja, a jogtörténetben ismeretes jelentésre nem történik utalás nála.

összezavart gyűjtemény, megpróbáltam rendezni, napokig fáradtam vele, a fő szédülésig, sehogy sem tudtam végre hajtani. Ugy látszik, lelkiismeretlenség mive; elvittek belőle, össze hányták, megcsonkították, van emlékezet XI–XII–XIII. számú Pandectáról is, a minek semmi nyoma nincs már ma. Aki egybe tudja állítani, szerencsésnek mondom. Én teljesen bele romlottam, azért egy folyó számot keresztül vittem rajta, hogy legalább ezen túl ne csonkíttassék tovább. Buda-Pest, dec. 3. 1880. Jakab Elek.”⁴ Nyilvánvalóan nincsen mód a jelen keretek között a *Pandekták* filológiai kérdéseinek még csak futólagos tárgyalására sem, pusztán annyit szerettünk volna jelezni Jakab Elek panaszainak megidézésével, hogy a *Pandekták* anyaga igen jelentős méretű és jelentékeny, de feldolgozhatóságát tekintve nehezen kezelhető hagyatékrészt képvisel. Ennek tudatában (és mindezek ellenére) figyelmünket fordítsuk inkább a *Pandekták* funkciójának értelmezése felé, pontosabban arra, hogy maga Kazinczy hogyan látta ezt.

Az általa összeállított kéziratos Pandekta-kötetek közül a harmadik elé Kazinczy 1810. január 6-i dátummal egy másfél oldalas előszót írt. Ennek első harmadában az ilyen jegyzőkönyvek közvetlen hasznáról a következőket fogalmazza meg: „Jegyző-könyv nélkül nem lehet-el a’ ki tanúl, leginkább nem pedig a’ ki dolgozik; mert az emlékezet még azt sem mindenkor kész megsugni a’ mit tud, ’s a’ mit megsug is, nem ritkán hibásan sugdossa.”⁵ Majd ezt követően saját jegyzőkönyv írási szokásait tekinti át, a kezdetektől az aktuális időkig: „En abban vétetem, hogy eleintén öszve nem varrható papirosokra tettem jegyzéseimet; ’s ez okozta hogy ez a’ régibb gyűjteményem fogságom’ ideje alatt elveszett. Azután hogy 1801ben haza szabadúltam, in 8° kezdettem az effélét írogatni, hogy, útban is, velem jöhessen a’ kisformájú kötet. A’ mostani formában csak azután kezdém tenni a’ gyűjtést, mindekutána Júniusban (12d.) 1806. Széphalmon állandó lakást ada a’ Gondviselés és a’ szerentsétlenségeimmel megelégedni látszó Áte. Negyedfél esztendő alatt ugyanennyi kötetre gyarapodott a’ munka. De együvé lévén

⁴ MTA K 633/VI. 1a.

⁵ MTA K 633/III. 2ab. E szövegre a *Pandektákat* a kritikai kiadás számára feldolgozó Granasztói Olga hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

bennek írva minden, most (1810. Januar.) a' mennyire lehetett külön tárgyakra szaggattam az íveket, hogy így a' keresgélés megkönnyítések."6

Három szakaszt különít el tehát, szigorúan a használhatóság szempontjait figyelembe vevő formátumváltások szerint. Az elsőben különálló papírlapokra jegyzetelt, de ez nem bizonyult célravezetőnek, mert azok könnyen elkallódhattak; mint ahogy azt az ittenivel egybehangzóan a *Pályám emlékezetében* is megemlíti, „melly megsírathatlan vétkem hogy mind azt a' mi figyelmemet megragadá bekötött 's egyenesen illyeknek szánt könyvbe nem írtam be, hanem csak reppe-nő papiros-szeletekre, mellyek így, kivált 1794–1801 közt, elvesztek."7 A második szakaszban, 1801 és 1806 nyara között aztán már egybeírja jegyzéseit, kisméretű papírcsomókba, ilyenekből több fenn is maradt (például a Ráday Gyűjteményben), aztán 1806-ban áttér a nyolcadrét formáról a negyedréti formára, s e harmadik szakasznak tekinthető három és fél évben több kötetnyit el is készít. A szöveg írásának időpontjában, 1810 beköszöntekor egy újabb szakasz veszi kezdetét, az eddigi kötetek íveit tartalmi szempontok szerint újrendezi, hogy az egyre növekvő anyagban minél könnyebben eligazodhasson. Maga a jelen szöveg az eme új beosztású *Pandekták* előszavának látszik.⁸

A Pázmányról szóló jegyzet 1816-ban, Kazinczy erdélyi útazása során készült, s nyilvánvalóan nem az utazással egyidejű, hanem az utazás közben készített napi jegyzések utólagos letisztázása. Az azonban, hogy mit és mennyit formált már ekkor az alapanyagul szolgáló jegyzéseken, nem dönthető el, hiszen a napi jegyzések nem maradtak fenn ezúttal sem, Kazinczynak szokása volt azokat megsemmisíteni a letisztázást követően. E letisztázás a *Pandekták*ba került, mindenféle egyéb jegyzet közé, de egy nagyobb jegyzetegység részeként, ami már ekkor a továbbdolgozás szándékára utal. Az idézett 1810-es *Pandekta*-előszó maga is megemlíti e funkciót a memória segítésének praktikus célzata mellett: „holmi azért ment a' jegyzések közzé, mert *el* akartam *dolgozni*,

⁶ Uo.

⁷ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, 2009., 587.

⁸ Az persze más kérdés, hogy ez a Kazinczy általi átrendezés volt az első lépése az anyag Jakab Elek által is észlelt összezavarodásának.

's bajos volt volna akkor keresgetnem mikor dologban voltam volna.⁹ Az ekkori tartalmi átrendezés, mint mondja, a könnyebb használhatóság végett történt, s más helyeken is egyértelmű utalások vannak arra, hogy egy olyan gyűjtemény épült Kazinczy írói műhelyében, amely folyamatosan kéznél és használatban volt. Ebben a különféle információk, fel- és megjegyzések, vázlatok és első kidolgozások együtt voltak jelen egy (ma már nemigen rekonstruálható) rendben, amely az összeállítói szándék szerint a folytonos munka hatékony támogatására szolgált eme rendezettségben hozzáférhető tett információival.

A döntően információtárolási és -hasznosítási szempontot érvényesítő *Pandekta*-előszóban azonban egyszercsak, teljesen váratlanul a következő mondatkezdés bukkan elő: „Annak, a' ki halálom után holmin benne felakad.”¹⁰ Igaz, hogy ezt követően, mintegy mentegetőzve, arról ír, hogy rossz és pontatlan emlékezőtehetsége miatt van nagy szüksége akár közismert dolgoknak is a jegyzőkönyvben való rögzítésére, de az a tény, hogy mindez elég egyértelműen a jegyzőkönyvek kései olvasóinak szól, azt mutatja, hogy korántsem csak az információ saját célú hasznosításának segédeszközként tekintett a *Pandektákra*. Az utolsó két mondat éppen ezt fogalmazza meg: „Bár azok, a' kik látják gyűjteményemet, követnék a' példát, és így magoknak is 's másnak is használni akarnának. Engedjék magokat általam leginkább arra intetni, hogy azt jegyezzék fel a' miket *látnak 's hallanak*; mert a' mi könyvben van, azt ha mi nem tudjuk is, nyomába vezetethetünk mások által.”¹¹ Egyrészt tehát másokat is példája követésére buzdít, ezáltal mintegy kiterjesztve a hasznossági szempontot, de ki nem lépve annak köréből, másrészt viszont rejtetten megpendít egy teljesen új célt is („jegyezzék fel a' miket *látnak 's hallanak*”). Itt már a dokumentátor szólal meg.

A *Pandekták* ugyanis dokumentálja egy kor és egy egyén műveltségét, annak változásait, valamint egy írói életműnek az alakulását. Ez utóbbi vonatkozása pedig egyáltalán nem véletlenszerű, egyre inkább Kazinczy lényegi céljává válik. Jó példa erre ifjúkori verseinek

⁹ MTA K 633/III. 2ab.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

esete, amelyeknek létezik egy *Régi Stúdiumaim* című kései, kommentált egybetisztázása, de az egykori fogalmazványokat több esetben már korábban is letisztázta, pontosan rögzítve azok minden javítását, gyakran megmagyarázva ezeket, s a *Pandekták* köteteibe iktatta e kommentált, tisztázott fogalmazványokat. Első két szonettjének keletkezését például így igen pontosan végigkövethetjük,¹² de ugyanezt hasonló részletességgel megtette *Az áldozóval* is,¹³ kevésbé részletesen pedig sok versével. Aztán későbbi költeményeinél ugyancsak elkezdte alkalmazni a dokumentálás ezen módszerét, az 1811-es *Az ő képe* esetében például a következő kommentárt találjuk a *Pandekta-bejegyzés*nél: „Én az illy dolgozgatások’ fenn tartását nem tartom haszontalankodásnak. Ugyan azért írom által minden változtatás nélkül a’ hol az eredeti papirost *Pandectámba* béragsztani nem lehet. Mit adnék érte, ha Kisnek, Berzsényinek, Virágnak dolgozásaikat úgy bírhatnám, mint a’ Daykáéit bírom, és Szabó Dávidnak egy darabját! Eggykor az öreg Rádaynál nézegettem így Raphaelnek egy skizzét rézbe-metszve. [...] kértem az Öreget, engedné-meg hogy látása körül múlathassak ’s nézellhessem. Ott kerestem okait, miért igazított holmit Raphael az első rajzon.”¹⁴

Kazinczy számára az *alkotás folyamata*, úgy látszik, az *alkotáshoz magához* mérhető jelentőséggel kezd bírni. Állandó korrekciós gyakorlata, amely önéletírásainál ugyanúgy dominál, mint verseinél, drámáinál, prózájánál, mintegy szétírja az életművet, mert a tökéletességre való törekvés egyre újabb és újabb átdolgozásokban jelentkezik. Ez pedig paradox módon azt eredményezi, hogy a tökéletesség mint telosz vezérelte alkotásmód előtérbe állítja a tökéletlent magát: az utat, amelynek a tökéletességhez kellene vezetnie. A *Pandektákba* beiktatott vázlatok ezt az utat hivatottak dokumentálni, a késő utódok számára. Fontos pillanata e dokumentátori szemléletmód formálódásának az 1810-es év, éppen az az időszak tehát, amikor a *Pandekták* átrendezése megtörtént és megszületett idézett előszavuk.

¹² Ld. erről GERGYE László, *Múzsák és Gráciák között*, Bp. 1997., 96–104.

¹³ Ld. erről GERGYE, *i. m.*, 14–42., valamint tanulmányunkat: *Kérdések Kazinczy ifjúkori ars poeticájá, Az áldozó körül*, *Studia Litteraria*, 2010., 88–95.

¹⁴ MTAK K 633/VI. 148ab.

Mint ifjúkori verseinek tisztázatához hozzáfűzi a *Pandekták* egy helyén: „1809 kilobbanván a’ Francziák ellen kezdett szerencsétlen háború, ’s már seregeink kegyetlenül verettetvén, félni lehetett, hogy az idők’ viszontagsága engem is eltemettet. Mi lesz úgy, mondám, ha valami hívatlan Kiadó töredékeimet, el nem készült darabjaimat összeszedi ’s kibocsátja. Elrettenvén, kaptam papirosaimat, ’s elégettem. – 1811nek elején vagy 10nek végén egy olly csomóban, hol nem hittem hogy valami efféle légyen, ismét feltalálám egy részét egykori dolgozatásaimnak. Most sajnálom akkori sietésemet, ’s hogy el ne veszzenek (mert az effélét sok okra nézve kár tűzzel megemésztetni), ide rakom-le. De kérem azokat, a’ kik ezt halálom után fogják látni, hogy kedvezzenek becsületemnek, ’s ne tegyenek nevetségessé.”¹⁵ A készülletlenség, töredékesség napvilágra kerülése miatti félelem tehát előbb még a kéziratok elégetéséhez vezet, amit aztán hirtelen az elégetettek rekonstrukciójának vágya követ (mint például *Az áldozó* esetében), illetve a megmaradtak archiválása („mert az effélét sok okra nézve kár tűzzel megemésztetni). A készülletlenség már nem szégyen, hanem tanulság, emiatt nem kell elégetni a kéziratot, elegendő az utókor jóindulatú megértésére apellálni. A tökéletességre törekvő alkotó mellé odalép a tökéletességre törekvés folyamatát ugyancsak az utókor számára megörökíteni szándékozó dokumentátor. És ettől egyáltalán nem áll távol az aláírásokat másoló, majd azokat gyűjteménnyé szervező és kiállító Kazinczy sem.

2. Autographumok

A *Pandekták*ba iktatott Pázmányról szóló jegyzetek tehát az eredeti napi jegyzésektől az *Erdélyi levelek* tizennégy változatáig vezető út egyik dokumentumát reprezentálják, s e dokumentumnak része a Pázmány lemásolt aláírását tartalmazó, beragasztott papírszelet is, aminek jelentősége aztán majd a mű formálódása során háttérbe szorul, s végül említése is elmarad. Az egyik változatban azonban még magára a másolás technikájára is történik utalás: „Cardinális Pázmánynak kezét itt

¹⁵ MTAK K 633/VI. 170b., az itt megszakadó szöveg folytatása: M. Nyelvtud. 4r. 41/I. 227a.

láttam először, 's Bibliothecárius Úr megengedte, hogy holnap, velint és olmot hozván, lemásoljam."¹⁶ Nem egyedi és nem kizárólag Pázmánynak szóló fellángolásról van szó ebben az esetben, ezt a módszert (az átütő papírt) még nagyon sokszor alkalmazta Kazinczy, de emellett eredetiben is gyűjtött. Ma öt olyan kéziratot ismerünk, amelyek csak aláírásokat tartalmaznak, s még ugyanennyit, amelyekben aláírások mellett más dokumentumok is vannak, a dokumentum- és levélgyűjtemények száma pedig még nagyobb. Külön figyelmet érdemel ezek sorában a Sátoraljaújhelyen található *Autographiai Gyűjtemény* két kötete, amelyhez önálló előszót (ahogy nevezi: Előintést) írt Kazinczy, jó szokása szerint több változatban.

Az elsőt 1829. augusztus 31-én, az utolsót másfél évvel később, 1831. január 16-án, ezek bővítve és egyre emelkedettebb dikcióval foglalják össze lényegében ugyanazt. „A' jól vagy rosszul nevezetes emberek' Kéziratai a' szerint érdemlik figyelmünket mint az ő arczképeik; magunk sem értjük mint esik, de érezzük hogy hozzájuk, a' nem ismeretekhez, közelebb tétetünk, midőn képeiket látjuk, midőn illehetjük a' papiroost, mellyen kezek nyugodott. [...] Ezek voltak az okok, mellyek által arra indítattam, hogy az efféléket kiszedjem a' magok helyeikből, 's egyyüvé köttessem itt, hogy midőn Levéltárunk olly Vendégeket látand belépni küszöbén, kik itt múlathatnak, gyönyörrel és haszonnal forgathassák végig a' minden becsét felülhaladó Gyűjteményt. Kérkedés nélkül szabad említenem, hogy a' képek, és a' lemásolt és sok eredeti Kézírások az én ajándékaim; általhoztam azokat Autographiai Gyűjteményemből, mellyet a' Külföld is ismer. Bár a' mit itten kezdek, tovább is folytattassék. A' maradék érdemli gondjainkat."¹⁷

A kéziratok és a hozzájuk tartozó személyek arcképei sajátos funkcióváltozáson mentek keresztül a gyűjteménybe való rendezés során. Kazinczy megemlíti, hogy a kéziratokat kivette eredeti levéltári helyükről, s valóban, sokukon megtalálható az utólag általa odajegyzett jelzet, hogy visszakereshető legyen az a bizonyos hely, ahová eredetileg

¹⁶ MTAK. Földrajz 4r. 3. 107a.

¹⁷ Sátoraljaújhelyi Levéltár, XV-5., az 1831-es változatot közölte: HÖGYE István, *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén Vármegye levéltárában, Sátoraljaújhely 1990.*, 63–64.

tartoztak. De ez nem változtat a tényen, hogy a kéziratok elvesztették eredeti kontextusukat és kiállítási tárgyakká lettek, amelyeket egyfajta kultusz kell övezzen, s amelyeknek imígyen való létét is a megteremteni kívánt kultusz igazolja. Nincs ez másként az arcképmetszetekkel sem, hiszen azok ugyancsak nem eredendő karakterükben válnak a gyűjtemény részévé, hanem a kultusz tárgyaihoz, az adott kéziratokhoz tartozó személy képi megjelenítéseként. Kazinczy mint muzeológus jár el, még ha nincs is körülötte a mai értelemben vett múzeum, legfeljebb csak egy igen kezdetleges kiállítási tér, ahol a kiállított tárgy magában van és még kézbe is vehető. Ami azonban döntően megváltozott: a kulturális tárgyhoz való viszony.

Radnóti Sándor írja Winckelmann-könyvében, hogy a „múzeum kulturális központtá válásához a kulturális tér radikális átrendeződésre van szükség, majd Wolfgang Ernst szavait idézi: „*A museum* hosszú ideig valójában nem hely volt, hanem szöveg, amely a diszkurzív mezőn valahol a *bibliotheca*, a *thesaurus*, a *studio*, a *galleria* és a *theatrum* között helyezkedett el. A muzeológia gyakorlata a kognitív kontemplációba, a filológiai összehasonlításba és a konkrét tárgyra orientált gyűjtőtevékenységbe volt horgonyozva. Ebben az értelemben a muzeológia sokkal inkább vonatkozik a tárgyak diszpozíciójára, az elhelyezésüket meghatározó strukturális viszonyokra, mint a pozitív értelemben vett gyűjteményre magára.¹⁸ A kulturális tárgyakhoz való ezen viszony teszi, hogy a múzeum mint hely megképződése előtt is beszélhetünk muzeológiáról, s ebben az összefüggésben állítható, hogy a múzeum valójában mint látásmód létezett.

Ilyen értelemben talán az autographumokat gyűjtő Kazinczyról is elmondható, hogy muzeológus volt, aki az adott kulturális tárgyakat, esetünkben a kéziratokat és az arcképmetszeteket kiemelte eredendő kontextusukból, s egy új gyűjteménnyé rendezte össze azokat. Pázmány Péter aláírásának lemásolása 1816-ban már ezen indítással magyarázható, még ha formát csak később öltött is a gyűjtemény: a látásmód megléte már kétségtelenül érzékelhető. S úgy véljük, e muzeo-

¹⁸ RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények*, Bp., 2010., 209.

lógusi látásmód nemcsak az aláírásokat és kéziratokat másoló, arcképmetszeteket gyűjtő és kiállító Kazinczyt jellemzi, de ez nyilvánul meg dokumentátori énjében is, az időben előrehaladva egyre erőteljesebben és tudatosabban. Az a tény, hogy töredékei, műkezdeményei, vázlatai, fogalmazványai saját célra szóló, a kortárs és késői nyilvánosság előtt titkolni és így alkalomadtán megsemmisíteni való műhelyforgácsokból a tökéletességhez vezető út dokumentumaivá váltak szemében, lényegi átalakulásról, szemléletváltásról tanúskodik.

Saját kéziratai is kiemelkedtek így eredeti kontextusukból, a műhely-létből, ahol praktikusán egy későbbi ki- vagy továbbdolgozás alapanyagát jelentették, s olyan múzeumi tárgyakká váltak, amelyeken ez az alakulási folyamat tanulmányozható, elsősorban a késő utókor számára. A *Pandekták* kötetei így ezen kéziratok múzeumaként is megjelennek az írói műhely praktikus és hasznos, elsősorban információ-forgalmazási funkcióinak ellátása mellett. S nem látszik idegennek ez a látásmód az önéletírások állandóan újraíródó szövegtengerétől sem, ahol is a kiállítási tárgy az önmagáról a késő koroknak közvetíteni kívánt kép. Mindezek alapján talán megkockáztathatjuk a kijelentést: az eredendően dokumentátor hajlamú Kazinczy egyre inkább önmagának és életművének muzeológusává vált.

EIS TO KREISSON!
A MŰVÉSZI IDEALIZÁCIÓ JELMONDATÁNAK
ÉRTELMEZÉSEI KAZINCZY KÖRÉBEN^{1*}

A szakirodalom gyakorta foglalkozik Kazinczy Ferenc azon sűrűn kifejtett nézetével, hogy a művészetben – a képzőművészetekben és a velük ebből a szempontból analógnak tekintett irodalomban egyaránt – előnyben kell részesíteni az idealizáló, az esetleges egyediségeken felülemelkedő ábrázolásmódot, szemben az individualizáló, a természet szolgálai hűséggel követő alkotói metódussal.² E meggyőződésének – mely kétségkívül meghatározó elem Kazinczy esztétikai véleményformálásaiban – konkrét forrásait a széphalmi mester nem jelöli meg pontosan, így az eddigi vizsgálódások a nyilvánvalónak vélt winckelmanni(ánus) hatás³ regisztrálásán túl adósak maradtak a jelenség korabeli kontextusának részletező megadásával.

Ahhoz, hogy Kazinczy idealizációtanának eszmetörténeti helyét élesebb filológiai fókuszban láthassuk, hozzásegít egy általa ebben az összefüggésben visszatérően, jelmondat-szerűen hangoztatott ókori gyökerű – Kazinczy szűkebb literátori körében szállóigévé vált – mondat eredetének vizsgálata, illetve a hozzá kötődő 18. századi német, valamint 19. század eleji magyar értelmezések megtekintése. A szóban forgó görög nyelvű szókapcsolat – „*εἰς τὸ κρείττον*” – magyarra többféleképpen fordítható, a *kreitton* főnévi használatban lévő középfokú melléknév jelentésárnyalatainak megfelelően: ‘az erősebb / magasabb rendű / előnyösebb / jobb / szebb irányába’. Leírásakor Kazinczy változva használta a melléknév kétféle – attikai és ión – nyelvjárási alak-

¹ * A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Első megjelenési helye: *Irodalomtörténet*, 2011/4, 415–474.

² A jelenség két újabb értelmezése: LACZHÁZI Gyula, *Zrínyi, Dorfmeister, Krafft, Kazinczy = Irodalomismeret*, 1999/3–4, 113–131; GYAPAY László, *A műalkotások megítélésének szempontjai Kazinczynál = A Szép és a Jó: Kazinczy és a művészetek*, kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27. – 2010. február 28., Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, [GYAPAY 2009], 15–24.

³ Kazinczy esztétikai nézeteinek neoklasszicista, winckelmanniánus vonásairól összefoglalóan lásd: CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 [CSETRI 1990], 116–119.

ját, vagyis egyformán előfordul nála a kreitton és a kreicšov (átírva: *kreitton* és *kreisszon*) forma.

Kazinczy Ferenc

Végigtekintve a jelmondat előfordulásain Kazinczynál, megállapítható, hogy mindig a képzőművészetben megvalósítandó idealizáció követelményének megfogalmazására alkalmazza, azonban rendre kiterjesztve a felszólítás hatókörét az irodalom, illetőleg az irodalmi nyelvhasználat szférájára is. Példát nyújtanak erre a mondásnak a levelezésben általam fellelt legkorábbi felbukkanásai is, melyek a nyelvújítás melletti érvelést támasztják alá. Így a görög szavak a Kis Jánosnak 1805. január végén írt levélben egy készülő nyelvészeti pályamunka kapcsán kerülnek elő: „Óhajtanám továbbá, hogy munkád a’ Jenisch Vergleichung von XIV Sprachen-jénél vékonyabb ne légyen, és hogy abban azokat, a’ miket Adelung, Pölitz ’st. a’ stylistikára nézve mondanak, és a’ mit az olly Irók mint Bürger volt, Adelungnak hyperorthodoxiájára feleltek, (a’ millyen az, hogy a’ művész nem ad naturam, hanem εις το κρειττον fest, és így a’ szép író nem a’ Debreczeni Puristák szerint, hanem εις το κρειττον ír és szól, ’s nem gondol azzal, hogy ő előtte szóllott e úgy valaki vagy nem? – így Klopstock) – óhajtanám mondom, hogy ezeket a’ legnagyobb energiával ’s halmozva előhordott példák által megmutatva mondd”.⁴ Mintegy két hónappal később Budai Ézsaiásnak, a debreceni ortológusok képviselőjének írva Kazinczy hasonló kontextusban, a soloecizmusokat és a nyelvi neológiát védő hosszúságú fejtegetés lezárásaként veti be a jelmondatot: „A’ Festőknél az, a’ ki úgy találná-el az ember’ képét, a’ mint az a’ tükörben látszik, Handwerkernek neveztetnék: a’ Künstler’ nevét az kapja-el, a’ ki az ember fejéből olly fejet festhet, mellyen minden szem örömmel múlat. εις το κρειττον! Ezt kiáltották a’ Görögök’ Mesterei a’ tanítványoknak.”⁵ 1806-ban egy naplóbejegyzés ismétli a mondást, ez-

⁴ Kazinczy – Kis Jánosnak, 1805. jan. vége = *Kazinczy Ferenc levelezése*, közléteszi VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911. [*KazLev*], III, 254.

⁵ Kazinczy – Budai Ezsaiásnak, 1805. márc. 31. = *KazLev*, III, 309. A levélrészletről vö. CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek*, szerk. GALAVICS Géza, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp., 1983, 29–30.

úttal kifejezetten festészeti vonatkozásban,⁶ majd 1811-ben első alkalommal nyomtatott szövegben is felhasználja Kazinczy, a *Tövisek és virágok* egyik jegyzetéhez, mely *A' két Természet* című epigrammát kommentálja. Itt már konkrétan nem utal a nyelvújítási vitára, hanem az eszményítés általános elvének kimondására alkalmazza a jelszót.

Az *Aesthetica'* profánusainak csak az *Természet*, a' mit testi szemekkel látnak. Ők azt a' Festőt dicsérik, a' ki úgy festi a' képet a' hogy azt a' tükör adja-vissza. *Füger* és *Grassy, Lumpi* [sic!] ét [sic!] *Kreutzinger* nekik kevésbé talál, mint sok vászonmázoló. *Eis to kreisson!* (in pulcrius!) ezt kiáltozta a' görög Művész a' tanítványnak, 's így leve, 's csak így leve a' Vaticanoí Apoll, az Antinousz, a' Mediciszek' Vénusza; így, és csak így leve 's lehete, hogy a' Gorgon' feje is isteni keccsel mosolyog, és hogy Silént és a' Faunok' statuáját gyönyörködve láthatod. »Valóban a' kép nincs is inkább szépítve, mint a' hogyan a' Mesterségnek szépíteni *kell!*« mond Conti Emília Galottiban. A' Mesterségnek a' szerént kell festeni, a' hogy' a' *plasmai Természet* – ha van! a' képet gondolá; azon hanyatlék nélkül, mellyet az ellenkező agyag [sic!] elmellözhetlenné teszen; azon roncsolat nélkül, mellyel ellene az idő kikél.”⁷

Figyelembe véve, hogy a jelmondat felderített előfordulásai közül a *Tövisek és virágok* fenti jegyzete nyújtja a legtöbb értékelhető filológiai adatot, valamint hogy a mondás az itteni – Kazinczy idealizálásra vonatkozó nézeteit mintegy egy helyre gyűjtő és őket filozófiai távlatba helyező – kontextusával került be a korabeli magyar irodalmi köztudatba, az alábbiakban erre a szöveghelyre koncentrálni folytatom a vizsgálódást.

Az idézett jegyzet egy irodalmi epigrammához fűződik, benne az idealizálás követelménye mégis képzőművészeti példák alapján fogal-

⁶ „Nini csakugyan látta későbbben Napóleont, [...], s azt írja, hogy Napoleon egyikéhez sem hasonlít azon sok képeinek, amelyeket láttunk. A dolog természetes, mert a művész εις τό κοῦτερον μιμει". (KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987, 458, 1806. ápr. 13-i naplóbejegyzés.) A görög szöveg Szilágyi Ferenc fordításában: „mindig a fenségesebb irányban utánoz”. (uo. 667.)

⁷ KAZINCZY Ferenc, *A' két Természet* [epigramma jegyzete] = [KAZINCZY Ferenc], *Tövisek és virágok*, Kevés számú Nyomtatványokban, Széphalom, 1811 [KAZINCZY 1811], 48–49. [Hasonmás kiadás, szerk. CSORBA Csaba, h.n., Kazinczy Társaság és Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, 1991.]

mazódik meg: Heinrich Füger, Josef Kreutzinger és Lampi⁸ korabeli bécsi portréfestők, valamint a szobrász Anton Grassy említettnek, a műalkotások közül pedig az ókori görög szobrászat remekei.⁹ Kazinczy tehát itt újfent képzőművészeti alapozást, háttérrel ad irodalmi nézeteinek, programjának, amint az általában is jellemző rá és epigrammakötetére.¹⁰ E képzőművészeti látószögű irodalomértésnek számos ókori előzményét lehet megnevezni,¹¹ itteni érvényesülése kapcsán azonban a szakirodalmi hagyomány szerint különösen gyanakodhatunk a művészettörténész Winckelmann hatására,¹² s minden joggal, hiszen az ő híres tanulmányában a görög műalkotások utánzásáról felbukkan a Kazinczy által idézett görög mondat, bár nem eredeti nyelvi formájában, hanem csak németre fordítva. Arról a szövegrészről van szó, amelyben Winckelmann a természet szebbítő utánzását előíró görög kánont egy állítólagos thébai törvényben látja megtestesülni: „Bei allen diesen bemerkt man, daß das von den Thebanern ihren Künstlern vorgeschriebene Gesetz: »die Natur bei Strafe auf's Beste nachzuahmen«, auch von andern Künstlern in Griechenland als ein Gesetz beobachtet worden“.¹³

⁸ A jegyzet szövegében olvasható 'Lumpi' alak feltehetően sajtóhiba 'Lampi' helyett. Innen nem állapítható meg, hogy Kazinczy a több festőt is kibocsájító Lampi család melyik tagját érti.

⁹ Kazinczynak a *Tövisek és virágokban* is érvényesülő képzőművészeti alapú klasszicizmusáról vö.: BÁN Imre, *Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez*, ItK, 1960, [BÁN 1960], 40–50., itt: 41–42.

¹⁰ Vö. BÁN 1960, 41. Az ut pictura poesis és ut sculptura poesis hagyományának érvényesüléséről Kazinczynál vö. BARTÓ Péter Szilveszter, *Kép és szöveg Kazinczy poétikájában*, Szkholion 2006/2, 66–82.

¹¹ Lessing például Arisztotelész, Cicero, Horatius és Quintilianus nevét említi, mint akik a „festészet alapelveit és tapasztalatait alkalmazzák az ékesszólásra és a költészetre”. (Gotthold Ephraim Lessing, *Laokoön vagy a festészet és a költészet hatáiról* = Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoön, Hamburgi dramaturgia*, s. a. r. VAJDA György Mihály, ford. TIMÁR Ilona és VAJDA György Mihály, Bp., Akadémiai, 1963, [LESSING 1963], 41–205, itt: 45.)

¹² Vö. BÁN 1960, 42–43. és RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények*, Bp., Atlantisz, 2010, [RADNÓTI 2010], 470–471.

¹³ Johann Joachim WINCKELMANN, *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* [1755] = Johann Joachim WINCKELMANN, *Kleine Schriften, Vorreden, Entwürfe*, Hg. von Walther REHM, Berlin, De Gruyter, 1968 [WINCKELMANN 1968], 35. Magyarul: „Mindezek mellett megjegyezzük, hogy a törvényt, amelyet a thébaiak művészeiknek előírtak – »a természet büntetés ter-

Winckelmann itt Claudius Aelianus császárkori római szerző görögül írt anekdotagyűjteményéből idéz, ahol szó szerint megtalálható a jelmondattá vált szókapcsolat a Kazinczy idézte alakban: „Ἀκούω κείσθαι νόμον Θήβησι προστάττοντα τοῖς γραφικοῖς καὶ τοῖς πλαστικοῖς τεχνίταις εἰς τὸ κρεῖττον τὰς εἰκόνας μιμεῖσθαι. ἀπειλεῖ δὲ ὁ νόμος τοῖς εἰς τὸ χειρόν ποτε ἢ πλάσασιν ἢ γράψασιν ζημίαν τὸ τίμημα χιλίων δραχμῶν.”¹⁴

Ezzel valószínűleg megtaláltuk a szállóige végső forrását, de az összefüggés felismerése nem érv amellett, hogy Kazinczy közvetlenül ismerete volna Winckelmann nagy hatású korai tanulmányát,¹⁵ hiszen a német szerző nem görögül idézi Aelianust, s ráadásul amikor Kazinczy máshol németül adja meg a jelmondatot, akkor azt nem az ő fordításában teszi. A mondás ugyanis Kazinczynál német nyelven is megtalálható, csakhogy nem a winckelmanni „auf’s Beste [nachahmen]”, hanem „in das Schönerere [nachahmen]” formában adatolható egy 1810-es és egy 1818-as leveléből,¹⁶ ez pedig már inkább Lessing közvetlen hatását sejteti, aki *Laokoón*-jában szintén utal az Aelianustól származó történetre, s a Kazinczy által használt módon fordítja németre a szókapcsolatot: „Die Obrigkeit selbst hielt es ihrer Aufmerksamkeit nicht für unwürdig, den Künstler mit Gewalt in seiner wahren Sphäre zu erhalten. Das Gesetz

he mellett a lehető legjobban szebbítve utánozandó« – más művészek is törvénynek tekintették Görögországban.” (Tímár Árpád fordítását kissé pontosítottam – F. G.)

¹⁴ Claudius AELIANUS, *Ποικίλη Ἱστορία*, IV, 4. Magyarul: „Úgy hallom, hogy Thébaiban van egy törvény, amely megszabja a kézműveseknek, a festőknek és a szobrászoknak, hogy úgy utánozzanak, hogy képeik szebbek legyenek, mint amit ábrázolnak; ha viszont valaki rosszabbra [csúnyábbra] faragja vagy festi [amit ábrázol], annak a törvény ezer drachma értékű büntetést helyez kilátásba.” (Kiss Béla fordítása.)

¹⁵ Kazinczy sehol sem idézi Winckelmann pályakezdő tanulmányát, mely azonban olvasatlanul is hathatott rá. Vö.: RADNÓTI 2010, 467–468.

¹⁶ „Csak hasonlítson hozzád a’ kép! ez a’ legfőbb kívánságom, mert a’ mi mostani rossz festőink a’ magok tudatlanságokat azzal mentik, hogy ők mint *Művészek*, in das Schönerere festenek.” (Kazinczy – Berzsényi Dánielnek, 1810. jan. 1. = *KazLev*, VII, 190.); „Er [Csokonai] war unter unsern Schriftstellern, was die Mahler der niederländischen Schule sind: und ich arbeite ewig wider *diese* Schule, und sage, dass man nicht nach der Natur (wie diese) mahlen müsse, sondern immer in das Schönerere, das ist nach dem Ideal.” (Kazinczy – B. Wécsey Pálnak, 1818. márc. 12. = *KazLev*, XV, 519.)

der Thebaner, welches ihm die Nachahmung ins Schönerere befahl, und die Nachahmung ins Häßlichere bei Strafe verbot, ist bekannt."¹⁷ Lessing ha ekképen nem is teljesen ugyanúgy idézve, de hasonló értelemben használja az Aelianus-utalást, mint Winckelmann: amellet érvel vele, hogy a „régieknél a képzőművészetek legfőbb törvénye a szépség volt”, s a hív utánzásnál fontosabb volt számukra a szépítés.¹⁸ Valószínűsíthető tehát, hogy Kazinczy jegyzetében a rút alakok – mint a gorgók, szilének és faunok – szebbítő ábrázolásáról szóló passzus, valamint a szolgálai tükröző utánzás elítéléséről szóló rész a szállóigét önigazolásul felhasználó winckelmanni–lessingi klasszicista miméziselmélet hatására születtek.

A Kazinczy-epigramma jegyzete tartalmaz továbbá a rejtetten túl egy explicit Lessing-utalást is, ugyanis szó szerint idéz az *Emilia Galotti* első felvonásából két mondatot Conti arcképfestő szövegéből.¹⁹ Ez az átvétel érdekes megvilágításba helyezi a lessingi – s ezzel együtt a Kazinczy-féle – idealizáció-tant, amennyiben egy benne található terminusértékű kifejezés neoplatonista konnotációkat hoz létre. A „plastische Natur” – Kazinczynál „*plasmái Természet*” – szintagmáról van szó, amely a belső képző erő (*plastica natura, plastica vis*) ókori görög filozófiából származó, s

¹⁷ Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoon: Oder über die Grenzen der Malerei und Poesie* = Gotthold Ephraim LESSING, *Werke 1766–1769, (Werke und Briefe in zwölf Bänden, hrsg. von Wilfried BARNER zusammen mit Klaus BOHNEN, Gunter E. GRIMM, Helmuth KIESEL, Arno SCHILSON, Jürgen STENZEL und Conrad WIEDEMANN, Band 5/2), hrsg. von Wilfried BARNER, Frankfurt/M., Deutscher Klassiker Verlag, 2000, 24. Magyarul: „Maga a hatóság sem tartotta méltatlannak figyelmére, hogy a művészt igazi körében tartsa, akár hatalmi szóval is. Ismerjük a thébaiak törvényét, mely szépítő utánzást parancsolt, a rútító utánzást pedig büntetés terhe alatt megtiltotta.” (Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoón*, II. = LESSING 1963, 53.) Mindazonáltal nyitva marad a kérdés, hogy Kazinczy ismerte-e Lessing tanulmányát, hiszen közvetlenül sosem hivatkozik rá. (Vö. BÁN 1960, 47.)*

¹⁸ LESSING 1963, 52–54.

¹⁹ Az eredetiben: „Auch ist es in der Tat nicht mehr geschmeichelt, als die Kunst schmeicheln muß. Die Kunst muß malen, wie sich die plastische Natur, – wenn es eine gibt – das Bild dachte: ohne den Abfall, welchen der widerstrebende Stoff unvermeidlich macht; ohne das Verderb, mit welchem die Zeit dagegen an kämpfet.” (Gotthold Ephraim LESSING, *Emilia Galotti*, Erster Aufzug, Vierter Auftritt = G. E. LESSING, *Gesammelte Werke, Zweiter Band, Dramen, Dramenfragmente*, Hg. von Paul RILLA, Berlin, Aufbau-Verlag, 1954, 242.)

az újkorban Ralph Cudworth 17. századi cambridge-i neoplatonista filozófus által felújított elméletére utalhat.²⁰ Az eredetileg természetfilozófiai szakkifejezést Cudworth a művészet szférájára is alkalmazta, s joggal feltehető, hogy Lessing az ő nyomdokán csatlakozik a hagyományhoz.

A cudworth-i „plastic nature” vagy „plastic life of nature” olyan belső formáló erő, mely közvetítő szerepet játszik lélek és test, Isten és anyag között, isteni jelleget biztosítva a természet alkotásainak. Ezen erő meglétét feltételezve a világegyetemben nem létezik mechanikus és holt anyag, lévén annak egészét betölti és élővé teszi az isteni értelem. A Kazinczy idézte Lessing-szövegrész közvetlenül Cudworth főművének ahhoz a gondolatmenetéhez csatlakozik, amely a teremtő természetnek az emberi művészettel szembeni felsőbbrendűségét fejt ki. Az angol filozófus szerint ez a szupremácia arra vezethető vissza, hogy az emberi művészet „kívülről” dolgozik az anyagon, nagy fáradsággal és zavarosan, míg a teremtő természet „belülről”, könnyedén formálja:²¹ nem kell küzdenie anyagával, mivel nem különül el tőle.²² E kontextusban az *eis to kreisson* imperatívusza arra hívja fel a művészt, hogy szakítson a természet szolgálai másolásával és lényegileg utánozza tárgyát. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a művész maga teremtővé válhatna: cudworth-i értelemben a természet rendelkezik ugyan az isteni művészet (Divine art) jellegzetességével, de csak mint annak másolata, anyagban megtestesült lenyomata. Ennek az összefüggésnek a belelátása Kazinczy gondolatmenetébe problematikussá teszi azt a szimpla dichotómiát, amelyet amúgy már a kommentált epigramma – *A' két Természet* – címe is sugall.

²⁰ Jürgen BRUMMACK / Martin BOLLACHER, *Plastik: Stellenkommentar zum Titelblatt* = Johann Gottfried HERDER, *Schriften zu Philosophie, Literatur, Kunst und Altertum 1774–1787*, Hrsg. von Jürgen BRUMMACK / Martin BOLLACHER, Frankfurt/M., Deutscher Klassiker Verlag, 1994, 1037.

²¹ „[H]uman art acts upon the matter from without cumbersomely and molimiously, with tumult and hurly-burly, nature acting on it from within more commandingly doth its work easily, cleverly, and silently. Human art acts on the matter mechanically, but nature vitally and magically.” (RALPH CUDWORTH, *The True Intellectual System of the Universe*, Vol. I, New York, Gould & Newman, 1837, 251.)

²² Vö. Lydia Gysi, *Platonism and Cartesianism in the Philosophy of Ralph Cudworth*, Bern, Herbert Lang, 1962, 22.

A' Poezisz kikap a' népből 's a' durva valóból,
 És kiesebb tájra 's lelki valóba vezérl.
 És te kevélykedel e, hogy az eltévedtet az eggy és
 Szent Természethez, Nyáradí, visszavonod?
 A' mit lát, maga, Nyáradinak, Természet. Ez eggy az:
 A' Mesterség' Természete néki nem az!²³

Kazinczy idealizáció-tana ezek szerint egy kétpólusú szemléleten alapszik, mely számára az egyik oldalon a „nép” – „durva való” – „[közönséges] természet” szavakkal fémjelezhető mindennapi, érzékszervekkel felfogható világ áll, szemben a(z igazi) költészetben formálódó „kiesebb tájjal”, a „lelki valóval”.²⁴ Az epigrammában megfogalmazottaktól és sugalmazottaktól eltérő Cudworth felfogása, mely szerint a testi és a lelki szemekkel látott természet az emberi művészetben nem válhat el teljesen egymástól, sőt még a teremtő természet sem szakadhat el anyagi meghatározottságától: „Nevertheless, that nature is not the Divine art, pure and abstract, but concreted and embodied in matter, *ratio mersa et confusa*; not the Divine art archetypal, but ectypal.”²⁵ Ehhez képest azonban mind a lessingi Conti, mind nyomában Kazinczy szövegében az anyag és az idő okozta „roncsolat” legyőzésére esik nagyobb hangsúly, vagyis legalább a lehetőség szintjén fenntartják, hogy létrehozható olyan emberi műalkotás, amely kvázi azonos az ábrázolt tárgy idea-képével.²⁶ Vagyis Kazinczy a „plasmai Természet” terminust úgy

²³ KAZINCZY Ferenc, *A' két Természet* = KAZINCZY 1811, 11.

²⁴ Ezen kettősség jegyében érvelt Kazinczy az epigramma „Nyáradí”-jához feltehetően mintául szolgált Czinke Ferenc ellen is egy elveszett kritikái írásában: „sajtó alatt a' feleletem ehez a' nyavalyás professorhoz a' ki nem tudja, hogy a' mesterségnek nem az a' természete van a' mi a' külvilágnak”. (Kazinczy – Sipos Pálnak, 1810. márc. 22. = *KazLev*, VII, 323.) Az adatra Czifra Mariann hívta fel a figyelmemet.

²⁵ Ralph CUDWORTH, *i.m.*, 251. (Mindazonáltal a természet nem azonos az isteni művészettel, nem tiszta és elvont, hanem anyagban kézzelfoghatóvá vált és megtestesült, *alámerült és zavaros értelem*; nem archetípusa az isteni művészetnek, hanem másolata.)

²⁶ Gyapay László hasonló következtetésre jut az epigramma jegyzetével kapcsolatban: „Kazinczyban az ismeretelméleti bizonyosság hiányának ellenére él az a hit, hogy a műalkotásban hozzáférhetővé tehető az elgondolható legnagyobb tökéletesség”. (GYAPAY 2009, 24.)

alkalmazza, hogy homályban marad annak neoplatonista értelmezéséből fakadó, saját koncepciójával nem egyező jelentésrétege: az a felfogás, hogy elvont, tisztán idealisztikus emberi művészet nem létezhet.

Kölcsey Ferenc

Kazinczy után az ő nyomán immár szállóigeként kezelt jelmondatot tézisként mutatja fel Kölcsey Ferenc is,²⁷ aki a Berzsenyi Dániel verseire írt 1817-es recenzió első bekezdésének végén, igen hangsúlyos pozícióban idézi a mondást: „A’ Poeta [...] soha sem mond egyebet, mint a’ mi az emberben és ember körül van, de nála a’ közönséges tárgy bizonyos *idealitást* nyer, miként *Függernek* ecsete alatt a’ mindennapi ember’ portraitja, az az, hogy ő mindent bizonyos varázslat által megszébbít, ‘s íme a’ titok, íme a’ *Kánon*, mellyet még Aristoteles felállított: εις το κρείττον!”²⁸ A folytatásból kiderül, hogy Kölcsey a görög nyelvű mondatban saját kritikusi eszményének tömör összefoglalását látja: ez az a „principium”, mellyel „a’ magyar Költés’ történeteit felvilágosító” kritika fáklyáját meggyújtja.²⁹

Az idézett szövegrészek alapján jól lehet érvelni azon vélekedés mellett, hogy a Berzsenyi-recenzió megírásának idején Kölcsey még jórészt Kazinczy ízléshatása alatt állt.³⁰ Itt ugyanis visszaköszön *A’ két Természet* című epigrammához írt jegyzet érvelésstruktúrája: az idealizálás

²⁷ Megemlítenéd, hogy a szállóigét idézi Kis János recenziója is a *Tövisek és virágok*-ról. Kis a mondást a nyelvújítás vonatkozásában hozza, visszhangozva Kazinczy nyilatkozatát a neki írt, fentebb idézett 1805-ös levélből: „Die Wahrheit, daß der Schriftsteller nicht nach den Regeln der Puristen, sondern wie die Künstler εις το κρείττον arbeiten, und sich nicht bekümmern soll, ob jemand vor ihm so geschrieben habe oder nicht, wird unter den mannigfaltigsten Formen und auf das dringendste eingeschärft.” ([Kis János], *Széphalom: Tövisek és Virágok...*, Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume, 1811, 2. Bd., 317–328, itt: 322.)

²⁸ KÖLCSEY Ferenc, [*Berzsenyi Dániel versei*] = KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I., 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003, [KÖLCSEY 2003], 53.

²⁹ KÖLCSEY 2003, 53.

³⁰ Már Szemere Pál kortárs ítélete szerint is Kölcsey recenziói (Csokonairól, Kis Jánosról, Berzsenyiről) „gondolatról gondolatra” Kazinczyéi. (Szemere Pál – Kazinczyinak, 1817. ápr. 5. = *KazLev*, XV, 144.)

melletti argumentációban Kölcsey hasonló módon von párhuzamot a portréfestészet és a költészet között, mint Kazinczy, példaként ugyanúgy Heinrich Füger művészetét említi, s végül a széphalmi mestertől vett szállóigére futtatja ki gondolatmenetét. Az egyik figyelemre méltó eltérés, hogy a Kazinczynál konkrét eredetmegjelölés nélkül alkalmazott görög mondást Kölcsey Arisztotelészhez köti. Ez aligha egyszerű forrásmegjelölés, lévén pontosan ilyen formájú kitétel az Arisztotelész-korpusz nem tartalmaz.³¹ Inkább arról lehet szó, hogy Kölcsey már Arisztotelésznel fellelni véli a művészet idealizálásként értésének azon hagyományát, amely ebben a mondásban is kifejezésre került. Ezt teheti például Lessing hatására, aki a *Laokoón* már idézett fejezetének egyik lábjegyzetében összefüggést tételez Arisztotelész *Államának* egyik kitétele (mely szerint a fiatalság képzeletét távol kell tartani a rútság minden képzetétől) és a *Poétika* ama helye között, mely a művészi utánzás három módozatának elkülönítését tárgyalja. Lessing feltételezi – egy Arisztotelész-kommentárral vitázva –, hogy e két helyen a rútitó utánzás példajaként ugyanaz a Pauszón nevű szobrász szerepel, amivel erősíti azon olvasatát, hogy a *Poétika* utánzásimód-felosztása normatív célzatot is magában rejt. Feltevése szerint Arisztotelész az utánzás különféle lehetőségeinek (nálunk jobbak, hitványabbak vagy ugyanolyanok utánzása)³² megkülönböztetésével nem csupán az utánzott tárgyaknak megfelelő leíró osztályozást nyújtott, hanem értékhierarchiát állított fel az idealizálás eltérő foka alapján. Mindezt a következőképpen fejti ki, a *Poétikában* példaként felhozott szobrászokról szólva: „Rangjukat a szépség foka határozta meg, amelyet ember-alakjaiknak adtak, és Dionysios [a hasonszőrűek ábrázolója – F. G.] azért tudott csak embereket festeni, azért hívták a többieknél is inkább *anthropografnak*, mert nagyon is

³¹ Erre jut Gyapay László is jegyzetében: KÖLCSEY 2003, 418.

³² „Mivel pedig az utánzók cselekvőket utánoznak, márpedig ezek szükségképpen vagy kiválóak vagy silányak – mert a jellemeik jóformán mindig ennek megfelelően alakulnak, hiszen jellemét tekintve mindenki gonoszsága vagy erénye alapján különbözik –, vagy jobbakat utánoznak, mint a magukfajta, vagy hitványabbakat, vagy olyanokat[sic!], amiképpen a festők. Mert Polügnótosz derekabbaikat, Pauszón hitványabbakat, Dionüsziosz pedig hasonszőrűeket ábrázolt.” (ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 48a 1–9. = ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*, ford. RITOÓK Zsigmond, szerk. BOLONYAI Gábor, Bp., PannonKlett, 1997, 23.)

szolgamódon követte a természetet és nem tudott felemelkedni az eszményig”.³³ A görögül tudó Kölcsey számára az is ismert lehetett, hogy Arisztotelész *Poétikája* a kiváló jelleműek utánzásáról szólva ugyanazt a főnévi használatban lévő melléknevet (kreíttouç) használja, mint Claudius Aelianus anekdotája – melyre Lessing a fentieket közvetlenül követő bekezdésében utal – a szebbítésre. Fordításban ez az azonosság könnyen elveszhet, hiszen a melléknév eltérő jelentései/jelentésárnyalatai érvényesülnek, így a kreíttouç Ritoók Zsigmond *Poétika*-átültetésében „derekabbakat” tesz és nem „szebbeket”. Az *Újszövetség*ben szintén előforduló „eíc tó kreisson” – 1 Kor. 11:17. – különböző fordításokban „haszonnal” vagy „javatokra”.³⁴

Az arisztotelészi utánzástan lessingi felfogásának korabeli elterjedtségére utal, hogy Johann Georg Sulzer először 1771-ben kiadott művészeti lexikona, ez az általánosan ismert, Kölcsey által is forgatott³⁵ esztétikai kézikönyv, az *Ideal* címszóban ezt az értelmezést látszik követni. Sulzer a *Poétikára* emlékeztető módon az utánzás szempontjából három osztályba sorolja a művészeket, azonban azzal az eltéréssel, hogy az utánzás tárgya mellett annak mikéntje is hangsúlyossá válik. Eszerint a legalacsonyabb fokozaton a művész pontosan, válogatás nélkül utánozza a számára adódó természeti tárgyakat; a középsőn kiválogatja közülük a „legjobbakat”; a „legmagasabb” szinten viszont már nemcsak válogat a tárgyak közül, hanem meg is változtatja őket, vagyis a tárgyak részleteiből „zsenije teremtő ereje révén sajátos ideális formákat képez”. Az idealizáló utánzás normává emelésén túl az is a kazinczyánus doktrínát előlegzi itt, hogy Sulzer példaanyagát a festészet szolgáltatja, s az idealizálás alsó fokozatára a németalföldi festők, legfőlső szintjére pedig „az ókor legjobb művészei” a minták.³⁶

³³ LESSING 1963, 52.

³⁴ A szófordulat közvetlen bibliai szöveggörnyezete az „úrvacsorával méltóképen való élésre” vonatkozik: „nem dicsérlek, hogy nem haszonnal, hanem kárral gyűltek egybe”. (ford. KÁROLI Gáspár) Modern fordításban: „nem dicsérlek meg titeket, mivel összejöveletek nem javatokra, hanem károtokra szolgál”. (ford. GÁL Ferenc és KOSZTOLÁNYI István.)

³⁵ SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, 2009, 46.

³⁶ „Man kann die Künstler in Absicht auf das Genie in drey Classen eintheilen.

A fent vázolt hagyomány értelmében arisztotelészi konnotációjának mondható görög jelmondat kritikai alaptézissé emeléséből az irodalomtörténeti áttekintéssel indító Kölcsey számára egyenesen következik a magyar költészet korábbi és jelenlegi művelőinek csaknem teljes körű elmarasztalása: „Ha ezen principiummal gyűjtjük meg a’ Kritika’ fáklyáját, ’s akarjuk a’ magyar Költés’ történeteit felvilágosítani: úgy találjuk, hogy nekünk Versificatoraink ugyan nagy számban, de Poétáink felette kicsinyben voltak, és vagnak.” Arisztotelész utánzástanáának lessingi–neoklasszicista értelmezését alapul véve itt a Versificator a közönséges, csak a külső formára ügyelő utánzónak feleltethető meg, míg ellentettje, a Poéta, az eszményhez való felemelkedés jegyében utánoz. De miért is minősülhet az aelianusi szállóigével fémjelzett kánonban nagyrészt versifikációnak mindaz, amit a magyar költészet mindaddig képes volt létrehozni? A lessingi–sulzeri miméziselméletet alapul véve ez egyrészt az utánzás helytelenül választott tárgyából, másrészt az utánzás helytelen módjából fakadhat. Itt tehát az előrebocsátott kritikai princípiumból következően olyan gondolatmenet várható, amely egy mimetikus költészetfelfogás jegyében a magyar poézisnek a mindenkori példaképeihez való viszonyát taglalja. S valóban, a recenzióban a vizsgált költők jellemzése (és leminősítése) rendszerint a követett külföldi minták számbavételével történik.

Kölcsey szerint az olasz, a francia, sőt a latin nyelvű költészet is helytelenül választott utánzási tárgy volt költőink számára: erre utal, hogy

Die erste, oder unterste, Classe enthält die, welche sich genau an die Natur halten, und die Gegenstände, die sie nöthig haben, ohne Wahl des Bessern, nehmen, wie sie sich darbieten. In der Mahlerey gehören die meisten Holländischen, so wie auch die meisten Brabandischen, und die alten deutschen Mahler hieher. In der zweyten Classe stehen die, welche zwar sich auch an die Natur halten, aber in derselben mit Ueberlegung und Geschmack das Beste wählen; wie die Mahler der römischen und der bolognesischen Schule gethan haben. Zur dritten und höchsten Classe gehören die, denen die Natur nicht mehr Genüge leistet; die deßwegen ihr Genie anstrengen, in den Gegenständen der Natur das, was zu ihrem Zweck nicht dienet, wegzulassen, das, was ihnen dienet, allein herauszusuchen, und aus diesen Elementen durch die schöpferische Kraft ihres Genies eigene idealische Formen zu bilden: dieses thaten die besten Künstler des Alterthums.” (Johann George SULZER, *Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter aufeinander folgenden, Artikeln abgehandelt*, 2. Theil, Neue vermehrte zweyte Auflage, Leipzig, Weidmannsche Buchhandlung, 1792 [SULZER 1792], 671.)

Zrínyit Tasso követése miatt marasztalja el,³⁷ a franciás iskola (Besse-nyei, Barcsai) kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a’ hol valami nincs, onnan azt a’ valamit venni nem is lehet”, a „Római nyelv”-ről (a latinról) pedig megállapítja, hogy „nem poetai nyelv”, ezért „a’ Magyar verselők nem bírván eredeti kicsapó hévvel, mind addig, míg csak Rómának éneklőjit ismerték, nem hoztak semmi figyelemre méltót magokkal”.³⁸ *Expressis verbis* nincs kimondva, hogy melyik irodalom lett volna követésre méltó számunkra, de erre következtetni lehet a recenzens értéktételeiből. Fő példaképe kétség kívül a görögség: a szerb költészet azért gazdagabb a miénknél, mert „olgy egyszerű fennséggel költik dalaikat, mint Anakreon és a’ Homeridák”; s a német mellett³⁹ a görög említődik mint a költészetre alkalmas nyelv. A „magyar Költés” Zrínyitől eltekintve csak Ráday Gedeonnal kezdődik, aki „idegen Kalauzok” útmutatása szerint Zrínyit „megismerte” és részben ezáltal nyújtott immár maga is követhető példát a költészet művelésére.⁴⁰ Kölcsey itt vélhetően Ráday hexameteres Zrínyi-átdolgozására utal, mely átalakítást a görög eszményhez való közelítésként érthetett.

Ezután kerül sorra a kérdés, hogy Ráday után lépett-e fel olyan magyar költő, aki megfelelő minták alapján utánzott. A Berzsenyi poétai karakteréről adott jellemzés alapján talán őt gondolhatja jó úton járó-
nak a recenzens, hiszen szemben például a „római lelkű” Virággal és a „hévvel epedő Olasz” Daykával az „ő fiatal vidám Lelke a’ Görögök felé röpdés vissza”.⁴¹ Bár ezt a pozitív értékelést némileg lerontja utóbb az a kijelentés, hogy Berzsenyi poétai karakterét olyan művek alapján lehet felrajzolni, melyek „Matthison’ és Horátz’ egyesült studi-

³⁷ Bár Zrínyit esztétikai szempontból figyelmet érdemlőnek tartja, elmarasztalólag jegyzi meg róla: „az Itáliai poesis’ tüzénél gyújtá meg lámpását, mert a’ Sirénának minden fordulataiban, sőt szinte minden soraiban nem leljük e a’ Megszabadult Jerusálemnek nyomait?” (KÖLCSEY 2003, 53.)

³⁸ KÖLCSEY 2003, 54.

³⁹ Csetri Lajos szerint Kölcseynek a recenzióban kifejeződő görögségkultusza és latinitás-ellenessége német hatást mutat (különösen a Sturm und Drang és Herder befolyásának tudható be), mely értelmezést elfogadva érthetővé lesz a német költészet (nyelvének) magasra értékelése. (Vö. CSETRI 1990, 257–258.)

⁴⁰ KÖLCSEY 2003, 54–56.

⁴¹ KÖLCSEY 2003, 56.

umának szerencsés resultatumaik.”⁴² A másolás tárgya mellett annak helyes (idealizáló) módjára is a recenzeált Berzsényi a példa (mégpedig az egyetlen konkrét példa), hiszen az ő „vidám Lelke” úgy „röpdés vissza” a görögökhöz, hogy közben fantáziája „ideális képekkel foglalatatoskodik”.⁴³

A recenzió elején alaptézissé emelt, idealizálásra felszólító jelmondat és a görög mintát követő utánzás előnyben részesítése olyan ellentmondást jelentenek, melyet csakis a görögök utánzása révén utánozhatatlanná váló művészet winckelmanni paradoxona oldhat fel. Azt a winckelmanni szemléletet kell itt háttérként feltételeznünk, mely szerint a görög mesterművek a mai utánzó számára mintegy magát az ideális szépséget jelentik.⁴⁴ Ezt figyelembe véve nem véletlen, hogy Kölcsey leginkább a görög orientációjú Berzsényiben találta meg azt az eszményi utánzót, aki hazai viszonylatban beteljesíti az eic to kreiton követelményét, még ha hangsúlyozottan csak egy körülhatárolt verscsoportban is. A recenzens kedvező ítéletének az az ára, hogy leválaszthatónak és leválasztandónak tartja a versgyűjtemény kánonba nem illő elemeit: „ha Berzs[enyi] kitépett volna minden gyomot, a’ mit az igazságos Kritika méltán gyomnak talál, ugy ezen Recensio csak egy dicséret-ömlendezés fogott volna lenni.”⁴⁵ Ez a kijelentés ismét a *Tövisek és virágok* kritikusi ethoszának hatását mutatja, melyre ismert példa a *Himfy* című epigramma, melyben az epigrammatista szólamát vivő Dayka Gábor Kisfaludyt csak versgyűjteménye 87,5%-ának eltüzelése árán engedi fel az Olümposzra.⁴⁶ A kritikus szerepe ezek szerint az eszmény felmutatása és az annak szellemében végzett utóválogatás a korpuszban, az eszménynek ellentmondó, túlságosan egyedi és egyéni elemek (mint a „készületlen”

⁴² KÖLCSEY 2003, 57.

⁴³ KÖLCSEY 2003, 56.

⁴⁴ „Die Kenner und Nachahmer der Griechischen Werke finden in ihren Meister-Stücken nicht allein die schönste Natur, sondern noch mehr als Natur; das ist, gewisse idealische Schönheiten derselben, die, wie uns ein alter Ausleger des Plato lehret, von Bildern bloß im Verstande entworfen, gemacht sind.” (Johann Joachim WINCKELMANN, *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* [1755] = WINCKELMANN 1968, 30.)

⁴⁵ KÖLCSEY 2003, 58.

⁴⁶ KAZINCZY 1811, 24.

és „fiatal kori” darabok, provincializmusok, szabálytól eltérő verselési megoldások stb.) kiszzelektálása.

A Berzsenyi-recenzió gondolatmenetében a fent vázolt, utánzáselvű, az eic to kreitton alapelveihez kapcsolható vonulat mellett megjelenik a nemzeti eredetiség, otthoniség követelménye is, azonban e két szempont nem képes egységesülni, szervesen egybekapcsolódni. Az „aesthetikai tekintetből” adódó kifogások a magyar költéssel szemben nehezen mérhetőek össze azzal a gánccsal, mely szerint az európai nemzetek között a magyaroknál látszik leginkább „idegennek” a „Költés való szelleme.”⁴⁷

A Berzsenyi-recenzióban érvényesülő szigorúan kétosztatú kritikai szemlélethez képest, amely élesen elkülöníti egymástól a versificator közönséges (külsődleges) utánzását és a poéta idealizálását, s az utóbbit mintegy az előbbi ellenében avatja kritikai „kánonná”, illetve „principiummá”, differenciáltabb megközelítéssel találkozunk Kölcseynek az *Élet és Literaturában* egy évtizeddel később közölt drámakritikáiban. Körner Zrínyjének bírálatában *A' két Természet* című Kazinczy-epigrammára utalva így fogalmazza újra a normát: „azt is meg kellene már egyszer tanulnunk, amit bizonyos köztisztelőben álló epigrammatistánk is emlegetett, hogy *természet* a mindennapi világban és *természet* a művészi világban két egymástól nagy mértékben különböző dolog”.⁴⁸ Itt érzékelhető némi távolodás Kazinczy nézetéhez képest: a „durva való” és a „lelki való” eszerint nem válnak el teljesen egymástól, különbözőségük nem teljes, hanem „nagy mértékű”. A *leányőrző* recenziójában viszont már egyenesen azt fejtegeti Kölcsey, hogy természetre és ideálra nem szabad két külön szféraként tekinteni: „A szép a természetben fekszik, s a természetben fekszik még akkor is, midőn ideálként áll előttünk; mert mi az ideál egyéb, mint magasított, azaz, a lehetőség nagy, a lehetőség nemes tökéletben gondolt természet? De ha a szép a természetben van is; ha a szép annál fogva természetes is; nem következik innen, hogy minden ami a természetben van, minden ami természetes, szép is le-

⁴⁷ KÖLCSEY 2003, 53.

⁴⁸ *Kölcsey Ferenc összes művei*, I., szerk. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, [KÖLCSEY 1960], 564.

gyen egyszersmind.”⁴⁹ Ezzel visszatér az a problematika, amely Cudworth-nél még kifejtetten jelent meg, a rá utaló Lessingnél és a Lessinget idéző Kazinczynál viszont háttérbe szorult, vagyis hogy az emberi művészet nem szabadulhat anyagi meghatározottságától, nem lehet tiszta és elvont, hanem természetesnek *is* kell lennie.

Szemere Pál

Természet és ideál művészetben betöltött szerepének kiegyensúlyozottabb megítélése, az idő és az anyag ideálképet szükségszerűen roncsoló hatásának figyelembe vétele egyik szegmense lehet annak a szemléleti változásnak, amely Kölcsey irodalomszemléletében 1817 és 1826 között végbement. E váltás másik jellemzője, hogy – szemben a Berzsenyi-recenzió irodalomtörténeti vázlatával – az 1826-os *Nemzeti hagyományok* magyar irodalomról adott ábrázolásában érvényre jut a történetiség nézőpontja, s egy megértőbb-beleérzőbb, a helyi sajtóságokra és akadályokra ügyelő fejlődéstörténetet kapunk. Kölcsey „történeti” és ezzel szorosan összefüggő „nemzeti” fordulatának lehetséges forrásai közül Csetri Lajos a Szemere Pállal folytatott eszmecserét vélte a legfontosabbnak,⁵⁰ melyek kiemelkedő írásos dokumentuma az a lektori vélemény, melyet Szemere a Berzsenyi-recenzióról készített a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének szánva.

Szemere itt Kölcsey idealizálásról alkotott nézeteit bírálva idézi – latinul – a kritikai alapelvvé avatott szállóigét. Megjegyzendő, hogy nem letisztázott, fogalmazvány-szerű szövegről van szó:

A' recensens az idealizálást egynek veszi a' megszébbítéssel. A' kettőre nézve inkább lett volna helye a' megkülönböztetésnek. Az idealitás első foka az, midőn a' való mint valószínű jelenik meg, de valószínű nem egyes ilyen vagy olyan <tárgy wirklich eloterjesztése> hanem a' tárgy egész tömegéből az idea által abstrahálva, egyetemessé, azaz idealizálva, a többségek pluralitasa szerint. Így a' tárgy egyszersmind szébbítve is van. Mystificatiót hoz elő recensensnél e' szólás, <bizonyos> hogy a' költő nem másként, mint bizonyos

⁴⁹ KÖLCSEY: *A leányőrző: A komikumról* = KÖLCSEY 1960, 597.

⁵⁰ CSETRI 1990, 277.

*varázslat által szebbít meg mindent; 's annyival inkább mert meggyöngíti, mit előbb e' részben mondott, hogy a' költő a' tárgyon felül emelkedik, 's ez a' bizonyos varázslat valami hokusz pokusz gyanánt tűnik elő, kivált midőn az arisztotelesi in pulchriust következőleg mint egy aenigmát föloldolag mutatja elő a' recensens: Ime a' titok! Ime a' kánon!*⁵¹

A Berzsenyi-recenzió első bekezdésével foglalkozó lektor a kifejtés belső ellentmondásain túl főként a recensens idealizálás-felfogásának téves voltát rója fel. Csetri Lajos szerint Kölcsey hibázott nézete, a költészetet az idealizációval azonosító felfogás „az újkori európai neoplatonista hagyománnyal feldúsult klasszicista művészetszemlélet könnyen kikezdhető álláspontja”.⁵² Hozzátehetjük azonban, hogy a Szemere képviselte szemlélet, mely ezzel ellentétben ideál és műalkotás szükség-szerű távolságát vallja, úgyszintén neoplatonista eredetűnek mondható, hiszen kompatibilis például Cudworth vonatkozó idézett nézetével. Kérdés, hogy az árnyalatok egymásba tűnéséről, vagy a hagyomány önkényes kisajátításának minősített eseteiről van-e szó. (És ha az utóbbiról, akkor vajon ki dönti el, hogy a hagyomány melyik fajta értelmezése az önkényes?) További bizonytalanságot jelez, hogy míg Csetri a neoarisztoteliaiánus poétikai hagyomány érvrendszerét tételezi az objektív szép (Platónra visszavezethető) esztétikájának ellenpólusaként, addig maga is elismeri, hogy az utóbbi jegyében leírt eisz to kraitton „poétikailag nézve mindenképpen neoarisztoteliaiánus tézis”,⁵³ amint annak arisztotelészi vonatkozásait láttuk is fentebb.

Idealizálás és szebbítés különválasztására nézve Szemere olvasmányai közül Friedrich Bouterwek⁵⁴ esztétikájának kell nagyobb szerepet tulajdonítanunk, mivel a Kölcsey-recenzió lektora itt találkozhatott a téma legexponáltabb és legalaposabb kifejtésével. Megjegyzendő, hogy a

⁵¹ SZEMERE Pál, *Tudositás a' Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez, Kölcsey könyvvizsgálata felől Berzsenyi verseire. 1817.* = KÖLCSEY 2003, 586–680, itt: 593.

⁵² CSETRI 1990, 255.

⁵³ CSETRI 1990, 255.

⁵⁴ Életrajzát lásd: *Göttinger Gelehrte: Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001*, szerk. Karl ARNDT, Gerhard GOTTSCHALK, Rudolf SMEND, Göttingen, Wallstein, 2001, 98.

göttingeni filozófiaprofesszor esztétikájának magyarországi (és erdélyi) korabeli recepciója általában is igencsak figyelemre méltó: az 1806-ban megjelent, de nálunk az 1807-es bécsi Franz Haas-féle kiadásban elterjedt mű „első részét” Zabolai Kiss Sámuel marosvásárhelyi tanár már 1809-ben magyarra fordította,⁵⁵ a 20-as években Greguss Mihály⁵⁶ és Schedius Lajos⁵⁷ esztétikája egyaránt hivatkozta (előbbi ajánlása is Bouterweknek szól), Berzsényi Dániel pedig – aki ugyancsak nekikezdett a munka lefordításának⁵⁸ – *Poétai harmonistikájában* és más elméleti jellegű írásaiban sűrűn támaszkodik rá. Szemere már 1807-ben beszerezte Bouterwek könyvét,⁵⁹ melyből egy Kazinczynak írt levélben idéz,⁶⁰ Kölcseynek pedig kölcsön is adja a kötetet a 20-as években.⁶¹ Megfontolandó Csetri Lajos megjegyzése, hogy Jean Paul mellett Bouterwek esztétikája hatott talán a leginkább a kor magyar íróira.⁶²

Bouterwek esztétikájának második, *A szépművészetek elmélete* című részét Arisztotelész mimézis-elméletének interpretációjára alapozza:

A természet utánzása – amint azt Arisztotelész már régen belátta, csak nem fogalmazta meg pontosan – a szépművészet legfőbb törvénye. Csakhogy öszszezavarták a fogalmakat azzal, hogy az esztétikai utánzás helyére a közönséges utánzást helyezték, amely minden szépérzék híján is lehetséges. A természet esztétikai utánzása feltételezi, hogy a művész ellesse az ábrázolni kívánt

⁵⁵ Zabolai Kiss Sámuel – Kazinczy Ferencnek, 1809. szept. 18. = *KazLev*, VI, 527.

⁵⁶ GREGUSS Mihály, *Az esztétika kézikönyve / Compendium aestheticae* [1826], ford. POLGÁR Anikó, Pozsony, Kalligram, 2000, 26.

⁵⁷ SCHEDIUS Lajos, *A philokaliának, azaz a szépség tudományának alapelvei* [1828] = *Doctrina pulcri: SCHEDIUS Lajos János széptani írásai*, szerk. és ford. BALOGH Pirooska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 326.

⁵⁸ *Berzsényi Dániel prózai munkái*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2011, (*Berzsényi Dániel összes munkái*, sorozatszerk. SZAJBÉLY Mihály) [BERZSENYI 2011], 74–75.

⁵⁹ Erről tanúskodik a mű 1807-es kiadásának possessorori bejegyzése Szemere példányában. (Ráday-Gyűjtemény, 1-11420 V)

⁶⁰ Szemere Pál – Kazinczyhoz, 1809. márc. 9. = *KazLev*, VI, 284.

⁶¹ Vö. Kölcsey Ferenc – Szemere Pálhoz, 1828. márc. 1. = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés II. 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007, 251. (*Kölcsey Ferenc minden munkái*, sorozatszerk. SZABÓ G. Zoltán)

⁶² CSETRI 1990, 114.

*természeti tárgyak esztétikus oldalát. A természet esztétikai utánzásának első előfeltétele, hogy a művész az ábrázolni kívánt természeti tárgyaknak ellesse az esztétikus oldalát. A természet esztétikai utánzásának második előfeltétele, hogy a művész behatoljon a természet szellemébe. A természet szelleme a végtelen élet törvénye organikus alakok kifejlesztésében. A természet alkotóként jelenik meg, és a művészetnek teremtőként kell megjelennie.*⁶³

Mint látható, Bouterwek művészetelméletének lényege eddig a pontig igencsak egybecseng a „plasmai Természet” lessingi–kazinczyanus koncepciójával: az alkotó természet (plastica natura) mintájára kell elképzelni a művészet működését is. Annál is nagyobbak tűnik a két elképzelés hasonlósága, mert – akárcsak Bouterweknél – Kazinczynál is egyszerre van jelen „a belső, lelki szépség” mint „belső forma” (avagy „behatolás a természet szellemébe”) elsődlegességének tana és az a hagyományosabb, például Sulzer által is megfogalmazott követelmény, mely az „objektív világ szépségeinek válogató ábrázolását”⁶⁴ írja elő.

A közös kiindulópont azonban eltérő következtetésekre vezet Kazinczy és Bouterwek esetében. Utóbbinál nem „durva való” és „lelki való” kettősségének kimondása, és az esztétikum szférájának az utóbbira való korlátozása a végeredmény, hanem a „valóság” avagy természet oszthatatlan mivoltának felismerése. Bouterwek úgy véli, hogy az esztétikum csak kiterjesztése a valóságnak, s nem független tőle: „Az esztétikai újításnak második természetként kell a valóság birodalmát kibővítenie. De soha nem szabad másként kibővítenie, csak a természetesség vala-

⁶³ „Nachahmung der Natur ist, wie es Aristoteles längst richtig, nur nicht deutlich eingesehen hat, das höchste Gesetz der schönen Kunst. Aber man verwirrte die Begriffe, als man an die Stelle der ästhetischen Nachahmung die gemeine setzte, die ohne das mindeste Gefühl für das Schöne [...] möglich ist. Aesthetische Nachahmung der Natur setzt erstens voraus, daß der Künstler den Naturgegenständen, die er darstellen will, ihre ästhetische Seite absehe. [...] Ästhetische Nachahmung der Natur setzt zweitens voraus, daß der Künstler in den Geist der Natur eindringe. Geist der Natur ist das Gesetz des unendlichen Lebens in der Entwicklung organischer Gestalten. Die Natur erscheint schaffend, und schöpferisch soll die Kunst erscheinen.” (Friedrich BOUTERWEK, *Aesthetik*, Wien–Prag, Franz Haas, 1807, [BOUTERWEK 1807], 178.)

⁶⁴ CSETRI 1990, 118.

mely típusa szerint.”⁶⁵ Innen következik az a meglátás, mely szerint a művészet teremtette valóság (szépség) nem lehet azonos sem magával a természettel, sem annak elvont ideálképével: „Mivel a művészet igazi létezésének alapja mindig a legnemesebb természetesség, s mivel ez utóbbi elveszik az előbbiben, így a természetes és az ideális ellentétes fogalmi esztétikai értelemben csak végleteket jelenthetnek, amelyek között a szépségnek végtelen sokasága és sokfélesége található, melyek hol az egyik, hol a másik véglethez közelítenek. Éppen ezért a szépség nagyjából egyenlő távolságra lehet a természetestől és az ideálostól, a kettő között.”⁶⁶

Ez lehet az a Szemere által részletesen ki nem fejtett eszmei háttér, melynek alapján idealizálás és szebbítés megkülönböztetése mellett érvelt *Tudósításában*. Amikor tehát ugyanitt úgy fogalmaz, hogy „Nekünk Kazinczy gyámsága alól minél hamarabb emancipálnunk kellene magunkat, 's egészen más szempontból venni föl költésünket, mint a' Tövises és Virágok”,⁶⁷ akkor ez nem csupán – amint a közvetlen szövegkörnyezet mutatja – a nemzeti szempontú kritika szükségességének kimondását jelenti, hanem ugyanez az emancipálódás egy magasabb szinten nem más, mint az absztrakt eszményítés követelményének elutasítása.

Szemere Pál Kazinczy epigrammagyűjteményről írt 1824-es recenziója első pillantásra alig több, mint értelmező újramondása a kötetben leírtaknak, s úgy tűnhet, az egykori tanítvány az országos nyilvánosság előtt tartózkodott tőle, hogy nyílt vitát folytasson egykori mestere irodalomszemléletével. A *két Természet* című epigramma kapcsán ez úgy fest,

⁶⁵ „Die ästhetische Erfindung soll, als eine zweite Natur, das Reich der Wirklichkeit erweitern. Aber sie soll es nie anders erweitern, als nach einem Typus der Natürlichkeit.” (BOUTERWEK 1807, 178–179.)

⁶⁶ „Da der wahren Realität der Kunst immer die edelste Natürlichkeit zum Grunde liegt, und da diese sich in jene verliert, so können die entgegengesetzten Begriffe des Natürlichen und des Idealen im ästhetischen Sinne nur Extreme bedeuten, zwischen denen eine unendliche Menge und Mannichfaltigkeit des Schönen liegt, das sich bald dem einen, bald dem andern dieser Extreme nähert. Eben deswegen kann das Schöne auch ungefähr in gleicher Entfernung zwischen dem Natürlichen und dem Idealen liegen”. (BOUTERWEK 1807, 95.)

⁶⁷ KÖLCSEY 2003, 599.

hogy Szemere parafrázisában újra olvashatjuk Kazinczynak a vershez kapcsolt jegyzetét, majd – kiegészítésképpen – egy latin Cicero-idézet következik Pheidiaszról: „És az a mester, amikor megalkotta Iuppiter vagy Minerva szobrát, nem tekingetett senkire sem, hogy annak mására mintázza művét, hanem önnön lelkében lakozott a szépségnek valamely rendkívüli eszméje, s ő ezt szemlélte, erre szögezte tekintetét, ennek a mása irányította kezét, művészetét.”⁶⁸ A Cicero-szövegrész Kazinczy jegyzete mellé helyezve a belső forma elsődlegességét, már-már kizárólagosságát hirdető nézet illusztrálását szolgálhatja,⁶⁹ azonban megjegyzendő, hogy a részlet ugyancsak fellelhető – és szintén latinul citálva – Sulzer lexikonának fentebb már említett *Ideal* címszavában. Joggal feltelezhető, hogy Szemere közvetlenül innen emelte át az idézetet. Ez a leszármazási sor szempontunkból azért érdekes, mert egy olyan prekantianus kontextushoz vezet, melyben a belső formaeszmény doktrínája és a szépségek válogató ábrázolásának tana meglehetősen differenciálatlanul jelenik meg, s ez az a diskurzus, melyhez Kazinczy és ifjú kritikus-tanítványai (utóbbiak pályájuk kezdetén) kapcsolódnak. Sulzer eszmefuttatása ugyanis – melyet Szemere saját példányában aláhúzásokkal és egyéb jelekkel látott el – a válogató utánzás jegyében értelmezi Cicero szavait Pheidiaszról:

Az ideál nem mindig a természet kijavítását jelenti, hanem összegyűjtését annak, ami a célhoz visz és elhagyását annak, ami eltávolít tőle. A természet nem alkotott egyetlen embert sem azért, hogy a fennségesség látható képévé

⁶⁸ SZEMERE Pál, *Recensio*, Aspasia, Első Kötet, szerk. KOVACSÓCZY Mihály, Pest, Fűskúti Landerer Lajos, 1824, 59–73, [SZEMERE 1824], itt: 68–69. A forrás: Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, 2. = *Cicero válogatott művei*, Bp., Európa, 1987, 205, ford. KÁRPÁTY Csilla.

⁶⁹ Erre az értelmezésre példa: „Az irodalom Szemere számára azonos az individualitással, a különösséggel, olyannyira, hogy eljut a természet követésének, leképezésének tagadásáig. Szerinte azt csupán az esztétika »profanusai« vallják, hogy a képet úgy kell festeni, mint a tükör mutatja. »In pulchrius« – hirdeti ő a görögökkel, egy új művészi világ teremtésére hívja fel a figyelmet, [...] a partikulárisan egyedit, az ember által újonnan teremtettet részesítve előnyben a művészetben. Amit Cicerótól követendőül e bírálatban idéz, az jellegzetesen a romantika creatio-elvével azonos.” (FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 52.)

tegye: de Pheidiasznak ez volt az egyetlen célja, amikor Jupiterét létrehozta. Ha egy valódi, élő embernél fellelünk is valamit a fenység karakteréből, sok egyéb más szintén találunk nála, ami nem egyeztethető össze vele, mert a természet ezeket más céllal ruházta rá. Ezzel a másféleséggel Pheidiasz nem tudott mit kezdeni, ezért egy ideálkép után kellett volna dolgoznia, ha nem lett volna közvetlenül előtte a legjobb eredeti. Úgy van ezzel, mint a természet egyéb termékeivel. Mivel a természet nem alkot arany- vagy ezüstedényeket, amihez tiszta fémek szükségeltetnek, nem hoz létre tiszta aranyat vagy ezüstöt sem, hanem csak kövekkel vagy földdel kevertet. A művészet, amikor a fémet megtisztítja, nem nemesíti meg, hanem csupán kiválogatja belőle a céljához nem illő részeket.⁷⁰

A Kazinczy-recenzió ezen lehetséges kontextusát azért is érdemes felmutatni, mert nem lehet nem észrevenni, hogy az utóválogató, s a műalkotást mintegy ezáltal bevégezni vélő kritika ethosza mennyire kötődik az itt megjelenő, a mű eredeti létrehozását is válogatás eredményeként feltüntető idealizáció-eszményhez.

Szemere direkt ítélkezéstől jórészt tartózkodó recenziója oly módon távolodik el ettől a hagyománytól, hogy a magyar irodalom Augiász-istállóját kitakarítani szándékozó harcok epigrammakötetről egy, a beleérző hermeneutika jegyében fogant, mindenekelőtt a szerző gondolkodásmódját és kontextusait bemutatni kívánó ismertetést foglal magába, s ennek az eljárásnak egyik példája a Cicero-idézet beemelése. A recen-

70 „Das Ideal besteht nicht immer in Verbesserung der Natur, sondern auch in Vereinigung dessen was zum Zweck gehört, und Weglassung dessen, was ihm entgegen wäre. Die Natur hat keinen Menschen gebildet, um ihn zum sichtbaren Bild der Majestät zu machen: aber diesen einzigen Zweck hatte Phidias, als er seinen Jupiter bildete. Wenn wir bey einem wirklich lebenden Menschen etwas von dem Charakter der Majestät antreffen, so finden wir noch viel andres bey ihm, das damit nicht übereinstimmt, weil die Natur es ihm in andern Absichten gegeben hat. Dieses andre konnte dem Phidias nicht dienen, darum hätte er nach einem Ideal arbeiten müssen, wenn er gleich das beste Original vor sich gehabt hätte. Es ist damit, wie mit andern Produkten der Natur. Da sie keine Gefäße von Gold oder Silber macht, wozu diese Metalle rein seyn müssen, so bringt sie auch kein reines Gold oder Silber hervor, sondern mit Gestein und Erde vermischt. Die Kunst, die Metalle reiniget, veredelt sie nicht; sondern scheidet nur die Theile, die zu ihrem Zweck nicht dienen.“ (SULZER 1792, 670.)

zens azonban helyenként érzékelteti a módszertanra vonatkozó bele- és együttérzésének határát is, főként azzal, hogy az utóválogató kritika mintadarabjának mondható *Himfy* című epigrammát jelzetten „elmel- lőzi” és ismertetése helyett egy azonos című, ám Kisfaludy Sándort ma- gyar Orpheuszként dicsőítő verset iktat be írása lezárásaként.⁷¹

Szemere Kazinczynak küldött levélben is ejt bíráló szavakat a mes- ter idealizáció-tanáról. A görög jelmondatot beszöve a következőket írja neki 1821-ben, részben Kazinczy fordítási gyakorlatára utalva:

„Eggy nagy művész által alkotott képet úgy kellett lemáslanunk, hogy a’ másolat az eredetihez ne csak távolról hasonlítson, hanem magát az azt elbé- lyegző szellemet is, annak minden szépségeivel, hibájival és minden saját- ságaival eggyütt, magában eggyesítse. Az eis to kreisson szent és józan tanács. De, midőn a’ fordításbeli szépítés a’ művészi darabot önmagából kiöltözteti, midőn az egyszerű ‘s gyakran eggyügyüded Eredetit önmagával ellenkezésbe hozza, akkor szint olly hiba mint a’ rutítás; vagy is inkább valóságos rutítás. Hiszen csak az jó és szép a’ mi célra viszen: mind az a’ mi onnan elvon, rosz és rútt.”⁷²

A belső forma („elbélyegző szellem”) és az elvont művészi ideál fogal- mának elkülönítése érhető itt tetten, szemben Kazinczy fordításokban követett idealizáló gyakorlatával, melynek elvét egy helyen az *Emilia Ga- lottiból* vett – *Tövisek és virágokja* idézett jegyzetében is bekerült – példával világított meg: „a’ mit Lessing mondat Emilia Galottiban a’ Herczegével Continak, a’ Festőnek: *Nem olly igen hiven, még hivebben fogna lenni!* az igen illik a’ Fordítók munkáira is”⁷³

Az „eis to kreisson” tézisében kifejeződő lessingi művészetszemlélet a maga történetietlen és így egyedi és eszményi aktuális viszonyát reflektálatlanul hagyó szemléleti keretével már Herdernél bírálat tár- gyává lett a *Kritische Wälder* Lessing *Laokoonjának* szentelt darabjában. Tekintve, hogy Szemerénél – amint azt például a *Tudosítás* herderi utalá-

⁷¹ SZEMERE 1824, 73.

⁷² Szemere Pál – Kazinczynak, 1821. jún. 24. = *KazLev*, XVII, 488.

⁷³ Kazinczy – Gr. Teleki Sámuelnek, 1802. aug. 6. = *KazLev*, II, 484.

sai mutatják – általában feltételezhetjük a német gondolkodó korai kritikai műveinek ismeretét, ki kell térnem erre a gondolatmenetre is. Gondolatmeneten itt persze nem szabad teljesen hézagmentes és elvszerű kifejtést érteni, Herder módszere ezzel szemben az, hogy rendre konkrét rövidebb szöveghelyekhez fűz igen alapos, mélyenszántó kommentárokat, mintegy a close reading előfutáraként.

Lessingnek azon – Winckelmann-nal közös – nézetéhez, hogy a görög művészet kizárólag a szép testek utánzására szorítkozott, Herder több oldalról is kérdőjeleket illeszt. Először is az elvnek azon értelmezéseivel száll vitába, melyek benne a rútság ábrázolásának elutasítását avagy a rút alakok (medúzák, fúriák stb.) szépítő (szépként való) megjelenítésének követelményét látták. Ezzel a felfogással szemben – mely, mint láttuk, még Kazinczynál is jelen van *A' két Természet* jegyzetében – Herder egy elvontabb szinten véli igaznak a szépítő utánzás tételét, mely szerinte a pusztá hasonlósággal megelégedő utánzás meghaladására szólít fel, s a technikai tökéletességen túlmenő, a szépséget mint lényegét, „fő tárgyat” megragadó mimézis követelményét mondja ki. Kétségbe vonja továbbá, hogy a Lessing által Arisztotelész és Claudius Aelianus nyomán idézett, a rútító ábrázolást tiltó állítólagos görög törvényekből következtetni lehetne a korban uralkodó ízlésre, lévén a törvények mindig „azt mondják, aminek lennie kellene, és nem azt, ami van”. Továbbá a történetiség jegyében általában is megkérdőjelezi Lessing megállapítását, miszerint „a régieknél a képzőművészetek legfőbb törvénye a szépség volt”, hiszen a szerző nem árulja el, hogy „mely régieknél? mióta? mennyi ideig? milyen egyéb törvények közepette?”⁷⁴ stb.

Szemere a szebbítés/rútítás kérdéskörét Herderhez hasonlóan ítéli meg, mint láttuk Kazinczyhoz írt leveléből: az adott cél szabja meg, hogy mi „jó és szép”, s csak „a' mi onnan elvon, rossz és rút”, vagyis szépség és rútság nem ítélnél meg objektíven, a körülmények figyelembe vétele nélkül. Bouterwek megfogalmazásában: „A szép fogalma viszonyfoglalom volt és az is marad. Mindig a dolgoknak hozzánk való viszonyát

⁷⁴ *Herders Sämmtliche Werke*, 3. Bd., *Kritische Wälder: Oder Betrachtungen, die Wissenschaft und Kunst des Schönen betreffend, nach Maasgabe neuerer Schriften* 1769, *Erstes Wäldchen*, Hg. von Bernhard SUPHAN, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1878, 53.

jelenti, és nem a dolog valamely tulajdonságát. Magában való szépség nem létezik.”⁷⁵ Érdekes, hogy Csetri Lajos Kazinczynál is kimutatja hasonló nézet felbukkanását, mégpedig *A vétkes szép* (másképpen *A rút-szép*) című, 1819-es keletkezésű epigrammában:

*A rút – rút. – „De mi teszi tehát, hogy az isteni Pallász
Mellyén Gorgonnak rút feje bájos alak?” –
Nem tudom; a’ Mívészt kérd. – „Ő sem tudja.” Ne kérdd hát;
Kérdd szemed’ és szíved’, ’s érzeni, látni tanulj.”⁷⁶*

Csetri szerint itt a „XVIII. századi neoklasszicizmus egyik legnagyobb hozadéka” mutatkozik meg, az a szemlélet, hogy „a szép titkát meg kell érezni, szabályok és objektív szép elmélete értelmében szinte mérhető proporciók végleges ítéletet nem mondhatnak róla, csak a művelt, ízléssel bíró, mégis spontán műélvezői reagálás. Az esztétikai ítélettétel szubjektív és nem tudatos elemének hangsúlyozása tehát belefér Kazinczy, a modern műértő felfogásába”.⁷⁷ Nem vonva kétségbe, hogy az epigrammának önmagában megengedhető ilyen általánosító értelmezése is, megjegyzendő, hogy az a kommentár, amelyet Dessewffy Józsefhez írva Kazinczy a vershez fűzött, másra utal: „Tudnillik vannak topikus szépségek a’ Stylisticában. A’ hol rút kell, ott a’ rút a’ szép; osztán a’ Mesterség a’ rútat is széppé teszi. A’ Plasticusoknál ilyen a’ Medusa’ feje a’ Pallász’ mellyén.”⁷⁸ Eszerint Kazinczy az epigrammában nem a szépség vagy rúttság általában véve viszonylagos mivoltát akarta kifejezésre juttatni, hanem csupán azt, hogy a hagyomány egyes toposzai megkívánják a rúttság ábrázolását. Azonban a rúttság széppé válása ilyen esetben nem a szubjektív megítélésből fakad, hanem az értelmezőt determináló tradíció, valamifajta értelemmel teljesen be nem látható szük-

⁷⁵ „Der Begriff des Schönen ist und bleibt ein Verhältnißbegriff. Er bedeutet [...] immer ein Verhältniß der Dinge zu uns, nicht eine Eigenschaft des Dinges. Es giebt keine Schönheit an sich.” (BOUTERWEK 1807, 42.)

⁷⁶ Ebben a formában küldte el az epigrammát Kazinczy Dessewffy Józsfinek 1819. jún. 6-án. (*KazLev*, XVI, 401.)

⁷⁷ CSETRI 1990, 119.

⁷⁸ *KazLev*, XVI, 401.

ségszerűség függvénye, s így ez a – kivételes – jelenség nem mondható ellentétesnek az objektív szép elvével. Az epigrammából biztosan csak annyi olvasható ki, hogy a rótság ábrázolása topikus helyeken, a szépségnek alárendelten megengedett, ami még az εις το κρειττον értelmezésének winckelmanni–lessingi keretén belül van.⁷⁹

Berzsenyi Dániel

AZ εις το κρειττον értelmezése, de még kibetűzése is gondot jelentett a Kölcsey recenzióját olvasó, görögül nem tudó Berzsenyinek, aki 1817 őszén éppen Kazinczytól érdeklődött a szavak jelentése felől.⁸⁰ Kazinczy két válaszlevele közül azonban egyik sem tartalmazta a kért felvilágosítást, így Berzsenyi az *Antirecensioban* is kénytelen azon mérgeledni, hogy nem tudja, „mi lehet az a' gonosz kákum bákum”.⁸¹

Még ha az antirecenzens nem is értette Kölcsey egyes kifejezéseit, idealizálással kapcsolatos mondanivalójának lényegével nagyon is tisztában volt, amit mutatnak ellenérvei, melyek hasonlóan történeti poétikai jellegűek, mint a Szemere *Tudositásában* olvashatók. Az antik görög művészet utánzásáról például így ír: „valamint különbözök a' nemzeti Geniusok, különbözök az idők és helyezetek, különbözöknek kell lenni a' Poesisoknak is 's következésképpen azokat egy principiumra tsigázni nem lehet. Mikor Schiller a' Régieket vakon követte, kártyaházat tsinált, mellyet az időnek lelke elsepert 's a' Tragoediának korunkhoz szabott erköltsi systemáját az ő nagy neve és elméje le-nem ronthatta, az az, hogy a' dolgot a' Recensens szép honni szavaival röviden ki merítsem,

⁷⁹ A mondás effajta olvasatával már Sulzer is szembeszállt, abból a megfontolásból, hogy az érzések minden nemét az esztétika körébe kell vonni, márpedig bizonyos kellemetlen érzéseket csak a rótság tud kiváltani. „[M]an oft sehr unrecht das Schöne für die einzige Gattung des ästhetischen Stoffs angiebt. Dahin zieleit das vermeinte Grundgesetz der schönen Künste ab: Man soll die Natur ins Schöne nachahmen. Das Häßliche hat einen eben so gegründeten Anspruch auf die Künste, als das Schöne.” (Johann George SULZER, *Aesthetisch = Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt*, 1. Theil, Neue vermehrte zweyte Auflage, Leipzig, Weidmannsche Buchhandlung, 1792, 60.)

⁸⁰ „'s mi az a' nagy titok, az a' görög szó [...] ?” Berzsenyi Dániel – Kazinczynek, 1817. szept. 8. = *KazLev*, XV, 313.

⁸¹ BERZSENYI Dániel, *Antirecensio Kölcsey' Recenziójára* [1818] = BERZSENYI 2011, 33.

*a' Görögök felé vissza röpdetni igen jó, de egészen vissza röpdelni, nem ér semmit.*⁸²

Később Berzsenyi az, aki verselméleti tanulmányában és esztétikai töredékeiben, majd esztétikájában magyar nyelven először fejt ki szabatosan és összefüggően az idealizáció metafizikai dimenziót nélkülöző, a természeti típusoktól el nem szakadó neohumanista értelmezését. Kiindulópontja ehhez az arisztotelészi mimézistan Bouterwek, illetve Jean Paul esztétikáiban megismert olvasata, a „természet szép követésének” tana, melyet saját formálódó középletes harmóniatanába illeszt be és értelmez tovább: „a' természetet szépen követni, annyi, mint azt részint szebbíteni, részint pedig követni, vagy rövidebben: szebbítve követni; 's innét látni való, hogy mind a' poétai szebbítés, mind a' poétai követés, nem minden, hanem csak főbb oldalú szebbítés és követés; mert a' minden oldalú szebbítés természetlenséget, a' minden oldalú követés pedig másolatot, prózai természetet, vagy igazában szóllván, majmolatot ad; mert a' természet végtelen individualitásait egészen másolni nem lehet.”⁸³ „a természetet szépen követni, mi egyéb mint szebbítve követni? s mi egyéb mint a szebbítésnek és követésnek középlete? S épen azért állítja azon definitiót legjobbnak korunk' Argusa Jean Paul, mivel az két szélsőket egyiránt kizár, ugymint a poétai idealismust és naturalismust”⁸⁴

Berzsenyi eszmefuttatásai egy másik oldalról is megbontják az idealizáció értelmezésének kazinczyánus szemléleti kereteit, mégpedig azáltal, hogy kétségbe vonják a képzőművészetek és a költészet közötti párhuzam helyénvalóságát. Berzsenyinéél ugyanis a poézis integráló szerepű formaként a művészeti ágak hierarchiájának csúcán áll, melyhez képest a festészet, szobrászat vagy az énekhanggal nem párosuló hangszeres zene szükségképpen alárendelt pozíciójú. Ilyen értelemben jelenti ki, hogy „a' kézi szép-művészetek nem igen egyebek, mint szép játékaink; de a' Poézis az emberiségnek leglelkiebb, legfőbb realitása”.⁸⁵ Részletesebben a *Poétai harmonistikában* nyilatkozik a kérdésről, Bouterwek és

⁸² BERZSENYI 2011, 33.

⁸³ BERZSENYI Dániel, *A' Vers-formákról* [1826] = BERZSENYI 2011, 167.

⁸⁴ BERZSENYI Dániel, *Poétai harmonistika* [1832] = BERZSENYI 2011, 348.

⁸⁵ BERZSENYI Dániel, *A' Vers-formákról* [1826] = BERZSENYI 2011, 172.

Schiller olyan megállapításait bírálva, melyek a természetes (természetutánzó) és idealizáló költészetformák önértékét védelmezik: „Én illy nagy gondolkodóknak illy nagy tévedéseit, onnét gyanítom származhatóknak, hogy a’ festő és szobrozó művészetekről ítélnék a’ poésisra, mellyek pedig koránt sem egyek. Mert a’ csupa természetes stylus csak a’ festő és szobrozó művészetekre alkalmaztatható, azokra is pedig csak föltétlenül, az az, csak addig, míg azok legsajátabb műköreikben legsajátabb céljaik szerint, csak hív követői és másolói a’ természetnek, nem pedig ideálozói, melly szerint is tehát azoknak stylusa nem is lehet egyéb mint csupa természetes, holott ezen körben nem egyebek, mint valóságos művészeti prósa osztályok; mihelyt azonban általmennek ideálozó osztályaikba, hol Simonidesként, néma poétákká válnak, azonnal párosítniok kell a’ természetességet az ideállossággal, holott ezen osztályban már nem csak követik a’ természetet, de azt egyszersmind ideálozzák is mint a’ poéta. [...] a’ költészetnek is lehetnek prosaibb és poétaiabb osztályai; de itt a’ prosaibb sem csupa prosa, hanem csak az ideállosságnak kisebb gradusa”.⁸⁶

A Kazinczy által képviselt megfellebezhetetlenül ítélkező, nyersen szókimondó kritikával szemben Berzsenyi szelíd, érvelő, urbánus hangnemű bírálatot javasol,⁸⁷ illetve egy ennek megfelelő módszertant, az ún. teljes kritikát. Eszerint – s itt Kazinczy Himfy-epigrammája az ellenpélda – „a’ gyűjteménynek, akár költészi, akár prosai művek gyűjteménye legyen az, egyes darabjait tellyes taglalat alá” kell venni, és „minden egyes darabnak titkosb hiányait és tökélyeit”⁸⁸ ki kell mutatni. Ez a tüzetes olvasás azonban nem vehet el a részletekben, hanem annak megállapításához kell vezetnie, hogy a vizsgált mű hol helyezkedik el a képzés („emberképzet”) nagy folyamatában, s az alkotás végső megítélését ez kell, hogy befolyásolja: „nem elég a’ művet csak magában megbírálni tudnod; de meg kell azt tudnod bírálni, még azon legfőbb szem-

⁸⁶ BERZSENYI Dániel, *Poétai harmonistika* = BERZSENYI 2011, 385–386.

⁸⁷ „a’ literatúrában a’ durvaságokat hatás’ eszközeivé tenni, annyi mint a durvaságnak és önkénynek fegyvert adni, ’s annyi mint az okerökkel hatni nem tudókat az okosokon és igazságon fellül emelni.” (BERZSENYI Dániel, *A’ Kritikáról. 1835* = BERZSENYI 2011, 494.)

⁸⁸ BERZSENYI Dániel, *A’ Kritikáról. 1835* = BERZSENYI 2011, 490.

pontból is, hol az a' kérdés: mint illik öszve az egész műv a' nemzetnek 's emberiségnek czéljaival, és az egész cultura' Philosophiájával? [...] az egész műv csak része az emberképzet nagy művészetének avagy Philosophiájának, mellyekkel a' művnek, mint résznek, öszveillése, annak legfőbb érdeme, öszve nem illése ellenben leglétegesb hibája".⁸⁹ Vagyis nem a mű és az örök ideál közti abszolút távolság a fontos, hanem hogy a mű a saját történeti helyén mily módon jeleníti-testesíti meg az eszményt: „minden irónál tekintetben kell tartani tárgyat, személyt, időt 's helyet”.⁹⁰

Összefoglalás

Az „εἰς τό κριττον!” Winckelmann közvetlen vagy közvetett hatására vált Kazinczy jelmondatává és a művészet által létrehozott szépség transzcendens jellegébe vetett hitet hordozza magában. Kazinczy vagy a Berzsenyi-recenziót író Kölcsey számára a valódi művészi szép lényegében a platóni idea rangját éri el, s így Berzsenyi teljes joggal asszociál első antirecenziójában az általa egyébként nem értett görög szavak kapcsán a „Platói legfőbb szép”-re.⁹¹ Maga Winckelmann is arra törekedett a jelmondatá vált Aelianus-idézetet tartalmazó már idézett tanulmányában, hogy az ideális szépségről alkotott koncepcióját az idea-tanhoz közelítse.⁹² Ennek érdekében hivatkozik Proklosz *Timaios*-kommentárjára,⁹³ melyben a neoplatonista filozófus kifejti, hogy az olyan alkotások avagy „képek”, melyeknek archetípusa/ős-mintája (παράδειγμα) örök, másolat-mivoltuk ellenére maguk is „bizonyos értelemben” örök érvényűek, és „részesednek az archetípusuk szépségéből és rendjéből, mert állandó természet másolatai”, szemben a változó és mozgó archetípusoktól származó, s ezért nem szép alko-

⁸⁹ BERZSENYI Dániel, *A' Kritikáról. 1835* = BERZSENYI 2011, 491–492.

⁹⁰ BERZSENYI Dániel, *A' Kritikáról. 1835* = BERZSENYI 2011, 498.

⁹¹ BERZSENYI Dániel, *Antirecensio Kölcsey' Recenziójára* = BERZSENYI 2011, 33.

⁹² Vö. THOMAS FRANKE, *Ideale Natur aus kontingenter Erfahrung: Johann Joachim Winckelmanns normative Kunstlehre und die empirische Naturwissenschaft*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2006, 88–89.

⁹³ WINCKELMANN 1968, 30. A 43. lábjegyzetben idézett szövegrészhez kapcsolódik Winckelmann jegyzete.

tásokkal.⁹⁴ Proklosz példája Pheidiasz, aki Zeusz-szobrát úgymond Homérosz Zeusz-ábrázolása alapján készítette, azonban ha e helyett gondolatait magára az istenségre irányozta volna, úgy még szebbé formálhatta volna művét.⁹⁵ Más neoplatonista szövegekben – így Plótinosznál⁹⁶ – Pheidiasz olümpiai Zeusz-szobra éppenséggel a nem-érzéki, az archetipikus belső formából eredő művészi ihlet példája, s így említi Cicero is, az ő nyomán pedig Szemere Pál *A két Természet* című Kazinczy-epigrammát kommentálva. Szemere tehát e szövegközi kapcsolat felmutatásával látens módon neoplatonista gyökereihez vezette vissza Kazinczy idealizáció-szemléletét.

A Kazinczy eszményítés-felfogásával vitázó Szemere és Berzsenyi számára elméletének transzcendencia iránti egyoldalú szimpátiája okozza a fő problémát. Saját elképzelésük is neoplatonista jellegű, csakhogy a doktrínán belüli jelentős hangsúlyeltolódással. Míg Kazinczy tanítása szerint a műalkotás egyetlen célja a minél teljesebb részesedés az idea örökérvényűségéből, az anyag, a karakter, az egyediség lehető kiküszöbölésével, addig ők egy evilágibb-antropocentrikus-neohumanista képzetkörben mozogva idealizálás és természetkövetés arányát az emberiség képzéséből (Berzsenyinél: „emberképzetből”) fakadó mindenkori követelményekhez szabják: „a poéta részint szabadon idealisálja a természetet, részint pedig alája veti magát annak és követi, a mint t. i. a legfőbb okok és tzélok kívánják”.⁹⁷

⁹⁴ PROCLUS, *Commentary on Plato's Timaeus*, Volume II, Book 2: *Proclus on the Causes of the Cosmos and its Creation*, Translated with an introduction and notes by David T. RUNIA and Michael SHARE, Cambridge U. P., 2008 [PROCLUS 2008], 113.

⁹⁵ PROCLUS 2008, 112–113.

⁹⁶ „Pheidias sem valami érzéki dolog után alkotta Zeusát, hanem úgy ragadta meg, aminő Zeus akkor lenne, hogyha egyszer kedve kerekednék szemünk előtt megjeleni.” (PLÓTINOSZ, *Enneaszok*, 5.8.1. 38–41. Ford. TECHERT Margit.)

⁹⁷ BERZSENYI Dániel, *Poétai harmonistika* = BERZSENYI 2011, 351.

II. (MŰ)FORMA ÉS ÉRTELMEZÉS

IMRE LÁSZLÓ

A BALLADA FUNKCIÓVÁLTOZATAI A FINN,
AZ OROSZ ÉS A MAGYAR IRODALOM
FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉBEN

Hogy a ballada a XVIII. század második felétől miképpen kerül a preromantikus irodalom érdeklődésének homlokterébe, azután pedig miképpen csökken produktivitása félszázad múltán a vezető irodalmakban, meglehetősen ismert tény. De hogy e műfaj a magyar irodalomban a XIX., a finnben a XX. század végéig eleven marad, annak a műfaji hierarchia és kifejezőkészlet speciális alakulásrendjében kereshető a magyarázata. Sajátos vonatkozási és analógiás példa az orosz irodalomfejlődés, mely az 1770-es évektől negyven-ötven év alatt lélegzetelállító tempóban éri utol az európai csúcscsintet, hogy aztán már az 1830-as évektől a maga útjára térjen, s világirodalmi fordulatot hozzon Puskinnal és Gogollal, majd még inkább Dosztojevszkijjal és Tolsztojjal, amit a romantika ízlés- és érzésértékei (a ballada és a népiesség) is színeznék.

A ballada, melynek énekkel és tánccal összefonódó eredete a középkor homályába vész, különböző tipológiai és topológiai változatokban maradt fenn, ezek származása és kölcsönhatása máig vitatott. A román balladakör (francia, olasz, spanyol), a balkáni régió (román, magyar, horvát, szerb) mellett külön változat az orosz ballada (mely elkülönül a vitézi és hétköznapi, azaz novellaszerű bilinától), leggazdagabb mégis alighanem az észak-európai: angol, skót, német, flamand, svéd, finnországi svéd és finn változat.¹

Kezdetől meghatározóak a kölcsönzések és a cserekapcsolatok. Bürgernek a műballadát divatba hozó *Lenoré*-ja például a szlávoknál elterjedt történetet dolgoz fel: a halott vőlegény eljön kedveséért. Goethe *Rémkirálya* meg (ismeretes módon) dán tündérballadák nyomán keletkezik. A műballadák kultuszának forrása az etnikai múlt, a múlt és a nép iránti vonzódás. Az olaszoknál és a franciáknál hamar elvirágzik,

¹ GRÜNTHAL, Satu, *Valkkyva virran kalvo (Suomalaisten kaunokirjallisten balladien motiivit)*. Helsinki, 1997, 15. Satu Grünthalnak a finn műballadáról szóló kitűnő monográfiája, mely 1853-tól a XX. század legvégéig tekinti át a műfaj történetét, igen nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy jelen tanulmány megszülessék, ezért mindenképpen illik köszönetünket kinyilvánítani.

mert ez az inspiráció gyenge. Erősebb az angoloknál, még inkább a németeknél, s ennek mintájára formálódik nálunk Kisfaludy Károlynál, Vörösmartyánál. A finneknél jó darabig azért nem születik meg a műballada, mert annak nemzeti identitást képző funkcióját a *Kalevala* hordozza. Bár annak is szerepe lehet ebben, hogy a nagy mértékben romantikusnak tartott műfaj nem ágyazódhat sokelemű romantikus műfaji hierarchiába. (Igaz, nem minden romantikus kedvelte a balladát: Mme de Stael például idegenkedett Goethe balladáitól.²)

A finn műballadának is – természetesen – a finn népballada az előzménye, mely több száz évvel előzi meg a finn műballada megszületését, August Oksanen (Ahlquist) *A zuhatag hajósának menyasszonyai* (*Koskenlaskijan morsiamet*) című balladájának 1853-as megjelenését. A finn népballadában is sok a sablon (heroikus nemes lovagok és hűséges kisasszonyok), de előfordul testvérszerelem és öngyilkosság is. Az európai típusú történelmi vagy királyballadák hiányoznak, talán nagy közösségi erőfeszítések híján, ami miatt a finn népballada inkább paraszti és polgári tematikájú, akárcsak a francia. A konfliktusok hétköznapiak, de nem kevésbé tragikusak. Az *Annikainen éneke* például arról szól, hogy egy turkui polgárleányt elcsábít egy német kereskedő, aki nagyon szereti ugyan, de a Hanza törvények miatt feleségül nem veheti. A német ifjú el is utazik, Annikainen pedig elhagyottságában bosszúra vágyik. Viharért fohászkodik Istenhez, s a német ifjú valóban vízbe fullad a viharban.³

Oksanen fent említett balladája (*A zuhatag hajósának menyasszonyai*) nagy mértékben a finn népballada tematikai (szerelmi háromszög) és esztétikai hagyományait követi, de egyszersmind az európai balladához is kapcsolódik. (A féltékenység készíti arra Wellamont, hogy akár gyilkosság árán is megakadályozza vetélytársnője boldogságát Wilhelmmel, a zuhogó vízesés bátor hajósával.) A költemény oly szorosán kötődik a finn irodalmat meghatározó természetélményhez, hogy Oksanen nem egyszerűen megírta az első műballadát, hanem

² WELLEK, René, *A History of Modern Criticism* (The Romantic Age). London, 1961, 230.

³ LAITINEN, Kai, *A finn irodalom története*, Bp., 1981, 47–51.

ezzel tradíciót teremtett. Nem „ballada-járvány” követte (mint nálunk Arany sikerét), hanem ritkán, ám rendszeresen születnek a műfaj új és új reprezentánsai (csaknem másfélszáz éven keresztül), mintegy minden új korszakban, minden új irodalmi irányzat ihletére más-más alakot öltve.

Satu Grünthal szerint Wilhelm és Anna csónakútja eleve kiemeli kettőjük különbözőségét. Wilhelm figyelmét a vízesés sok veszélyt rejtő hullámzása, zúgása köti le, hiszen ő irányítja a csónakot. Anna szemében a sodró áradat és a víz csillogása egy másik valóságra utal, mintha megérezné a tragikus végkifejetletet, s boldogsággal töltené el: milyen szép is lenne kedvesével együtt halni meg. (Szépségélmény és halálélmény fonódik össze sóvárgó boldogságvágyában.) Wellamon övele szemben az élet aktivitását, sőt a természet fenyegető arcát testesíti meg. Mintha két princípium volna itt szembeállítva: Anna passzív, Wellamon aktív, Anna fél a vízeséstől, Wellamont izgalomba hozza, Anna közös halálra vágyik, Wellamon közös életre.⁴ (Hozzátehetjük: az Anna által képviselt princípium a magyar olvasónak elsősorban Sil-lanpaa világhírű regényhősnőjét, Silját juttatja eszébe.)

Annával tehát lényegében az első műballadában megjelenik az a „liminált nőalak”, aki különböző határhelyzetekkel hozható összefüggésbe, amelyek az észak-európai irodalmak fehér ladyjeivel, vizitünetéireivel, habléányaival tartanak rokonságot. (A „liminált” jelzót tudatküszöbre vonatkozó jelzések indokolják, de az sem ritka, hogy későbbi interpretációk szimbolikus, allegorikus jelentést tulajdonítanak nekik.) A szerelmi szenvedély maga is jelképes tájelemekkel van kifejezve, például rohanó zuhatagokkal, meredek sziklakkal. A happy ending idegen ettől a világtól, boldog egyesülésben talán csak a halál részesítheti a fiatal párt.⁵

Egyáltalán nem lebecsülendő mindebben az északi balladahagyománynak, mindenek előtt Bürger *Lenoré*-jának, illetve követőinek a szerepe, s ennyiben a motívum egyetemlegesnek tekinthető. A magyar irodalomban legtökéletesebb példája Arany *Bor vitéze*, melyet mind-

⁴ GRÜNTHAL, Satu, *i.m.*, 72.

⁵ Uo. 6–8.

máig érdemén alul értékelt a magyar szakmai (s pláne olvasó) közönség, nem utolsó sorban éppen azért, mert arra a német kísértetballadára emlékeztet, melytől Arany függetlenségét oly nyomatékkal szokás hangsúlyozni. A halálban egyesülő fiatal pár története valójában nem anakronisztikus és nem csupán lezáró mozzanata nálunk egy műfajnak, hiszen például Ady jelentékeny ihletést nyert ettől a motívumtól (*Lédával a bálban*).

Még az sem föltétlenül véletlen, hogy a *Bor vitéz* versformája a ma-láj pantum. Minden strófa 2. és 4. sora a következő versszak 1. és 3. soraként ismétlődik meg, aminek sajátos, hipnotizáló következménye is van. A visszaismétlődő rímek forogtatagában már-már szédülés, vagy legalábbis az éber tudat gyengülése figyelhető meg, összefüggésben az egész eseménymenet természetfeletti jellegével. Nagyon is komolyan veendő tehát az a feltevés, hogy az északi, főképpen a skót és a skandináv ballada ilyesfajta irracionális elemei a kereszténység előtti pogány hiedelmekkel állnak kapcsolatban. Ez azonban más „pogányság”, eltér a görög-római antikvitás színes, szimmetrikus és harmonikus szépségideájától, derült, napfényes totalitásától, hiszen ebben valami szabálytalan és barbár tendencia uralkodik, mely a vad és fenyegető észak szürke, pontosabban fekete-fehér világából ered.

Satu Grünthal is rámutat, hogy a finn balladától a halál keresztény értelmezése is idegen. A halálban egyesülő szerelmeseket nem a keresztény világkép képzetei éltetik.⁶ Egyébiránt két csoportját különíti el a női balladahősöknek. Sötétség és káosz jellemzi az egyiket, szentség és tisztaság a másikat. Ezzel a felosztással nem esik egybe (bár inkább az utóbbi típusba tartoznak) a liminális nők csoportja: fehér nők, erdei nők, vízi tündérek. Ez utóbbiak esetében a határok meghaladása, a szabadság perspektívája gyakorol vonzerőt a férfiakra, bár meg is rémítheti őket. A liminált személy szublimált létélménye a révületben azonosul a természetfelettiel, már-már az isteni vagy sátáni tapasztalattal. Arany balladahősei is eljutnak ilyesfajta „transz” állapotába (a *Hídavatás* öngyilkosai éppúgy, mint az *Ünneprontók* eszüket vesztő, tomboló mulatozói), de a morális törvény érvényesülése, vagy éppen

⁶ Uo. 37.

megsértése folytán. (Ez utóbbi játszik szerepet a lelkifurdalás és téboly határáig eljutó Ágnes asszony sorsában.)

Satu Grünthal azonban nemcsak a finn pogánykori hiedelmekkel hozza összefüggésbe a balladákat, hanem a XVIII.-XIX. századi európai irodalom bizonyos jelenségeivel is. A „fehér nő” például sokféle visszatérő motívum. Ilyen Walter Scottnál *A lammermoori nász* (*The Bride of Lammermoore*), Collinsnál *A fehérruhás nő* (*The Woman is White*), s ezek mellé sorolja Jókai regényét, *A lócsei fehér asszony*-t is. (S mi folytathatnánk a sort Adyval: *A vár fehér asszonya*.) A boldogtalan szerelem és a halál témájával kapcsolódik ez össze, s a motívum népmondából először rémtörténetté alakul át, s ezután lesz ismétlődő balladai tárgy. A fehérbe öltözött nő nem egyszer kísértetté válik, főképpen, ha bűn terheli. (Hozzátehetjük: ennek közeli rokona Arany János *Az árva fiú* című balladájában a kikapós, fiát halálba kergető anya.)

A „fehér nő” aztán folyamatosan lesz jelen a finn balladában. Mustapaa 1927-es versének címe: *Haapsalu fehér felesége*. Ebben az anya kolostorba kényszeríti fiát, akinek menyasszonya álruhában szökik be hozzá. Végül mindketten szörnyű halállal bünhődnek, ami után a gótikus kápolna ablakában újra és újra kísértetként jelenik meg a menyasszony, az utókort figyelmeztető. Lassi Nummi *Ballada* című műve (1956) Arany *Tengeri-hántására* emlékeztet. Egy tanyasi cselédlánynak egy tétova, szegénylős legénytől (aki valóban hasonlít Tuba Ferkóra) kisfia születik. Vele együtt tébolyában a szakadékba ugrik, majd szerelmét a túlvilágról kísértetként látogatja meg, aki éppúgy belehal ebbe, mint a holdkórossá váló Tuba Ferkó. Aale Tynni 1979-ben született verse az *Ellinor balladája*. A cselekmény egy angol-skót népballada (*Lord Thomas and Fair Ellinor*) menetét követi. Gyilkos vetélkedés bontakozik ki a két lány között, akik között a főhős fiatalembernek választania kell.⁷

A XX. századias ezekben a balladákban az, hogy messze távolodtak a középkori rémtörténetektől. A kút, az út, a távoli hajók, szigetek a mitológia és az álom képeivel vannak átszőve, a hiedelmek mélylélektani célzások és szimbólumok többletével jelennek meg. Sőt: a feminista kritika (a XX.–XXI. század fordulójának sajátos érdeklődéséhez

⁷ Uo. 45–56.

és képzeletihez igazodva) azt hangsúlyozza, hogy a természet többféle mitológiában is női arculatot ölt, különösen a finn vedenneito, a vízi nő, vízi tündér esetében. Ennyiben a férfi tekintet, mely a természetet illeti, szexuális üzenetet is tartalmaz.

Tanulságos az európai háttér is Heine Loreleiától a szlávok ruszalkájáig. Goethe verse, *A halász* szintén a vízi tündér motívumra épül: a víz a szerencse és a felüdülés közege (a halász szempontjából), mely a nap, az ég, a hold tükörképét őrzi meg, sőt a halász magát is láthatja benne. (Ennyiben az ókori Narcisszosz mítosszal is rokonságot tart.) Larin Kyösti műve (*Nakkineiton balladi – A látó lány balladája* 1917.) a finn vízi tündér téma példája: a magános horgászt a vízi tündér a maga csodálatos világába, azaz a halálba csábítja.⁸

*

Az orosz ballada látszólag rövid életű epizód a XVIII. század végén, a XIX. század elején. Igaz, már korábban keltett némi érdeklődést Karamzin vagy Kámenyev egy-egy balladája, az igazi fordulatot azonban az hozza, amikor 1808-ben megjelenik Zsukovszkij balladája, a *Ljudmilla*, „orosz ballada” alcímmel, s a következő megjegyzéssel: „Bürger nyomán”. Ez a kétszeres eligazítás azért lehetett szükséges, mert Bürger (legalábbis ekkor úgy tudták) német népi hagyományt használt fel, Zsukovszkij pedig a maga balladájának orosz voltát hangsúlyozta. Oroszra változtatta a főhősnő nevét, az eseményeket is orosz környezetbe telepítette át, sőt bizonyos orosz történelmi színezetet is költött hozzá a háborús eseményekkel kapcsolatban.

A *Ljudmilla* kirobbanó sikerének titka: szerelem és halál (az orosz olvasó számára alig ismert) romantikus kultusza. A hősnő kétségbeesetten tépelődik, kedvesét elveszítve már-már a halálra áhítozik. Anyja óva inti attól, hogy a Gondviselés rendelése ellen lázadjon, zúgolódjon. A fantasztikus és szörnyűséges ballada vége: a szerelmesek csak a sírban egyesülhetnek. Néhány évvel később Zsukovszkij ugyanezt a témát *Szvetlana* címmel dogozza fel. Ez még közelebb áll az orosz élethez, kevesebb benne a fantasztikum, a természetfeletti. Ebben a halott vőlegény megjelenése csak rémálom, s a történet szerencsés véget ér:

⁸ Uo. 74.

előkerül az életben maradt és szerelméhez hű lovag. Az alapgondolat is módosul: Szvetlána sorsa azért alakul kedvezően, mert el tudta fogadni az isteni gondviselést. Zsukovszkij a későbbiekben is írt balladákat, sőt Schillertől is fordított, a *Ljudmilla*, illetve a *Szvetlána* jelentősége azonban hosszú távon már nem változott: ettől számíthatóan az európai balladahullám része lesz a mind több elemből felépülő orosz műfaji hierarchiának, ami a további költői, sőt epikai differenciálódás feltétele.

Ez a fordulat azonban nem pusztán annyit jelent, hogy új műfajjal kell számolni, s még csak nem is azt jelenti, hogy az orosz olvasó Goethe, Schiller, Uhland, Walter Scott balladájának orosz megfelelőjét belső gazdagodásként éli meg. Hanem a romantikus perspektíva szélesítésével az önkifejezés, az öntükrözés olyan távlatai nyíltak meg, melyek nélkül Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij lélektaniséga nem juthatott volna olyan tökélyre.⁹ Különleges súlya van annak, hogy valami, ami akár az orosz folklórból is származhatott volna, a német-angol romantika direkt hatásaként jelent meg. Idegenszerűsége mégis valami organikusan orosz fejlődést mozdított elő. (Horváth János több ízben beszél arról, hogy a magyar irodalom legspeciálisabb nemzeti értékeit a *Szigeti veszedelem*től az Arany balladáig idegen hatás segített megnyilatkozáshoz, s ez valóban áll Jókai epikájára éppúgy, mint Ady lírájára.)

Csakhogy Zrínyi eposzához hazai előzmények sora (például a históriás ének) biztosítottak alapot. Arany balladáihoz az alföldi ballada és a magyar romantika. Ahogy Jókai a franciás romantikát a hazai zsáner és anekdotikus hagyománnyal ötvözte, Ady pedig azért követhette eredeti módon a francia szimbolistákat, mert ehhez az Arany-balladák kísértetiessége, túlvilági sugallatai, irracionális tartományai segítettek hozzá. Valójában Zsukovszkijnek is kiművelt folklór hagyomány, balladai örökség állott rendelkezésére, sőt a romantikus műballadára is történetek orosz kísérletek jóval a *Ljudmilla* előtt. Bürgerre inkább azért volt szükség, hogy nemzetközi ismertsége, népszerűsége folytán a műballada orosz változata minél differenciáltabb irodalmi

⁹ JEUZITOV, R.B., *Zsukovszkij i jevo vremena*, Leningrád, 1989, 83.

önkép eleme lehessen. Folklór kapcsolódása pedig a nemzeti jelleget biztosította, hiszen a műballada mindenhol (Goethénél éppúgy mint Aranynál) egy nagy közösségi hagyománnyal való kapcsolatépítésnek is része.

Puskin maga is úgy fogja fel a *Ljudmillá*-t, hogy azt a népies beszédmód teszi nemzetivé. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy valamiféle ossziáni kolorit némileg skóttá stilizálja. Bürger *Lenoré*-jának oroszra válása tehát ossziáni, skót stb. színezettel játszódhat le, ahogy Arany is azt remélte, hogy a skót ballada hatásának deklarálásával nemcsak a német hatást ellensúlyozhatja, hanem a maga balladaművészetének nemzeti jellegét is biztosíthatja. Messze mutató, s itt nem részletezhető folyamat lesz majd az, amikor Anyegin megformálása-kor Puskin byroni allűrök és megszólalásmódok révén jut el a század leginkább orosz figurájához. Ahogy Arany is úgy teremti meg Toldi Miklósban a magyarság képviselőjét, hogy a lovagi epika külsőségeit, érdemszerző és megbocsátást kiérdemlő hőstettének formuláját veszi kölcsön.

Puskinban azonban nemcsak azt tudatosította a *Ljudmilla*, hogy összeurópai műfajokra van szükség egy gyökeresen orosz irodalmi tudat megteremtéséhez, hanem azt is, hogy a *Szvetláná*-ban túlsúlyra jutnak a nemzeti, népi elemek. E balladának valóban gazdag folklór alapja van: jövendölés, babonás előjel, lakodalmi énekek stb. Katyenyin a maga balladáival még közelebb került a népi, paraszti élethez, a természethez, az orosz tájhoz, s ezzel Puskin olyan, valóban népi balladáit ihlette, mint *A vőlegény*, *A vízbefúlt*, *A huszár*. (Hozzátehetjük: a 40-es években az orosz ballada gyorsan degenerálódik.¹⁰)

Puskin egyik nevezetes balladája, *A vízbefúlt* azért is megérdemli figyelmünket, mert tanulságos párhuzamokat mutat Arany *A hamis tanújával*. (Természetesen, nem hatásról van szó, hanem a műfaj közös jegyeiről, pontosabban: archaikus hiedelmek mélylélektani átértelmezéséről.) Puskin balladájában a hálóban talált hullát a muzsik visszadobja a vízbe, de az újra és újra megjelenik:

¹⁰ Uo. 99.

És a nép közt monda járja:
 Évrül évre a szegény
 Aznap éjjel újra várja
 Hogy belép a jövevény. (Gáspár Endre fordítása)

Aranynál a befejezés egyértelmű etikai üzenettel párosul:

Az időtől fogva, mikor a hold felkel,
 S a vizet behinti ezüst pikkelyekkel,
 Gyakran látni Márkust – ég felé az ujja –
 Mélységből kibukni s elmerülni újra

Az időtlenné hosszabbított látomás (a vén Márkus Aranynál, s alighanem ennek ihletét is hordozóan a Disznófejű Nagyúr Adynál) egyszerre ősi és egyszerre modern hatású, jelképiességgel kiterjesztett költői érvényű.

Puskin legnevezetesebb balladája, *A vőlegény* (1825) arról szól, hogy Natasa, a kalmárlény két napra eltűnik, s ennek okáról hazatérte után sem számol be. Ám amikor egy büszkén robogó trojkában ülő ifjút pillant meg, elsápad, s ezzel elárulja magát. Ez az ifjú lép fel hamarosan kérőként, s Natasa nem is mond nemet. A kézfogón azonban elmondja álmát: az erdőben eltévedve egy kunyhóhoz jutott el, amelyben arany, ezüst, drága kincs hevert szertesztét. Vad ifjak, szörnyűséges gonosztevők durva mulatságának vált tanújává:

Az ikonnak egyik legény
 Sem hajt fejet – leülnek.
 A sapka mindnek a fején
 S megkezdődik az ünnep. (Lothár László fordítása)

Vezérük, egy daliás ifjú egy szép, fiatal lányt leszúr, s a kezét levágja. Natasa ezt a gyilkost szép, ifjú vőlegényében ismeri fel, akit nyomban letartóztatnak.

E balladának különös jelentőséget tulajdonít Tomasevszkij. Részben rámutat arra, hogy milyen szoros kapcsolat fűzi Puskit az orosz folklórhoz. Népmeséket hallott dadájától, ezek közül volt, amit le is jegyzett. *A vőlegény* irodalomfejlődési funkciója ezen túl az, hogy az 1810-es évek orosz balladavitájával is összefüggésbe hozható. Ennek

során egyesek támadták Zsukovszkij *Ljudmilláját* ábrándos, mesterkelt nyelve miatt (pl. Gribojedov). Ezen felfogás hívei Katyenyin egyszerűbb, népiesebb műfaji változatát dicsérték, s ezekkel értett egyet Puskin, aki *A vőlegény*-nek ezt a műfaji besorolást adta: proztonaród-naja szkazka (egyszerű, népi mese). Tomasevszkij azonban azt sem hallgatja el, hogy a Grimm testvérek gyűjteményében (melyet Puskin ismerhetett) egy nagyon hasonló történet szerepel.¹¹ (Ismét csak arról van szó – vonhatjuk le a tanulságot Horváth János szellemében –, hogy a kölcsönzött elem a leginkább népi orosz megszólaláshoz adott bátorítást.)

Lermontovnak az 1830-as években írt balladái nem is annyira Puskin, mint inkább Schiller és Moore ihletésére születtek. (Lermontov a romantikus ballada lírai változatát hozta létre.) A személyiségre koncentráló darabok a műfaj emberi mélységet megközelítő értékeivel jellemezhetők, hiszen köztudott, hogy a *Korunk hőse* írója nem megelőzte az orosz pszichológiai regényt, hanem tulajdonképpen megteremtette. Az 1841-es *A halott szerelme* a magyar olvasó számára azért megdöbbenítő, mert a földben porladó ifjú elmélkedése *A honvéd özvegye* témáját idézi fel. Ezzel szemben a magyar irodalomtól természetesen idegenek azok a Lermontov-balladák (és ez a többség), amelyek az orosz költő Kaukázus élményéhez köthetők. (*A vita*, vagy a *Két óriás* hatalmas hegyóriások allegorikus megszemélyesítése.)

A népiességgel, a folklórral is rokonságot tart némelyik, például a *Tamara*, amely grúz legendán alapszik (a rejtélyes és kegyetlen királynőről), vagy a *Terek ajándékai*, amely a kozák dalok és mesék hangján beszél el, hogy a hegyi patak (majd folyó) mi mindent (ki mindent) sodor, visz a Kászpi-tengerbe. Az 1829-es *Balladá*-ban a hősnő újabb és újabb drágakövekért küldi rajongóját a tenger fenekére. A fiatalember végül is nem tér vissza, a mélyben leli halálát. Éppúgy szerelme bizonyításába pusztul bele, mint Bárczi Benő a *Tetemre hívásban*. A hasonlóság azonban ezúttal nem véletlen. Lermontov e verse közvetlen időközlelésben dolgozott Schiller *A kesztyű* című balladájának fordításán. (Ami nagyon is hatott a *Tetemre hívásra* is.)

¹¹ TOMASEVSZKIJ, B. V., *Puskin*, Moszkva-Leningrád, 1961, 98–104.

Motívumegyezések szükségképpen lelhetők fel a finn, az orosz és a magyar műballada vizsgálata során, s ennek etikai vonatkozásai is vannak. Satu Grünthal megállapítása szerint a finn balladák világában a hűtlenség és a bűn rendre elnyeri büntetését.¹² Ezen esetekben az „erkölcsi világrend” érvényesülése hasonló ahhoz, ami az Arany-balladák értékvilágát uralja. De példa arra is akad, hogy az értelem és az erkölcs erői váratlanul megszűnnek funkcionálni, a tudat sejtelmes, archaikus mámore és fékezhetetlensége kerekedik felül, s az amorális tombolás már-már az ördögi csábítás képében jelenik meg. Aulikki Oksanen 1992-es *Paattöman tytön balladija* (A határozatlan lány balladája) ennyiben Arany *Az ünneprontó*kjával állítható párhuzamba.

A finn ballada hosszú XX. századi produktivitása – részben legalábbis – arra vezethető vissza, hogy a finn széppróza roppant késéssel indul. (Az első regény, *A hét testvér* 1872-es.) A magyar verses epika XIX. századi továbbélésével (tehát megint csak a regény fáziskésésével) magyarázható a Nyugaton és Oroszországban az 1840-es évekre elvirágzó ballada kultusza Aranynál. Az már közös vonása a három irodalomnak, hogy a vezető európai irodalmakhoz, adott esetben a német balladához viszonyítva erős nemzeti és folklór színezettel sajátos többletet képesek hozzátenni. (A folklór ihlete megvan Bürgernél is, csak hogy a nemzeti öntudatosodás kezdetlegesebb fokán.) Bonyolítja a dolgot, hogy szerzőik olykor saját műveiket is népdalnak, népballadának mondják, nem kollektív eredetet, hanem annak ihletét értve ezen. Fowler (a műfaj történet legnagyobb tekintélye a XX. század utolsó harmadában) úgy különböztet meg „folk ballad”-ot és „art ballad”-ot, hogy az utóbbit a műballadával azonosítja,¹³ példát azonban az angol irodalomból hoz. Szerinte a népballada évszázadokon keresztül a populáris műfajok közé tartozik (Fowler felváltva használja a népballadára a popular és a folk jelzőt), mígnem felkelti Gray érdeklődését, hogy aztán Wordsworth és Coleridge vigye diadalra a romantika jegyében.

Folklór és műballada különös kölcsönkapcsolata élteti oly hosszan a finn műballadát. Egy olyan kultúrában, melynek fő vonatkozási pontja

¹² GRÜNTAL, Satu, *i.m.*, 35.

¹³ FOWLER, Alastair, *Kinds of Literature*. Oxford, 1997, 162.

a *Kalevala* (sokáig, Európában egyetlenként, a XIX. századig továbbélő szóbeli verses epikaként páratlan), minden más európai irodalomtól eltérő a beágyazottsága az akár a XX. században születő műballadának. Aale Tynni 1979-es verse, *A hárfa balladája* (*Harpun balladi*) olyan nővérekről szól, akik a vízpartra mennek sétálni, s az idősebb, barnahajú lányok megölik a legkisebbet, a szőke hajút, akiből a vízparton fa nő. Egy véletlenül arra járó ifjú a fából hangszert készít, s a megszólaló „éneklő csont” leleplezi a gyilkosokat. Az epikus mellett ennek a balladának van egy lírai szintje is, mely a költészetről szól. A vers beszélője a hárfit hallgatva rádöbben, hogy az őt körülvevő világban minden hamis (a nászünnep, a vőlegény, a menyasszony), s ezért lesz mindez másodlagos a művészet világához képest. A ballada tehát messze távolodik középkorias eredetétől és formájától, jellemzően XX. századias intellektuális és emocionális élményt nyújt. Olyasmit közvetít, amit a *Kalevalára* épülő finn befogadói tudat szívesen és könnyen köt meséhez, hiedelemhez, jelképiességhez, miközben más irodalmak a XX. században a széppróza folyton megújuló változataihoz igazodva jutnak el hasonló tudattartalmakig.

A magyar irodalomban a nyugati irodalmakhoz képest a ballada nem túlságosan nagy fáziskéséssel, a folklór divatja idején lett népszerű, amikor népdalok mellett szóbeli terjedésű epikus kompozíciók is ismertté váltak. „Nem meglepő tehát, hogy az első műballadákat azok a szerzők írják, akik a népköltészet iránt érdeklődnek, Kölcsey Ferenc és Kisfaludy Károly mellett Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely, Erdélyi János.”¹⁴ De az sem lebecsülendő körülmény, hogy a műballada a személyiség olyan aspektusát állítja előtérbe, olyan lelki történések visszaadására képes, amire más műfajok nemigen tettek kísérletet. A szokványos viselkedési normákkal szemben a kivételeshez, a titokzatoshoz vonzódik. Arról szól, ami az individuumban megismételhetetlen, egyszeri, irracionális, ami a klasszicizmus sablonjaiba nem fér bele.

Arany így él e lehetőséggel: *A honvéd özvegyé*-ben az új házasságot kötő Szendrey Júlia lakodalmának hírére elképzeli: a halott honvéd (Petőfi) megjelenik a vigalomban táncoló menyasszonynak. A lelki fur-

¹⁴ *Magyar irodalom*, szerk. Gintli Tibor, Akadémiai Kiadó, Bp., 2010, 470.

dalás, a tudattalanba fojtott kételyek világát talán még a lélekelemző szépprózában sem lehetett volna olyan megrendítően és tömören kifejezni, mint az ekkor már meglehetősen túlhaladottnak tartott német kísértetballada segítségével. (Ne feledjük: egy bizonyos szinten *A hárfa balladája* sem más, mint gyilkos nővérek és „énekelő csont”-tá lényegülő, megölt húguk konfliktusának meséje, mely leánytestvérek vetélkedéséről, irigységéről, féltékenységről beszél olyan költőiséggel, ami bármiféle freudista szépprózai feldolgozással egyenértékű.)

Ebben a vonatkozásban *A gólyakalifa* vagy a *Bűn és bűnhődés* képletei sem függetlenek a hétköznappal szemben felfedezett titkok, tudattalan félelmek balladái világától. S ennyiben tényleg közös igény és funkció nyilatkozik meg a finn, az orosz és a magyar irodalomban. Amikor Belinszkij azt írta, hogy „Nekünk nem volt középkorunk. Zsukovszkij adta meg nekünk.”, akkor olyan jelentőséget tulajdonított a balladának, amiért a magyar irodalom meg Aranynak, s általában a balladának lehet hálás. Nem volt naiv eposzuk (az oroszoknak van *Igor-éneke*, a finneknek *Kalevalája*), nem sok maradt fenn a magyar középkorból, de az *Ünneprontókkal* vagy *A hamis tanúval* Arany archaikus tudatképletek és költői eljárások rekonstruálását valósította meg. Ezen (és hasonló) balladái révén annak az Adynak a szimbolizmusát tette lehetővé (*Jó Csönd-herceg előtt*, *Az én koporsó-paripám*), aki a német romantika, a német kísértetballada, s főleg Poe ettől ihletett *A hollója* nyomán fellépő francia szimbolistáktól tanult sokat.

Hasonló ehhez a folyamathoz a finn modernizmus műfaji rendszerének sok-sok átmeneti, lírai-epikai kísérletének gazdagsága. Eino Leino költészete – bizonyos megközelítésben – az Adyéval együtemű. Nem távolodva messze a romantikától, a XIX. század végének modernjeitől is ihletve marad a finn műballada szimbolikájának közelében (*Merenkylpijan neidot – Tengerben fürdőző lányok*). Puskin *A vőlegénye* sem pusztán „egyszerű népi mese”, hanem a szerelemvágó leány boldogságvárásának, az ismeretlennel, a rettegett-vágyott deflorációval kapcsolatos szorongásának rémálomba vetítésével az *Anyegin* Tatjánájának álmát előlegezi. Már Zsukovszkij balladahósnője, Szvetlana „Molcsaliva i grusztna / Milaja Szvetlana” – hallgatag és szomorú a kedves Szvetlana (Nagy László fordításában: „hallgatag és halovány / szép leány Szvetlana.”) Ez is az *Anyegin* Tatjánájában nyeri el folytatását. Az *Anyegin* hatása azután öt világrész irodalmában máig meglehetősen intenzív. Például az utóbbi két évtizedben indult egyik

legtehetségesebb magyar költő, Térey János Puskin verses regényének formai és emocionális gazdagságának nyílt és egyértelmű imitációjával produkálta a *Paulust*, az ezredforduló magyar irodalmának nagy szenzációját.

Az európai ballada, s annak finn, orosz, magyar műballada változatai tehát nemcsak a maguk korában gyarapították és gazdagították a műfaji differenciálódást, hanem (különböző módon) a XX. században is továbbélve. Sinka István, Jeszenyin, Lorca, Eino Leino ballada ihlete talán legnyilvánvalóbb, de fontosabb ennél, ahogy a romantikus műballada lehetőséget és fogékonyságot teremt nagyon régi és egyszerre modern tudattartalmak költői és gondolati újszerűségének adekvát visszaadására.

FIKCIÓ, REGÉNY, MODERN ROMANCE
ÉS A 19. SZÁZADI MAGYAR ELBESZÉLŐ IRODALOM

A XIX. századi magyar elbeszélő irodalom, úgy látom, számos ponton nemigen felel meg azoknak a kritikai-irodalomtörténeti (kultúrfilozófiai, eszmetörténeti, esztétikai) normáknak, standardizációknak, amelyek a fejlődéstörténeti presztizshelyzet kijelölésén munkálkodnak. Arany János *Toldija*, Jókai Kárpáthy Zoltánja vagy a *Szent Péter esernyője* nyugtalanítóan kitüremkednek a korszerűséget meghatározó keretek közül. E művekről nemcsak a realizusból elvont (már a kortársi kritikában előszeretettel alkalmazott) kritériumok pattannak le, de a modernitást mind erősebben jellemző (és a posztmodernben kicsúcsosodó) válságteleológia is, amely az újkori kulturális kondíciót a bizonyosságvesztés, centrum-eltávolodás, ambivalencia jegyében gondolja el. E szemlélet a presztízsadományozást meglehetősen egyszerűen oldja meg: az irodalmi művekből automatikusan-mechanikusan visszakeresi a válságazonosságra utaló kritériumokat, s rögvest kiosztja a csillagos ötös osztályzatot, ha az ironia perspektívaszabó erejéről, a narráció kuszaságáról, sokértelműségéről, a kitüntetett nézőpont hiányáról beszélhet, ha az autoreflexivitás jeleit föltalálja (vagy föltalálni véli) a vizsgált irodalmi műben. Csakhogy a *Toldi*, a *Rozgonyiné*, a *Szent László*-legenda, *A kőszívű ember fiai*, a *Szent Péter esernyője* egyáltalán nem a válságazonos (a válságérzületet közvetlenül kifejező, felmutató) művek közé tartoznak, s a realizmus determinációs vízióját sem teszik magukévá. A környezetvilág nem jut bennük uralomra az emberrel szemben, az értékérvény nem zilálódik szét, és a pszichológiai vízió is optimista, győzedelmes marad: a főhősök pszichéje szilárdnak, egységesnek, képességesnek mutatkozik.

A standardizáló, lehetőségyszabó, teleologikus elkötelezettségű irodalomkritika persze mindenkor a maga igazát hangsúlyozza. Mindannyian tudjuk, milyen energikusan követelte Gyulai Pál a 19. század második felében az extremitások elhagyását s a klasszicista-realista valószínűség-elv érvényesítését Jókai Mórtól, milyen magabiztosan minősítették Mikszáth Kálmán műveit „gyermek-érdekű elbeszélések”-nek, a haladottabb irodalomtól elmaradó „mesélőregények”-nek, *A Hét* és a *Huszdik század* kritikussai; és hát azt is látjuk, hogy a realista provincializmust fölváltó válságfetisista provincializmus milyen természetességgel iktatja át az ezredfordulón a maga kódrendszerébe Arany és Jókai műveit. Az *Egy magyar nábob* sokszínű, meleg, harmó-

niateremtő komikumát-humorát romantikus iróniára szűkíti le, az autoreflexív vonásokat *Az új földesúr* központi karakterjegyeként emeli ki, a *Fekete gyémántokat* (elképesztő bűvészmutatványok árán) a kétely, elbizonytalanodás műveként mutatja föl.

Ámbár, igaz, ami igaz, az Arany-, Jókai-, Mikszáth-művek érdekes módon mind a modern fikciós realizmus, mind a sok szempontúság, az ambivalencia jegyeit fölmutatják. A *Toldi* a maga mimétikus tárgyiaságával, egyedítő konkrétságával voltaképpen megfelel mindazon karaktervonásoknak, amelyek alapján Ian Watt regényelmélete¹ az új fikciót, a novelt körülírja; s a mű pszichologikus kidolgozottsága, a főhős lelki folyamatainak részletes, árnyalt, korrekt megjelenítése ugyancsak az újkori realista regényre utalnak. A régi epikus formákból kielevenedő újkori, modern fikció személyes, dinamikus elbeszélésmódját, érdekes, nézőpont-váltogató narrációját ugyancsak megtaláljuk az 1846-os műben. A *Toldi* narrátora kifejezi főhősével kapcsolatos érzelmeit, rendre megszólítja hallgatóit, a mindentudó elbeszélő perspektíváját lazítva folyton-folyvást helyesbíti észrevételeit, közléseit; zárójeles megjegyzésekben utal a maga elbeszélői szerepére, és a főhős gondolatait az elbeszélő perspektívájából megjelenítve a modern fikció egyik legfontosabb narrációs módját, az elbeszélte monológ formáját is nemegyszer alkalmazza.

S a modern fikciós elbeszélések innovatív sajátosságait korántsem csupán a *Toldi* tartalmazza. Egy korábbi tanulmányomban *Az istenhegyi székelly leány* elemzése során mutattam meg, hogyan ötvözi Jókai az archaikus, hősi dimenziókat, karakterjegyeket a reflektív játékoság perspektívájával, hogyan keveri, cserélgeti, alakítja virtuóz szellemességgel a különböző narrációs nézőpontokat. Mikszáth Kálmán briliánsan szellemes elbeszélésmódját pedig ebben a körben egyáltalán nem kell bemutatnom, elég ha csupán utalok a *Néhai bárány* szerzőjének állandó síkváltásaira, profanizáló technikáira, játékos, korrekciós gesztusaira, a perspektívaszűkítések-tágítások evidens alkalmazására, a nézőpontok közt bujkáló, tettető szüntelen alakoskodásra.

¹ WATT, Ian, *The Rise of the Novel*, London, Pimlico Edition, 2000.

Az általam megnevezett műcsoport, az Arany János-i „archaikus epika”, a Jókai Mór-i „romantikus regény”, a Mikszáth Kálmán-i oeuvre tehát a modern, újkori fikció karakteres megkülönböztető vonásait meglepő bőségben tartalmazza – a megállapítás igaznak látszhat, de azért az említett külön utasság problémáját önmagában nem oldja meg. A *Toldi* ugyanis még így is túlságosan a régi, archaikus, rendezettebb világot előtáró műformák elkötelezettje: az erő, a hősi formátum, a hőstett-próbatétel, a happy ending, a diadalmasan egységes, biztos szelférzésű pszichikum dominál benne, a világ a költeményben nem a „transzcendentális otthontalanság” helye, hanem a gondviselés által besugárzott, otthonos emberi életér. De vajon nem mélységesen anakronisztikus ez a művilág a tizenkilencedik század közepén? Hiszen, ha Lukács György pántragikus modernségvízióját túlzásnak gondolnánk is, az újkori-modern válságtapasztalás érvényét azért nem vitathatjuk el! S azt is látnunk kell, hogy az újkori realista regény, a *novel* nagyjában-egészében válságmegjelenítő műfaj. Maurice Z. Schroder *A regény mint műfaj* című tanulmányában² mind a francia, mind az angol 19. századi irodalmat a válság fokozódásának jegyében szemléli: Balzac – a kutató így látja – pesszimistább mint George Sand, Flaubert pedig pesszimistább mint Balzac volt; s az angol irodalom Scott-Dickens-James által szemléltetett fejlődéssora is a krízisérzület egyértelmű növekedését mutatja számára.

A mondottak azonban csak a realista és a realizmusból kinövő démonikus-ironikus irodalomra nézve igazak. S az angol-amerikai fikcióelméleti gondolkozásban mindig is jelen volt (és a közelmúltban, az ezredforduló táján mind erősebb hangsúlyt kapott) az a gondolat, hogy az újkori fikcióban jelentős vonulatként kell kezelnünk egy olyan műcsoportot is, amely a régi irodalmi attitűdöket, valóságteremtő eljárásokat a realista elbeszélésekhez képest erőteljesebben őrzi meg és ötvözi a modern fikció attitűdjeivel. E jelenséget az angolszász fikciós és regényelmélet ismeretesen a *romance* segédfogalma által szemlélteti, dokumentálja. A fiatal amerikai irodalom már a 19–20. században a

² SHRODER, Maurice Z., *The Novel as a Genre = The Theory of the Novel*, ed. Philip STEVICK, New York, 1967, 13–30.

romance tükrében szemlélte önmagát (Hawthorne, Poe, Melville ismeretesen románcíróként gondoltak magukra), s a huszadik század közepén, második felében nagy hatású irodalomtörténeti monográfiák (Richard Chase, Perry Miller, Joel Porte könyvei³) képviselték azt az álláspontot, hogy az újvilág irodalma éppenséggel a maga románcosságában különbözik az angol és az európai irodalomtól. A 18. századi angol irodalmat kutató Michael McKeon a románcvonások erőteljes továbbélését hangsúlyozva korrigálta 1987-ben Watt Defoe-ra, Fielding-re, Richardsonra alapozó, „klasszikus” regényelméletét⁴, Fiona Price pedig mintegy három évtizeddel később Samuel Richardsonról írott dolgozatában mutatta ki hitelesen, hogy realista fikció alapító atyámesterének tartott (a romance iránt meglehetősen teoretikus ellenszenvet tápláló) angol szerző a maga írói gyakorlatában mennyi mindent felhasznált a románc sajátságaiból, bár az arisztokratikus műfajt természetesen a középosztályi elvárásai horizontja irányába mozdította el⁵. Ian Duncan 1992-ben megjelent könyvében magától értetődően alkalmazta a modern romance kifejezést Dickensszel kapcsolatban, Sheridan Baker pedig többek közt Smollett átvilágításához érezte nélkülözhetetlennek a komikus romance fogalmának bevezetését, használatát. A leghíresebb, legtöbbet idézett amerikai irodalmárt, Northrop Frye-t egyenesen a romance apológétájaként tarthatjuk számon. A kanadai tudós fikcióelméleti tanulmányaiban nemcsak a különböző elbeszélő formák egyenrangúsága mellett tette le a voksát, de mind közül éppen a vágyteljesítő-mítikus eredetet őrző románcot gondolta a legérdekeesebbnek, legfontosabbnak, s továbbélését a 19–20. században is evidensnek látta. A 2000-ben megjelent, McKeon által szerkesztett, kilenc

³ CHASE, Richard, *The American novel and its tradition*, Garden City NY, Anchor-Doubleday, 1957.; MILLER, Perry, *Nature's Nation*, Cambridge, Massachusetts, 1967.; PORTE, Joel, *The Romance in America. Studies in Cooper, Poe, Hawthorne, Melville, and James*, Middletown, Connecticut, 1969.

⁴ MCKEON, Michael, *The Origins of English Novel: 1600-1740*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press, 1987.; UÓ *Theory of the Novel: A Historical Approach*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press, 2000.; WATT, op.cit.

⁵ 'Inconsistent Rhapsodie': Samuel Richardson and the Politics of Romance, *Blackwell's Companion to Romance*, ed. Corinne Sanders, Oxford, Blackwell, 2004, 269–286.

és félszáz oldalas, sokszerzős regényelméleti összefoglalás magától értetődően kulcsfogalomként kezeli a romance-ot, a 2004-ben napvilágot látott (harminc szerzős, hatodfélszáz oldalas) tanulmánygyűjtemény, az *A Companion to Romance from Classical to Contemporary* az antik románctól a posztmodernig kíséri végig a mood-ként, literary kind-ként, nagyműfajként és műfaji változatként egyaránt vizsgált irodalmi forma variációit, anélkül, hogy a románc egyszer s mindenkorra szóló definíciójára törekedne; az ilyesféle művelet esélyeiről egyébként maga a könyv szerkesztője, Corinne Saunders is szkeptikusan nyilatkozik.⁶

A *differentia specifica* magabiztos kijelölése, látjuk, még a nagy, összefoglaló munkában is elmarad. Saundersnek a végleges meghatározásra irányuló kételyében mindazonáltal nem kell olyan momentumot látnunk, amely a románcfogalom használhatóságát megkérdőjelezné, érvényességét, fontosságát aláásná. Egyébként is a definíciók érvényét és hasznosságát legalább Ludwig Wittgenstein óta másként látjuk (elég, ha az osztrák gondolkodó játék- és nyelvfilozófiájára s a „családi hasonlóságok” fogalmára gondolunk), és a műfajteoretikusok, műfaj-történészek sem érzik ma már szükségesnek, hogy a műfajok halmaza mögé valamiféle közös, minden műfaji egyedben fellelhető sajátságot képzeljünk. Alastair Fowler, Robert Elliot, Maurice Mandelbaum, Graham Hough és társaik, tudjuk, a műfajcsoportokat a sokféle, másképpen-másképpen megjelenő kapcsolódások jegyében, a változékony, változó erővonalak mentén vizionálják.

Egy szó mint száz a romance-hoz kapcsolódó roppant meditációs halmaz végső definíció nélkül is meggyőző és inspiratív számomra, s arra biztat, hogy a töprengéseket a 19. századi magyar irodalomhoz kapcsoltan fejlesszük tovább: a körülírások, meghatározások játékkerébe belépve, a romance nagyműfaj sokévszázados halmazának tanulságait hasznosítva, olyan műfaji változat elgondolására törekedjünk, amely Arany, Jókai, Mikszáth törekvéseire nézve is fontos tanulságokkal szolgál. E kategóriát, az újkori modernitás körülményei közt kiformálódott műfaji változatot nevezzük talán egyszerűen

⁶ *A Companion to Romance from Classical to Contemporary*, ed. SAUNDERS, Corinne, Blackwell Publishing, 2007.

modern romance-nak! A fogalom, úgy gondolom, voltaképpen már a reneszánsztól aktuális. Ariosto, Shakespeare és Cervantes törekvéseire egyaránt érdemes alkalmazni, de a 18–19. században Henry Fielding, Tobias Smollett, Charles Dickens, Jane Austen, Walter Scott, Mark Twain (James Fenimore Cooper, Nathaniel Hawthorne, Herman Melville, William Morris, Robert Louis Stevenson) művei újabb és újabb evidens bizonyossággal szolgálnak a kategória alkalmasságát illetően.

Arany archaikus epikájának és balladáinak egy vonulata, Jókai írásművészete, Mikszáth komikus-humoros világtéremtései pedig – nekem úgy tűnik – még nyugat-európai alkotótársaikhoz képest is kivételes nyilvánvalósággal jelenítenek meg egyféle, a modernitás körülményei között kiformalódott, evidens romance-törekvést! E művek, mint már sokszor utaltam rá, egyáltalán nem „válságazonos” alkotások. Nem közvetlenül jelenítik meg a krízist, hanem értéktelített, érvényes normák szerint működő, otthonos világot vizionálnak. Arany *Toldija* és románcballadáit fokozottan archaikus dimenzióelemekre támaszkodva rajzolják ki az ártatlanság győzedelmét, a „beteljesült vágyak ártatlan világa”-t. Jókai archetípusos, énazonos hősei biztos morális tudattal rendelkeznek, próbatételes tettek által szerzik meg önazonosságukat; az *Egy magyar nábob* írója műveiben az emberi életteret a szeretet és a meleg humor teszi otthonossá, és a transzcendentális otthontalanságot már csak az elbeszélésekben rendre felbukkanó gondviselésszerű véletlen is érvényteleníti. A Mikszáth-próza az otthonos, domesztikált, idilli környezetek és figurák tárházát kínálja; a derék nemesek, nemzeti asszonyok, üde hajadonok, odaadó szerelmesek a pszichikus biztonságot képviselik, a komikus látás mindenkor enyhíti, feloldja az anomáliákat, a meleg, játékos humor az alakoskodások ellenére sem igen csap át kíméletlen szatírába.

Irodalomantropológiai aspektusból kiindulva úgy tűnik, a magyar alkotók művei éppen azt a lehetőséghorizontot töltik be, éppen azt a funkcióegyüttest mutatják fel, amelyet Northrop Frye a romance magjának, belső lényegének tart⁷. A műfaj (nagy műfaj, irodalmi mód) e

⁷ FRYE, Northrop, *The Secular Scriptur: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge, Massachusetts, and London, 1976.

szerint a vágyteljesülés akarata, annak az emberi törekvésnek a foglalta, amely a teljesség, a teljes emberi érthetőség szavaival elrendezett világ felé törekszik, a tényerőt megtöri, a korlátokat eltörli, a tavasz és a nyár, az újjászületés és a győzelem mítoszait folytatja, teljesíti be.

Másrészt Arany Jánosék példája arra is sarkall, hogy az antropológiai megközelítést a történetiség távlataival is felruházzuk. A magyar írók művei ugyanis (amint az ábrázolt világ nem egy eleme és a poétikai, narratológiai sajátosságok, markerek, szignálok is evidensen jelzik) ahhoz a kultúrtörténeti, művelődéstörténeti szituációhoz kötődnek, amelyben az ember lassan de biztosan támasz nélkül marad: a reflektív, kritikai gondolkodás megértő, feltáró ereje mind illuzórikusabbnak bizonyul, a magasabb centrumok távolléte mind aggasztóbbnak tűnik, s környezeterő mind teljesebb átlátása a semmisség, a szétzilálódás érzéseit erősíti. A regény, a modern realista regény, mint már utaltam rá, nem annyira a reflektív kultúra által létrehozott szabadság műformája, ahogyan Mihail Bahtyin látta és láttatta, hanem inkább a kétely és a hajléktalanság kifejezője, ahogyan a bizonyosság hiányától szenvedő Lukács György vizionálta *A regény elméletében*.

A válságelvű kulturális kondicionáltságra azonban nemcsak a krízis folyamában elhelyezkedő, a determinációt és a válságot közvetlenül feltáró, (realista és démonikus-ironikus) művek adhatnak, adnak érvényes választ. A modern fikcióra jellemző konkrét környezetiséget, pszichológikus kimunkáltságot érvényesítő, személyes, dinamikus, eleven narrációt alkalmazó, a komikum, humor, ironia par excellence pluralizmusát felhasználó modern romance úgy válaszol e kihívásra, hogy ősi elbeszélő sajátosságokhoz fordul: énazonos emberekről mesél hősi, próbatételes, küzdelmes történeteket, a jól végződő történet vágyát lehetőleg beteljesíti, a diadalmas szerelem és a nász ősi irodalmi motívumait is felhasználja.⁸

Persze a skála a modern romance terén is nagyon széles, változatos, az átalakítások, displacementek figyelembe vétele a konkrétabb elemzés számára nélkülözhetetlen. Walter Scott *Ivanhoe*-ja a középkor

⁸ FRYE, Northrop, *Anatomy of Criticism. Four Essays*, Atheneum, Princeton University press, 1957.

színpompás díszleteit és evidenciáit alkalmazza, Charles Dickens a polgáriasult Angliára montírozza rá a kétely nélküli jóság, a megváltó szerelem motívumait, Tobias Smollett a váltakozó perspektívákat érvényesítő levélregény keretében, a komikum közegében meséli el a maga inkognitókról, rejtettségekről és feltalálásokról, jó kibonyolódásról, nászról szóló történetét., hogy csak néhány angol romance-változatra utaljak. A 19. századi modern magyar románccal ugyancsak sokféle displacementet, érdekes, összetett formát mutat. A paradigmasort mintegy megnyitó műtől, az archaikus nagy, 1846-os költeménytől, a *Tolditól* Arany János munkásságában is sokféle ágaznak az utak. De a modern romance sokféle alakváltozatát leljük fel Jókainál is. Jómagam korábbi írásaimban a *Kárpáthy Zoltán* vígjátéki árnyalataira hívtam fel a figyelmet, *Az új földesúrat* a komikus-humoros románc iskolapéldájaként kezeltem, *Az arany embert* pedig már egyenesen két műforma, az instrumentális, determinációs elvű realizmus és a románc feszültségében vettem szemügyre. *Az És mégis mozog a földről* szólva arra hívtam fel a figyelmet, hogy a mű romance-hősei, a rektori inkvizíciós testület elé rendelt, kicsapatásra váró debreceni diákok az ősi, evidens románc-elveket: a becsület minden más életelvet fölülíró elsőbbségét, a morális biztonságból fakadó rendíthetetlen énazonosságot a fölényes, szellemes humor segítségével, a komikus performance eleven, hitelesítő közegében demonstrálják. Mikszáth Kálmán esetében talán még szélesebb a skála. A komikus romance *Az arany kisasszony* írójánál olykor a démonikus ironia, az abszurd tartományaiba is átcsap, az utolsó regényekben pedig a realista ideologikus készlettel kacérkodó alkotó a happy endinget ismeretesen elrontja. *A Noszty fiú esete Tóth Marival és A fekete város* mindazonáltal jobbára csak az ideologikus, voluntarista megnyilatkozások révén és a jól végződő történet elutasítása által kapcsolhatók a realizmushoz; a komikus-humoros perspektíva, az alakformálás, a mikrokozmosz idillteremtés hatalmas bősége e műveket továbbra is a modern romance-hoz kötik.

A 19. századi magyar elbeszélő irodalomról töprenkedve talán nem egészen indokolatlan romance-látószöveget alkalmazni akkor sem, ha a vágyteljesülés és a démonikus világérezkelés nagyon komoly feszültségben állnak egymással, s az átalakítások túlsága nem engedi meg a közvetlen analógiát. Kemény Zsigmond nagy történelmi elbeszélései például nyilvánvalóan nem románcok, de az *Özvegy és leányát* talán lehetne szerencsétlen, elrontott románcnak nevezni, s a lenyűgöző női

szépség, a férfiúi tökéletesség, a korlátlan szerelem motívumait még a *Zord idő* abszurd-démoni világában is fellelhetjük színező, kiegészítő elemként. De a részletesebb kibontások e rövidre szabott (éppen csak a modern 19. századi magyar romance legáltalánosabb jegyeit felvázoló) előadás keretei közé nyilvánvalóan nem illeszthetők be, az árnyaltabb megkülönböztetések megjelenítése más, hosszabb írások feladata.

DÉMONIZÁCIÓ ÉS ELHALLGATÁS
A TÁRCAREGÉNY AZ IRODALMI DISKURZUSBAN

Amikor Krúdy Gyula 1921-ben, *Jókai májusa* című cikkében megfesti Jókai portréját, a regényének aktuális epizódján dolgozó tárcaregény-író képét örökíti meg: „Mostanában lépkedett íróasztalához a hajnali órában (amikor még a madarak is aludtak), hogy éjjeli álmát új regényéről (amelyet az új félesztendőben kezdenek majd az újságok), folytatását a tegnapi álomnak följegyezgesse, amely álmokban megjelent mindenféle keresztnevű ember, akárcsak a kalendáriomban, feltűnedezett minden valamirevaló figura, aki a komáromi földrengéstől Rudolf trónörökös koráig gyalogszerrel vagy kocsin járt Magyarországon, ígézetet hozott minden kisasszony, aki a rokkát pörgette és öregasszonyság, aki semmi egyébre nem emlékezett letúnt életéből, mint a honvédek tubákszínű kabátjára.”¹ Krúdy utánozhatatlan, vízióba oltott iróniáján nemcsak a Jókai és a Jókai-szövegek iránti szeretet süt át (nyelvi szinten ez a „följegyez” ige gyakorítóképzős alakjában érhető erőteljesen tetten); az imént idézett pillanatkép nem is csupán arról árul el valamit, miként viszonyul Krúdy 1921-ben Jókaihoz, és a lehető legtágabban értett Jókai-életműhöz. A tárcaregény olyan alapvető „vív-mányaira” is felhívja a figyelmünket, amelyre a tárcaregény irodalmi jelenségének jobbára csak az utóbbi két-három évtizedben szisztematikus kutatássá fejlődött nemzetközi irodalma figyelt fel – ezek szerint újra. A folytatásos regény aktuális epizódjának megírását Krúdy egyfajta *álom-lejegyzésként* mutatja be, olyan álom írásba foglalásaként, amely ugyanakkor nem idegen saját korának valóságától: a fikció itt tehát éppenséggel a *faktumok*, egy adott történeti jelenkor *panoptikumszerű teljességét* képes megragadni, mégpedig a közelmúlt, a jelen mikro- és makrotörténetét egyaránt, a történelmi eseményeket az egyéni életeseményekkel egy történetbe gyúrva, kiterjesztve az elbeszélés egyes szálait a társadalom valamennyi rétegére.² A két oppozíció (kocsin/

¹ KRÚDY Gyula, *Jókai májusa* = Uő., *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*, Gondolat, Bp., 1974, 39.

² Rudolf trónörökös 1858. augusztus 21-én született, a mayerlingi „vadászbaleset” pedig 1889. január 30-án következett be. Krúdy tehát a közelmúlt történelmére utal: a komáromi földrengés 1763. június 28-án volt, Rudolf trónörökös ideje pedig a

gyalog; illetve kisasszony/öregasszony), de még inkább a hasonlításban megjelenő „kalendárium”, amely a sokszínűség *teljességére* (mindenféle keresztnevű ember) is utal, a lejegyzett álommal azonosított tárcaregénynek (a metafora tenorja ez esetben a regény, a vehiculum a lejegyezgetett, tegnapi álom) arra a funkciójára mutat rá, amely egyfelől abban a kommunikatív sajátosságban volna megragadható, hogy a tárca mindenkire szól, vagyis igen széles közönséget szólít meg, függetlenül az olvasó előképzettségétől vagy társadalmi hovatartozásától; másfelől a tárcának általában arra a jelenkori kutatásban sokak által osztott felfogására, amely szerint a tárca a mindenkori „jelenkor enciklopédiája” volna.³

Márai több naplóbejegyzése (nyilvánvalóan nem véletlenül) hasonló kontextusba helyezi Jókait, mint a (legrégebbinél is) négy évtizeddel korábbi Krúdy-cikk. A Jókai-regény az egyik 1968-as bejegyzés tanúsága szerint számára is a teljesség, mégpedig nem csupán az ismerőség vagy otthonosság, „a” magyar panoptikum, hanem az esztétikai hatás, az olvasás élményének a teljessége értelmében is. „Jókai. (Idegenben, hosszú évek óta, mindig olyan élmény felnyitni egy Jókai-kötetet, mint aki hét végén megtér a családhoz.) [...] A romantikus, jókais túlzásokon túl éles szemmel látott, biztos kézzel rajzolt arcélek. [...] Jókai túloz, de soha nem giccses, mint kortársa, Hugo, a hatásvadászó bestsellereket szakmányban író nagy költő, aki mindig az olvasóra sandít írás közben, amikor a »Notre Dame-i toronyőr« vagy a »Nyomorultak« rémalakjait papírra veti... Jókai nem figyel senkire, szándéktalanul torzít. Csodálatos író.”⁴ Hugo és Jókai szembeállítását különösen figyelemre méltó (a „győztes kihirdetése” persze nyilván ízlés dolga), és nem egyszerűen a világirodalmi kontextus miatt. Márai számára Jókai evidenciaként a „világirodalom” pantheonjához tartozik.⁵ Egy későbbi,

XIX. század második fele.

³ Vö. Georg JÄGER, *Das Zeitungsfeuilleton als literaturwissenschaftliche Quelle. Probleme und Perspektiven seiner Erschließung = Bibliographische Probleme im Zeichen eines erweiterten Literaturbegriffs*, hg. Georg JÄGER, Wolfgang MARKUS, VCH, Acta Humaniora, Weinheim, 1988, 60.

⁴ Márai Sándor, *Napló 1968-1975*, Akadémiai, Helikon, é.n., 24-25.

⁵ Ezt a vélekedését az egész nemzedékre kiterjeszti egy 1974-es bejegyzésben: „Az Arany-Jókai nemzedék, aztán a Nyugat-nemzedék és a „konzervatívnak” márkázott

1980-as bejegyzésében például Tolsztojt állítja vele egy sorba, megalapítva róla, hogy „Jókai és Proust mellett ő volt a »modern«”⁶. Márai számára nyitott, de egyértelmű a kérdés: az a szerző, aki „csodálatos nyelvi biztonsággal és egy szakember tárgyismeretével beszél tüneményekről”⁷, vajon miért tekint el, miért nem vesz tudomást azokról a műfajszerkezeti változásokról, amelyeken a regény a XIX. század folyamán átment. A regény innovációjának az a lépése azonban, amelyet Tolsztoj, Flaubert, Maupassant, Thomas Hardy és Hawthorne nevéhez köt, nem az esztétikai ítéletalkotás kritériumaként jelenik meg számára: a Jókai által, öntörvényűen megteremtett saját világot ettől függetlenül teljesnek és tökéletesnek látja.⁸ Vagyis a lehető legtávolabb helyezi el Jókait attól a „bestsellerszerzőként” aposztrofált Victor Hugótól, aki a közönség igényeit követve már nem az autonóm esztétikai alkotás, hanem a piac törvényei szerint alkotja meg regényei világát. Márai szá-

magyar irodalom legjobbjainak alkotásai nem maradtak az egyidejű nyugati szellemi alkotások színvonala alatt – igen, ez a „kelet-európai” szellemiség a két világháború között néha eleve több és eredetibb volt, mint a sokszor kiegészített, reflexeiben megmerevedett és gyakran arrogánsan provinciális nyugati szépirodalom.” MÁRAI, *Napló 1968–1975*, 209.

⁶ MÁRAI Sándor, *Napló 1976–1983*, Akadémiai, Helikon, é.n., 112. Márainak ezt a megjegyzését Fried István a témában alapvető tanulmánya mottójául is választotta. Vö. FRIED István, *Jókai Mór és a világirodalom = „Mester Jókai” A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Ráció, Budapest, 2005, 13–31.

⁷ *Uo.*, 30. (1976-os bejegyzés)

⁸ „Jókai. „Erdély aranykora” és „Aranyember”. Amikor leír egy tájat, madarat, növényt: csodálatos nyelvi biztonsággal és egy szakember tárgyismeretével beszél a tüneményekről. Linné sorolta fel ilyen akkurátusan a „species planarum”-ban a változatokat. Míhelyst eleven emberekről beszél, hangja elreked. Mintha nem tudná, hogy egy nő: organikus élőlény, tehát nemcsak „istennői termet, tüzes pillantás, igéző szépség”, hanem hús-vér szerkezet. Mintha nem tudná, hogy a szerelem más is, mint érzelmes deklaráció: a férfiakban és nőkben örökké parázslik a proteinéhség: húst akarnak, proteint. Különös, ahogyan ez a nagy író nem figyel föl a változásra, ami a „regény” műfajában a 19. század közepén elkövetkezett. Mintha nem olvasta volna a korabeli nyugati, orosz és amerikai regényirodalom remekeit: Tolsztoj, Flaubert, Maupassant, Thomas Hardy, Hawthorne regényeit. Bizonyos, hogy ő is szorgalmas regényolvasó volt, mint a testőr-korszakot követően a magyar írók színe-java, akik nemes erőfeszítéssel fordították az olasz, német, orosz, francia és angol regényeket. De Jókai mintha nem eszmélt volna, hogy a regény műfaji, szerkezeti sajátossága változáson esett át. Írói nagyságát ez nem kisebbíti, mert így alkotta meg saját világát, az atmoszférát, égővet, mindent a saját törvénye szerint, tökéletesen.” *Uo.*

mára tehát Jókai, a Jókai-regény éppen a közönségigényeket minden további nélkül kiszolgáló, a csupán szórakoztató, (kis eufemizmussal) népszerű irodalom ellenpontjaként jelenik meg. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a huszadik század európai összevetésben is legjelentősebb magyar regényírója egyértelműen nem vesz tudomást azokról a Jókait, és a Jókai-regényt ért vádakról, amelyek Gyulai és a Budapesti Szemle köre felől éppen a népszerű irodalom, a popularitás vádjával és bélyegével igyekeztek kiiktatni a teljes oeuvre-t a magyar irodalom „komoly” vagy „esztétikai” alapú kánonjából.

Ebben az összefüggésben talán a legizgalmasabb összevetést akkor teszi Márai, amikor Jókai művét Dickenséhez hasonlítja. Különös, hogy éppen ebben az eszmefuttatásban kerül a legközelebb a Krúdy-cikk érveléséhez is, miközben megfontolásainak kontextusát mégis azok a fejtegetései alkotják, amelyeket részint Dickensszel összefüggésben is, a népszerű, szórakoztató irodalom és irodalom különbségének, „az” irodalom és a „parairodalom” közötti képlékeny határvonal problémájának szentel, amelynek kérdése már ott feszült Jókai és Hugo szembeállításának hátterében is. Az 1971-es naplóbejegyzés, amelyben Márai egy 1970-ben, Párizsban megjelent, a ponyva kortársi jelenségét taglaló kötetre reflektál,⁹ leginkább a határátlépés, a ponyva, a népszerű irodalom és „az” irodalom közötti bizonytalan átmenetek, a nagy írók népszerű műveinek problematikáját firtatja. Az ötvenes-hatvanas évek fejleményeit feltáró viták Márai számára nem egyszerűen a népszerű vagy ponyvairodalom, a „paraliteratúra” kortárs kérdéséről szólnak. Inkább arra a történeti fejleményre irányítja rá a könyv olvasása a figyelmét, hogy a 19. század népszerű regényei radikálisan különböznek mindattól, amit ma ponyvaként, vagy parairodalomként aposztrofálunk: „[h]a valaki visszalapoz az időben: – még a nagyok, tehát Balzac, Dumas, Hugo, aztán Walter Scott, Wells, Zola műveiben is talál paraliteratúrát”.¹⁰ Ahogy más olvasmányjaival is gyakran teszi, kommentár nélkül rögzíti a tanulmánykötetnek azokat a számára érdekes

⁹ Noël ARNAUD, Francis LACASSIN et Jean TORTEL, *Entretiens sur la paralittérature*, Plon, Paris, 1970.

¹⁰ MÁRAI Sándor, *Napló 1968–1975*, Akadémiai, Helikon, é.n., 105.

megállapításait, amelyek a ponyva különféle, és akkor már jobbára a nyomtatott könyvön túli médiumaira, a televízióra, rádióra, a képregényfüzetekre vonatkoznak. Abban a történeti reflexióban, amelyre az olvasottak indították, a folytatásos közlés gyakorlatát, a folytatásos regény 19. századi virágkorát állítja kontrasztként a jelenkor fejleményeivel szembe. A klasszikusok sorából külön is kiemeli Dickenst, mint akire igaz, hogy még legnépszerűbb műveiben is „mindig volt valamilyen éghajlat-különbözés, ami »irodalom« volt.”¹¹ A mai olvasóban persze fölvetődhet a kérdés, vajon miért nem jut eszébe éppen ebbe a sorba beilleszteni Jókai nevét, különösen, mert később éppen Dickens az, akivel rokonságba, párhuzamba állítja, amikor Jókai 150. születésnapja kapcsán 1975-ben olykor betű szerinti egyezéssel ismétli meg a Krúdy-portré állításait. Dickens kanonizálódásának története ráadásul lépésről lépésre ugyanazt a mintázatot követi, mint Jókaié: a modern lélektani regény megjelenésével a folytatásos közlést diadalra vivő regényíróval szemben éppen a hallatlan népszerűség bélyege vetíti rá a kritikusok szemében a művek esztétikai kérdésességének gyanúját, és ez a vélekedés évtizedekre rögzül Dickens megítélésével kapcsolatban. (Az már persze jelentős különbség, hogy a narratológiai és általában a szövegközpontú megközelítés előretörésével a Dickens-képből sikerült kiiktatni azokat a megalapozatlan hozzárendeléseket, amelyek a Jókai-képet mindmáig döntően befolyásolják.)

„Jókai 150 éves. Műve volt az ablak, amelyen át benézett a világ a magyar életbe és látott egy különös fenomént: a magyart. A »magyar«, akit Jókai műve mutat, tökéletesen más, mint akit a világ sablonos kliséivel asszociált: nem »tüzes«, »lovagias« magyar, hanem egy emberfajta, aki más, mint a környező népek, germánok, szlávok. Másféle emberi reflexekkel, hibákkal és erényekkel... másféle magyar. És Jókai nem karikírozza ezt az álomalakok módjára jelentkező fenomént, ahogy Dickens karikírozza az angolt. Jókai transzfiguráltan mutatta meg a magyar – a valóságot mutatta, de úgy, mint az álomban.”¹² Jókai teljesítménye tehát Márai számára is abban a leginkább megragadható,

¹¹ Uo.

¹² Uo., 288-289.

amiben Krúdy számára az volt: a panoptikum azáltal válik egy korszak enciklopédiájává, hogy (pontosan nyelvének öntörvényűségében) a regényfikció éppen úgy nyitja meg az olvasó számára egy nem adott és elérhető világ valóságát, annak igazsága értelmében, amiként Heidegger példája szerint Van Gogh facipője megnyitja a szemlélő számára a parasztasszonyét. Márai azonban, annak ellenére, hogy Jókai európai kontextusát Dickens, Balzac, Dumas összefüggésében tematizálja, és a fenti szerzőket (több kortársukkal egyetemben) a folytatásos regényközlés gyakorlatával is összefüggésbe hozza, Jókai kapcsán éppen ezt az egyetlen mozzanatot, a tárcaregényírás gyakorlatát, vagy egyáltalán tényét kapcsolja ki a Krúdy-portré elemei közül. Ez persze lehet egyszerűen a véletlen műve, az egyetlen ponton mutatkozó divergencia, széttartás azonban mégiscsak éppen erre a pontra, a tárcaregény kérdésre tereli a két, hézagosságában is faszcináló Jókai-portré összehasonlító olvasatát.

A huszadik század közepének egyik meghatározó regényében, Hermann Hesse *Üveggyöngyjátékának* elbeszélője hosszan beszél a tárcakorszakáról, mint olyan történeti korról, amelynek gyümölcse az üveggyöngyjáték létrejötte is. Az a tárgyilagosságában a dokumentativitás illúzióját keltő ismertetés, amelyet az elbeszélő egy csak a regény univerzumában létező irodalomtörténész, Plinius Ziegenhals „Das feuilletonistische Zeitalter” című, éppen az ismertetésben létet nyerő művéről ad, pontosan körvonalazza azt az egyértelműnek és konfliktusmentesnek aligha nevezhető viszonyt, amely a huszadik század derekának művészetét és intellektuális közvéleményét a tárcához fűzi.¹³

¹³ Bodo Rollka egyenesen úgy értelmezi az Előszó tárcára vonatkozó passzusait, mint amely „a kulturális elitnek a populáris közvetítési formákkal szembeni megvetését bizonyítja”. Vö. Bodo ROLLKA, *Die Belletristik in der Berliner Presse des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Sozialisationsfunktion unterhaltender Beiträge in der Nachrichtenpresse*, Colloquium Verlag, Berlin, 1985, 11. A regény egyik korai szövegváltozata, amely az összkiadásban a regény függelékeként olvasható, a „feuilletonistische Zeitalter” történeti idejét az 1930-as és 1950-es évek közé teszi, vagyis Hesse, a megírás jelenkorába és közeljövőjébe. Vö. *Die Entstehungsgeschichte des Glasperlenspiels in Fragmenten. Dritte Fassung (1932/33)* = Hermann HESSE, *Das Glasperlenspiel*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 2001, 556.: „Mit dem Ende der Klaiberschen Generation etwa hatte der bürgerlich »feuilletonistische«

Ezt az ambivalenciát már az is jól érzékelteti az olvasóval, hogy miközben a könyv ismertetője többször hangsúlyozza, mennyire nagy tudós könyvéről beszél, azonközben éppen a megfelelő irodalmi dokumentáltságot felröva kétségbe is vonja a mű szavahihetőségét. A tárcza korszaka, amely a regény jövőidejében az alapítótörténetek ab ovo régmúltjaként tűnik fel, ezen interpretáció szerint nagymértékben polgári és individualista, ám távolról sem szellemtelen. A szellemi azonban nem vált termékenyítő erővé, nem került az őt megillető helyre, az élet és az állam ökonómiáján belül. A *tárcza* fogalmát, amelyről Plinius Ziegenhals a korszakot elnevezi, az ismertetés elbeszélője nyomtatékosan olyan jelenségként írja le, amely definiálhatatlan. A körülírást rendre az „úgy tűnik”, némi bizonytalanságot sem nélkülöző, formulája vezeti be, és a következő jegyekkel „azonosítja” a tárcát: a napilapok különösen kedvelt része; milliók számára alkották meg; a művelődni vágyó olvasók legfőbb tápláléka; tudósít, vagy még inkább cseveg a tudás ezerféle tárgyáról; a szerzők közül az okosabbak magukat szórakoztatják a munkájukkal; a szerző önpersziflázsaként is olvashatók; iparszerűen gyártott cikkek tömege; nem mentesek az iróniától vagy önironiától; a művészetek, a nyelv és a tudományok végét hangulatos tárcák taglalják; demoralizálják a szellemet; inflálják a fogalmakat.¹⁴ Hesse víziójában a tárcza tulajdonképpen a világ és Európa szellemi hanyatlásának elindítója, előkészítője. Ez a felfogás azonban, ha nem is ennyire kiélezett formában, ám ott lappang azoknak a teoretikusoknak az argumentációjában is, akik az esztétikai elméletek, az irodalomso-

Geistesbetrieb seinen letzten Tiefstand erreicht: was in Vorträgen, Zeitschriften und Büchern um 1950 geleistet und von der Menge bewundert wurde, unterbietet das gewiß bescheidende Niveau von 1930 noch um ein Erhebliches. Es lebten zwar auch damals einige Gelehrte von hohem Rang, doch war im ganzen die höhere Schule einschließlich der Universität auf einen schlimmen Grad von Verantwortungslosigkeit gesunken, und die einfachsten Gebote intellektueller Redlichkeit schienen vergessen worden zu sein. Als Beispiele für die rührend-lächerliche sowohl wie für die verderbte Seite dieser Zustände an den Hochschulen (deren Schüler damals übrigens nach Belieben streikten, demonstrierten, die Lehrer am Leben bedrohten usw.) nennen wir zwei um 1950 erschienene umfangreiche Bücher deutscher Professoren, welche beide als Kuriosa eine gewisse Berühmtheit behalten haben.”

¹⁴ Hermann HESSE, *Das Glasperlenspiel*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 2001, 14-15.

ciológia vagy pszichológia felől közelítették meg a 19. századnak ezt a huszadik század első felében még mindig meghatározó irodalmi jelenségét.

Hauser Arnold például, aki a jelenkori tárcaregény-kutatások egyik állandó hivatkozási pontja, Máraihoz hasonlóan egyértelmű különbséget tesz a 19. század népszerű irodalma és a huszadik század bestsellere, tömegirodalma között. A fogalmi szinten is következetesen érvényesített elválasztás alapja nála is, akárcsak Márainál az az alapvető (olvasói) tapasztalat, hogy amíg a 19. század népszerű regényei egyszerre voltak olvashatóak az igényes, esztétikai teljesítményt is elváró és az olvasástól inkább szórakozást remélő, kevésbé kiművelt befogadók számára, addig a 20. század második felének tömegkultúrája olyan bestsellereket termel, amelyek a képzetebb, esztétikai igényekkel is rendelkező olvasók számára gyakorlatilag olvashatatlanok.¹⁵ Miközben Hauser ezt a megkülönböztetést fogalmi szinten is, konzekvensen érvényesíti, azonközben a modern tömegkultúra eredetét mégis a 19. század tárcaregényének jelenségéhez vezeti vissza. Ahhoz a tárcaregényhez, amelynek Jókai minden kétséget kizáróan Sue, Balzac, Dumas és Fontane mellett európai klasszikusa, és amely a 19. század második felének bizonyosan a legnagyobb kihatással bíró irodalmi jelensége. Olyan irodalmi jelenség, amely túllépve az irodalom határain a kultúra rendszerének egészét forgatta fel. A bestseller Hauser felfogása szerint a művészi tömegtermék, mint tömegkommunikációs produktum prototípusa, számos ismérve közül a legfontosabbak közé tartozik, hogy egyes részletei tetszőlegesen elhagyhatóak, miközben befogadása rendre passzív. Bár közönségének magját Hauser szerint továbbra is a középosztály alkotja, és ez a közönség nem homogénebb, mint a 19. századi népszerű irodalom közönsége volt, létrejötté mégis annak a homogenizálódásnak a következménye, amely a hagyományos polgári középosztály felbomlásával és kiterjedésével jön létre,¹⁶ közönsége „mondhatni korlátlan kiterjedésű és abszolút heterogén.”¹⁷

¹⁵ Vö. HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, ford. GÖRÖG Livia, Gondolat, Budapest, 1982, 710.

¹⁶ Vö. *Uo.*, 710-713.

¹⁷ *Uo.*, 689.

A népszerű irodalom, amelyet a nagyvárosi élet termékének tekint,¹⁸ Hauser szerint a demokrácia („a műveltségi privilégiumok fellazulásának”) és a verseny terméke,¹⁹ vagyis ugyan azokra a komponensekre volna visszavezethető, amelyekben a tömegművészet minőségi hiányosságainak, a minőség hiányának elsődleges okát is látja.²⁰ Miközben Hauser annyiban párhuzamot von a bestseller és a népszerű irodalom között, hogy mindkettő esetében meghatározónak tekinti az „előállítás” iparszerű, és az így létrejött alkotások „kötelező” árujellegét, a marxista esztétika Habermas, Adorno vagy az általa is hivatkozott Hannah Arendt²¹ által képviselt felfogásával szemben többször is hangsúlyozza azoknak a határvonalaknak a képlékenységet, amelyek a „művészetet” a népszerű művésztől elválasztják: „magasrendű művészet, népművészet, népszerű művészet – ezek ideáltípusok, úgy szólván soha és sehol nem fordulnak elő a maguk absztrakt tisztaságában.”²² A népszerű irodalmat, Máraihoz hasonlóan, ebben látja alapvetően másnak, mint a bestsellert. A népszerű irodalom nem idegen a művésztől, amennyiben „[l]étezik olyan magas rendű művészet, amely megfelel nagy létszámú, félművelt rétegek ízlésének is, de olyan népszerű művészet is akad, amely elnyeri a művelt, intellektuálisan igényes, esztétikai értékeket kritikusan megítélő közönség tetszését is.”²³ Hogy a „népszerűség”, vagyis az adott kor kulturális rendjéhez képest széles közönség, és az értékállóság mennyire nem képzelhetőek el valamifajta kizáró ellentét két pólusaként, arra éppen az Erzsébet-kor és a spanyol aranykor színházát, valamint a modern társadalmi regény angol és francia példáit hozza bizonyossággul.²⁴ Miközben Hauser a népszerű, a kultúra piacán áruként is megjelenő, és nem annyira szubverzív mint inkább affirmatív jellegű (polgári?) vagy népszerű művészzel szemben jóval megengedőbb, mint a (nyuga-

¹⁸ Vö. *Uo.*, 668.

¹⁹ *Uo.*, 670.

²⁰ *Uo.*, 697.

²¹ Vö. *Uo.*, 669.

²² *Uo.*, 643.

²³ *Uo.*, 671.

²⁴ *Uo.*, 674.

ti) marxista esztétika általában, hiszen rendre sorolja a pro és kontra érveket, annak a folyamatnak a kezdőpontját, amelynek a végén a tömegirodalom, a bestseller esztétikai nullfoka áll, végérvényesen a tárcaregény megjelenéséhez köti. Ennyiben mindenképpen megerősíti azt a közfelfogást, amely a tárcaregény jelenségét az irodalmon kívülre, a sajtótörténet, a társadalomtörténet vagy a mentalitástörténet hatókörébe utalja. Valójában tehát éppúgy annak az esztétikai hanyatlástörténetnek az első számú felelősévé teszi, mint Hesse „irodalomtörténésze”, Plinius Ziegenhals.

A népszerű művészet átalakulása tömegművészetté Hauser szerint olyan, a 19. század közepén megindult folyamat, amely a (bulvárszínház és a könyvomat megjelenése mellett) elsősorban a folytatásos regénnyel vette kezdetét.²⁵ Azzal, hogy Hauser azt állítja, a modern értelemben vett népszerű irodalom „első, teljes értékű” példája a tárcaregény, „amelynek anyagát napi szenzációk és szerelmi történetek szolgáltatják,”²⁶ egyfelől felismeri a tárcaregény kiemelkedő jelentőségét a 19. századi irodalmi jelenségek sorában, másfelől azonban nem tagadható, hogy egy, a művészet szempontjából tekintve aligha igenelhető, negatív alakulástörténet kezdeményezőjeként valójában démonizálja. Hauser ugyan utal arra is, hogy kezdetben olyan szerzők nevéhez kötődik a folytatásos közlés, mint Balzac és Dickens,²⁷ ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a folytatásos közlés történetének egészét gyors hanyatlástörténetként interpretálja. Hauser többször is hangsúlyozott tézise szerint a mennyiség és a minőség, bizonyos kivételektől eltekintve, alapvetően fordított arányossági viszonyban áll egymással: a vevőkör (olvasóközönség) növekedésével a termék (regény) minősége szükségszerűen romlik.²⁸ Megfontolásaiban nyilvánvalóan ott munkál a modern esztétikának az a meggyőződése is, amely az „érték” fogalmát egyfelől az *exkluzivitáshoz*, másfelől pedig az *originalitáshoz* rendeli hozzá. Ezért sem véletlen, hogy a 19. század városi „tömegolvasója” (vagyis a kevéssé képzett kispolgár és munkás) számára Hauser abban

²⁵ *Uo.*, 693.

²⁶ *Uo.*, 684.

²⁷ *Uo.*

²⁸ *Uo.*, 690.

látja a folytatásos regény szinte kizárólagos funkcióját, hogy olvasója „menekülés-vágyálmok”, a „pótkielégülések” és az „elfojtások” projekciójának gazdag tárházára találhat benne.²⁹

Hauser *A művészet és az irodalom társadalomtörténetében* meglehetősen hosszú részt szentel a tárcaregény (és a folytatásos regény) történetének,³⁰ és itt sem kerüli meg a művészet funkciójának a kérdését, konfrontálva azt a huszadik század művészetfelfogását erőteljesen formáló *l'art pour l'art* eszményével. A tárcaregény történetének és történeti hatásainak elemzésénél abból az 1830-as években a francia szellemi életben megfigyelhető változásból indul ki, amely elsősorban a politikai és az irodalmi nyilvánosság összefonódását érinti, és amely az újság, az újságíró, az író szerepének átrendeződéséhez vezet. Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltásában* a 18. század közepére datálja azt a folyamatot, amelynek során Angliában a politikai és az irodalmi nyilvánosság „átcsúszik” egymásba.³¹ Bár mindkettőt magánemberek közössége alkotja, az irodalmi és politikai nyilvánosság köre ekkoriban mégsem fedi egymást teljesen: miközben a nők, a cselédek vagy a tanoncok már részei az irodalmi nyilvánosságnak, a politikai nyilvánosságot azok a magántulajdonosok, családapák alkotják, akik az irodalmi nyilvánosságnak nem képezik integráns részét. A kifejlett polgári nyilvánosság Habermas szerint a publikummá, közönséggé egybegyűlt magánemberek fiktív identitásán alapul, akik magánemberként mindkét szerepüket, a tulajdonosét és az emberét is megőrzik ebben a folyamatban.³² Hauser az újság szerepét éppen (bár

²⁹ *Uo.*, 675.

³⁰ HAUSER Arnold, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete II.*, ford. NYILAS Vera, SZÉLL Jenő, Gondolat, Budapest, 1969, 188-201, ill. 270-283.

³¹ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*, ford. ENDREFFY Zoltán, Gondolat, Budapest, 1971, 114. (A német szövegben: Jürgen HABERMAS, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Mit einem Vorwort zur Neuauflage 1990*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 4. Aufl., 1995, 120-121.)

³² *Uo.*, 115. (Habermas definíciója az eredeti szövegben: „Die entfaltete bürgerliche Öffentlichkeit beruht auf der fiktiven Identität der zum Publikum versammelten Privatleute in ihren beiden Rollen als Eigentümer und als Menschen schlechthin.” *Uo.*, 121.)

ő nem így nevezi) a kifejlett polgári nyilvánosság kialakulásában látja. A politikai és irodalmi pálya összefonódása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a politikusi karrier előfeltételévé válik az írói képesség, de úgy is, hogy a két „szakma” egy generációval későbbi differenciálódása Hauser szerint az újságírás előtérbe kerülésével mégiscsak egyfajta egymásra utaltságban, a politikai napilapok népszerűsödésével és a tárcaregény megjelenésével egy nyilvánosság terébe kerül.³³ Ezek után nem véletlen, hogy történeti jelentőségű eseményként aposztrofálja azt az újítást, amely a tárcaregény és a hirdetések bevezetésével a politikai napilap modern formájának megteremtéséhez vezet, és amelynek „csupán” mellékterméke az „irodalom iparosodása”, amelyet itt is, és később is Hauser az általános szellemi fejlődés egyik kísérőjelenségeként, nem értékeli (túl). Azt az alapítótörténetet, amelyet a tárcaregénnyel foglalkozó írások szinte szóról szóra elismételnek, és amely nem egyszerűen a modern polgári nyilvánosságot hozza létre a politikai és az irodalmi nyilvánosság összekapcsolásával, hanem egyúttal a modern tömegmédiумokat is (luhmanni értelemben, a három programsáv, a reklám, a szórakoztatás és a hír programsávjának összekapcsolásával), Hauser is elbeszéli.³⁴

Bár Hauser a *l'art pour l'art* eszményét nagyon is ellentmondásosnak látja, a tárcaregényt ebben az argumentációban is a melodráma

³³ Vö. HAUSER, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete II*, 188.

³⁴ „[t]örténelmi jelentőségű eseménynek tekintendő, mikor Émile de Girardin, ez a jelentéktelen író, de gazdag képzetű üzletember felkarolja az addig teljesen ismeretlen Dutacq ötletét, és 1836-ban megalapítja a *La Presse* című újságot. A korszakalkotó újítás ebben az, hogy a lap évi előfizetési díját negyven frankban állapítja meg, vagyis az akkor szokásos összeg felében, a hiányt pedig a hirdetések jövedelméből szándékozik fedezni. Dutacq még ugyanabban az évben, ugyanazzal a programmal megalapítja a *Siècle*-t, a többi párizsi lap pedig a maga keretein belül követi a példájukat. Az előfizetők száma nőttön nő. [...] Az újságok szakmai cikkeken kívül általános érdekű anyagot közölnek, mégpedig útleírásokat, botrányhistóriákat és törvényszéki beszámolókat. Legnagyobb attrakciójuk azonban a folytatásos regény. Ezt mindenki olvassa, az arisztokrácia és a burzsoázia, az előkelő társaság és az értelmiség, fiatalok és öregek, férfiak és nők, urak és szolgák. A *Presse* „feuilleton”-jainak sorát Balzackal nyitja meg, aki 1837 és 1847 között évenként egy-egy regényt ír neki, valamint Eugène Sue-vel, ő legtöbb művét ennek a lapnak engedi át. A *Siècle* a *Presse* szerzőivel szemben Alexander Dumas-t játssza ki, akinek *Három testőre* rendkívüli sikert arat és a lapnak tetemes hasznot hoz.” Uo., 189.

mellé, vagyis a népszerű irodalomnak abba a skatulyájába helyezi, amely a cselekmény és a jellemek tipizáltsága, sematikussága folytán kevésbé aspirálhat a maradandóságra vagy értékességre. Miközben arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szórakoztató regény nem a tárca technikának, a tárca formának köszönheti „merev”, „sztereotip jellegét”, aközben a tárca regényben mégis a közönségizlés lerombolásának okát látja, amely nem függetleníthető az irodalom „példátlan” demokratizálódásától. Vagyis a népszerű regénnyel szembeni későbbi ellenérvei itt éppenséggel a relativáló, megengedő kitételek nélkül vonatkoznak a tárca regényre mint olyanra, anélkül, hogy ennek a hihetetlenül gazdag 19. századi anyagnak a belső differenciálódására reflektálna a szerző (bár kétségtelen, hogy a havi epizódokban megjelenő folytatásos regény és Dickens irodalmi értékét elismeri, és vele párhuzamba állítja Balzacot). Két olyan pont akad, amely a későbbi, a népszerű irodalommal kapcsolatos megfontolásaiban talán nem ennyire kiélezetten és hangsúlyosan jelenik meg. Ez a két pont azért is lehet lényeges, mert mindkettő olyan kérdéseket érint, amelyek a Jókai-recepcióban minduntalan fellángoló viták lényegi érveinek hátterét világíthatják meg. Az egyik ilyen pont mindenképpen az a belátás, amelyet Hauser a technika és művészet kapcsolatáról a tárca regény megjelenésével kapcsolatban megfogalmaz. Nevezetesen, hogy „[a] művészet egész története a technikai kifejezőeszközök állandó megújulása, bővülése és tökéletesedéseként ábrázolható, és a válság nélküli fejlődést úgy határozhatjuk meg, mint ezen eszközök hiánytalan kiaknázásának és ismeretének folyamatát, mint a tudás és szándék, kifejezési lehetőség és törekvés harmonikus kiegyenlítését.”³⁵ Hauser akkor, amikor a kifejezőeszközök materialitásáról beszél, a művészet egyik leglényegesebb sajátóságaként kezeli a technikától, a technikai szerkezetektől, „gépektől” való elválaszthatatlanságát, azt a szükségszerű egymáshoz rendeltséget, amely a műalkotást, éppen anyagiséga okán, a mindenkori technika vívmányaihoz köti.

³⁵ Uo., 271.

Amit a fejlődésről, sőt, a válság nélküli fejlődésről mond, a mai olvasó számára nyilvánvalóan kevésbé értelmezhető, az azonban, hogy a művészet alakulástörténetét a technikai eszközök alakulástörténeteként értelmezi, annak a nyolcvanas években kibontakozó médiaelméleti reflexiónak a megelőlegezése, amelynek konzekvenciáit talán a legradikálisabban Kittler fogalmazta meg. A művészi érték Hauser számára továbbra sem a technikai eszközök jellegének a függvénye,³⁶ ám okfejtéséből az is következik, hogy a művészet szükségszerűen él azokkal a technikai eszközökkel, vagy újításokkal, amelyeket kora kínál fel a számára. A folytatásos közlést, Dickens összefüggésében, éppen ilyen technikai vívmányként értékeli, amely, mint korjellemező, a regény műfajának történetéhez óhatatlanul hozzákapcsolódott. Lényeges kérdés, hogy ha Dickens művészete, és a folytatásos közlés számára a technika ezen értelmezése arra szolgál érvül, hogy a művek esztétikai érvényessége az adott korban éppen a kor technikai lehetőségeinek maximális kijátszása révén tudott megvalósulni, a technikának egy hasonló értelmezését miért nem viszi át a tárcaregényre is. Miközben Chaplin példáján éppen azt bizonyítja be, hogy egy tömegeknek szóló, és alapvetően kommerciális célokat szolgáló technika is válhat esztétikai értelemben is értékes műalkotás hordozójává, addig az újság és a tárcaregény esetében ezeket a konzekvenciákat vonakodik megfogalmazni. Pedig Jókai esetében például minduntalan, máig visszatérő szólam Gyulai érveinek igazolására a regény által használt médium (a napilap) tömegessége.

A tárcaregény megjelenésével Hauser még egy olyan, jelentős változást köt össze, amely a Jókai körül zajló vitában Gyulai óta, nem függetlenül egyébként a tömegesség kérdésétől, folyamatosan jelen van, és amely Gyulai számos Jókait támadó cikkére is kínál magyarázatot. A tárcaregény ugyanis nem egyszerűen heterogénné és tömegessé tette a regényt, és így az irodalom közönségét. Annak az olvasás, a művészetbefogadás területén végbemenő gyors és radikális demokratizálódásnak, amelyet Hauser, végső soron szimbolikusan is a tárcaregény születéséhez kapcsol hozzá, egy másik, ám nem kevésbé mélyreható

³⁶ HAUSER, *A művészet szociológiája*, 695.

következménye a kritikai nyilvánosság átrendeződésében érhető tetten. Nem egyszerűen a közönség kettőződik meg akkor, amikor a jól képzett, zárt, elit olvasóréteg mellett megjelenik az a számosságában nagyságrendekkel nagyobb, ám előképzettségét tekintve annál kevésbé elit és zárt olvasóréteg, amely a kontinensen a tárcaregénynek köszönheti robbanásszerű és ezért látványos növekedését. A tárcaregény közönségét, szemben a korábbi könyv-regény közönségével, már éppen az jellemzi, hogy *nem exkluzív*. Vagyis a regény mint műfaj közönsége nagyon látványosan vesztí el exkluzivitását, amely mindenképpen fontos mozzanat lehet akkor, ha meg akarjuk érteni, miért sújtotta hosszú időn keresztül felejtés a tárcaregény jelenségét és jelentőségét. De legalábbis miért vezetett olyanfajta démonizációs narratívákhoz még azokban az esetekben is, mint Hauseré, amikor pedig a teoretikus számára egyértelmű és világos a tárcaregény történeti szerepe az irodalom és a kultúra 19. századi alakulástörténetében. Hauser ugyanakkor nem kisebbíti annak a ténynek a jelentőségét sem, hogy a korábban kizárólagosan szakemberekből, esetleg mecénásokból vagy gyűjtőkből álló, sok esetben az akadémiák által, a műbírálatra mintegy „hivatalosan” is feljogosított kör mellett a tárcaregény megjelenésével párhuzamosan megszólal a laikusok hangja is, akik felbátorítva érezték magukat az ítéletre, a kritikai véleménynyilvánításra.³⁷

A közönség, amely a tárcaregény esetében immáron nem csupán az irodalmi nyilvánosságban, de a politikai nyilvánosságban is részt vesz, vagyis egyre inkább a kifejlett társadalmi nyilvánosság része, tulajdonképpen a tárcaregény megjelenésével egy időben válik azzá a hatalommá, ami a tömegmédiумok korában magától értetődő realitásnak számít. Az olvasó, amikor könyvet vásárol, szintén választ, vagyis kinyilvánítja a véleményét: szavaz. A politikai napilap olvasóközönsége azonban a tárcaregény megjelenésétől kezdve *összetett* tartalmat, egyszerre politikai és irodalmi tartalmat, *információt* és *szórakozást* is vásárol. Az irodalom persze mindig is eszköze, de még inkább lehetősége és módja volt a véleményformálásnak. A tárcaregény forradalmisága abban rejlik, hogy miközben vizuálisan, (láthatólag és látszólag is) el-

³⁷ Uo., 531 skk. ill. *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*, 280. skk.

választja egymástól a politikai és gazdasági manipulációra, valamint az önértékű és magáért való szórakozásra és művelődésre szolgáló szövegrészeket, azonközben fact és fiction, valóság és álom, átjárhatóvá és egymásra utalttá válik, mégpedig egy többé már nem exkluzív közönség, hanem a be nem avatottak egyre növekvő tömege számára. A tárcaregény, amely kulcsfontosságú abban a periódusban is, amikor elsődlegesen az előfizetések megújítását várják tőle a szerkesztők, és akkor is, amikor néhány évtizeddel később, példányonként, napról napra kellett eladni a már nyereségességet fenntartó újságmennyiséget, magában a lap eladásában, az „önreklámban” konstans gazdasági tényezőként volt jelen. Azt azonban, hogy a tárcaregény és rajta keresztül a közönsége ténylegesen hatalommá tudott válni, mégiscsak a híreknek, az újság politikai tartalmának, a politikai véleményformáláshoz való hozzájárulásának köszönhető. Ha Márai hallgatott a tárcaközlés tényéről Jókai-val kapcsolatban, és Hauser számára végül ugyan annak a démonizáló narratívának a kerettörténetébe helyezkedett, amiként azt a hessei, Plinius Ziegenhals szájába adott értelmezés az elitirodalom diskurzusában rögzítette, annak egyik okát mindenképpen ebben kell látnunk.

A tárcaregénnyel foglalkozó írások egyik állandóan ismételt, már-már elmaradhatatlan közhelye, hogy a 'littérature industrielle', vagyis a tömeges, ipari vagy gyárszerű előállítás bélyege, amelyet Sainte-Beuve 1839 szeptemberében, vagyis szinte már a tárcaregény születésének, elterjedésének a pillanatában rásüt az új, de feltartóztathatatlanul terjedő és mind népszerűbbé váló új irodalmi fenoménre,³⁸ tehető felelőssé azért, hogy a tárcaregény a huszadik században egyértelműen és visszavonhatatlanul kikerült az irodalomtörténeti kánonokból.³⁹ Annak okát, hogy az irodalomkritika és az irodalomtörténet-írás miért nem vesz tudomást a tárcaregényről, sokkal

³⁸ A vita magyar recepciójával kapcsolatban: Vö. KERESZTÚRSZKI Ida, „...de azért nem írok gyárilag...” (A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán) = *Klasszikus magyar irodalomtörténet – Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2003, 171-195.

³⁹ Vö. pl. Walburga HÜLK, *Als die Helden Opfer wurden. Grundlagen und Funktion gesellschaftlicher Ordnungsmodelle in der Feuilletonroman „Les Mystères de Paris” und „Le Juif errant” von Eugène Sue*, Winter, Heidelberg, 1985.

inkább azoknak az érveknek a közelében kell keresnünk, amelyek a tárcaregény politikai napilapban, vagyis az újság kontextusában való megjelenésével hozhatóak összefüggésbe, és amelyek a tárcaregény-olvasó közönség hatalmának kialakulásán át a tárcaregénynek magának a hatalommá válásával, mintegy átpolitizálódásával kapcsolatosak. A tárcaregénynek az a sajátos hatóképessége, amely sajátosan és speciálisan a napisajtóban, a politikai napilap médiumában alakul ki, semmi esetre sem egyszerűsíthető le arra, hogy a regény a politikai napilap közegében valamifajta politikai propaganda-eszközzé válik. A probléma, amellyel szemben állunk, jóval összetettebb képet mutat. Ezért sem lényegtelen magának a fogalomhasználatnak a kérdése sem: Cristina Priotto egyébként kitűnő, a Frankfurter Allgemeine Zeitung tárcaregényeiről írott könyvében⁴⁰ az általános szakirodalmi gyakorlatra hivatkozva a *Feuilleton-Roman*, *Zeitungsroman*, *Fortsetzungsroman* és a *Roman in Fortsetzungen* megjelöléseket szinonimaként fogadja el.⁴¹ Hauser okfejtése, és a tárcaregény sajátos hatásmechanizmusa azonban mindenképpen emellett szól, hogy világosan határoljuk el legalábbis a tárcaregény és a folytatásos regény fogalmát. A *tárcaregény* politikai napilapban, vagy legalábbis naponta megjelenő újság tárcarovatában, folytatásokban megjelenő regény, amelynek epizódjai vagy napi rendszerességgel, vagy legalábbis a hét több napján, esetleg egy-kétnapos kihagyásokkal követik egymást. A tárcaregényt tehát el kell határolnunk azoktól a folytatásos regényektől, amelyek hetilapokban, magazinokban, vagyis heti vagy havi rendszerességgel megjelenő periodikában, vagy mint Dickens esetében havonta, önálló füzetként látnak napvilágot. A *tárcaregény* igen tágan értett politikuma és sajátos hatásmechanizmusai ugyanis nem választhatók le az őt hordozó napilap médiumáról, és az sem véletlen, hogy a tárcaregénnyel kapcsolatos ellenérzések (vagy legalábbis ezek javarésze), valamint a kanonizációs ellehetetlenülés a folyóiratok vagy hetilapok közléseit érintetlenül hagyták.

⁴⁰ Cristina PRIOTTO, *Fortsetzung folgt. Feuilletonromane in der 'Frankfurter (Allgemeine) Zeitung' im 20. Jahrhundert*, Tectum Verlag, Marburg, 2007.

⁴¹ Uo., 23.

Norbert Bachleitner egyik hosszabb tanulmánya, amely a tárcaregény-kutatás eddigi eredményeinek áttekintésére vállalkozik, és a szerző álláspontjáról sokat elárulva éppen a *Littérature industrielle* címet viseli, külön fejezetet szentel a tárcaregény fogalmának.⁴² A tárcaregény valamint a folytatásos regény, illetve a Priotto által is felsorolt, a szakirodalomban elterjedt megnevezések kapcsán, bár nem utasítja el teljesen azok szokásos, gyakran szinonimakénti használatát, de azt sem hallgatja el, hogy szólnak érvek a napi folytatásokban megjelenő tárcaregény megkülönböztetése mellett is. A folytatásos és a tárcaregény fogalmi elhatárolását szerinte alapvetően három tényező indokolhatja: a napilapban a szépirodalom a hírek szomszédságába kerül, hiszen a tárca mint rovat számos hírt, riportot, beszámolót és tudósítást is tartalmaz; a napilapban a tárcaregény egyfajta reklám-szerepet tölt be; a napi epizódok a cselekményszerkesztésben olyan technikákat követelnek meg (pl. a feszültségkeltésben és –oldásban), amelyekre a folyóiratokban és a hetilapokban nincsen szükség.⁴³ Bár a Bachleitner által felsorakoztatott érvekkel aligha lehetne vitatkozni, ezek a jegyek önmagukban még nem nyújtanak kielégítő magyarázatot arra, miért vált a tárcaregény, mint irodalmi jelenség, vagy ahogyan Bachleitner nevezi, az „irodalmi behatoló a hírek birodalmába”⁴⁴, ellentétben a havi vagy heti folytatásosokkal egy olyan démonizáló narráció főszereplőjévé, amellyel szemben az irodalomtudomány a leghatékonyabb cenzúrát, a hallgatást választotta, kisebb megszakításokkal, közel másfél évszázadon keresztül. Nyilvánvalóan lehet jelentősége annak, hogy a napilapok tárcarovata színes híreket és a kultúra területéről beszámolókat, riportokat is közöl, igazi jelentősége azonban meggyőződésem szerint annak a politikus kommunikációnak van, amely a tárcaregény hatásmechanizmusát és hatalommá válását determinálta, és amely elsődlegesen a napilap mint médium funkciójával hozható összefüggésbe.

⁴² Norbert BACHLEITNER, *Littérature industrielle. Bericht über Untersuchungen zum deutschen und französischen Feuilletonroman im 19. Jahrhundert*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 6. Sonderheft (1994), 159-223. A tárcaregény fogalmáról: 161-168.

⁴³ *Vö. Uo.*, 166.

⁴⁴ *Vö. Uo.*, 159.

A folytatásos regénynek ez a politikus kommunikációra való képessége, amelyben hatalma gyökerezik, és amely nem azt jelenti, hogy a tárcaregények erőteljesebben vagy közvetlenebb módon válnának önmagukban is politikai vagy ideológiai tartalmak médiumaivá, mint azok a regények, amelyek könyvben vagy folyóiratban látnak napvilágot, a huszadik században nem véletlenül keltette fel olyan teoretikusok figyelmét, mint például Antonio Gramsci. Mint ahogyan az sem véletlen, hogy a tárcaregény szisztematikus kutatásának rövid virágkora a huszadik században a harmadik birodalom német sajtótudományának volt köszönhető. Antonio Gramsci harmincas évek közepéről származó, rövid írása tulajdonképpen a tárcaregény kultúrában betöltött funkciójának kérdését érinti.⁴⁵ A cikk apropóját egy rövid, 1930-as újsághír szolgáltatja: egy római és egy nápolyi napilap szinte egyidőben, párhuzamosan kezdi meg két Dumas-regény (*Monte Cristo grófja*, *Egy orvos feljegyzései: Joseph Balsamo*) valamint Paul Fontenay *Egy anya szenvedéstörténete* című regényének folytatásos közlését. Gramsci készséggel elismeri: a 19. század második fele minden kétséget kizáróan a tárcaregény fénykorának tekinthető. Ám azok az olasz lapok, amelyek a 19. század nagy sikereit majd egy évszázaddal később, 1930 táján közlik, meggyőződése szerint hibáznak. Nemcsak hogy félreismerik saját olvasóikat, hanem egyúttal soha vissza nem térő történelmi esélyt is szalasztanak el. Gramsci ugyanis ezekből a politikai napilapokból azt a kortárs olasz irodalmat hiányolja, amely egyszerre modern, és mégis megfelel a széles közönség igényeinek, de amely ugyanakkor képes lehet kiaknázni a tárcaregény esztétikájában és befogadásában eredendően benne rejlő, nem mindennapi lehetőséget. Nevezetesen: Gramsci a tárcaregényben ismeri fel a „nép” felemelésének egyik leghatékonyabb és ezért legfontosabb eszközét. Gramsci érvelése annyiban mindenképpen a kommunista „népnevelés” ideológiáját követi, amennyi-

⁴⁵ Antonio GRAMSCI, *Der Begriff des „National-Völkstümlichen“*. (Aufzeichnung aus den Jahren 1934/35) = Uö., *Zu Poitik, Geschichte und Kultur. Ausgewählte Schriften*, Röderberg Verlag, Frankfurt a.M., 1986, 235-242.

ben merőben funkcionális műfajként tekint a tárcaregényre, vagyis abból indul ki, hogy a tárcaregény olyan *eszköz*, amelyet más elvárásokkal kellene megközelítenünk, mint a képzettek esztétikai kánonokhoz tartozó olvasmányait.

Már 1930-ban leírja viszont a tárcaregény befogadásának egy olyan különös sajátosságát, amellyel csupán az utóbbi évtizedek televíziós sorozatai szembesítették a szerialitás kérdésre irányuló esztétikai reflexiót. A tárcaközlés (esztétikai) hatásának kulcsát ugyanis a napi folytatásokban megjelenő regény ama unikális „képességében” jelöli ki, hogy az (szemben a könyv médiumának irodalmával) a befogadás *ütemezetttsége* és a tömeges befogadói csoporton belül az egyes befogadók esztétikai/olvasási tapasztalatainak *egyidejűsége* révén rendkívül koncentráltan, hatékonyan és igen széles körben tematizálhat meghatározott kérdéseket. „Ismerni »a regényt«, amelyet éppen a »Stampa« hozott, egyfajta »mondén kötelesség« volt a házmesterfülkékben, az udvarokon, és a belsőudvarok karzatán, minden egyes folytatás okot adott a »konverzációra«, amelyekben a pszichológiai intuíció, »a különösen figyelemfelkeltőek között« a felismerésnek a természetes képessége stb. tökéletesen érvényre jutott; a folytatásos regények olvasói egészen bizonyosan sokkal nagyobb figyelemmel és nagyobb emberi részvétellel érdeklődnek a szerzőik iránt, mint az úgynevezett képzett szalonnokban D’Annunzio regényei vagy Pirandello művei iránt érdeklődtek vagy érdeklődnek.”⁴⁶ Gramsci szerint az újság megválasztása jellegzetesen családi, nem pedig személyes döntés, és ebben a döntésben a nőknek is fontos szerep jut. A női olvasók érdeklődése viszont elsődlegesen a regényre és a helyi hírekre fókuszál. Gramsci éppen erre vezeti vissza azt a megfigyelését, hogy a tisztán politikai és véleményformáló napilapok soha nem tudtak olyan széles közönséget elérni, mint azok, amelyek tárcaregényeket is közöltek.⁴⁷ A tárcaregény viszont éppen azáltal válik politikai „tényezővé”, hogy kiindulópontja és kiprovokálója lesz a konverzáció-

⁴⁶ Uo., 237.

⁴⁷ Vö. Uo.

nak, amely ugyanakkor ezzel egyidejűleg sokszor egymás számára amúgy idegen olvasók között is alkalmi beszédközösséget, tehát tényleges, a face to face kommunikáció alapján kialakuló, alkalmi emberi közösséget képes generálni, meghatározva azt a konkrét témát, ami a konverzáció kiindulási alapja lehet.

A tárcaregény ezzel tehát nem egyszerűen olyan alakulatként jelenik meg, amely a kommunikáció *témáját* szabályozza, vagyis a társadalmi nyilvánosságban egyfajta regulatív erővel ruházódik fel. A tárcaregény a korai tömegmédiумok nyilvánosságának terében magát a kommunikációt teremti meg, vagyis szabályozó ereje kiterjed magának a kommunikációnak a létrejöttére is. Az a fundamentális különbség, amely a tárcaregény kommunikációjának a politikusságát és a könyv médiумában megjelenő regény politikusságát egymástól elválasztja, elsődlegesen tehát a befogadás módjában keresendő. A könyvben megjelenő regény lehet akármilyen ideologikus is, sokkal kisebb hatókörű „beszédközösségeket” képes csak teremteni, legyenek ezek bár kétszemélyesek, vagy mondjuk a Litera portál akár párezres fanklubja. A tárcaregény közönsége történetének különböző szakaszaiban persze a nettó számokat tekintve óriási különbségeket mutat az egyes nyelvterületeken, de a könyvolvasókhoz képest arányaiban mindig nagyságrenddel nagyobb az általa elért publikum, mint a könyvolvasók tábora. A könyvolvasókkal szemben a tárcaregény széles és diszperz publikumának köszönhetően tömeges elterjedtsége,⁴⁸ a szeriális közlés ütemezett és a publikum egészére kiterjedően kvázi egyidejű befogadása, valamint a napisajtó aktuálpolitikai kontextusa révén olyan vertikális és horizontális kiterjedtségű beszédközösség létrehozására alkalmas, ami mindenképpen a kommunikáció politikus formája-

⁴⁸ Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a „tömegesség” a tárcaregény történetének különféle helyszínein és periódusaiban a több ezres nettó számoktól a többmillió olvasószámokig igen széles skálán mozoghat, hasonlóképpen relatív, vagyis tér-idő-függő a közönség diszperzításának a ténye is. Ám a könyv publikumához képest mégis indokolt tömegességről beszélni, hiszen ha a nettó számok változnak is, a nagyságrendi különbségek a nettó számok változása mellett is jól érzékelhetőek.

ként értelmezhető. Vagyis ebben az esetben nem a „regény” direkt ideologikumára, vagy bármifajta ideológiai elkötelezettségére kell gondolnunk, hanem arra a szabályozó, regulatív funkcióra, amelyet a nyilvánosság tematizálásában képes lehet betölteni.

A Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem 1872. november 10-i hivatalos megnyitása² speciális hivatásosodástörténeti kontextusba ágyazódik. Az egyetem első rektora, Berde Áron nyitóbeszédében a nemzeti tudás zálogaként írta le az egyetem szerepét, melynek léte a magyar számára a többi nemzet között előkelő helyet biztosíthat: „A kolozsvári egyetem is, mint én vélem, annak jelzője, hogy országunk a tudomány nagy jelentőségének tudatával bír, hogy ismeri, miszerint a nemzetek súlyát nem egyedül a nép száma eredményezi, hanem arra a műveltség is, mint további tényező nagyon is közrehat, és hogy mai napság csak oly nemzetek ígérhetnek maguknak jövőt, melyek a műveltség hatalmával fel vannak ruházva.”³ Arról beszél, hogy a kolozsvári egyetem országos jelentőséggel bír. A tudományművelés templomaként⁴ főként a nemzet hatalmának, értékének a növelésében látják szerepét. Az új intézmény képviselőinek első reprezentációi a hatalom struktúráiban látják a szaktudományt elgondolhatónak, és mindenképpen a nemzetrepresentáció keretei között. Az itt következő tanulmány alapkérdése, hogy ezen a már megalapításakor ilyen szimbolikus mezőbe kerülő egyetemen a megalakuló magyar, illetve román nyelv és irodalmi szakképzésért felelős tanárok hogyan alakítják ki az új, egyetemi tanári státuszuknak, illetve az általuk művelt tudományszaknak megfelelő szakmai identitást. Milyen szakmai önleírásokat adnak magukról, szaktudomány, illetve irodalomfogalmuk milyen tartalmakat kap, valamint milyen önlegitimációs stratégiákat applikálnak.

¹ A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/89/1.5/S/60189 projekt keretéből: „Posztdoktori kutatási programok egy tartósan fejlődő tudásközpontú társadalomért”

² Történelmi visszatekintés = A Kolozsvári Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Almannachja MDCCCLXXII–III-ról, Kolozsvár, 1873. 3–7, itt: 7.

³ Beiktatási beszéd, mellyel Berde Áron egyetemi rector 1872. november 10-én a Kolozsvári Kir. Tudomány-Egyetem rectorainak sorát megnyitotta = Acta reg. scient. Universitatis Claudiopolitanae, anni MDCCCLXXII–III, Kolozsvár, 1873. 33–46, itt: 37.

⁴ Dr. Groisz Gusztáv jogkari dékán Beszéde, mellyel 1872. november 10-én az ezen karból választott egyetemi rector beigtatta = Uo., 25–32, itt: 27.

Bár a kolozsvári egyetemet a budapesti mintájára szervezik meg, az, hogy például a Bölcsészet- Nyelv- és Történettudományi Karról már az alapításkor leválasztják a Matematikai és Természettudományi Kart,⁵ valamint hogy a központtól való földrajzi távolsága miatt valamivel nagyobb autonómiát élvez a budapesti egyetemhez képest, arra enged következtetni, hogy időben későbbi felállítása okán professzionalizálódottabb intézmény a pestinél. Valójában azonban számos lokális, a kolozsvári adottságokból is következő kompromisszumot kell hoznia Erdély egyetemének. Így például, bár a kolozsvári egyetemen a természettudományokat már leválasztották a humán tudományokról, ezeknek a karoknak egyetlen épületen kellett osztozniuk, egymás melletti termekben tartottak órát, s megtörtént, hogy az irodalomórákat zavarták az épület második emeletén ketrecekben tartott, az élettani intézethez tartozó állatok⁶ – ezek a lokális jellemzők speciális viszonyba hozták az egyetemen oktatott tudományokat. A Kolozsvári Állami Levéltár egyetemi fondjában a Bölcsészkar iratai között számos, a termék elosztásának problémáit tárgyaló, a teremhiány orvoslását célzó dokumentum található.⁷ Az egyetem épületében található faliórák kis számát orvoslandó a második tanévtől egyetemi csengő szabályozza

⁵ A Magyar Királyi Tudományegyetem (1873-tól Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem) keretei között ekkor még a két kar egyetlen karként működött.

⁶ „Ezen kir. tud. egyetem tkts: bölcsészet kari tanár testületének 236-873/4. kari sz. a. előterjesztése alapján felkéri a tanács a tkts: orvoskari tanár testületet, szíveskedjék az élettani intézet főnöke által intézkedést tétetni, hogy az egyetemi épület első emeletén a 15. és 16. sz. szobák közelében elhelyezett állat ketrecz – minthogy azok nyivogásai által a megnevezett tantermekben az előadások zavarva vannak, s különben is a folyosón levő rosz lég és tisztátalanság jövőre kikerülése ezt kívánatosná teszi – onnan eltávolíttassék. – Amidőn a tanács erre a tkts: kart felkéri, tudatja egyszer s mind, hogy az egyetemi második udvar valamely félre eső helyén az intézeti főnök úr kívánatára mutasson ki alkalmas helyet azon ketrecz számára.

A kir. tud. egyetem tanácsának f. évi május 30-án tartott rendes üléséből. – Kolozsvártt 1874 június hó 8-án. Dr. Machik m. k. e. i. rector” (Kolozsvári Állami Levéltár, fond. 315. A Bölcsészet- Nyelv- és Történettudományi Kar iratai [a továbbiakban: KÁL-BTK] 1873–4/244)

⁷ Az 1873–4. tanévben pl. a 6, 29, 74, 276-os iktatási számú dokumentumok. (KÁL-BTK)

a tanórák menetét,⁸ szimbolikusan leválasztva ezzel az oktatásnak szentelt időt a szabadidőről – így lépésről lépésre haladva az első években leszabályozzák a professzionális tudományművelésnek, a szaktudomány átadásának és elsajátításának a kereteit, feltételeit és lehetséges módjait.

„Addig, míg az egyetemi oktatás külön törvény által nem szabályoztatik, a pesti magyar királyi tudomány-egyetemen jelenleg fennálló szabályok ezen egyetemre nézve is érvényesek, a mennyiben jelen törvény mást nem rendel.”⁹ A kolozsvári egyetem felállításáról szóló törvénycikk 2. paragrafusának eme rendelkezése egyszerre volt nyűg és érvelési alap a kolozsvári egyetem számára, ugyanis rugalmatlansága lehetetlenné tette, hogy a kolozsvári helyi viszonyokból adódó problémákat kezeljék,¹⁰ viszont mikor nehezményezik, hogy fizetések jóval szerényebbek budapesti kollégáik jövedelménél, azt kérik, hogy az anyagi források tekintetében is hasonló módon járjanak el mindkét intézmény esetében, azaz növeljék meg a kolozsváriak fizetését.

Az egyetem felállításának pillanatától kezdve bonyolult professzionalizációs mozgásban lévő intézmény, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezt telikus, a kevésbé professzionalizáltabb állapotból a professzionalizált fele való mozgásként kell elképzelnünk – inkább az ideális megoldást kereső, tapogatózó válaszkísérletekként korának egy, a

⁸ „Az egyetemi tanácsnak értésére esvén, hogy az óránkénti jeladás hijányában egy részt a tanárok nem birnak tamponnal előadásaik tartamára nézve, másrészt, a hallgatók mennek későbbben az előadásokra, hogy a szükségesén segítve legyen, a harangjelzést hozta be és egy csengettyűnek az egyetemi főépület első és második emelete közt – a lépcső és hosszú folyosó közötti helyen elhelyezését rendelte el.” (KÁL-BTK 1873–4/127)

⁹ 1872. évi XIX. törvénycikk = *Főrendiházi Irományok*, I, 1872. 246.

¹⁰ Például mikor Imre Sándor, a magyar nyelv és irodalom tanszék vezetője javasolta a magyar nyelv és irodalom felvételét a kolozsvári egyetem mellett működő tanárképezde tantárgyai közé, a vallás és közoktatásügyi miniszter, Trefort Ágoston miniszteri leiratban közölte, hogy nem engedélyezheti, „miután a törvényhozás a kolozsvári egyetemre nézve a pesti egyetem fennálló szabályzatai szem előtt tartását tette kötelességévé”. (KÁL-BTK 1872–3/100) Amint a pesti egyetemen is felvették a rendes tantárgyak közé, Imre Sándor is elkezdhetett órákat tartani magyar nyelv és irodalomból a kolozsvári tanárképezdében. (KÁL-BTK 1873–4/85)

szaktudomány fogalmát és művelésének lehetséges módjait érintő „irritáció”-jára.¹¹

Ebben az intézményi keretben értelmezhetjük Imre Sándor és Grigore Silași szakmai identitásának alakulását tanszékvezetőségük alatt.

A Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem – 1881-től Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem – első 14 évében, 1872 és 1886 között a magyar nyelv és irodalom tanára Imre Sándor, a román nyelv és irodalom tanára pedig Grigore Silași, mindketten tanszékvezetők (ebben az időben egy tanszéket egy tanár töltött be). Irodalomfogalmuk megértéséhez szaktudósi, egyetemi tanári, nemzeti identitásaik jellemzőit egyaránt vizsgálat tárgyává kell tennünk. E két irodalomtudós ugyanabban a periódusban tanított az egyetemen, távozásuk éve is megegyezik. Egyetemi kinevezést kapva, mindkettőjük arra kényszerült, hogy a frissen kapott társadalmi és szakmai szerepnek megfelelő újfajta szakmai identitást konstruáljon meg a maga számára. Meg kellett felelniük ugyanis egy újfajta, a professziójuk által diktált szakkompetenciának, meg kellett határozniuk új helyüket szakmájuk kompetencia-hierarchiájában.¹² Az általuk választott professzionális identitás megkonstruálásával összefüggésben alakították ki az általuk – már nem csupán irodalomtudósként, hanem – egyetemi tanszékek vezetőiként képviselt tudományszemléleti rendszert.

Ezzel a problémával nem csupán ők ketten, hanem az egyetem teljes tanári kara szembesült. Az oktatás pragmatikus részének megszervezésén túl mindenik oktatónak egyénileg kellett kidolgoznia önnön tudósi, egyetemi tanári identitását, a hozzá kapcsolódó tudományeszményt és pedagógiai stratégiát. Az egyetemen tanító tanárok tudományterületük professzionalizációjának különböző fázisaiban váltak azok szaktudósaivá, többük még a 19. század eleji literátor-fogalomhoz közelebb álló szaktudós identitással rendelkezett, ám egyetemi kinevezésükkel óhatatlanul integrálódtak a modern szaktudományok rendszerébe, annak keretei között kellett megtalálniuk helyüket, ki-

¹¹ Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Bp., Gondolat, 2006, 119–123.

¹² Matti KLINGE, *Teachers = A History of the University in Europe*, III., *Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Walter RÜEGG (szerk.), Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 123–161, itt: 127.

alakítaniuk szakmai identitásukat. Az a karrier-kép, amelyet többük még a literátori tudószemély alapzatán állva alakított ki a maga számára,¹³ egyetemi tanárrá válásukkor összeütközésbe került az új rendszer kanonizált pályaképével, a század elejének tudósfogalma csupán kompromisszumokkal volt adaptálható az új rendszer követelményeihez. Nevralgikus pontokként folytonos problémát okoztak a régi rendszer azon elemei, amelyek az új tudószemély-fogalomba integrálhatatlanoknak bizonyultak. Példa lehet erre a tanárok nagy részének esetében a doktori cím hiánya, amely – egészen megoldásáig – folyamatosan akadályt gördít az egyetemi rendszer olajozott működése elé. A Bölcsészkaron például az első években csupán három tanár rendelkezett doktori címmel, és ráadásul épp ők voltak a legfiatalabbak a tanári kar tagjai közül,¹⁴ nem meglepő hát, hogy a többiek is szorgalmazták mihamarabbi doktorrá avatásukat.¹⁵ Ebben a kontextusban a doktori cím annak a szakmai életút-ideálnak a csúcspontja volt, amely a század utolsó negyedében, az ő karrierjük felívelése után alakult ki. Ők nem rendelkeztek ekkor még ezzel a címmel, de kénytelenek voltak lépéseket tenni megszerzése érdekében, ugyanis hiánya miatt folyamatosan háttérbe szorultak doktor kollégáikkal szemben. Ilyen helyzet volt például a külföldön szerzett doktori címek honosítása, amelyet csupán a három doktori fokozattal rendelkező ifjú tanár volt jogosult elvégezni a kolozsvári egyetem Bölcsészkarán.¹⁶

Imre Sándor és Grigore Silași tehát nagyon eltérő szaktudós-ideállal a hátuk mögött érkeztek 1872-ben Kolozsvárra, hogy elfoglalják azokat a tanszékeket, amelyekre kinevezték őket. Mindkettőjük esetében

¹³ Örök példa erre Brassai Sámuel.

¹⁴ Dr. Grigore Silași, dr. Hóman Ottó és dr. Hugo von Meltzl.

¹⁵ „Nagyméltóságú Miniszter Úr! / Karunk f. hó 7-én tartott rendes gyűlésében egyhangúlag kimondta, hogy azon tagjainak, a kik még eddig nem doctorok, (u. m. Felméri Lajos, Fináli Henrik, Imre Sándor, Ladányi Gedeon[,] Szabó Károly[,] Szamosi János és Szász Béla), tiszteletbeli tudor címet, s oklevelet óhajt adni [...] Kelt Kolozsv. Decemb. 15. 1873.” (KÁL-BTK, 1873–4/131)

¹⁶ Fennmaradt Imre Sándornak egy Finály Henrikhez címzett dékáni levele, amelyben arról értesít, hogy Meltzl Hugó távolléte miatt a másik doktori címmel rendelkező kollégát, Silašit kéri meg a nosztrifikáció elvégzésére. (KÁL-BTK, 1873–4/31)

megállapítható azonban, hogy nemzetfogalmaik tartalma nagyban meghatározta e két tudós irodalomtudományról, nyelvtudományról való gondolkodását, és egyben kijelölt számukra egy általuk roppant fontosként érzékelt szerepet koruk társadalmában.

Ha megfigyeljük az általuk tanított tárgyakat, valamint az ebben az időben publikált írásait, érdekes egyezésekre bukkanunk. Nyelv- és irodalomtanárok voltak, érdekes módon azonban mindkettőjük munkásságában a nyelvészeti kutatások játsszák a meghatározó szerepet az így kissé háttérbe szorult irodalomtudomány rovására. Kutatásaik jól láthatóan egyazon irányba tartottak: a nyelvtörténet, valamint a népművészet és a nyelvjárások kutatásának fontosságát több írásukban is hangsúlyozták, és munkásságuk meghatározó részét mindketten ennek is szentelték.¹⁷ Kollégák voltak, egymás mellett dolgoztak a kolozsvári egyetem Bölcsészettudományi Karán. Első látásra ennek is tulajdoníthatnánk a szaktudományos elgondolásaik hasonlóságait, ám ha jobban megvizsgáljuk írásait, kiderül, hogy a látszólagos hasonlóságok mögött legtöbbször teljesen eltérő érvrendszer húzódik meg, vagyis eltérő okokból, más-más gondolatmeneten keresztül jutnak olykor hasonló megállapításokra. Másrészt előfordul, hogy mikor hasonló módszereket applikálnak, azt teljesen eltérő megközelítésekkel és céllal teszik.

Több írásukban az irodalom–nyelv–nemzet fogalmainak viszonyát, helyzetét, lehetőségeit taglalják. Mindkét tudós természetesen a saját

¹⁷ A vizsgált korpusz legfontosabb primér szövegei: Grigore SILAȘI, *Studiu asupra dialectului macedo-român paralelu cu celu dacoromân* [Tanulmány a macedo-román és a dáko-román nyelvjárás párhuzamos vizsgálatának tárgyában], Transilvania, 1874/8–15; Uő, *A macedoniar român nyelvjárás*, Erdélyi Múzeum, 1875/9, 1876/2–3; Uő, *Romanulu in poesia sa populara* [A román alakja a román népköltészetben], Transilvania, 1876/18–23; Uő, *Renascerea limbii romanesci in vorbire și scriere* [Az írott és beszélt román nyelv újjászületése], Kolozsvár, Editiunea „Amicului familiei”, 1879; Uő, *Apologie* [Apológia], Kolozsvár, 1879; Dumitru SUCIU, *Grigore Silași* [Scrisorile lui Grigore Silași către George Barițiu – Grigore Silașinak George Barițiuhoz írt levelei], George Barițiu Történelmi Intézet Évkönyve, tom. XLV, Kolozsvár, 2006, 261–294; IMRE SÁNDOR, *A magyar irodalom és nyelv rövid története*, Debrecen, 1865; Uő, *Nemzetiség és nevelés*, Budapesti Szemle, 1875/17, 40–117; Uő, *Népköltés, népdal (gondolattörödek)*, Erdélyi Múzeum, 1885; Uő, *A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története*, Bp. 1891; Uő, *Irodalmi tanulmányok*, I–II, 1897; Uő, *A népköltészetéről és népdalról*, Budapest, Franklin, 1900.

nemzetisége felől nézve és a saját nemzeti nyelvére, irodalmára vonatkozóan tesz állításokat. Véleménykülönbségük értelmezése fogódzókát adhat számunkra annak vizsgálatához, hogy ebben az időben milyen irodalomtörténeti identitás, milyen irodalom- és nyelvfogalom kanonizálódott a kolozsvári egyetemen. Vagyis vizsgálatuk a tekintetben igazíthat el bennünket, hogy mit is jelenthetett 1872 és 1886 között a kolozsvári egyetem diákjának lenni, milyen tartalmai voltak annak a képzésnek, amiben a diákok itt részesültek.

Tudományszakjuk legitimálását célzó okfejtéseiben a két tanár tudományszemlélete és szaktudósi önértelmezése körvonalazódik számunkra. Mindkét szaktudós véleménye szerint az irodalom- és nyelvtudomány a nemzetük életképességét hivatott bizonyítani. Silași úgy gondolja, hogy ezen tudományterületek fejlődése a nemzet maturizálódását jelzi, azt, hogy egy nemzet eljutott az öntudatnak azon fokára, hogy képes arra az önreflexióra, amelyet a nyelvészet és az irodalomtudomány jelent egy nemzet számára.¹⁸ Imre viszont abból a szempontból látja ezen tudományokat létfontosságúaknak egy nemzet számára, ahonnan a nyelv- és irodalomtudomány feladata felkutatni és terjeszteni az ősi nemzeti nyelv és kultúra sajátosságait, segítve ezzel a nemzetet a helyes út megtalálásában, azaz az irodalomba és nyelvbe került idegen elemek kiküszöbölésében. Azt állítja, hogy a „nyelv pedig minden nemzetnek legfőbb tulajdona, kincse, és a nemzeti életnek ma már csaknem egyetlenegy külön tényezője”.¹⁹ A nemzet legfőbb kincsével foglalkozó, azt védelmező tudomány pedig értelemszerűen a legértékesebb nemzeti tudományként jelenik meg Imre gondolatmene-

¹⁸ „Omulu la inceputulu etatei e mai numai obserbatoriuulu celoru ce se petrecu in giurulu seu, imitatoriuulu acestoru si trebuie se inainte in ani, pana candu se reflecte la interiorulu seu si se’ si scia aprofundá individualitatea. Asia si in literatura. / Desvoltarea cunoscintiei nóstre proprie si stim’a de noi suntu cele doue aripe, pre cari se ridica poesi’a poporale. [Élete kezdetén az ember a körülötte zajló dolgoknak csupán szemlélője, utánzója, és majd élete előhaladtával tud önmagába nézni és egyéniségét elmélyíteni. Ugyanígy az irodalom is. / Az önmagunkról való tudásunk és öntudatunk kialakulása azokat a szárnyakat képezi, amelyeken a népköltészet felemelkedik.]” (SILAȘI: *Romanulu... i. m.*, 207)

¹⁹ IMRE Sándor, *A nyelv romlása* = I. S., *Irodalmi... i. m.* I. 61–153., itt: 69.

teiben.²⁰ Értelmezésében a tisztán nemzeti nyelvi és irodalmi jelenségek megóvása és megtisztítása a kultúrközi kölcsönzések salakjától biztosíthatja egy nemzet továbbélését. Ilyen szempontból teljesen érthető, hogy mindketten a nyelvtudományt részesítik előnyben az irodalomtudományi vizsgálódással szemben. Azonban míg Silasi ezt azért teszi, mert úgy gondolja, hogy a filológia a tudományok királynője, mert a nyelvvel foglalkozik, vagyis azzal, ami az embert megkülönbözteti az állattól,²¹ addig Imre úgy látja, hogy a nyelvtörténet következtetéseinek applikálása korának nyelvére a nemzet erkölcsi felemelkedését jelentené, ugyanis az említett keveredés, a nemzet tisztaságának elvesztése az ő gondolkodói rendszerében összekapcsolódik egy apokaliptikus, visszafordíthatatlan erkölcsi romlás képével, amelyet legfőként a virágzó és szakértelemmel művelt nyelvtudomány gátolhat meg.²²

A nyelvtudomány egy partikuláris kérdése, a dialektusokkal kapcsolatos téziseik esetében is ugyanezen logika szerint térnek el egy-

²⁰ „Legnagyobb mestereinktől, kik a nyelv életére tekintve s a nemzeti érvek szemmel tartásával írtak a nyelvről, azt tanúltam, hogy ennek romlása ellen küzdenünk kell, csak úgy, mint az erkölcsök romlása ellen. Ezért tanuljuk a múltat, a nemzet állami és magánélete s nyelve történetét, hogy ezt tudjuk és akarjuk it tenni.” (IMRE, *i. m.*, 70)

²¹ „[F]ilologi'a prein scienti'a moderna este procliamata de culmea si regin'a toturaru scientiloru, intocmai precumu omulu (cu a carui limba se ocupa ea, cá cu distinctiunea lui principale de cátra animalele necuventatorie, e misteriuu si totodata chiea scientiloru naturali, e culmea si corón'a creatiunei). [A modern tudományok közül a filológiát az összes tudomány felett állónak, a tudományok királynőjének tekintik, éppen úgy, ahogyan az embert is (akinek a nyelvével mint a beszélni nem tudó állatoktól való legfontosabb megkülönböztetőjével foglalkozik, amely a természettudományok rejtélye és egyúttal kulcsa is, a teremtés csúcspontja és koronája)]” (SILASI: *Studiu asupra... i. m.*, 89)

²² „Mert a sok nyelvű népek [...] sok esze, azaz sokféle irányuló eszejárása van; a sok ész sok küzdelemmel, surlódással élván, kiformalódik a legképtelenebb nézetek tetszetős vitatására is. De utóljára megzavarodás áll be a felől, mi a jobb, mi az igaz és jogos. Az érdek, az önérdek nagyon hatalmas sophista. Ebből az következnek, hogy a hazafiak összedugott kézzel nézzék és szó nélkül hagyják nemzetiségök elegyedését, hagyományaiknak emlékezetből kitörlését, történelmők meggyalázását, röviden szólva nemzetök, nagyobb családok lassú kihalását. Ezt kívánná a világpolgári bölcsesség [...] Ilyen törekvést örültség volna elfogadni vagy elméletben helyeselni addig, míg látjuk, hogy a legnagyobb nemzetek nemes fiai a nemzetiségért küzdenek, tehát úgynevezett nationalisták.” (IMRE, *i. m.*, 67–68)

mástól, bár első látásra csupán az tűnik fel, hogy mindketten meglehetősen nagy fontosságot tulajdonítanak a nemzeti nyelv dialektusai vizsgálatának. Imre bizonyos dialektusokat a tiszta nyelv elkorcsosult változataiként, az egyes földrajzi régiók idegen elemeitől érkezett hatások eredményeként értelmezi,²³ és szorgalmazza az egy, közös, tiszta nyelv kinyerését a népköltészet alkotásainak nyelvéből.²⁴

Silasi úgy véli, hogy a nemzeti nyelv különböző dialektusainak vizsgálatával és összevetésével a nemzeti múlt rejtélyeit fejthetjük meg, hiszen sok esetben egyetlen hangtani különbség okainak felderítése az idők során különböző területeken szétszóródó nemzet különböző életkörülményeinek, viszonyainak történeti feltárásához vezethet.²⁵

A nacionalizmus kérdése egy másik jellegzetes aspektusa ezen tudósok tudományfogalmának: szükségesnek látják a saját tudományterületük szempontjából, és mindkettejük rendszerében a koz-

²³ „Az elegyedés lehet önkéntes, kivált a népnél, a épéletben, a nemzet hazájának határaiban, vagy idegenekkel vegyült tájékain. Így van folyamatban a mi népünk elegyülése a nyelvre nézve is egyfelől a némettel, másfelől a tóttal és délszlávval s a ruménnel. [...] Az erdélyi tájakon a székely és általán magyar beszéd nem kevés oláh szólassal és szóval van vegyítve [...] A nyelv ily vegyülése ellenállhatatlan; bizonyos, hogy néha beljebb is terjed a határoktól, a műveltek nyelvében is elhatalmazik. Ily körülmény okozza, hogy a nép nyelvérzéke [81.] kisebb-nagyobb mértékben gyengül, végre a népet s még inkább a műveltebbeket a nyelv rendszere iránt lassanként érzéketlenebbekké teszik a korcs szólások.” (IMRE, *i. m.*, 80)

²⁴ „A nép szava Isten szava. [...] Természetes hangok az őskorból, a paradicsomból vagy a sivatagból. [...] A nevelés és iskolázás pedig e szellem megővésére és megerősítésére tartozik törekedni: a népben levő őserőt, a társadalomban a népiest (Volksthümlich) megtartani és tenyészteni.” (IMRE, *Népköltés, népdal... i. m.*, 279–280)

²⁵ „Estmodu limb'a ne este sî aici, cá sî aiure demultheori, unu caleusu sî manuducatoriu dein celi mai siguri la constatarea fapteloru istorice. [...] Chiaru de aceea e necessaria sî pentru noi romanii culegerea sî a celoru mai neinsemnate amenuntîmi, ce ne presenta limb'a in dialectele sale, provincialismii, idiotismii sei, in proverbîe scl. Demultheori unu cuventielu ti-deschide prospectu sî lumea scientieloru. [Ilymódon a nyelv itt is, ahogyan sok esetben másutt is, a legbiztosabb kalauzok és útmutatók egyike a történelmi tények megállapításában. [...] Épp ezért számunkra, románok számára is szükséges a legjelentéktelenebb apróságok felgyűjtése is, amelyek nyelvünket dialektusaiban, provincializmusaiban, idiomatizmusaiban, közmondásaiban és hasonlókban jelenítik meg. Sok esetben már egy szócska is betekintést nyújthat a tudományok világába.]” (SILASI, *Studiu asupra... i. m.*, 175)

mopolitizmus fogalmi ellentétéként helyezkedik el. Imre érvelésében a nacionalizmus a nemzethalál megakadályozása szempontjából válik nélkülözhetelenné a nyelv- és irodalomtudományban,²⁶ Silaşınál pedig a darwini „struggle for life”-elmélettel asszociálódik korának nacionalizmusa, mégpedig oly módon, hogy a különböző nemzeti tudományok harcát a nemzetek létharcaként értelmezi. Érvelésének kiindulópontja, hogy a tudományok létfontosságú szerepe a nemzetek életében a 19. század második felére teljesen nyilvánvalóvá vált, a prosperáló tudományos élet tehát a nemzet túlélését jelenti. A különböző nemzetek tudományos életének kompetíciója tulajdonképpen harc a túlélésért, ezért törekszik minden nemzet a tudományos életének fejlesztésére.²⁷

Végül az utolsó szempont, amelyet megemlítenék, a két oktatónak a dalhoz, a lírához való viszonya. Mindketten komoly tanulmányokat szenteltek a népdal és népköltészet vizsgálatának, és ez talán az egyet-

²⁶ L. a 21. lábjegyzetet.

²⁷ „In ideia nationalitatiei, ideia asia de potente in templulu nostru, nu se manifesta alta ce, decatu eterna lege a firei de conservarea individualitatiloru, fiinteloru, decatu darwineculu „struggle for life,” adeca lupt’a pentru viatia, pentru esistenza. Fora contra-dicere concedu cu totii, ca atare in limb’a si prin limb’a sa, stientia e cosmopolita?! Asia e in adeveru. Cu tote aceste ea va fi unu midiulocu principale si pre potente de conserbarea individualitatei nostre nationali romanesci, deca cultura nostra va procede in forma, vigore si coloritu nationale; deca literatura nostra si prin ea fientia-ne nationale o vomu provede-o in tote radecinile, ramurile si fibrele ei cu elemente poporali corespundietorie sangelui nostru si datatorie de una forma peculiaria a nostra, de unu cuventu: deca ne vomu adoperá a rotundi literaturei romane unu fundamentu catu mai poprale, prin studierea producteloru spiretului poprului nostru. [Korunk oly elterjedt gondolatában, a nacionalizmusban semi egyéb nem nyilvánul meg, mint az élőlények individualitásuk megőrzésére törekvésének természeti törvénye, mint a darwini „struggle for life”, vagyis az életért, a létezésért vívott harc. Minden kétséget kizáróan nem köztudott-e, hogy a nyelvében és nyelve által a tudomány kozmopolita? Ez így igaz. Mindazonáltal ez a mi román nemzeti individualitásunk megőrzésének legfontosabb és leghatékonyabb eszköze lesz akkor, ha a kultúránk formájában, életképességében és színezetében a nemzeti irányt követi; ha irodalmunk és álatala nemzeti létezésünk gondját viseljük gyökereiben, ágaiban és rostjaiban a vérünknek megfelelő népi elmekkel együtt, amelyek sajátos format adnak, egy szóval: ha irodalmunknak egy kerekded népi alapot hozunk létre a nép lelkének megnyilvánulásait tanulmányozva.]” (SILAŞI, *Romanulu... i. m.*, 207)

len kérdés, amelyben valóban közös nevezőn vannak: azért tekintik a nemzeti irodalom legfontosabb műfajának a népdalt, mert a tiszta ősi nyelv, ezáltal pedig a torzítatlan, hamisítatlan nemzetszellem megnyilvánulását látják benne.²⁸

Láthatjuk, e két tudós irodalomszemléletéhez nemzeti és szaktudósi identitásuk vizsgálata szolgáltathatja a kulcsot, és megmutathat számunkra olyan összefüggéseket, amelyek nélküle értelmezhetetlenek maradnának. Az általuk művelt szaktudomány egyik legfontosabb elemeként a nemzeti identitás imperatívuszát emelhetjük ki. Teljes szaktudományos érvrendszerüket, az általuk alkalmazott módszertant, tudósi identitásuk összetevőit mind-mind nemzetszemléletük felől érvelve építették fel s nemzeti identitásuknak rendelték alá. A két oktató teoretikusan kifejtett nézetei azonban a gyakorlatban több esetben csorbát szenvedtek épp szaktudósi identitásuk többarcúsága miatt. Imre Sándor elméletben állította, hogy az idegen nyelvek tanulása káros a nemzeti nyelvérzékre, ezért korának ezt a divatját kerülendőnek tartotta a nemzeti nyelv megóvása érdekében,²⁹ ugyanakkor a Bölcsészettudományi Kar dékánjaként ő maga fogalmazta meg a kolozsvári tanárképezdének a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett kérését, melyben Ladányi Gedeonnal egyetértésben kéri, hogy vegyék fel a képezdei tárgyak közé „az egyik legfontosabb középtanodai kötelezett tantárgy”-at, a német nyelvészet- és irodalmat.³⁰ Láthatóan itt a tanszékvezetői egyetemi tanári és a nyelv- és irodalomtörténeti identitás került összeütközésbe, vagy inkább váltotta fel egymást a helyzetnek megfelelő identitás előtérbe kerülésével. Silaşi esetében a különböző társadalmi és szakmai szerepeinek megfelelő identitásai inkább kívülről, a nemzetközösségének egy ortodox felekezetű csoportja felől mutatkoztak problematikusnak, a román tanszék vezetőjévé való ki-

²⁸ SILAŞI, *Romanulu... i. m.*, valamint IMRE, *A népköltészetéről... i. m.*

²⁹ „nincsen a mi időnknek, a nevelés körében egy-egy ártalmasabb nyavalyája, mint a sok nyelvet tanulás, – a szegényebb, kisebb népek nyomorúsága. Ez rontja meg alapjában a nyelvérzést és szellemi természetes kifejlést és megerősödést, – tehát azt az alapot, a mely a nemzeti életnek föntartója. [...] A hazait mellőzik amazok miatt; tehát hontalanokká lesznek [...] Korcsokká lesznek; szellemileg és erkölcsikép hazátlanokká.” (IMRE Sándor, *A nyelv romlása = I. S., Irodalmi... i. m.* I. 151)

³⁰ KÁL-BTK 1873–4/164.

nevezésekor számos üdvözlő megnyilvánulás mellett a román sajtóban olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyek szerint Silași azért nem megfelelő az általa elnyert állás betöltésére, mert görög katolikus vallása miatt a románságnak csupán egy kis hányadát tudja képviselni nézeteiben, világlátásában.³¹ Ugyanakkor valójában szakmai identitástudatának azon imperatívusza, hogy a román nemzet történetét számos tudományág felől megvizsgálja (nyelvtörténeti és irodalomtörténeti vizsgálódásai mellett lásd: néprajzi, történelmi kutatásait) épp abban a hivatástudatban gyökerezett, amely román nyelv és irodalomtanárként a nemzeti értékek védelmét írta elő számára.

Dolgozatomban a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem magyar és román nyelv és irodalom tanszékének a példáján keresztül annak értelmezésére tettem kísérletet, hogy a professzionalizáció-történet egy bizonyos pillanatában felállított kolozsvári egyetem szerveződése nem a fejlődéstörténeti logikának megfelelően szerveződött, alakulási tendenciáját nem írhatjuk le egy kevésbé professzionális állapotól egy egyre professzionálisabb, specializáltabb állapot felé haladásként, hanem a professzionalizáció-történet korábbi fázisainak struktúráiból számos elemet örökölve tulajdonképpen a helyi speciális viszonyoknak és Budapest elvárásainak, határozatainak is megfelelően alakította ki adminisztratív kereteit, és határozta meg tudományszemléleti premisszáit.

³¹ [n. n.], *Ôre ce se fia?* [Vajon mi legyen?], *Federațiunea* 1872/109-709. 435–436.

CARLA CORRADI MUSI

THE SURVIVAL OF TRADITIONAL SHAMANIC
SYMBOLS AND MYTHS IN MODERN AND
CONTEMPORARY HUNGARIAN LITERATURE

Traditional symbols and myths survive in many forms in modern and contemporary Hungarian literature.

With regard to the first half of the nineteenth century, the connections with the magic vision of the world of the ancient Magyars emerge with particular evidence in famous works such as the fable-like story *Csongor és Tünde* (Csongor and the fairy) (1831) of Mihály Vörösmarty (1800-1855) or the poem *János vitéz* (John the Brave) (1845) of Sándor Petőfi (1823-1849).

In the former work, the way taken by Csongor to retrace his beloved fairy Tünde, separated from him because of the witch Mirigy, is a true and real initiatory journey which induces him to find happiness again not through money or power or knowledge, but in the land of the fairies, the home of the disinterested ideal.

His visions of the bewitched apple tree, the enchanted well, the girl with golden hair, the lame elves and diviners are related to the mythical sphere. Similarly, the building of the prince, with its towers in the clouds or the celestial dwelling of the imps who come down to the earth, lends an ancient flavour to the magic experience of Csongor. We are reminded, in this respect, of the homes of the Mordvin goddess *Ańge-pat'aj*, the cosmic Mother who represented the unifying element between the earth and the sky: one house, situated among the clouds, was full of spirits about to be born and corn seeds, the other was on the earth¹.

On the other hand, Tünde also has celestial origins: she was born in the Constellation of the Great Bear, on a rose bush, and fell down to earth during a storm. In her origin we sense the echo of the totemic myths of the fallen angel, who among Northern peoples was generally similar to a male or female bear, from whom many clans were descended.

There is also present in the story the theme of the metamorphosis of shamanic stamp. Lisetta who becomes Ilma and, transformed into

¹ Carla CORRADI MUSI, *Le divinità femminili nella mitologia ugrofinnica* (Female Deities in Finno-Ugric Mythology), Parma, Palatina Editrice, 1982, 8.

a swan (an initiatory “vehicle”), flies to the land of the fairies after abandoning her own lover, recalls the myth of the beautiful girl-swan, which was very widespread in the areas of the Ob Ugrians and the Lapps and became extensive in a large part of the Euro-Asiatic continent. According to this myth, a swan while bathing in the lake, took on the appearance of a beautiful girl; a man stole her dress of feathers to stop her going away, married her and made her pregnant, but in the end she rediscovered her clothes and flew away.

The various shamanic connotations of this imaginary journey of Csongor are accentuated by the decisive importance given to magic words.

The adventure-full journey of the orphan shepherd Jancsi Kukoricza (Johnny Corn of the Cob), described by Sándor Petőfi in his *János vitéz*, is closely connected with the motifs of popular stories and the traditional collective imagination. The protagonist of this poem also manages to overcome the evil of the world and reach the land of the fairies, where he will be able to meet again his beloved Iluska, who had died and been resuscitated by the waters of the lake.

On his trip over the sea to return from France to his native land, having now adopted the new identity of John the Brave (given this name by the king of France for his services as a hussar against the Turks), he manages to save himself from a terrible storm by holding on tightly to a cloud and then a hippogryph. After learning about the death of Iluska, he travels around the country and reaches, passing through a wood, on the other side of a torrent, the kingdom of darkness dominated by the witches. He defeats them with the help of the giants, whom he has called with a whistle given to him by one of them in case of need.

This whistle, a musical instrument of simple construction,² used from the Palaeolithic age, was frequently used by shamans. Its sound, which could reproduce the sounds of the natural habitat (such as the whistling of the wind and the call of birds, the visible manifestation

² It is possible to make the whistle from various materials, such as stones, shells, bones, horn and wood.

of the souls of the dead) and accompanied by loud rhythmical beats of a psycho-acoustic and psychedelic nature, was used by operators of magic to summon the spirits.

Later, the protagonist crosses the sea of Miracles, carried by a giant, and arrives in the island of the kingdom of the fairies, a place watched over by fierce beasts. He killed three bears and three lions which were on guard and passed through the body of a dragon. These initiatory trials overcome by the ex-shepherd, who would later be named king of the island of the fairies (the rediscovered Iluska would be his queen), recall those faced by the shamans, who risked their lives in order to reach their objectives.

Shortly after Vörösmarty, the famous poet János Arany (1817-1882) also uses the patrimony of the ancient beliefs. He is especially inspired by the legendary "miraculous stag",³ and immortalizes it, in particular, in the epic poem *Buda halála* (The death of Buda) (1863). In the 53rd strophe of the 6th canto, entitled *Rege a csodaszarvasról* (The legend of the miraculous stag), the myth, enlarged with details derived from popular tales, assumes the characteristics of a national epic motif, in connection with the Magyar cultural identity.

The same myth is taken up many times by different exponents of later Hungarian literature.⁴

We quote, for example, the lyric poem *Csodafiú-Szarvas* (Miraculous son-stag) of László Nagy (1925-1978), written between 1944 and 1946 on the pattern of the *regölések*, the ritual songs of the minstrels in the period of the winter solstice, which the poet, by his own admission, knew well. Even in the texts of the *regölések* the mythical animal is

³ According to the *Gesta Hungarorum* of Simon Kézai, the two hunters Hunor and Magor, from whom were descended respectively the Huns and the Magyars, were guided towards a new country by this animal of probable celestial origin; they followed it in the marshes of Maeotis near which they settled after testing the fertility of these lands. This myth on the origins of the Hungarians is related in the so-called *Képes Krónika* (Illustrated Chronicle), dating back to 1282-1283 circa.

⁴ Zsuzsanna ROZSNYÓI, *Metamorfosi del mito del cervo nella letteratura ungherese moderna* (Metamorphosis of the Myth of the Deer in the Modern Hungarian Literature) = *Simboli e miti della tradizione sciamanica* (Symbols and Myths in Shamanic Tradition), a cura di Carla CORRADI MUSI, Bologna, Carattere, 2007, 78-84.

often called “Miraculous son-stag”, with probable reference to Jesus. In this poem the ego-stag, with which László Nagy identifies himself, becomes the bridge between archaic and Christian symbolism with a view of death-rebirth.⁵ In spring, summer and autumn the ego-stag meets ever greater difficulties which make him cry and cause him to feel useless; then, Christmas comes and his bright horns shine with new light. In the final lines of the lyric we read that the “Miraculous son-stag”:

*„fölszál az oltáron,
szép agancsa gyúlva gyullad:
gyertya tizenhárom,*

*gyertya tizenhárom.”*⁶

*(„stands up on the altar,
his beautiful lit up horns light up:
thirteen candles,*

thirteen candles.”)

In the poetic compositions of Nagy the shamanic characteristics of the horse are also full of Christian elements. In his poem *Fehér lovam* (My white horse)⁷ the animal, like the horse-*táltos* of magic fables, not only passes the test of crossing a bridge, but is also able to gallop, far away from the miseries of the earth, up to the sky where its mythical origins were. According to Ugric beliefs the white horse

⁵ Zsuzsanna ROZSNYÓI, *Poesia e identità nazionale. Forme arcaiche della lirica popolare ungherese e letteratura moderna* (Poetry and National Identity. Archaic Forms of Hungarian Folk Poetry and Modern Literature), Bologna, CLUEB, 1999, 188–191, 218–219; Zsuzsanna ROZSNYÓI, *Il ‘doppio’ nell’arcaico canto propiziatorio ungherese: Il regölés* (The “Double” in Archaic Propitiatory Hungarian Song. The *Regölés*) = *Lo sciamano e il suo ‘doppio’* (The Shaman and his “Double”), a cura di Carla CORRADI MUSI, Bologna, Carattere, 2002, 49–51; ROZSNYÓI, *Metamorfosi*, op. cit., 81–82.

⁶ NAGY László, *Versek és versfordítások*, Bp., Magvető Kiadó, 1975, I, 89.

⁷ NAGY, op. cit., 27.

was, in fact, the son of the “God of Heaven”, the supreme divinity, and was endowed with extraordinary powers. For the peoples of the steppes, including the ancestors of the Magyars, it represented an infallible guide in their continuous movement. As we learn from Hungarian legend, Prince Árpád owned a white horse, which, during the *honfoglalás* (settlement in the Carpathian Basin) in 896, he gave to the king of the Moravians⁸ in exchange for the land which he dominated.

Returning to the time of national-popular poetry, we must bring to mind the marked sensitivity towards the traditional Magyar symbolism of József Kiss (1844-1921), a Hungarian poet of Jewish origin, who draws inspiration from initiatory concepts of existence, closely related to the magic of wild fauna and flora. We think, for example, of his lyric poem *Nagy fekete erdő* (Great black forest), in which the poet incessantly continues to go round in circles in the black forest, the emblem of his life, along with a black bird, his partner “bölcsőtől sírig” (“from the cradle to the grave”), which represents the conscience of his predestined experience, his eternally sad alter ego.⁹

Another Jewish poet, Miklós Radnóti (1909-1945), influenced by the sorrowful figure of the mythical Orpheus, interprets the initiatory passage of life as digging into suffering, a real descent into the underworld (the *lager*) in search of the power of the word and music which moves nature and animals. He shares with the Orpheus-shaman the ability to transform reality, to overcome the boundaries between life and death by means of the magic of the word.

It is clear from the afterword of his anthology *Orpheus nyomában* (In the footsteps of Orpheus) that Radnóti, as translator, identifies himself with the magic poet, in the sense that the translation of poetry is not for him only the understanding of a text, but its re-creation in his own language. As he himself states, the translator

⁸ The Moravians lived in the Carpathian Basin before the arrival of the Magyars.

⁹ *Hét évszázad magyar versei* (Seven Centuries of Hungarian Poems), szerk. KIRÁLY István, KLANICZAY Tibor, PÁNDI Pál, SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, II, 572.

becomes a poet: at one and the same moment, he is able to find the right words and start writing. "S mikor leírta a szavakat, már el is feledi gyakran az idegen éneket, az új, az anyanyelvén szóló, vers elnyomja a régit." ("And when he has written the words, by now he often forgets even the foreign poetic song, and the new poem, which he sings in his mother tongue, suppresses the old poem.")¹⁰ Therefore, the translator must be able to transform and create with words, just like the shaman.

In his lyrics Radnóti makes continual references to animated nature, with which his characters are blended, and to the animals that represent men, referring back, on the one hand, to the themes of ancient bucolic poetry, and, on the other hand, to a world view that leaves ample space to the symbolism of the ecstatic dream.

Among the other authors who in the early decades of the twentieth century are linked to the mythic themes of flora, we must mention Dezső Kosztolányi (1885-1936), who many times makes reference to the tree as a sign of life and an image of death.

In his famous lyric poem *Üllői úti fák* (Trees of the Üllői avenue) (1907), in the form of a blessing, the poet describes the long, lush tree-lined avenue, the setting of the path of life, in which is fulfilled the shamanic struggle for existence, which in youth leads to positive results, is a source of joy, even when the cypress of pain is not yet seen.¹¹

In *Őszi reggeli* (Autumnal breakfast) (1935), the autumnal trees facing the poet "már aranykezükkel intenek" ("already make signs with the golden hands") are an expression of decline and death.¹²

In the poem *Ezek a fák* (These trees) (1920) the numerous trees which stand upright create the evocative image of the "tree of the world" and its ambivalence, due to its direct relationship with the celestial world and the kingdom of the dead. The conclusion of the

¹⁰ RADNÓTI Miklós *művei* (The Works of Miklós Radnóti), szerk. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1982, 670.

¹¹ DEZSŐ KOSZTOLÁNYI, *Poesie* (Lyric Poems), a cura di Guglielmo CAPACCHI, Parma, Guanda Editore, 1970, 30–31.

¹² KOSZTOLÁNYI, *op. cit.*, 100–101.

poem is also emblematic, in which the solitary poet's ego goes into the woods, an "other"-place, full of initiatory forces, like the heroes of the fables and the candidates for the shamanic profession.¹³

The imagination of Kosztolányi repeatedly draws on the magic background of fairy tales. We can mention, for example, the poem *Daltalan fa* (Tree without songs), in which the lost poet, who is surrounded by never-ending silence, feels like a winter tree "madártalan" ("without birds"):¹⁴ by comparison, he seems to be placed in a sacred circle of forces in an unlimited "other"-dimension, where, as we learn from the formulas of fables, not even the dead-birds venture.¹⁵

The poet often identifies himself with the elements of animated vegetation to express his suffering, his melancholy connected with a sense of evanescence and transience. However, he is always supported by the typically shamanic belief that pain shapes his wisdom and enhances his creativity, as is clearly evident, for example, in the poem *A vad kovác* (The wild blacksmith),¹⁶ in which the legendary blacksmith reappears in an exclusively negative point of view, in harmony with the existential malaise of Kosztolányi.

Not even the celebrations related to the concepts of sacred plants are forgotten by Hungarian poets and writers. We can mention, in this regard, the pages where Gyula Illyés in his *Puszták népe* (People of the pusta) (1936) focuses on the May Day and Pentecost festivals, when the inhabitants of the pusta climb with skill and competitive spirit the "greasy pole".¹⁷ On the other hand, in his masterpiece Illyés often underlines the attachment to tradition by the rural society of the pusta, which in its stillness seems separated both willingly and, at the same time, forcibly, from the rest of the world.

¹³ KOSZTOLÁNYI, *op. cit.*, 68–71.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI, *op. cit.*, 108–109.

¹⁵ According to beliefs, the souls of the dead with the appearance of birds were flying in the otherworld.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI, *op. cit.*, 130–131.

¹⁷ ILLYÉS Gyula, *Puszták népe* (People of the Pusta), Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 175–176.

In recent years the language and narrative themes of modern and contemporary Hungarian literature which refer to the deepest popular roots have become the object of interest for some scholars.

In particular, we report the research of Amedeo Di Francesco on the shamanic myth of the *garabonciás* (wandering cleric, with characteristics in part similar to the Western necromancer), who is reflected in the Croatian area in the myth of the *grabancijaš*, considered by Arianna Quarantotto.¹⁸

The figure of the *garabonciás*, the intermediary between man and supernatural forces, who desires to learn and discover the world of mystery, inspires writers and poets in Hungary and Transylvania, such as Géza Gárdonyi (1863-1922), Jenő Dsida (1907-1938), Antal Szerb (1901-1945), Domokos Szilágyi (1938-1976), Tamás Kabdebó (1934-). Amedeo Di Francesco observed, moreover, that in the fairy story *Ajándok mátkasága* (The engagement of Ajándok) of 1922 by Antal Szerb the resumption of the myth of the *garabonciás*, which having been interiorized becomes an archetype, anticipates the interpretation of Domokos Szilágyi in the contemporary age. The *garabonciás* of Szerb, which represents the materialization of the impossible dream, of his unfulfilled desire, opens the way to the *garabonciás* of Szilágyi, an obsessive nightmare of existential disorientation and the alienation of present day man from the mystery of life.¹⁹

Among the authors who are influenced by the myth of the *garabonciás* we also quote A. Károly Berczeli (1904-1982), one of the

¹⁸ Amedeo Di FRANCESCO, *Il mito del garabonciás nella letteratura ungherese moderna e contemporanea: sogno, visione e desiderio* (The Myth of Garabonciás in Modern and Contemporary Hungarian Literature: Dream, Vision and Desire) = *Lo sciamano e il suo 'doppio'*, *op. cit.*, 31-42; Amedeo Di FRANCESCO, *'Dal diario di uno studente errabondo': un altro garabonciás di Jenő Dsida* ("From the Diary of a Wandering Student": Another Garabonciás of Jenő Dsida) = *Simboli e miti della tradizione sciamanica*, *op. cit.*, 58-67; Amedeo Di FRANCESCO, Arianna QUARANTOTTO, *Preti e negromanti: Il mito del garabonciás - grabancijaš in Ungheria e in Croazia* (Priests and Necromancers. The Myth of Garabonciás - Grabancijaš in Hungary and Croatia), Napoli, M. D'Auria Editore, 2003; Arianna QUARANTOTTO, *Gli enigmi dell'anima e il grabancijaš croato di Ulderico Donadini* (The Enigmas of Soul and the Croatian Grabancijaš of Ulderico Donadini) = *Simboli e miti della tradizione sciamanica*, *op. cit.*, 68-77.

¹⁹ Di FRANCESCO, QUARANTOTTO, *op. cit.*, 163-175.

most interesting writers and poets of Hungarian literature of our time, not yet deservedly known and duly appreciated, who, although prevalently referring to the myths of the ancient classical world, has not been able to escape from the influence of the vision of the world of his ancestors²⁰.

(Laboratory), dating to, we, for, lyric poems (Songs of)²¹, in which the poetic ego, in the process of verses rich in anaphora and parallel structures which recall from a stylistic point of view popular lyric poetry, appears to possess the typical traits of the *garabonciás*, a wanderer par excellence.

In the first poem the poetic ego, spokesman of the pain of all humanity, completes an initiatory journey full of questions in a fairy tale setting, seeking help and shelter in the forest, fountain, and hut, until he succeeds in imagining his shamanic merger with the lake which protects him in his comforting dream, before reaching death.

In the second poem the traveller rests under a tree and eats some of its fruit; then he gets up and goes in a field, where he feeds on honey and continues his sweet communion with nature. But a stranger arrives in silence and takes the food from his lips; from this moment, the poetic ego, as if cast out of Eden, becomes a wanderer, sadly destined to wander aimlessly. The memory of the cause of this sad state of wandering reminds us of the magical aura of the *synnyt*, the ancient songs of Finnish origin.

In the third poem the rover arrives at a cross-border stream and wants to cross it to reach the "other"-world. He sits on the bank and sees, coming out of the water, a fairy spirit which tries to bring him back to the sad reality of the earth, pointing out that the stream was formed from the tears of the men who had similar aspirations to his own.

²⁰ A. Károly BERCZELI, *Figlio del sole. Poesie scelte* (A. Károly Berczeli Son of the Sun. Selected Lyric Poems), a cura di Carla CORRADI MUSI, Parma Tipo-Lito Tecnografica, 1978, 3–49.

²¹ BERCZELI A. Károly, *Nyári éj* (Summer Night), Bp., Magvető Könyvkiadó, 1971, 102–103.

The fairy tells him specifically:

„Nem patak ez, vándor, hanem könnyek árja,
s azok sírták ezt mind, kiknek tündér kellett,
s tündér után vágytak földi asszony helyett.”²²

(„This is not a stream, wanderer, but a river of tears,
and those who needed a fairy have shed all these tears,
and wanted a fairy instead of a woman of the earth. ”)

The Hungarian *garabonciás* can do nothing except swell the stream with his own tears and renew himself through them, like many characters in the shamanic tradition.

Unmistakable elements which remind us of the mythical and magic scenario of the ancestors are present in many poems of Berczeli. For example, the poem *Mese* (Fable) of the collection *Cirkusz* (Circus) of the years 1930-1945,²³ in which the world of fantasy is in contrast with that of hard reality, is totally based on a shamanic dimension of totemic animals which are transformed and of a tree with cosmic traits (a sign of the eternal cycle of time which renews itself), in which the poet is metamorphosed; he feels trapped, but he acquires knowledge through suffering. In this poem nature becomes the teacher of life, an initiatory guide.

As far as the Hungarian poets of Transylvania are concerned, being particularly tied to the ancient myths, we remember specifically the poet and translator Lajos Áprily (1887-1967), who, even after his transfer from Transylvania to Hungary, continues to exert a strong influence on the poets of his country. Of particular significance is the lyric poem *Túl ötven erdőn* (Beyond fifty forests), in which he represents his life as fifty initiatory journeys made in a hurry, with his heart in his throat, in many forests which constitute the forest of his fifty years. After nightmares and wounds which have taken away his will to live,

²² BERCEZELI, *Nyári éj*, op. cit., 103.

²³ BERCEZELI, *Nyári éj*, op. cit., 33.

making him unrecognizable, the poet lies in the clearing, broken, exhausted and alone; no one goes to look for him, as instead did the mother of the Kalevalian hero Lemminkäinen, who found her son again and magically brought him back to life.²⁴ The poet refers to the episode in the *Kalevala* in which this woman, after collecting with a rake the pieces of the dismembered body of her son and reassembling them, resurrects Lemminkäinen with her magic formulas and a divine balm, which a bee brought to her.²⁵

We wish simply to point out, finally, the importance of tradition in the production of the Transylvanian poetess Emese Egyed.²⁶ She makes frequent references to the initiatory passage of existence, often revived as a “trip-vision”, during which the poetic ego puts questions to itself, which resemble those of the *garabonciás*. In her lyric poetry production, the course of life acquires traits of the “fall” from Eden to a threshold, which borders the chthonic. Here man lives in the company of silence, which, appearing like the *axis mundi* split in two, often assumes a sacred mythical dimension and cosmological importance.

The echoes of the origins of the mythical scenario are frequently perceived in the works of the poetess. We need only think of the lyric poem *Szélhárfa* (Wind harp),²⁷ in which the “tree of the world”-the Milky Way, seems like the track of the flight of the dead birds or of

²⁴ ÁPRILY Lajos *Összegyűjtött versei és drámái* (Collection of Lyric Poems and Dramas of Lajos Áprily), Bp., Magvető Kiadó, 1985, 214–215.

²⁵ ELIAS LÖNNROT, *Le Kalevala: Épopée des Finnois* (The *Kalevala*: The Epic of the Finns), trad., prés., annoté par GABRIEL REBOURCET, Paris, Gallimard, 1991, I, 237–247, canto XV, vv. 195–554.

²⁶ About shamanism, the poetess declared in a recent interview that she knew little about it and was alarmed by the excessive attention of shamans to the “other”-world. Cf. IVAN ORSINI, ‘*Sui fossi luminosi del nulla*’: *Studi sulla poesia di Emese Egyed* (“On the Bright Ditches of Nothing”. Studies on the Poetry of Emese Egyed), Bologna, Alma Mater Studiorum - University of Bologna, Faculty of Foreign Languages and Literature, degree thesis in Hungarian Language and Literature, 2008–2009, 314. In her opinion, it is dangerous to influence or direct the forces of a reality which reason does not recognize and modern science does not know how to approach. This does not mean, however, that she is not linked to the ancient mythical scenario of the system of beliefs of her ancestors.

²⁷ EGYED Emese, *Madárscontú versek* (Lyric Poems Read like Bird Bones), Magyar Elektronikus Könyvtár, 1993.

the poem *Ösvény, Tegez* (Path, quiver),²⁸ in which the figure of the archer symbolizes the man-hero, who, like the heavenly mythical hunter, completes his slow and cyclical migration upwards, without being able to climb up beyond the half of a series of stairs and ascend into heaven.²⁹ The poem *Képeslap* (Postcard) is also impressive. In it the flight of imaginary bats, which becomes increasingly narrow in concentric circles in the hollows of the waves, recalls the ancient Ugric legends about the “passage” to the underworld of the souls transformed into a bird (or fish)³⁰.

The presence of traditional myths and symbols in modern and contemporary literature is not a peculiarity of the authors quoted in this brief *excursus*, but it is an element which characterizes all the Hungarian literature of every age. Clearly, Hungarian culture, of which poets and writers are the spokespersons, has always been tied to the traditional substratum, which, like an indelible sign of a genetic code, can not be exempt from spontaneous re-emergence, mostly without direct knowledge of the authors themselves.

²⁸ EGYED Emese, *Csönd* (Silence), Magyar Elektronikus Könyvtár, 1998.

²⁹ ORSINI, *op. cit.*, 79-80.

³⁰ EGYED, *Csönd*, *op. cit.*; Mihály HOPPÁL, *Mitologie uraliche* (Uralic Mythologies) = M. H., *Teatro cosmico: Simboli e miti degli sciamani siberiani* (Cosmic Theatre: Symbols and Myths of Siberian Shamans), trad. di Vera BÁNKI, Grazia MARCHIANÒ, Milano-Bp., Contemporanea-International Society for Shamanistic Research, 2002, 67–68.

ABSTRACTS

ORSOLYA ANTAL:

Reinterpreting Authorial Intention in *Az – Izé (The –Thing)* The Paratexts of a Translation by Sándor Szatsvay

Key words: brochure literature, translation/ adaptation, paratext, debate, authorial intent, satire, translator's attitude, literature/ politics

The focus of this study, beside the translator, Sándor Szatsvay, is on unclarified and debated aspects of philological relevance related to the translation of *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása* (The Thing Travel to the Purgatory, 1786). By comparing the translation to the original text, the study creates an inventory, a typology and offers an interpretation of the differences between the Hungarian and German text, focusing especially on the examples where the translator consciously differentiates his translation from the original, producing a text in a different genre and with a different aim. What are the poetic devices that the translator uses and with what purpose? What does Szatsvay's authorial intention consist of and what are the possible explanations for it? How does his authorial intention relate to the authorial intentions of his contemporaries? How can our perception of the 1780's literature be altered by a mixed genre, a genre of which we wouldn't think of as literature nowadays? *Az – Izé (The Thing)* might provide us with some answers.

ÁGOSTON ZÉNÓ BERNÁD:

Philippides von Gaya and the *Privilegirte Anzeigen*

Key words: journal, politics, editing, Vienna, scientist/learned society, Hungarian

The Viennese journal, *Privilegirte Anzeigen*, can be considered a milestone of German language Hungarian magazines literature. The fact that the *Anzeigent* was not published in Hungary reflects the limited opportunities for scientists, who were unable to implement their plans in a country with a still developing media infrastructure and they acted in Vienna out of necessity. On the other hand, they chose Vienna because the editor, Dániel Tersztyánszky, realized that the well-known Lower Austrian governor, Philippides von Gaya was the perfect man to overtake the control of the learned society. The presentation discusses the circumstances in which the *Privilegirte Anzeigen* was founded: not only it presents Tersztyánszky's activity, but it is trying to elucidate Philippides von Gaya's role in the founding of

the journal and the influence of Bader Bookshop and Ghelen Press in the distribution of the journal.

SZILÁRD BORBÉLY:

Csokonai and the Journey

Key words: travel, role, Enlightenment, connection systems

The title entices to a different place than the performance leads you. The journey is both metaphorical and real. Could these journeys transform Csokonai into a traveller? We are searching for answers by glancing to the oeuvre. On the other hand - and this is the main theme - it is an analysis of the possibilities which allowed Csokonai to get into his new role as a poet at the intersection of the contemporary, popular Enlightenment and familial systems.

CORRADI MUSI CARLA:

The Survival of Traditional Shamanic Symbols and Myths in Modern and Contemporary Hungarian Literature

Key words: Symbolism, Mythology, Hungarian literature

The use of traditional themes shared by many Hungarian poets and writers of modern and contemporary times shows how the Hungarian culture, of which they are spokesmen, continues to be tied to the traditions of the original substratum. It's enough to think about the theme of the initiatory journey of "Csongor és Tünde" of Mihály Vörösmarty or "János Vitéz" of Sándor Petőfi or the motif of the legendary "miraculous stag" immortalized by János Arany and again taken up by subsequent poets, including László Nagy. Even the conceptions connected with the sacred flora inspired poets and writers such as Dezső Kosztolányi or Gyula Illyés. Moreover, the figure of *garabonciás*, longing to learn and discover the secret, is reworked by writers and poets of Hungary and Transylvania, such as Géza Gárdonyi, Jenő Dsida, Domokos Szilágyi and A. Károly Berczeli. On the other hand, the link with the ancient myth, interpreted in new ways, is a constant feature of the Hungarian poetry of Transylvania.

HEDVIG DÁNÉ:

**Péter Bod's Literary-Lexicon
– Genre and Research History Approach –**

Key words: genre, historia litteraria, literary-history lexicon, reception-history, research history.

At the beginning of my study, I am doing some research regarding the various genre of the historia litteraria. In the second part of my study, I am analysing and researching the reception history of the „Magyar Athenas“ which belongs to the literary-history lexicon of Bod Péter.

ATTILA DEBRECZENI:

Kazinczy the Documentarian

Key words: date, author, documentation, variations

The most productive thing concerning Kazinczy's poetry is to apply an approach to the evolution of the text as a whole. A considerable portion of poems (the vast majority from his youth) is dated, but the date does not mark the time when that particular version was written, but the birth of the text itself. So the different variations have the same data, although they were written at different times, even decades later. Thus the date of the text records the author's intention. Kazinczy was constantly re-writing his works and through this he also wanted to document his own path in approaching perfection. However, Kazinczy's poetry is an example for his entire fervor and practice of the documenting process and it also helps to analyse his oeuvre.

EMESE EGYED:

János Fekete's „Songs“ Accompanying Voltaire's Texts

Key words: poetry, French, Hungarian, cultural translation

János Fekete was an aristocratic poet who did not simply translate and publish Voltaire's *La Pucelle d'Orléans* and poetry *Poeme sur la loi naturelle* including the author's explanatory notes but he also added his own notes of translation. The translated volume was not printed, but a version of it can be found in the manuscripts of the Transylvanian Hungarian Purists Society. The study interprets János Fekete's explanations as consciously created and successful tools used in a cultural translation.

GERGELY FÓRIZS:

„Eis to kreisson!“ (An Antique Adage Semantic Changes in the Literary Aesthetics Thinking of Kazinczy's Circle)

Key words: adage, imitation, literary aesthetics, context

In this is a presentation I track the usage of adage in Hungary at the beginning of the 19th century. It is about the antique adage that embraces the requirements of the artistic idealization and which was revived by the 18th century German classicist imitation theories. I present the possible sources of the adage that stood for Kazinczy's *Ars poetica* and this was interpreted by his younger fellow poets (Ferenc Kölcsey, Pál Szemere and Dániel Berzsenyi).

The selected method allows me to compare the above mentioned poets' views about basic problems related to the literary aesthetics and to place them in a wider context of the world literature.

GÁBOR GYÓRFFY:

Book Censorship in Transylvania in the Second Half of the 18th Century

Key words: Transylvania, Enlightenment, censorship, culture, absolutism

The spreading of the ideas of enlightenment in Hungarian language area – including Transylvania – has created new forms of publicity in a changing social and political environment. The processes led to the multiplication of a number of books and appearance of German- and Hungarian-language press in the last two decades of the century. But the basic intention of the absolutist monarchy was to impede the spreading of ideas considered to be dangerous. The paper presents the changing system of legal provisions and practices related to book censorship in the second half of the 18th century.

ÁGNES HANSÁGI:

Demonisation and Concealment The Serial Novel in the Literary Discourse

Key words: serial novel, speech community, regulative function

In contrast to the book readers, the spreading of the serial novel is able to form a speech community both vertically and horizontally. This is possible because of its wide and dispersed public, the planning of the serial communication and its quasi-simultaneous reception by the public and the current political context of the daily press. This can be definitely interpreted as a political form of the communication. In this way we must not think to the direct ideology of the "novel" but to its

controlling, regulative function which is fulfilled in the thematisation of the public.

LÁSZLÓ IMRE:

Function Variants of the Ballads in the Development of the Finnish, Russian and Hungarian Literature

Key words: ballad, genre hierarchy, Hungarian, Finnish, Russian, development, world literature

The fact that the ballad genre was present in the Hungarian literature till the end of the 19th century and in the Finnish literature till the end of the 20th century could be explained with the specific evolution of the genre hierarchy and the set of expressions. The development of the Russian literature is a reference and analogue example, which started in the 1770s and in forty or fifty years, having a breathtaking pace it got up to the top European level. Starting with the 1830s, it found his own way and brought a turn in the world literature with Pushkin and Gogol, not to mention Dostoyevsky and Tolstoy with creations where the romantic values and feelings (the ballad and folklore) were also present.

GERGELY LABÁDI:

The Conceptions of Culture in the 1810's (Translations around the Erdélyi Muzéum)

Key words: culture, translation, conceptual history, Immanuel Kant, Friedrich Schiller, Sándor Bölöni Farkas

This article analyzes Hungarian translations (Immanuel Kant: *Über Pädagogik*, Friedrich Schiller: *Über naive und sentimentalische Dichtung*) written in the 1810's. It focuses on the modern concept of the culture, how was it understood and interpreted. The study points out that another expression for culture used consequent in translated texts (*mivelődés* [(self-)formation, (self-)education]) emphasizes the private and ethical aspects from the contemporary concepts of culture.

ÉVA-ILDIKÓ LOKODI:

The Topic of Found and Illegitimate Child in the Literature of 18th Century (János Fekete's drama in the light of other realizations of the subject)

Key words: drama, love-child, thematic analysis, translation

The philosophical „mélange“ entitled *Die Buchstaben*“ (1782–1784), attributed to count János Fekete, contains – besides several articles – a play written in German (*Der englische Findeljunge*), which offers an insight into an episode of a found boy’s life. The paper approaches the play that was till now unknown in theatrical bibliography by means of Fekete’s handbook, as well as other materializations of the subject in the 18th century, as a concrete element of the formation of bourgeois system of values, intended to be presented for the public of theaters.

MARGIT KISS:

Processing the oeuvre of Kelemen Mikes into a dictionary

Key words: Kelemen Mikes, oeuvre, digital dictionary

In this paper I present the process of creating an electronic dictionary based on Kelemen Mikes’ entire vocabulary of writing. The main aim of the Mikes-dictionary is to process systematically and present the oeuvre, the linguistic contribution and figures of style of one of the greatest 18th century authors, who is famous for both his linguistic and literary achievements. It also presents in totality Mikes’ specific words and idioms together with their vast peculiarities. There is also a presentation of the methodological novelty: the possibilities that lie in the electronic text processing. I summarize the main steps in the preparation of the Mikes-dictionary. Based on the finished entries I show the characteristic features of Mikes’ language that can be presented in a differentiated lexical processing. From this, yet unfinished dictionary, full and partial indexes were elaborated based on the occurrences, parts of speech, etc. All these things will contribute to provide some unrevealed results related to the author’s use of language. After the presentation of the so far achieved results I also outline some of the possible research areas that can be exploited with the Mikes-dictionary in its as current state and also with its fully finished version.

AMBRUS MISKOLCZY:

The Transylvanian Antecedents of Joseph II’s Reform Policy

Key words: Transylvania, conscription, politics, history

It was Transylvania where Joseph II was the most radical. He reorganized the country, and ordered to make a general conscription

of the population. This country had an important strategic position, therefore, a part of the peasant population was transformed in soldiers in the frame of the so called *Militärgrenze* and a lot of Romanians were converted into Greek Catholics. The first josephist was General András Hadik. He was not only a famous soldier, but a great diplomat too. As the head of the civil and military administration, he was able to tranquillize the moods, and in 1767 he made the first general conscription. This allows to have an approximate picture on the growth of population. The present article clarified all the misinterpretations of the data of the Hadik-conscription which circulated in the historiography. After leaving the country, Hadik made an anonymous report on Transylvania, which was the most radical project of reform of the josephinism before josephinism. His follower at the head of the *Generalkommando*, general Preiss, later on made a report for the Emperor Joseph, and this document borrowed the data concerning the number of the believers of different churches from the report of Hadik. The correct data of this report were not published in their totality, but only some some distorted numbers appeared in different books. Historians made a lot of speculation concerning the growth and decline of different ethnies without recognizing that they are playing their game with false numbers. The present article is a prelude of three volumes which contain all the data of the conscriptions of the Transylvanian populations in the 18th century.

IMRE NAGY:

The Old Hungarian Translation of Seneca's Troades

Key words: school drama, history of translation, The Trojan cycle, Seneca, the influence of ancient literatures

The second part of the Calvinist school drama from Marosvásárhely *Komédia és tragédia*, (Comedy and Tragedy) is set in the Greek military camp beside the ruins of conquered Troy, and its main characters are women slaves Hecuba, Andromacha and Polyxena. The nub of the tragedy is partly the execution of Astyanax and partly the sacrificing of Polyxena. The editor and publisher of the drama, Imre Varga doesn't think it likely, that the author gathered the material from ancient elements (especially from the tragedies of Euripides) all by himself, and admits that the principal source is still unknown. The author of this paper opens up new directions by exploration of the source material, which is Seneca's tragedy *Troades* and analyzes the methods

of translation, the tension between the ancient text and the target drama and demonstrates the curiosities on the metrical level of the text.

BALÁZS NYILASY:

**Fiction, Novel, Modern Romance
And the 19th Century Hungarian Narrative Literature**

Key words: romance novels, literature, Hungarian, 19th century

Compared to their Western European fellow writers, a part of Arany's archaic ballads and epic, Jókai's art of writing, Mikszath's humorous-comic world creation is showing a kind of evident romance endeavor, formed under the conditions of modernity. Based on anthropological literature aspect it appears that the works of the Hungarian writers fill exactly that kind of possible horizons which is considered by Northrop Frye to be the essence and inner substance of the romance itself.

ANIKÓ POLGÁR:

**„Alas! Troy, my beautiful Troy, how can I mourn for you?”
The Old Hungarian Translation of Seneca's Troades**

Key words: school drama, history of translation, The Trojan cycle, Seneca, the influence of ancient literatures

The second part of the Calvinist school drama from Marosvásárhely *Komédia és tragédia*, (Comedy and Tragedy) is set in the Greek military camp beside the ruins of conquered Troy, and its main characters are women slaves Hecuba, Andromacha and Polyxena. The nub of the tragedy is partly the execution of Astyanax and partly the sacrificing of Polyxena. The editor and publisher of the drama, Imre Varga doesn't think it likely, that the author gathered the material from ancient elements (especially from the tragedies of Euripides) all by himself, and admits that the principal source is still unknown. The author of this paper opens up new directions by exploration of the source material, which is Seneca's tragedy *Troades* and analyzes the methods of translation, the tension between the ancient text and the target drama and demonstrates the curiosities on the metrical level of the text.

FERENC TÓTH:

**Sword and Pencil.
Hungarian Military Writers in France during the Era
of Enlightenment**

Key words: Enlightenment, memoirs, emigration, national identity, Hungarian-French connections

This study is an analysis of the literary production of the Hungarian military writers during the 18th century. This Hungarian immigration was first of all military and political; it was born of the Hungarian political opposition movements. These Hungarian soldiers constituted some hussar regiments in the royal French army. The success of the little war's tactic contributed to the proliferation of hussar regiments in Europe and that facilitated the Hungarian elite's settling and his integration into French nobility. The literary production of the Hungarians reveals different aspects of the part they played in cultural fields. The most important writers – for example François de Tott or Valentin Esterhazy – distinguished themselves in writing their memoirs. The work finally turns to the problem of the national identity of immigrants in the period of the Revolution represented by the case of the poet Ladislas Dessoffy.

IMRE VÖRÖS:

József Péczeli's Characteristic Methods in His Translations

Key words: J. Péczeli, methods of translation, conciseness, stylistic alterations, visualization, emotional effect

József Péczeli, one of the best Hungarian translators of literary works in the eighteenth century, defines his own methods in the preface introducing his translation of Voltaire's *Zaïre* in 1784. According to this programme, the reproduction of a text must be concise, avoiding the frequent danger of loquacity, but, at the same time, the translator is free to make little stylistic alterations in order to capture more efficiently the Hungarian readers' imagination. The paper quotes numerous examples of these alterations, which are not in contradiction with the original, but enrich the visual character or, occasionally, the emotional effect of the text. Péczeli was not a simple translator, but a highly talented poet, in the mask of a translator.

MÁRTA NAGY ZABÁN

Hungarian Literature Teaching in Cluj in the Second Half of the 19th Century

Keywords: Imre Sándor, university teacher, Hungarian Royal University from Cluj, literature teaching.

In my study I intend to interpret the idea of literature applied in Imre

Sándor's works. He was the first teacher of the Hungarian Language and Literature Department of the Hungarian Royal University from Cluj between 1872 and 1886. The difference, the unique character of Imre's literature notion can be shown from the literature concept used by the teachers who worked and taught beside him. This is the main reason for this study to outline Imre's idea of literature by drawing a parallel with some features of Hugo von Meltzl's, his colleague's literature approach.

SZERZŐINKRŐL

ANTAL ORSOLYA (1983): irodalomtörténész PhD (2012: *Szatíra, polémia, politikum. Szatsvay Sándor irodalmi munkássága*), kutatási terület: német-magyar irodalmi kapcsolatok, a politikai satíra a 18. században, az újságírói szakma a 18-19. században, Szatsvay Sándor és Bródy Sándor életműve.
antalarsolya@gmail.com

BERNÁD ÁGOSTON ZÉNÓ (1971): irodalomtörténész, Bécsi Egyetem. Kutatási területe: a 18. századi német nyelvű sajtó. Publikációiból: *Hungarus Digitalis: német nyelvű sajtó a Magyar Királyság területén a 18. század második felében* – digitális kiadás, Magyar könyv-szemle. – 125. (2009) 1., p. 117–122.; *Bécs, a "feneketlen örvény": Kazinczy Bécs-élményei, Sic itur ad astra.* – 20. (2009) 61.; *Találkozások és elválások : Kazinczy Ferenc és kora*, szerk. Krász Lilla, p. 53-65, „Ich sah es also für ein Opfer an, das ich unsern verdienten Vätern schuldig wäre...“. Zur Werkgenese und Editions-geschichte von Johann Seiverts Nachrichten von Siebenbuergischen Gelehrten und ihren SchriftenWeb-FU. - (2006) 1.http://epa.oszk.hu/00000/00027/00006/pdf/EPA00027_2006_zeno3.pdf
agoston.zeno.bernad@univie.ac.at

BORBÉLY SZILÁRD (1973–2014) : irodalomtörténész, Debreceni Tudományegyetem. Kutatási területe a 18–19 századi irodalomtörténet, politikátörténet, diskurzuskutatás, a 18–19. századi fordulójának líra- és poétikátörténete volt. Publikációiból: *A Vanitatum vanitas* szövegvilága, Fehérgyarmat, 1995; *Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen 2006; *Hungarikum-e a líra?* Esszék, kritikák, Budapest, 2012.

CARLA CORRADI MUSI (1948): a bolognai egyetem professzora (finnugor filológia), több, mint százhatvan terjedelmes tanulmány szerzője a finnugor kultúra területéről (köztük: *I Finni*, Parma, Palatina Editrice, 1983); többször érinti a finnugor népek sámán-kultúrájának a magas és a népi kultúrában való továbbélésének kérdését Több konferenciát szervezett a Bolgnai Egyetemen, számos tudományos konferencia és kongresszus résztvevője. Publikációi közt itt megemlítjük a következőket: *Shamanism from East to West*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997 és *Sciamanesimo in Eurasia. Dal mito alla tradizione*, Roma, Aracne, 2008; valamint Carlo Corradi Musi szerk. *Sul cammino delle metamorfosi tra gli Urali e il Mediterraneo. Dal mito alle trasformazioni sociali*, Bologna, CINE//SINE, 2013.
carla.corradi@unibo.it

DÁNÉ HEDVIG (1982, Székelyudvarhely) nyelv- és irodalomszakos tanár, doktori disszertációját a BBTE Hungaológiai tanulmányok doktoriskolájában 2012-ben védte meg, szakterülete a 18. századi magyar irodalom. Publikációiból: *Bod Péter kéziratoss levelei Cserei Mihályhoz = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2012; *Bod Péter és az erdélyi farsang* [http://hunteka.szinhaziintezet.hu/index.jsp;jsessionid=8F8984271B-BE671FF45ECEC2EFBD4D5F?from_page=details&page=details&db_name=database&biblid=1&bib1field=0&term=D%C3%A1n%C3%A9+Hedvig+\(1982-\)+%7C62048%7C5](http://hunteka.szinhaziintezet.hu/index.jsp;jsessionid=8F8984271B-BE671FF45ECEC2EFBD4D5F?from_page=details&page=details&db_name=database&biblid=1&bib1field=0&term=D%C3%A1n%C3%A9+Hedvig+(1982-)+%7C62048%7C5)
danehedvig@freemail.hu

DEBRECZENI ATTILA (1959): az MTA doktora, a Debreceni Tudományegyetem egyetemi tanára, kutatási területe: a 18. századi érzékenység irodalma, textológia. Legfontosabb publikációi: *Csokonai az újrakezdekés költője: A felvilágosult szemlélet fordulata az életműben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997; *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest 2009; *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*, kritikai kiadás (sorozatszerkesztő).
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

EGYED EMESE (1957) a Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzora, kutatási területe a 18–19. századi magyar irodalom, különös tekintettel a költészetre és a drámai irodalomra, Erdély művelődése, a francia–magyar kapcsolatok története. Legfontosabb publikációi: *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez 1771-1789*, Kolozsvár, 2001 (sajtó alá rendezés); *Láttató világok*, Kolozsvár 2014 (színháztörténeti tanulmányok).
egyedemesek@yahoo.com

FÓRIZS GERGELY (1976): az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. Kutatási területe: Berzsenyi Dániel elméleti munkássága, Berzsenyi Dániel prózai műveinek és levelezésének kritikai kiadása, a klasszikus századforduló esztétikatörténete. Legfontosabb publikációiból: *Álpeseken Álpesek emelkednek: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Budapest, Universitas, 2009 (Klasszikusok); *Berzsenyi Dániel prózai munkái*, Buda-

pest, EditioPrinceps, 2011 (*Berzsenyi Dániel összes munkái*, sorozatszerkesztő Szajbély Mihály).

forizs.gergely@btk.mta.hu

GYÓRFFY GÁBOR (1971) PhD a Babeş–Bolyai Tudományegyetem adjunktusa, szakterülete a médiatörténet. Publikációiból: *Kommunista cenzúra a XX. Században = Hatalom és kultúra*. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004, 1120-1127; *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában: A romániai magyar nyilvánosság korlátozása a kommunista diktatúra időszakában*, Kolozsvár, Komp-Press, 2009.

gyorffygabor@yahoo.com

HANSÁGI ÁGNES (1968): PhD, a Károli Gáspár Református Egyetem docense, szakterülete: a 19. század irodalomtörténete. Legfontosabb publikációi: *Klasszikus – Korszak – Kánon: Historizáció és temporalitás-tapasztalat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban*, Bp., Akadémiai, 2003; *Az Ixion-szindróma. Kulturális identitás és irodalmi kánon a romantikában és a modernségben*, Bp., Ráció, 2006.

hansagi.agnes@kre.hu

IMRE LÁSZLÓ (1944) az MTA tagja (2013), irodalomtörténész, a Debreceni Tudományegyetem professzora. Kutatási területei: 19. századi magyar és orosz irodalom, komparatisztika, XX. századi magyar irodalom. Legfontosabb publikációi: *A magyar verses regény*, Bp., Akadémiai, 1990; *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

imre.laszlo@arts.unideb.hu

LABÁDI GERGELY (1975): irodalomtörténész, Szegedi Tudományegyetem. Kutatási területe: 18–19. századi magyar irodalom- és kultúrtörténet, a filológia elmélete és gyakorlata, digitalizáció. Publikációiból: *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008 (Ligatura); Gyulay Lajos: *Martius 15 (1867. március 14. - 1867. május 30.)*, s. a. r., bev. Labádi Gergely, Szeged, 2008; *Barátságos mulatozások. Episztologyűjtemények az 1770–1780-as évekből*. s. a. r. Labádi Gergely, Bp, Universitas, 2013.

labadig@primus.arts.u-szeged.hu

LOKODI ÉVA-ILDIKÓ (1985) doktorandusz, kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológia Doktori Iskola. Publikációja: *A sikerszüzsé mint komparációs elem: Szerelemgyerek-drámák a 18–19. század fordulóján = A látható jelentés: Színház-és filmművészeti tanulmányok*, szerk. Egyed Emese, Kolozsvár, 2012.

geczoildiko@yahoo.de

KISS MARGIT (1974): az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztályának munkatársa, a Mikes-szótár lexikográfusa. Legfontosabb kutatási területe: leíró nyelvészet, vonzatelmélet, lexikográfia, 2010-től a Mikes-szótár készítése. Legfontosabb publikációi: Kiss Margit, *Az olasz jövevényyszavak lexikológiai státusza a Nagyszótár szókészlete alapján = A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke, I*, szerk. BALASKÓ Mária, KOHN János, Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, 1999, 79–85; Kiss Margit, *A vonzatosság és a jelentés kapcsolata a főnévi csoportban = 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerk. MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia, SLÍZ Mariann, Bp., Argumentum, 2006, 391–396; Szócikkek: *A magyar nyelv nagyszótára I–II.*, főszerk. ITZÉS Nóra, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006.

kiss.margit@btk.mta.hu

MISKOLCZY AMBRUS (1947) történész, az ELTE professzora. Kutatási területei: magyar-román kapcsolattörténet, politikatörténet, Magyarország és Erdély a Habsburg birodalomban. Legfontosabb publikációiból: *Erdély a reformkorban (1830–1848)*, *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849) = Erdély története III.*, főszerk., Köpeczi Béla, szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986, 1987, 1988, 1193–1424; *A felvilágosodás és a liberalizmus között: Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*, Budapest, Lucidus, 2007; *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig IV: A nyilvánosság vonzása és taszítása avagy Hajnóczytól Kossuthig*, Bp., Lucidus, 2010.

amiskolczy@gmail.com

NAGY IMRE (1940): irodalomtörténész, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa. Legfontosabb könyvei: *Nemzet és egyéniség: Drámai irodalmunk az 1810-es években*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek); *Utazás egy regény körül*, Pécs, Pannonia, 1997; *Ágától Bánkig: A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs,

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2001 (Pannonia Könyvek); *Iskola és színház: Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi, 2007; *Ötörony: A pécsi irodalmi műveltség a kezdetektől a XX. századig*, Pécs, Kronosz, 2013.

nagy.imre@pte.hu

NYILASY BALÁZS (1950) a Károli Gáspár Református Egyetem docense, szakterülete a klasszikus és modern magyar irodalom, irodalomelmélet, világirodalom. Legfontosabb publikációi: *A szó társadalmi lelke*, Bp., Cserépfalvi, 1996; *Arany János*, Bp., Korona, 1998 (Klasszikusaink); *A konzervatív-modern költő: Arany János verses epikája*, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2001; *A románc és Jókai Mór*, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2005; *Arany János balladái*, Szombathely, Savaria University Press, 2011; *A 19. századi modern magyar románc*, Bp., Argumentum, 2012.

nyilasyb@gmail.com

POLGÁR ANIKÓ (1975) a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének docense. Szakterülete a magyar műfordítás története, az antikvitás magyar hatástörténete. Legfontosabb publikációi: *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Bp., Kalligram, 2003; *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*, Kalligram, 2011.

aniko.polgar@uniba.sk

TÓTH FERENC (1967) eddigi tudományos pályafutása és szakmai tevékenysége szorosan kötődik a 18. századi magyar történelem, illetve a francia–magyar történeti kapcsolatok kutatásához. Franciaországi doktori tanulmányai alatt számos könyvtárban és levéltárban dolgozott, és tekintélyes forrásanyagot sikerült összegyűjtenie, amelyet részben beleépített az 1995-ben a párizsi Sorbonne egyetemen megvédett doktori dolgozatába, részben pedig különálló publikációként jelentett meg. Habilitációs eljárás: a Sorbonne-on (2003) és a Szegedi Tudományegyetemen (2005). Eddig 17 kötetet jelentett meg magyar vagy francia nyelven. Az utóbbi kötetei a szakterülete legnevesebb könyvkiadóinak gondozásában jelentek meg. Ezzel párhuzamosan több mint 100 tudományos tanulmánya látott napvilágot, jelentős részük idegen nyelven. Kutatásainak és tudományszervezői munkájának köszönhetően sikerült hozzájárulnia a magyar-francia történelmi kapcsolatok kutatásá-

nak megújulásához. Publikációiból: *Ascension sociale et identité nationale: Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle 1692–1815*, Bp., 2000. 367. [Officina Hungarica IX.]; François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról, Szombathely, Vasi Szemle, 2008; Kelemen Mikes, *Lettres de Turquie*, Sous la dir. Jean Bérenger – Thierry Fouilleul – Kaló Krisztina – Tóth Ferenc – Tüskés Gábor. Paris, 2011. (A kötet történeti jegyzeteinek elkészítése.)

toth.ferenc@btk.mta.hu

VÖRÖS IMRE (1936), professor emeritus, irodalomtörténész, ELTE Budapest, kutatási területe: természetfilozófia és irodalom a felvilágosodás korában, XVIII. századi francia-magyar fordításirodalom, textológia (kritikai kiadások sajtó alá rendezése). Publikációiból: *Fejezetek a XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987; *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991; Péczeli József, *Henriás (1792)*, s.a.r., bev. Vörös Imre, Bp., Balassi Kiadó (Régi Magyar Költők Tára).

vorosimre36@t-online.hu

VULKÁN VERA TÜNDE (1978) PhD, irodalomtörténész, Marosvásárhely. Kutatási területe: Erdély művelődéstörténete a 16-19. században. Legfontosabb publikációi: *Egy Mártonffy-portré Cserey Farkas szerint*, Erdélyi Múzeum 69.:(3-4.) pp. 237-245. (2007); *Mártonfi József cenzori kinevezése és működése*, Magyar könyvszemle 127.évf.. 2 sz. (2011).

vukanvt@yahoo.com

NAGY ZABÁN MÁRTA (1982) irodalomtörténész PhD Kolozsvár. Fő kutatási területe a 19. század második fele magyar irodalmának története. Legfontosabb publikációi: *Nyelvszemlélet és irodalomkoncepció összefüggése Salamon Ferenc színibírátaiban = „Et in Arcadia ego” (A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005, 481–500; *Dokumentumok a kolozsvári Bölcsész- és Történettudományi Kar történetéhez (1872–1892)*, szerk. T. Szabó Levente, Zabán Márta, Kolozsvár, 2012.

zabanmarti@yahoo.com

MUTATÓK (HELYNEVEK, SZEMÉLYNEVEK)

A

Abats János 193
 Aiszóposz 19
 Alföld 125, 247, 327
 Andrásfalva 149
 Anglia 20, 117, 192, 342, 354
 Aranka György 8, 52, 75, 171, 172,
 191, 199, 200, 203, 218, 224
 Aron, Petru Pavel 125, 126
 Attila 4, 6, 94, 95, 108, 219, 281, 282,
 284, 286, 288, 392, 401, 403,
 406
 Augustini ab Hortis Sámuel 158

B

Bacon 212
 Baderische Verlasbuchhandlung 158
 Bad Tatzmannsdorf Ausztriában 158
 Bajtay József kat.püspök 155, 174, 175
 Ballagi Géza 70, 177, 203
 Ballmann János Mihály tanár 126,
 127, 140, 198-200
 Ballmann Michael ld. Ballmann
 János Mihály tanár
 Bánffy György 155, 171, 190, 197
 Barcsay Ábrahám 401
 Barth 200
 Basel 173
 Bathaz Antal (Bajtay) 132, 135
 Batthyaneum 183, 281
 Batthyány Tódor 114
 Baussern, Simon Friedrich 171
 Bayer János 212
 Bécs 9, 131, 136, 148, 157, 158, 160,
 162, 164, 166, 168, 181, 400

Bél Mátyás 157, 167, 215, 217, 219,
 236
 Benda Kálmán 169
 Benkő Ferenc 191
 Benkő József 127, 169, 223, 227, 228,
 241
 Bercsényi 110, 111, 113, 116, 117,
 118, 120, 121
 Bercsényi László 110, 116, 117, 120,
 121
 Berlin 40, 58, 135, 293, 295, 313, 349
 Bessenyei György 213, 217, 259
 Blaga 125
 Blanning 149
 Bodi, Leslie 66, 67, 73, 74
 Bodor Béla 76
 Bod Péter 6, 8, 168, 175, 212, 213,
 215, 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 225, 226, 227,
 228, 229, 230, 231, 232, 233,
 234, 235, 236, 237, 238, 239,
 240, 241, 242, 243, 392, 401
 Bojíc, Lazar 162
 Bonaparte Napoléon 114 – 116, 122,
 291
 Boszporusz 112
 Bourbon Henrik 18, 20
 Bőjthy Antal 188, 189
 Bölöni Farkas Sándor 104, 105
 Brassó (Kronstadt 126) 126, 170-172,
 181
 Brie 117
 Brissot 116
 Bruckenthal, Samuel ld. Brukenenthal
 142, 151 – 153, 170, 171, 185,
 187, 188
 Bruckner József 191

Brühl 37, 41, 43

Buccow 126, 128, 129, 131, 132, 133,
134, 135, 140, 145, 146, 152

Buda 161, 247, 282, 380

Bukovina 149

Bunea, Augustin 126, 134

Burgenland 114

Bücher-Zensur-Hauptkommission
176

Bürger 116, 291, 323, 326, 328

C

Catalogus Librorum Prohibitorum
202

Cavin 71, 72

Cavin, Antonio 71, 72

Centre de l'École Supérieure de
l'Armée de Terre 115

Cévennes hegységben 117

Chabo de la Serre 108

Chamigny község 113

Concha Győző 70, 71

Corneille 168

Cumberland 37, 44

Cumberland, Richard 37, 44, 46

Csáky János 148

Csanak Dóra 13, 161

Csaplovics János 162

Cseh Udvari Kancellária 164

Cserei Imre 190, 191

Cserey Farkas 155, 405

Csetri Elek 153

Csetri Lajos 94, 290, 302, 305, 306,
307, 314

Czirbesz Jónás András 158

Csóka J. Lajos 161

D

D'Alembert 14

Dardanellák 112, 113

D'Artois grófia 118

Daudet, Ernest 116, 118, 119

Debreczeni Attila 6, 94, 95, 281, 282,
284, 286, 288, 401

d'Emilliane, Gabriel 72, 73

de Nougarede de La Garde, Philip-
pine 117

de Pesselier Charles-Étienne 113

de Pesselier, Marie Ernestine 113

Dessewffy 61, 111, 121, 314

Dessewffy család 121

Dessoffy de Cserneck Jacques Charles
Marie 121

Dessöffy 121

De Tott, Claire 121

De Tott, Francois, Tóth Ferenc báró
112-116

Diderot 37, 39, 40, 41, 47, 216

Dietterich 129

Dingen L 71, 72

Dobai Székely Sámuel 161, 164, 165

Douai 114

Döbrentei Gábor 8, 101, 219, 237

Dragomir 128, 129, 132

Dragosi, Moise 164

Duna 31, 125

E

Eckartshausen 37, 38, 253

Egyed Emese 4, 5, 10, 22, 48, 49, 50,
52, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 388,
401, 403

Eperjes 158

Eperjesi Zsigmond 187
 Erdély 124, 127, 129, 131, 139, 140,
 146, 151, 153, 156, 168, 169,
 173, 176, 216, 229, 250, 346,
 367, 401, 403, 405
 Erdélyi Magyar Hír-Vivő 169
 Erdélyi Muzéum 97, 101, 394
 Escherich 190
 Esterhazy Anne 120
 Esterházy Antal 116
 Esterházy Bálint László 116, 117
 Esterházy család 111
 Esterhazy, Ladislas Valentin ld.
 Esterházy Bálint László 16-120,
 123
 Eszterházi Nep. János 190
 Euripidész 22
 Európa 74, 109, 170, 310, 350

F

Fábián Dániel 171
 Fast, Patricius 71, 77
 Fekete János gróf 48, 50, 53, 55
 Felix 37, 41, 42, 46, 158, 162
 Felix, Emerich 158, 162
 Felvidék 161, 212, 250
 Ferenc császár, I. 170, 179, 180
 Filep Sándor 195
 Filtsch, Johann 171
 Fináczy Ernő 160, 161
 Fisch, Jörg 97, 101, 103
 Fogadjisten 149
 Fogaras 128, 145
 Forgách Simon 188
 Foucault 79
 Francia Királyság 107, 117
 Franciaország 48, 110, 216

G

Gebler Tobias, Philipp 164
 Göttingen 163, 306
 Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb
 158
 Gubernium 131, 133, 135, 136, 151,
 152, 170, 187
 Gyarmathy Sámuel 171
 György Lajos 71, 72, 73, 183, 198, 199
 Gyújtó István 192

H

Habsburg család 124, 139
 Hadik András 135, 139, 142, 147
 Hadikfalva 149
 Hägelin, Franz Karl von 163, 164
 Halle 160, 163
 Hallweyl gróf 118
 Halmágyi István 127, 128, 129, 132,
 135, 142, 147, 153, 155, 156, 233
 Hász-Fehér Katalin 79
 Havaselve 127, 141, 144-146
 Herbert Mihály 195
 Herder 54, 97, 296, 302, 313
 Hervey 16, 17, 20
 Hochmeister Márton 171, 187, 189
 Hopp Lajos 205, 206
 Horatius 13, 201, 293
 Horvátország 129, 162
 Hunyad 145

I

II. József 5, 66, 81, 87, 124, 125, 127,
 129, 131, 133, 135, 137, 139,
 141, 143, 145, 147, 149, 151,

- 153, 154, 155, 163, 167, 170,
171, 176, 184
II. Katalin cárnő 118
II. Rákóczi Ferenc 107, 116, 188
Istensegítség 149
Isztambul 113
IV. Henrik 15
- J**
- Jakab Elek 64, 65, 66, 68, 70, 173, 175,
200, 201, 281, 282, 283
Jancsó Elemér 8, 168, 171, 180, 224,
225
Jeney Lajos Mihály 109
Jézus 16, 381
Józseffalva 149
Julius Cézár 107
- K**
- Kabán Annamária 212, 228, 229, 230,
231
Kant, Immanuel 97, 99, 100, 101, 102,
103, 394
Kármán József 15
Károlyvár 129
Kárpátok 158
Katona József 37, 39, 41, 255, 262,
263, 273, 275, 278
Kaunitz 127
Kazinczy Ferenc 58, 155, 217, 224,
283, 287, 290, 291, 292, 293,
297, 400, 403
Kecskeméti Gábor 212, 213, 214
Kemény János 171
Kemény József 65, 69, 70
Kemény László 171
Kisfaludy család 111
Kis Sámuel 101
Klein, Johann Samuel 157, 158
Knapp Éva 94, 95
Kollár Ádám Ferenc 159, 161, 164
Kolozsvár 2, 3, 4, 8, 9, 48, 53, 72, 127,
131, 168, 171, 180, 193, 200,
219, 232, 274, 366, 371, 401,
402, 403, 405
Konstantinápoly 113, 114
Kornis Mihály 153
Kotzebue 37, 40
Kovachich Márton György 124
Köln am Rhein 72, 73
Könnye Nándor 206
Körmöczi János püspök 191
Köteles Sámuel 195
Közép-Európa 110, 117
Kriebel, Johann Samuel 158
Krizbai Dezső Elek 75
Krim 113, 115
Kultsár István 120, 121
Kurzböck 157, 163, 167
- L**
- La Ferté sous Jouarre 113
La Fontaine 18, 19
Lajos, XV. 116
Lajos, XVI. 117
Lancelot, Ladislás 121
Languedoc tartomány 117
Lázár István püspök 191
Leipzig 44, 158, 160, 162, 163, 301,
315
Leonard János 197
Lerchenfeld József 190
Leskó József 70, 71

Le Tourneur, Pierre Prime Félicien
16, 20

Le Vigan város 117

Lichtensteiner 140

Lipcse Leipzig 163, 181

Lord Byron 116, 328

Luther 81, 186, 187, 190

Luther Márton 186, 187

M

Madéfalva 411

Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária
411

Magyar Királyság 400

Maior, Grigore 154, 155

Margócsy István 94

Maria Antoinette 116, 117

Mária Terézia 117, 125, 136, 142, 146,
152, 156, 157, 161, 166, 172,
174, 176, 183, 186, 239

Márkus György 97, 100

Martinovics 179

Mártonfi József 5, 183, 184, 190, 191,
192, 193, 194, 197, 198, 200,
405

Melanchton 190

Melzer, Jakob 160

Mikes 5, 9, 120, 121, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 395, 403,
405

Mike Sándor 65, 69, 70

Molière 168

Montesquieu 109, 114, 115

Möringer báró 129

Munkács 155

Müllersheimi Molnár János ld. Piariu-
molnar Ioan

N

Nagy Frigyes, II. 50, 135

Nagyszeben 152, 170 – 172, 174,
175, 181, 184, 187, 188, 191,
192, 194, 198, 200, 229, 233,
242

Naláczy 198

Napóleon 114, 115, 291

Négyesy László 213

Nemegyei János 184

Nichitici, Gedeon 155

Nieder-Österreichische Schulcommi-
sion 164

Novacovici 125, 126, 127, 155

Novacovici, Dionisie 125-127, 155

Novák József 13

Nyárády R. Károly 140

O

Officio Revisoratus 184

Orlov admirális 113

Oroszország 116, 118, 331

Oszmán Birodalom 112, 113, 114, 115

Ovidius 22, 202

P

Pápai Páriz Ferenc 169, 215, 217, 228,
229

Paris 58, 108, 109, 110, 111, 112, 116,
117, 119, 121, 347, 359, 388,
405

Péczeli József 5, 9, 13, 21, 85, 147, 405

Penke Olga 95

Pfeffel 37, 42

Phaedrus 19

Philipides, Constantin 162

- Philippides von Gaya 5, 157, 159, 161,
162, 163, 164, 165, 167, 390
- Philippovic, Konstantin Alexij 162,
163
- Piuaru-Molnar, Ioan 171
- Polübiosz 107
- Poroszország 58
- Pozsony 160, 307
- Preiss 139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 156, 396
- Privilegirte Anzeigen 5, 9, 157, 159,
161, 162, 163, 165, 167, 390
- R**
- Racine, Jean 14
- Ráday Gedeon 188, 218, 221, 223,
224, 226, 228, 229, 235, 285,
302
- Ráday Pál 14
- Realzeitung 157, 166
- Rednic, Atanasie 155
- Református Főkonzisztórium 188, 196
- Református Kollégium 22, 186, 188
- Retz kardinális 118
- Rousseau 119, 179
- S**
- Sallustius 107
- Sándor Lipót 180
- Sarai, Visarion 125
- Scaliger 22
- Schaumburg 181
- Scheublern Johann-Jacob 72
- Schiller 103, 104, 253, 315, 317, 327,
330, 394
- Schlözer 199, 200, 203
- Sedaine 37, 41
- Seivert, Johann 157
- Seneca 5, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 33, 76,
396, 397
- Siebenbürgische Briefe 157
- Simonyi Zsigmond 206
- Sinkai György 197, 200, 201
- Siskovics 130, 131, 146, 147
- Sofronie 126
- Soterius Mihály János 190
- Streibig József 13
- Szabó 97, 103, 127, 193, 205, 222, 285,
300, 307, 370, 405
- Szaicz Leó 68, 70, 71
- Szajbély Mihály 77, 78, 94, 307, 402
- Szálva 145
- Szarvas Gábor 206
- Szász Móric 109
- Szászrégen 170
- Szászsebes 170
- Szatsvay Sándor 9, 65, 74, 400
- Szelestei 159, 161, 162, 165, 166
- Szenci Molnár Albert 169
- Szentábrahámi Mihály 190
- Szent Lajos 15
- Szilágyi Ferenc 192, 194, 196, 222,
227, 292
- Szily Kálmán 205
- Szlavónia 162
- Szuezi-csatorna 115
- T**
- Tannoli, Silvio 146
- Tarcsafürdő 112, 114
- Tarnai Andor 212, 213, 214, 215, 218,
239
- Teleki Ádám 171
- Teleki József 233, 239
- Teleki Lajos 171

MUTATÓK

- Teleki Sámuel 58, 168
Tersztyánszky Dániel 159, 160, 161
Tholdalagi László 171
Thomas, Charles François 37, 38, 41,
43, 44, 46, 121, 318, 325, 346
Thorwächter András 195
Thököly család 158
Thuróczy János 212
Tirol 153
Torodan 145
Tóth András 112, 113, 142
Toul város 121
Transilvania 127, 129, 147, 371, 391
Trócsányi Zsolt 139, 146
Trója 23, 24, 33
Turpin de Crissé 108, 109, 111
Tüskés Gábor 64, 94, 95, 205, 212,
232, 405

V

- Várad 20, 164, 197, 247, 249
Varga Imre 22
Vergennes gróf 114
Verseghy Ferenc 99
Vizakna 129
Volney 116
Voltaire 5, 9, 14, 16, 20, 21, 48, 49, 50,
51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 85, 91, 94, 118, 119, 168,
216, 217, 392, 398
Von Jakob, Ludowig Heinrich 195

W

- Walsin-Esterhazy Jean-Marie 120
Wéber Simon Péter 14, 16
Wesselényi Farkas 75
Wesselényi, Volfgang ld. Wesselényi

Farkas

- Wilson 19
Wilson, Robert 19
Windisch, Karl Gottlieb 157
Wolff, Christian 163
Wolff, Johann Georg 163

Y

- Young, Edward 15, 17

Z

- Zechenter Antal 14
Zeiler György 66
Zenker, Ernst Viktor 160
Zilahi Sámuel v. Zilai 186, 188

